
3 1761 08143744 4

'Απ' τὴν 'Ελλάδα

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΥΡΙΒΗΛΗ
ΤΥΠΩΜΕΝΑ ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ

Η ΖΩΗ ΕΝ ΤΑΦΩ • Η ΔΑΣΚΑΛΑ ΜΕ ΤΑ ΧΡΥΣΑ ΜΑΤΙΑ
Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΓΟΡΓΟΝΑ

ΝΟΥΒΕΛΕΣ

ΤΑ ΠΑΓΑΝΑ • Ο ΒΑΣΙΛΗΣ Ο ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ • Ο ΠΑΝ

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

ΚΟΚΚΙΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ • ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ • ΤΟ ΠΡΑΣΙΝΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟ ΓΑΛΑΖΙΟ ΒΙΒΛΙΟ • ΤΟ ΚΟΚΚΙΝΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΛΥΡΙΚΑ

ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΓΗΣ • ΜΙΚΡΕΣ ΦΩΤΙΕΣ

ΠΑΙΔΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Ο ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ

ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ

ΑΠ' ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΓΙΑ ΤΥΠΩΜΑ

Ο ΜΑΕΣΤΡΟΣ
Μυθιστόρημα

ΦΥΛΑΚΙΟ ΒΗΤΑ bis
Νουβέλα

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΜΕ ΤΑ ΚΕΝΤΗΜΑΤΑ
Λογῆς - λογῆς.

ΣΤΡΑΤΗ ΜΥΡΙΒΗΛΗ

ΑΠ' ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

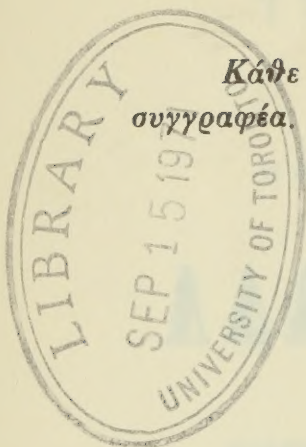
Ταξιδιωτικά

Ι

ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

Κάθε γνήσιο ἀντίτυπο εἶναι σφραγισμένο ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

ΣΤΗΝ ΙΕΡΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΩΝ ΑΘΩΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

ΚΡΗΤΗ

ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΜΑΣΤΑΝ σχολιταρούδια, καὶ ὁ τόπος μας ἀκόμα σκλαβωμένος στὴν Τουρκία. Καὶ Σχολάρχης μας, ὁ ἀξέχαστος ἐκεῖνος Σπῦρος Ἀναγνώστου. Ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ ὑποδουλωμένου Γένους, ποὺ συντηροῦσαν μέσα στὴν καρδιὰ τῶν παιδιῶν τὴν ἱερὴ φωτιὰ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, καὶ ἔνοιωθαν τούτη τὴν ἀποστολὴ σὰν τὴν πιὸ σπουδαία τῆς καριέρας των τῆς παιδαγωγικῆς. Ἀφορμὲς γιὰ τὴν ἐθνικὴ διαπαιδαγώγηση τοῦδιναν ὅλα τὰ μαθήματα ποὺ μᾶς δίδασκε. Μᾶς ἔκαμε Γεωγραφία τοῦ νησιοῦ μας, καὶ σιγὰ - σιγὰ τὸ χέρι του περνοῦσε τὸ Αἰγαῖο, ὅπου τὰ νησιά μας εἶταν κίτρινα ὅπως ὅλη ἡ Τουρκία καὶ ἡ κοντινή μας Μικρασία, καὶ ἔφτανε στὴν Ἑλλάδα, τὴν ἐλεύτερη τὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ εἶταν τριανταφυλλιά. Ἕνα μικρὸ τριανταφυλλὶ σημάδι πάνω στὸ μεγάλο χάρτη τῆς Εὐρώπης. Ἐκεῖ σταματοῦσε τὸ δάχτυλο τοῦ Ἀναγνώστου, κίτρινο ἀπὸ τὸ ἀδιάκοπο κάπνισμα. Σταματοῦσε δισταχτικὸ καὶ ἔκαμε ἀργὰ - ἀργὰ τὸν περίπατό του γύρω στὰ σύνορα τοῦ ἐλεύθερου κράτους. Τὰ σύνορα εἶταν κοντινά, ὁ περίπατος σύντομος.

Τότες ὁ Ἀναγνώστου πήγαινε καὶ κλείδωνε ἀπὸ μέσα τὴν πόρτα τῆς τάξης, καὶ μεῖς ἀναστενάζαμε μὲ ἀγαλλίαση. Γιὰ δυὸ λόγους. Πρῶτα γιατὶ θὰ ξεφεύγαμε ἀπὸ τὸ ἀνιαρὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας, ποὺ εἶταν μόνο ὀνόματα καὶ ἀριθμοί, καὶ δεύτερο γιατὶ ξαίραμε πὼς θὰ μᾶς μιλοῦσε γιὰ τὴν

Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴ Μεγάλη Ἰδέα. Αὐτὲς τὶς δυὸ λέξεις τὶς πρόφερνε πιὸ σιγά, καὶ αὐτὸ μᾶς ἔκανε νὰ νοιώθουμε τὴν ἱερότητα τῆς Ἰδέας σὰν μιὰ θρησκευτικὴ ἀποκάλυψη, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὴ φυλάξουμε στὰ ἄδυτα τῆς ψυχῆς μας, καὶ νὰ τὴν προφυλάγουμε ἀπὸ τοὺς καταχτητὲς σὰν ἕνα μυστικὸ θησαυρό, ἢ σὰν ἕνα βαρέλι μπαρούτη ποὺ κάποτε ἐμεῖς θὰ τῆς ἀνάβαμε τὸ φιτίλι. Τότε τὸ κιτρινισμένο δάχτυλο τοῦ Σχολάρχη μας ἄρχιζε μεγάλους περίπατους πάνω στὰ Βαλκάνια καὶ πάνω στὴ Μικρασία καὶ μέσα στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Εἶταν ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία ποὺ θἄπρεπε νὰ ξανασηκωθεῖ πάνω στὶς δυὸ ἠπείρους. Ἡ Πόλη θὰ εἶταν ἡ πρωτεύουσα, ἡ Βασιλεύουσα· καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης— ὁ Ἰωακεὶμ τάχα θἄτανε ποὺ τόνε λατρεύαμε σὰν ἐθνάρχη τῶν ὑπόδουλων ;—, ὁ Πατριάρχης θὰ ἔβαζε τὴν κορόνα τὴν αὐτοκρατορικὴ τοῦ Βυζαντίου πάνω στὰ ξανθὰ μαλλιὰ ἑνὸς ἀπὸ τὰ βασιλόπουλα. Τὰ ξαίραμε ὅλα τὰ βασιλόπουλα μὲ τ' ὀνομά τους, γιατὶ σ' ὅλα τὰ σπίτια εἴχαμε τὰ κάδρα τῆς Βασιλικῆς οἰκογένειας, μὲ τὴν Ὄλγα τὴ βασίλισσα, πεντάμορφη μέσα στὴν ἑλληνική της φορεσιά. Καὶ ξαίραμε ἀκόμα τί ἐννοοῦσε ὁ παπα-Κομνηνός, ὅταν ἔψελνε τὴν Κυριακὴ ἐκεῖνο τὸ «νίκας τοῖς βασιλεῦσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος». Ξαίραμε καλὰ ποιοὶ εἶταν οἱ βασιλεῖς ποὺ θὰ νικοῦσαν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, καὶ ποιοὶ εἶταν οἱ βάρβαροι. Τὸ δάχτυλο τοῦ Ἀναγνώστου ἐξακολουθοῦσε νὰ τριγυρίζει χῶρες καὶ χωριά, καὶ ἡ φωνή του νὰ μᾶς ἐξηγᾶ. «Κ' ἐδῶ εἶν' Ἑλλάδα, κ' ἐκεῖ ἔχουμε τόσες χιλιάδες ὑπόδουλους ἀδελφούς, καὶ τόσα σκολειά, καὶ ἡ Μικρασία, δυόμισυ ἑκατομμύρια Ἑλληνισμὸς στὰ πατρογονικὰ χώματα. Ὅλα αὐτὰ μιὰ μέρα θὰ ξαναγίνουν ἑλληνικὸ Βασίλειο. Μιὰ μέρα. Σὰν θἄρθει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, καὶ ὁ Θεὸς θὰ κρίνει πὼς ἀρκετὴ εἶναι ἡ τιμωρία ποὺ ἔβαλε στὸ Γένος, γιατὶ παραστράτησε ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο.»

Τότε γινότανε μπροστὰ στὰ παιδιάτικα μάτια μας τοῦτο τὸ θάμα. Τὸ τριανταφυλλὶ χρῶμα τῆς Ἑλλάδας ξεχείλιζε ἀπὸ τὰ στενὰ σύνορα, ξάπλωνε δεξιά, ξάπλωνε ἀριστερά, κυνηγοῦσε λὲς τὸ καπνισμένο δάχτυλο τοῦ Ἀναγνώστου. Τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου γινόντανε ρόδα σκορπισμένα μέσα στὸ γαλάζιο τῆς θάλασσας. Τριανταφυλλιὰ γινόντανε τὰ Δωδε-

κάνησα καὶ ἡ Μυτιλήνη καὶ ἡ Χιὸ καὶ ἡ Τένεδο καὶ ἡ μεγάλη Κρήτη καὶ ἡ Κύπρο καὶ ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη καὶ ἡ Ἤπειρο καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ ἡ Πόλη. Καὶ ἡ μικρή μας καρδιὰ χτυποῦσε, χτυποῦσε νὰ σπάσει. Καὶ εἴτανε κι αὐτὴ τριανταφυλλιά.

Ἀμ' δὲν εἴτανε μόνο ἡ Γεωγραφία ποὺ μᾶς ἔπαιρνε τὸ νοῦ μὲ τὸ δράμα τῆς πανελλήνιας λευτεριᾶς. Εἴταν καὶ ἡ Ἱστορία, ποὺ ἔπρεπε νὰ μᾶς διδάξει τὴ σειρὰ τῶν Σουλτάνων, ἀπὸ τοῦ Ὀρχὰν «μέχρι τοῦ σήμερον εὐκλεῶς ἀνάσσοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει Σουλτὰν Ἀβδοὺλ Χαμὴτ Χάν», καὶ μᾶς δίδασκε τὴν Ἀθήνα μὲ τοὺς Πέρσες, καὶ τὸ Βυζάντιο μὲ τοὺς Τούρκους, καὶ τὸν Κωνστατῖνο νὰ πολεμᾶ μὲ τὸ σπαθὶ τοὺς ἄγριους στρατιῶτες τοῦ Μωάμεθ, καὶ τὰ τελευταῖα του λόγια πρὸς τὸν Καταχτητή. «Δὲ σοῦ παραδίνουμε τὴν Πόλη, γιατὶ δὲν εἶναι στὸ χέρι μας νὰ σοῦ τὴν παραδώσουμε. Κάλλιο τὄχουμε ὅλοι νὰ πεθάνουμε πολεμώντας!»

Καὶ δὲν εἴταν μόνο ἡ Ἱστορία.

Ἀκόμα καὶ ἡ Γραμματική. Ποιὸς θὰ τὸ πίστευε πὼς ἡ ξερή, ἡ μισητή, ἡ βλοσυρὴ Γραμματικὴ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει κήρυγμα λευτεριᾶς στὰ χέρια ἑνὸς Δασκάλου; Νά λοιπὸν ποὺ γίνεται. Καὶ τὴν ἀφορμὴ τὴν ἔδωσαν πάλι κεῖνα τὰ βασανιστικὰ τριτόκλιτα. «Θρὰξ - Θρακός. Κρὴς - Κρητός.» Εἴταν κακὰ καὶ ψυχρά, καὶ σὲ κάθε πτώση ἄλλαζαν μορφή, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ μᾶς παιδεύουν. «Τῷ Θρακί, τοῖς Θραξί, τοῖς Κρησί.» Καὶ ὅμως. Κάτω ἀπ' αὐτὰ τὰ χορακίστικα ὁ Ἀναγνώστου ξετρύπωνε τὴ Θράκη τὴ σκλαβωμένη. Καὶ εὕρισκε εὐκαιρία νὰ μᾶς μιλήσει καὶ γιὰ τὴν Κρήτη. Γιὰ τὴν Κρήτη!

Καὶ μόνο γιὰ τὴν ἀγάπη της θὰ μπορούσαμε νὰ καταπιοῦμε δίχως μορφασμὸ ὅλα τὰ δύσπεπτα τριτόκλιτα, μὲ ὅλες τὶς ἰδιοτροπίες τους. Ἡ Κρήτη εἴταν γιὰ μᾶς τὸ μεγάλο δίδαγμα καὶ ἡ μεγάλη μας περηφάνεια. Ἡ Κρήτη μὲ τὶς ἀδιάκοπες ἐπαναστάσεις καὶ ἡ Μακεδονία μὲ τοὺς Μακεδονομάχους. Φεύγανε κρυφὰ κι ἀπὸ τὸ νησί μας, κι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χωριό μας, παλληκάρια γιὰ τὸν ἀγώνα στὸ Ἑλληνικό. Κ' ἔρχονταν φωτογραφίες τους, κ' ἔρχονταν κάρτες. Καὶ κεῖ πάνω τοὺς γνωρίζαμε, ντυμένους τὴν ὅμορφη ἀντάρτικη στολή, μὲ τὸ χρυσοκεντημένο σκουφάκι,

μὲ τὸ μαῦρο μεταξωτὸ πουκάμισο, τὰ ψηλὰ στιβάλια. Σταυρωτὰ τὰ φυσίγγια στὸ στῆθος, ἕνα ὡραῖο ὅπλο στὸ χέρι, καὶ ἀσημένιες ἁλυσίδες παντοῦ. Κάποτε θὰ μεγαλώναμε καὶ μεῖς. Θὰ μεγαλώναμε κάποτε.

Ὁ Κρής, τοῦ Κρητός, τῷ Κρητί, τὸν Κρῆτα, ὦ Κρής! Αὐτὸς ὁ Κρὴς εἶταν ὁ Κρητικός. Τῆς Κρήτης μας ὁ Ἀητός! Καὶ μεῖς τὴν Κρήτη τὴν ξαίραμε ἀπ' τὸν Ἀναγνώστου. Εἶτανε τούτη ἡ μεγάλη ἀμαζόνα, τούτη ἡ ἀνυπόταχτη ἑλληνικὴ Γοργόνα τῆς θάλασσας, ποὺ κρατοῦσε ὄρθια τὴ ράχη τῶν σκλάβων Ἑλλήνων, καὶ πολεμοῦσε γιὰ ὅλους μας. Ἐκεῖ ἄναβε ἡ ἄσβηστη φωτιὰ τοῦ Γένους, καὶ ἡ ζεστασιά της ἔφτανε ὡς ἐμᾶς ἐδῶ τοὺς σκλάβους, στὰ ἀκρότατα κράσπεδα τοῦ Αἰγαίου.

Ὁ Ἀναγνώστου ἔκλεινε τὴ Γραμματικὴ καὶ μᾶς διηγότανε γιὰ τὴν Κρήτη. Γιὰ τὴν Κρήτη ποὺ δὲ σύχαζε σὰν καὶ μᾶς τοὺς ἄλλους ραγιάδες μέσα στὴ νάρκη τῆς εὔκολης σκλαβιᾶς. Ποὺ δὲ χανότανε μέσα στὰ ὄνειρα καὶ τὶς κούφιες λαχτάρες μιᾶς μακρινῆς, οὐρανοκατέβατης λευτεριᾶς, μόνο σηκωνότανε κάθε λίγο καὶ λιγάκι, ξεκρέμαζε τὸ ὅπλο ἀπὸ τὸ καρφὶ καὶ ἔπιανε τὰ καταρράχια, γιὰ νὰ κερδίσει μὲ τὸ σπαθί της καὶ μὲ τὸ αἷμα της αὐτὴ τὴν ὑπέρτατη χαρά, τοῦ ξεσκλαβωμοῦ τὴ χαρά.

Καὶ δὲν τἄβαζε μόνο μὲ τὴν Τούρκικη Αὐτοκρατορία ἡ Κρητικὴ Ἀμαζόνα. Μὲ ὁλάκερη τὴν Εὐρώπη, μὲ ὅλο τὸν κόσμο τἄβαζε, τὸ δίκιο της νἄβρει. Μονάχη της μ' ὅλο τὸν κόσμο. Ἔτσι σὰν τὸ Μαραθώνα καὶ σὰν τὶς Θερμοπύλες. Πολεμοῦσαν οἱ ἄντρες. Ἄντρες μεγαλοκαμωμένοι σὰν τὸ νησὶ ποὺ τοὺς γέννησε. Ψηλοί, μὲ ὡραῖες χιονισμένες γενειάδες, σὰν τὰ βουνά τους. Μὲ ἄσπρα στιβάλια ὡς τὸ γόνατο. Πολεμοῦσαν τὰ παιδιά τους. Πολεμοῦσαν καὶ οἱ γυναῖκες τους, σὰν τὶς γυναῖκες τοῦ Εἰκοσιένα.

Μιὰ τέτοια Κρήτη ἔβγαινε μέσ' ἀπὸ τὰ στρεβλὰ τριτόκλιτα, καὶ μᾶς συνέπαιρνε τὸ νοῦ μὲ τὸ δραμά της, καὶ μᾶς γέμιζε περηφάνεια κ' ἐμᾶς τοὺς ἀπόλεμους ραγιάδες, ποὺ εἴμασταν Ἕλληνες σὰν τοὺς Κρητικοὺς καὶ σὰν τοὺς ἄντρες τοῦ Εἰκοσιένα καὶ σὰν τοὺς ναῦτες τῆς Σαλαμίνας. Τώρα ὅλοι οἱ Ἕλληνες, λεύτεροι καὶ ὑπόδουλοι, εἶχανε πιὰ τὴν Κρήτη κορόνα τους ἐθνική, καὶ ὅλοι καρδιοχτυποῦσαν γιὰ

τὴν Κρήτη καὶ γιὰ τὴ Μακεδονία. Τώρα ἡ καρδιὰ τῆς Ἑλλάδας, ἡ καρδιὰ τῆς Μεγάλης Ἰδέας εἴτανε πιὰ στὴν Κρήτη, καὶ ἀπὸ κεῖ ἔστελνε τοὺς χτύπους στὴν ἀπέραντη περιφέρεια τοῦ Γένους. Καὶ ἕνα πρωῒ ἦρθε διαταγὴ στὸ χωριὸ νὰ κάνουμε συλλαλητήριο γιὰ τὴν Κρήτη. Τοῦρκοι καὶ Χριστιανοὶ μαζί. Κυριακὴ εἴταν καὶ μαζεύτηκε ὁ κόσμος στὴ μικρὴ πλατεία τοῦ χωριοῦ. Μεγάλοι καὶ μικροί. Ἕνας ξενοφερμένος Τοῦρκος ἔβγαλε λόγο. Εἴτανε παχύς, κόκκινος, πολὺ θυμωμένος. Φούσκωνε καὶ ξεφούσκωνε, καὶ δὲν καταλαβαίναμε τί ἔλεγε. Καταλαβαίναμε μόνο πὼς εἴταν θυμωμένος γιὰ τὴν Κρήτη μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴν Εὐρώπη, καὶ σὰν τέλειωσε τὸ λόγο του φώναξε :

— Γκιρὶτ βερμέϊζ ! Δὲ δίνομε τὴν Κρήτη !

Καὶ ὅλοι οἱ Τοῦρκοι φώναξαν :

— Γκιρὶτ βερμέϊζ !

Πάλι ὁ ρήτορας φώναξε στὴ γλῶσσα του :

— Ὅλοι θὰ πεθάνουμε γιὰ τὴν Κρήτη μας !

Καὶ πάλι ὅλοι οἱ Τοῦρκοι τὸ ξαναφώναξαν μὲ μιὰ φωνή.

Καὶ μεῖς οἱ Χριστιανοί ; Κ' ἐμεῖς τὸ ἴδιο κάναμε. Μὲ τὸν παπα-Κομνηνό, μὲ τὸν Ἀναγνώστου, μὲ τοὺς προεστοὺς ἐπὶ κεφαλῆς, ὅλοι μας, μικροὶ καὶ μεγάλοι, φωνάξαμε μὲ ὅλη τὴ δύναμη ποὺ εἴχαμε :

— Δὲν τὴ δίνουμε τὴν Κρήτη μας !

— Κάλλιο νὰ πεθάνουμε ὅλοι γιὰ τὴν Κρήτη μας !

Ὁ Ἀναγνώστου, εὐχαριστημένος, μᾶς ἔκλεινε τὸ μάτι, γιατὶ ὅταν οἱ Τοῦρκοι σώπασαν νὰ φωνάζουν, ἐμεῖς ἐξακολουθούσαμε ἀκόμα τὸ δικό μας συλλαλητήριο :

— Δὲν τὴ δίνουμε τὴ Κρήτη μας !

— Κάλλιο νὰ πεθάνουμε ὅλοι γιὰ τὴν Κρήτη μας !

— Ἄφεριμ ! Ἄφεριμ ! μᾶς καμάρωνε ὁ ξενοφερμένος χότζας.

Ἔτσι ἔγινε τὸ συλλαλητήριο γιὰ τὴν Κρήτη, καὶ εἴταν ὅλοι εὐχαριστημένοι. Τοῦρκοι καὶ Ρωμιοί.

Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Ἀναγνώστου κλείδωσε πάλι τὴν τζαμόπορτα τῆς τάξης μας, καὶ μᾶς μίλησε γιὰ τὸν ἀγώνα τῆς Κρήτης καὶ γιὰ τὸν ἀγώνα τῆς Μακεδονίας, καὶ γιὰ τὸν ἀγώνα τοῦ Γένους, ποὺ περιμένει τὴν ὥρα του γιὰ νὰ ξετιναχτεῖ σὰ λιονταρόπουλο, νὰ σπάσει τὰ σίδερα τῆς φυλα-

κῆς του καὶ νὰ ὁρμήσει πρὸς τὸ μεγάλο του τὸ σκοπό, ποὺ εἶναι ἡ Μεγάλη Ἰδέα.

— Ξαίρετε, μᾶς εἶπε, τί νόημα εἶχε αὐτὸ ποὺ φωνάξατε χτές. «Κάλλιο νὰ πεθάνουμε ὅλοι γιὰ τὴν Κρήτη μας!»

— Ξαίρουμε! εἴπαμε ὅλα τὰ παιδιά.

— Νὰ μὴν τὸ ξεχάσετε ποτέ.

— Δὲ θὰ τὸ ξεχάσουμε ποτέ.

Ἔτσι μεγαλώσαμε, ὅλοι οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες, μὲ τὸ θρύλο τῆς Κρήτης, ποὺ στάθηκε ἡ παρηγοριά μας καὶ στήριζε τὴν πίστη μας ὅλα τὰ ἄσκημα χρόνια ποὺ βλέπαμε τὸ ἐλεύθερο Κράτος νὰ σέρνεται μέσα στὴν πιὸ ἀπογοητευτικὴ κομματικὴ κραιπάλη, ἀνίσχυρο, δίχως μεγάλα πετάγματα, δίχως φαντασία. Ὅμως ἡ Κρήτη στεκόταν ὄρθια μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐξευτελισμένο Κράτος, ποὺ τὸ φοβέριζε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ἕνας Τοῦρκος χαμάλης, κι ἀπὸ τὴν Πόλη ἕνας στρατηγός. Καὶ σὰν ξεκίνησε ἕνας πολεμιστὴς ἐθνάρχης ἀπὸ κάπου, καὶ ἔπιασε ἀπὸ τὸ γιακὰ αὐτὸ τὸ τρομαγμένο κράτος, καὶ τὸ σήκωσε ὄρθιο στὰ πόδια του, καὶ τὸ ξετίναξε νὰ ξυπνήσει καὶ νὰ ξανάβρει τὸν αἰώνιον ἑαυτό του, μᾶς φάνηκε ὁλότελα φυσικὸ τὸ ὅτι ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς προφήτης ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, καὶ εἴτανε Κρητικός. Τώρα πιὰ ξαίραμε πὼς ὅλη ἡ Ἑλλάδα θὰ γίνει Κρήτη, πέρα γιὰ πέρα Κρήτη. Εἴδαμε μέσα στὰ γαλάζια μάτια του τὸ ἀπόμακρο φέγγος τῆς Μεγάλης Ἰδέας νὰ σελαγίζει, καὶ ξαίραμε πὼς κι αὐτὸς εἴταν ἕνας μεμυημένος, ἕνας πιστός. Τώρα ὅλη ἡ Ἑλλάδα ἀληθινὰ ἔγινε Κρήτη. Τώρα εἴχαμε μεγαλώσει, εἴμασταν πιὰ ἔφηβοι. Καὶ ὅλοι εἴπαμε: «Κάλλιο νὰ πεθάνουμε γιὰ τὴν Κρήτη!» Καὶ πήγαμε κάτω ἀπὸ τὶς σημαῖες του. Ἔτσι ἔγινε τὸ θάμα τοῦ 12 καὶ τοῦ 13.

Αὐτὴ στάθηκε ἡ Κρήτη γιὰ τὰ παιδιάτικα, γιὰ τὰ νεανικά, γιὰ τὰ ἀντρικά μας χρόνια. Ἕνα σύμβολο, ἕνας πυρσὸς ἐθνικός, ἕνας δαυλὸς ἀναμένος γιὰ νὰ ὁδηγήσει καὶ νὰ φέξει. Καὶ τὸ θαυμαστὸ εἶναι πὼς δὲν ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἑλληνικὴ πρωτοπορία μέσα σ' ὅλες τὶς ἐθνικὲς καταδρομὲς ποὺ περάσαμε ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια. Μέσα στὶς παροδικὲς ἀπογοητεύσεις μας, ὅταν πήγαινε νὰ κλονιστεῖ ἡ πίστη μας, χωρὶς νὰ τὸ θέλουμε λέγαμε: «Εἶναι καὶ ἡ Κρήτη.» Ἐκεῖ, πάνω στὰ Λευκὰ Ὄρη, πάνω στὶς μαδάρες τῆς Ἴδης

ἀκουμπούσαμε τὴν τελευταία μας ἑλληνικὴ ἐλπίδα. Καὶ ποτὲς δὲ μᾶς ἀπογοήτεψε, ποτὲ δὲ μᾶς διέψευσε ἡ Κρήτη. Στὸν τελευταῖο ἐθνικὸν ἀγώνα, αὐτὴ στάθηκε τὸ τελευταῖο φρούριο τοῦ Γένους, αὐτὴ ἔρριξε τὴν τελευταία ντουφεκιὰ τῆς λευτεριᾶς, καὶ αὐτὴ πρώτη δέχτηκε τὰ καρφιὰ τοῦ Μαρτυρίου μας στὴ σάρκα της. Κατόπι ἦρθε ἡ προδοσία τῶν ἑλληνόφωνων κομμουνιστῶν, ποὺ μᾶς γέμισε πίκρα πιὸ πολλὴ παρ' ὅση μᾶς ἔδωσε ἡ Κατοχή. Καὶ πάλι μέσα στὴ θλίψη μας λέγαμε :

— Εἶναι ὅμως καὶ ἡ Κρήτη.

Καὶ πάλι ἡ Κρήτη δὲ μᾶς διέψευσε. Ἡ προδοσιὰ δὲ βρῆκε ἔδαφος στὰ χώματά της. Ἐλάχιστα ξένα στοιχεῖα, καὶ πέντε - δέκα κατσικοκλέφτες ἀπετέλεσαν ἐκεῖ τὸν ἑλληνόφωνο κομμουνισμό. Σηκώθηκε ἡ Κρήτη καὶ καθάρισε μόνη της αὐτὲς τὶς βρωμισιές.

Αὐτὴ τὴν Κρήτη νοσταλγοῦσα νὰ πάω νὰ προσκυνήσω ἀπὸ τὰ παιδιάτικά μου. Τὰ χρόνια περνοῦσαν, γύρισα ὅλη σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα, καὶ τὴν Κρήτη δὲν τὴν ἤξαιρα ἀπὸ κοντά. Καὶ ὅλο ἀνέβαλλα, καὶ ὅλο δὲν τολμοῦσα, καὶ ὅλο τὸ ἐπιθυμοῦσα. Φαίνεται πὼς γιὰ τὸ κάθε τι στὴ ζωή μας πρέπει νἄρθει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Πρέπει νὰ εἶμαστε ὥριμοι γιὰ τὸ κάθε σπουδαῖο γεγονὸς ποὺ μᾶς πλησιάζει. Καὶ τοῦτο τὸ καλοκαίρι ἔκλεισε γιὰ μένα καὶ γιὰ τὴν Κρήτη τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Ἡ Κρήτη μὲ κάλεσε κοντά της, νὰ μὲ γνωρίσει καὶ νὰ τὴ γνωρίσω. Δὲν μοῦ εἴταν πιὰ βολετὸ νὰ μὴν ἀκούσω τὴ φωνή της. Ξεκίνησα μὲ συγκίνηση. Μὲ συγκίνηση καὶ μὲ κρυφὸν φόβο. Μήπως, ἔλεγα, ἡ πραγματικότητα θὰ προδώσει τὰ ὄνειρα καὶ τὰ σύμβολά μου ;

Θὰ δεῖτε πῶς δὲν τὰ πρόδωσε.

ΓΟΗΤΕΙΑ πού ἐξασκοῦσε πάνω μας ἡ Κρήτη, σὰν κεντρικὴ ἑστία τῆς ἐθνικῆς φωτιᾶς, ὅλα τὰ παιδικά μας χρόνια πού ζούσαμε κάτω ἀπὸ τὸν Τοῦρκο, δὲ λιγόστεψε κατόπι, σὰν μοιραστήκαμε μαζί της τὴ λευτεριά μας, ἑνωμένοι μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο, καὶ τὶς εὐθύνες αὐτῆς τῆς λευτεριᾶς. Ἀπεναντίας, μαζὶ μὲ τὴ μόρφωση, γινότανε μέσα μας ὁλοένα πιὸ ὁλοκληρωμένη ἡ κατανόηση τῆς Κρητικῆς ψυχῆς καὶ πλήθαινε ὁ θαυμασμός μας πρὸς τὶς καταπληχτικές της δυνατότητες. Τότες μάθαμε πὼς δὲν εἴτανε μόνο ἡ ἀντρειοσύνη καὶ ὁ ἀκοίμητος πόθος τῆς λευτεριᾶς πού συντάραζε αὐτὴ τὴν ἀνήσυχη ψυχή. Εἴταν ἀκόμα καὶ ἕνας πνευματικὸς πολιτισμὸς πού ἄνθισε κάτω ἀπὸ τὴ βενετσιάνικη κατοχὴ τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ον αἰώνα, ὅταν σταμάτησαν γιὰ ἕνα διάστημα οἱ ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες καὶ οἱ συχνὲς ἐπαναστάσεις. Τὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης ἔγιναν κέντρα πνευματικά, πού ἀχτινοβολοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ πολὺ πέρα ἀπὸ τ' ἀκρογιάλια τοῦ νησιοῦ. Οἱ βιβλιοθῆκες τους στάθηκαν περίφημες γιὰ τὸν πλοῦτο τους. Καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους των ξεκίνησαν λόγιοι κληρικοὶ καὶ καλόγηροι μεγάλης ἀξίας. Πολλοὶ Κρητικοὶ δὲν ἐδιδάσκονταν μονάχα, ἀλλὰ καὶ δίδαξαν στὴν Εὐρώπη, ἵδρυσαν ἑλληνικὰ φροντιστήρια, ἀκόμα καὶ ἕνα ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴ Βενετία. Τότες ἄνθισε στὴν Κρήτη καὶ μιὰ ποίηση

ρωμαλέα, γραμμένη στὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ, ποὺ μᾶς ἔδωσε θεατρικὰ ἔργα σὰν τὴν «Ἐρωφίλη» τοῦ Χορτάτση, ἔργα ποὺ ἐπαίζονταν στὶς Κρητικὲς πόλεις καὶ τὰ χαιρόταν ὁ λαός.

Τότες γράφτηκε καὶ ὁ «Ἐρωτόκριτος» τοῦ Κορνάρου, πού, ὣς τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, στάθηκε τὸ λογοτεχνικὸ βιβλίο ποὺ πιότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο τὸ ἀγάπησε ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς λαός, τὄμαθε ἀπ' ἔξω, τὄζησε καὶ τὸ τραγούδησε, κι ἀκόμα τραγουδεῖ ἀποσπασματικὰ τοὺς στίχους του. Τέτοια πανελλήνια δόξα μόνο τὸ ἔπος τοῦ Ὁμήρου χάρηκε στὰ παλιὰ χρόνια ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ λαό. Τότες γράφτηκε καὶ ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», αὐτὸ τὸ ἀριστουργηματικὸ ἑλληνικὸ «μυστήριο» τῆς μεσαιωνικῆς μας λογοτεχνίας, ποὺ εἶναι τὸ πιὸ ὡραῖο καὶ τὸ πιὸ σπαραχτικὸ μητρικὸ μυρολόϊ ποὺ μποροῦσε νὰ γραφτεῖ στὴ γλῶσσα μας.

Ποῦ θὰ προχωροῦσε τάχα αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἄνθιση τῆς Κρήτης, ἂν ἡ Βενετιὰ δὲν βάραινε τὸ ζυγό της πάνω στὸν Κρητικὸ λαὸ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς κατοχῆς της, καὶ ἂν δὲν ἐρχότανε συνακόλουθα ἡ φοβερώτερη ἀκόμα περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας; Ποιὰ θὰ εἴτανε σήμερα ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ μοίρα τῆς Ἑλλάδας, ἂν αὐτὴ ἡ θαυμαστὴ ἄνθιση δὲν ἐπνιγότανε στὸ αἷμα, στὸ δάκρυ καὶ στὴ φωτιὰ τοῦ πολέμου; Γεμίζει θλίψη ἡ καρδιά μας, ὅσο τὸ συλλογιόμαστε. Πρῶτα ἀπ' ὅλα θὰ εἴχαμε, ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα κιόλας, λυμένο τελειωτικὰ τὸ γλωσσικό μας ζήτημα, τὸ μέγιστο αὐτὸ ἐθνικό μας ζήτημα, ποὺ βασανίζει ἐπὶ τόσες γενεὲς τὸ ἑλληνικὸ Γένος, καὶ τὸ κράτησε ἐπὶ αἰῶνες μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ πνευματικὴ ζωή.

Πραγματικά, ἡ γλῶσσα τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τοῦ Κρητικοῦ θεάτρου, ἔχει μιὰ τόσο τέλεια γραμματικὴ καὶ τυπικὴ συνέπεια, καὶ λύνει μὲ ἁπλὸ καὶ σοφὸν τρόπο τόσα γλωσσικά, συνταχτικὰ καὶ ἐκφραστικὰ προβλήματα, ποὺ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς αὐτὸ τὸ θαυμάσιο σὲ ποιότητα, σὲ στερεότητα καὶ σὲ μουσικότητα ὑλικό, θὰ θεμέλιωνε τελειωτικὰ τὸν πνευματικὸ πολιτισμό μας πάνω σὲ βάσεις ἀσάλευτες, ἐδῶ καὶ πέντε αἰῶνες. Καὶ ὁ σημερινὸς λογοτέχνης, καὶ ὁ σημερινὸς γλωσσολόγος, διαβάζει αὐτὰ τὰ Κρητικὰ

μνημεῖα τοῦ ἔντεχνου λόγου, τὰ ἀντιπαραβάλλει μὲ τὴ δημοτικὴ ποίηση τοῦ ἔθνους, δηλαδὴ μὲ τὸ ἀνώνυμο λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ ἀπομένει νὰ θαυμάζει, μὲ πόσο φυσικὸν καὶ ἀπροσποίητον τρόπο συνοδοιποροῦσανε στὴν Κρήτη ὁ ἔντεχνος λόγος μὲ τὸ ἀνώνυμο ποιητικὸ ἔργο τοῦ ἔθνους.

Ἀνάλογη στάθηκε ἡ ἐπίδοση τῆς Κρήτης μέσα στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς, ποὺ τὰ ἐννέα δέκατά της ἀποτελεῖ βέβαια τὸ κεφάλαιο τῆς ἁγιογραφίας.

Εἶναι γνωστὴ ἡ σημασία καὶ ἡ ἔκταση τῆς Κρητικῆς ἁγιογραφικῆς Σχολῆς, ποὺ εἶναι ἕνας κλάδος τῆς βυζαντινῆς ἁγιογραφίας, ποὺ ἄνθισε μετὰ τὸν 16ον αἰώνα καὶ πέρα. Ὅταν ἐπισκεφτεῖ κανεὶς τὸ Μυστρᾶ, θὰ δεῖ τὴν ἀρχή της στὶς τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου. Ἡ ἀκμή της ὅμως ἀρχίζει μετὰ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης. Δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ Κρήτη στάθηκε κυρίως τὸ κέντρο της. Οἱ καλλιτέχνες της ὅμως, σκορπισμένοι σ' ὅλη τὴ χριστιανικὴ κοινότητα τῆς Τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας, εἴτανε Κρητικοί. Ὁ Θεοφάνης, ποὺ ζωγράφισε τὴ Μονὴ Λαύρας στὸ Ἁγιονόρος, ὁ Τζώρτζης, ποὺ ζωγράφισε τὴ Μονὴ Διονυσίου, ὁ Ἀντώνιος, καθὼς καὶ οἱ ζωγράφοι φορητῶν εἰκονισμάτων Μιχαὴλ Δαμασκηνός, Ἐμμανουὴλ Τζάνες, Βίκτωρ κλπ., εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῆς τῆς Σχολῆς. Καὶ ὅταν τὸ Κρητικὸ ζωγραφικὸ δαιμόνιο ἔριξε καταβολάδα στὴν Ἱσπανία, ἔδωσε τὴν τεράστια μορφὴ τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, ποὺ μόλις πρὶν πρόπερσι οἱ Ἡρακλειῶτες ἔκαμαν τὰ ἀποκαλυπτήρια μιᾶς μαρμαρένιας προτομῆς του.

Ὅταν μαζὶ μὲ τὴν ἡλικία προχωρέσαμε περισσότερο καὶ στὴ γνώση, ξεσκεπάστηκε μπροστὰ στὰ ἔκθαμβα μάτια μας μιὰ νέα πηγὴ θαυμασμοῦ. Εἴταν ὁ καταπληχτικὸς προϊστορικὸς πολιτισμὸς τῆς Κρήτης, ποὺ μᾶς ἀποκάλυψε κυρίως ἡ σκαπάνη τοῦ Ἔβανς μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Κνωσσοῦ. Δύο χιλιάδες χρόνια πρὸ Χριστοῦ ἡ Κρήτη δίδασκε τὸν πολιτισμό της στὸ βασίλειο τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας. Καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς εἶχε φτάσει σὲ ἀπίστευτες καταχτήσεις κοινωνικῆς εὐημερίας καὶ καλλιτεχνικῶν ἐπιδόσεων, καὶ εἶχε δώσει λουλούδια λεπτεπίλεπτα, ἐξωτικὰ λουλούδια θερμοκηπίου, ποὺ

τὰ βλέπει ὁ πολιτισμὸς τοῦ 20οῦ αἰώνα καὶ ἀπομένει μὲ ἀνοιχτὸ στόμα.

Τέτοιας λογῆς εἶναι ὁ φόρτος τῶν ἐντυπώσεων, μὲ τὶς ὁποῖες πρόκειται νὰ πλησιάσει σήμερα τὴν Κρήτη ἕνας ἄνθρωπος ποὺ πηγαίνει πρὸς τὸ προσκύνημά της, ὅταν νόμισε πὼς εἶναι πιὰ ὥριμος γιὰ νὰ τὴν πλησιάσει μὲ τὴν πολύπλευρη καὶ πολυμερῆ κατανόηση ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν ἐπισκέπτη του τοῦτο τὸ τρομερὸ ἑλληνικὸ νησί. Γι' αὐτὸ χρειάζεται μιὰ πολύχρονη ἐσωτερικὴ καλλιέργεια. Δὲ γίνεται νὰ πάει κανένας στὴν Κρήτη ὅπως πηγαίνει νὰ χαρεῖ τὴ φύση καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἄλλων μας νησιῶν.

Ἐδῶ εἶναι μιὰ μύηση ποὺ πρέπει νὰ προηγηθεῖ. Ἀλλιώτικα ἡ Κρήτη θὰ ἀπομείνει μὲ κλειστὸ στόμα μπροστὰ στὸν ἀστόχαστον ἐπισκέπτη της. Μιὰ Σφίγγα πελώρια, σιωπηλὴ καὶ ψυχρή, ποὺ δὲ θὰ πάρει κὰν τὸν κόπο νὰ θέσει μπροστὰ στὰ ἀνήξαιρα μάτια του τὸ αἴνιγμά της.

Ἔτσι, ξεκίνησα μὲ κάποια δειλία στὴν ψυχὴ καί, σὰν βρέθηκα ξαφνικὰ μὲ ἕνα ἐναέριο ἅλμα κοντά της, ἀνακάλυψα πὼς ἐκεῖ, πάνω στὸ μυθικὸ νησί, ὅλα εἶταν μεγαλύτερα ἀπὸ τὶς προσδοκίες μου καὶ δὲ μοῦμεινε πιὰ κανένας φόβος γιὰ ἀπογοητεύσεις. Μπροστὰ στὴν ὁλόσωμη παρουσία της ὅλες οἱ φαντασίες ἐξουθενώνουνται ἀπὸ τὴν ἔντονη πραγματικότητα. Τὸ τοπίο, τὰ χρώματα, ἡ μυθικὴ ἀτμόσφαιρα, τὰ κάστρα καὶ οἱ θρύλοι ποὺ τὰ κατοικοῦν, τὰ φαντάσματα τῆς Ἱστορίας καὶ οἱ ὑπερφυσικὲς μορφὲς ποὺ κινοῦνται γύρω σου, τὰ βουνά της καὶ ἡ χλωρίδα της, τὰ Μινωϊκὰ παλάτια της μὲ τὴν πατίνα 4.000 χρόνων, τὰ νερά της καὶ τὰ δέντρα της, οἱ ἄντρες της οἱ ζωηροί, οἱ ἐργατικοί, οἱ ἐρωτιάρηδες, οἱ ἐγκάρδιοι καὶ εἴρωνες, ποὺ γίνουνται μὲ τὸν πιὸ φυσικὸ τρόπο ἥρωες, μόλις τοὺς φυσήξει ἡ τρέλα τῆς λευτεριᾶς καὶ τοῦ ἀντρίκειου φιλότιμου, οἱ κοπέλες της οἱ ψηλόσωμες, οἱ λυγερές, μὲ τὰ φλογερὰ μάτια καὶ τὸ διψασμένο στόμα, αὐτὲς ποὺ γεννοῦν τοὺς σβέλτους Κρητικοὺς καὶ ἐμπνέουν τὶς θαυμάσιες μαντινάδες, ὅταν δὲν τὶς συνθέτουν οἱ ἴδιες, ὅλα αὐτὰ ἔχουν μιὰ πρωτοτυπία καὶ μιὰ γνησιότητα τόσο ἑλληνικὴ καὶ τόσο Κρητική! Ἐδῶ τὸ περιβάλλον τὸ φυσικό, ἡ ἐπίδραση τῆς δυνατῆς Κρητικῆς

ράτσας καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀτμόσφαιρα, ἔχουν μιὰν ἀφομοιωτικὴ δύναμη ποὺ ξαφνιάζει τὸν ἐπισκέπτη.

Τὸ νησί, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, δέχτηκε πολλοὺς πρόσφυγες. Οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ ἔλαχε νᾶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐργατικούς, τοὺς πιὸ νοικοκυρεμένους καὶ τοὺς πιὸ εὔστροφους Ἕλληνες τῆς Μικρασίας. Μέσα στὸ ντόπιο πληθυσμὸ ὅλοι αὐτοὶ χώνεψαν καὶ ἀφομοιώθηκαν μὲ θαυμαστὴ εὐκολία. Ἅπλωσαν τ' ἀμπέλια τῆς σουλτανίνας, τὰ καπνοχώραφα καὶ τὰ μποστάνια τους στὰ φιλόξενα χώματα τῆς Κρητικῆς γῆς, πρόσφεραν στὴ νέα τους πατρίδα τὴν ἐπιχειρηματικότητα καὶ τὸ προοδευτικό τους δαιμόνιο καὶ δέχτηκαν τὴν Κρητικὴ ψυχή, ὑποταγμένοι, παραδομένοι θεληματικὰ στὸ πνεῦμα τῆς Κρήτης. Σήμερα εἶναι Κρητικοὶ στὴ γλῶσσα, στὰ φερσίματα, στὰ τραγούδια, στὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου.

Στὸν λογοτέχνη ποὺ σπουδάζει μὲ πάθος τὴν ἐθνικὴ γλῶσσα κάνει ἀμέσως χαρούμενη ἐντύπωση ὁ ἐκφραστικὸς πλοῦτος τῆς Κρητικῆς ὁμιλίας, ποὺ κυματίζει μὲ τὴν ἄνεση τοῦ στίχου τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τῆς Ἐρωφίλης, καὶ παιχνιδίζει μὲ τὴν ἀστέρευτη πηγὴ τῆς μαντινάδας.

Ἡ μαντινάδα εἶναι μιὰ ποιητικὴ ἀνάβρα στὸ στόμα τῶν ἀνθρώπων ἐδῶ. Γέροι καὶ παλληκάρια, ἄντρες καὶ γυναῖκες, κοπέλες καὶ κοπέλια τὴν ἔχουν στὸ στόμα τους. Ἡρωϊκή, ἐρωτική, εἰρωνική, φιλοσοφική, σατιρική, αἰσθηματική. Ἡ μαντινάδα εἶναι ἕνα δίστιχο ποὺ κυκλοφορεῖ αὐθόρμητα ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, ποὺ βρίσκει ἀμέσως τὴν ἀπόκρισή της ἀπὸ τὸν ἀκροατή, ποὺ βάζει τὴ σφραγίδα της πάνω σὲ ὅλες τὶς καταστάσεις τῆς ζωῆς τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Εἶναι ὑψηλὴ ποίηση στὶς βιοθεωρητικές του ὀνειροπολήσεις :

Ὁποῦναι νιὸς καὶ δὲν πετᾶ μὲ τοῦ βοριᾶ τὰ νέφη,
ἴντα τὴ θέλει τὴ ζωὴ στὸν κόσμο νὰ τὴν ἔχῃ ;

Εἶναι παιχνίδισμα χαριτωμένο στὴν κοινωνικὴ κριτική της. Εἶναι κέντημα αἰσθητικῆς στὴν ἐνατένιση τῆς ὀμορφιᾶς τῆς ζωῆς, καὶ φλογερὸ βέλος στὸ ἐρωτικὸ πύρωμα τῆς καρδιᾶς. Καὶ ὅταν κάνει ἐρωτικὴ σάτιρα, δημιουργεῖ ἐπιγράμματα γεμάτα ἀπὸ χιοῦμορ πηγαῖο, ὁλότελα

Κρητικό, όπου ό έμφυτος έρωτισμός τοῦ τόπου σκεπάζεται ἀπὸ μιὰν ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἔκφρασης, ποὺ δὲν τὴ βρίσκεις σὲ κανέναν ἄλλον ἑλληνικὸ τόπο. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ δίστιχα εἶναι καλύτερα ἀπὸ τὰ πιὸ ὡραῖα σατιρικὰ ἐρωτικὰ τῶν ἀρχαίων. Ἀκοῦστε ἕνα ἀπὸ κεῖνα ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ τυπωθοῦν ἐδῶ:

Εἴμουνα κράχτης πετεινὸς κ' ἐδὰ στὰ γεραθιά μου
νὰ μὲ τσιμποῦν οἱ γιδρνιθες, δὲν τὸ βαστᾶ ἡ καρδιά μου!

Παραπονιέται ὁ γεροκρητικὸς τραγουδιστὴς ποὺ τόνε τριγυρίζουν οἱ κοπέλες καὶ τὸν πειράζουν. Ἕνας ἄλλος γέρος, μὲ περισσότερη ἐμπιστοσύνη στὶς ἱκανότητές του, παίρνει τὴ μαντινάδα καὶ διαμαρτύρεται:

Ὁ παιχνιδιάρης πετεινὸς τὴν δρεξη δὲ χάνει,
κι ὄντε βρεθεῖ μὲ τσδρνιθες, ὅ,τι μπορεῖ τὸ κάνει.

Ὅμως ἡ ἀπάντηση δόθηκε τὸ ἴδιο εὐγενική, τρυφερή, παρηγορητική, κι ἀπὸ μιὰ Κρητικιὰ κοπέλα, ποὺ τοὺς βεβαιώνει μὲ μιὰν ἀντίστοιχη μαντινάδα, πὼς αὐτοὺς τοὺς ἡρωϊκοὺς ἐραστές, ἀκόμα καὶ σὰ γεράσουν, οἱ ἐρωτικὲς πουλάδες δὲν παύουν νὰ τοὺς περιβάλλουν μὲ τὸ θαυμασμό τους. Ὄχι μόνο δὲν τόνε τσιμπᾶνε, «μόνο τὸν κανακεύουνε κι ὅλο μαζί του πᾶνε».

Ὅταν ὁ Κρητικὸς ἐραστὴς θέλει νὰ ἐκφράσει τὴν τρυφερότητά του, εἶναι ἀσύγκριτη ἡ εὐγένεια τῆς ἔκφρασής του καὶ τὰ στιχουργικά του εὑρήματα. Ἀκοῦστε ἕνα τέτοιο λεπτούργημα:

Χαρῶ το καὶ χαρήνω το, χαρῶ το καὶ χαρῶ το,
ἀποὺ τὸ χέρι τὸ κρατῶ καὶ πάλι ἀναζητῶ το.

Νά καὶ μιὰ πικρόχολη εἰδοποίηση, ποὺ ἀποτείνεται σὲ μιὰ πολύξερη ναζιάρα:

Παίζεις με, μὰ δὲν παίζομαι, γελᾶς με, δὲ γελιοῦμαι,
κι ὅσα κατέχεις ξυπνητή, κατέχω ὄντες κοιμοῦμαι.

Καὶ μιὰ θαυμάσια παρομοίωση ἑνὸς τρομαγμένου ἐραστῆ :

Τὸ κυπαρίσσι στὸ βουνὸ ὅλοι οἱ καιροὶ τ' ὁρίζουν,
κ' ἐμὲ γιὰ τὴν ἀγάπη σου πολλοὶ μὲ φοβερίζουν.

Ἡ μαντινάδα χαριτώνει ἔτσι ὅλες τὶς περιπτώσεις τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὴν Κρήτη. Μὲ τὸ στίχο φοβερίζει ὁ Κρητικός, μὲ τὸ στίχο κάνει τὴν ἐρωτική του ἐξομολόγηση, μὲ τὸ στίχο κοροϊδεύει καὶ μὲ τὸ στίχο καμαρώνεται :

Ὁ Κρητικὸς σὰ στολιστεῖ καὶ βάλει τὰ καλά του,
ὅλος ὁ κόσμος χαίρεται γιὰ τὴν περπατηξιά του.

Μεγάλο χάσιμο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γραφικότητα. Γύρισα σχεδὸν ὅλη τὴν Κρήτη. Ἀνέβηκα ὣς τὰ ὀρεινὰ χωριὰ τῶν ἡρωϊκῶν Σφακιῶν. Πουθενὰ δὲν ἀντίκρυσα τὴν ὡραιότατη Κρητικὴ στολή. Ἐκεῖνοι οἱ Σφακιανοί, οἱ Χανιῶτες λεβέντες μὲ τὰ σπαθωτὰ κορμιά, ποὺ θυμίζουν τὸ Μινωϊκὸ βασιλόπουλο ποὺ κόβει ψηλόμισχους κρίνους στὶς τοιχογραφίες τῆς Κνωσσοῦ, σήμερα φοροῦν ὅλοι τους κυλότα στρατιωτική, μαῦρο πουκάμισο καὶ μαῦρες μπότες. Πουθενὰ κεῖνα τὰ κεντητὰ μεϊντανογέλεκα, πουθενὰ κεῖνο τὸ γραφικὸ Κρητικὸ πανωφόρι, ριχτὸ στοὺς ὤμους, γαλάζιο μὲ κόκκινη φόδρα. Πουθενὰ ἡ βράκα ἡ μαύρη, πουθενὰ τ' ἄσπρα Κρητικὰ στιβάλια. Τὸ ἴδιο ποὺ γύρισα ὅλη τὴν Πελοπόννησο καὶ δὲν ἀντάμωσα μιὰ φουστανέλλα καὶ μιὰ φέρμελη. Δυὸ εἶναι οἱ αἰτίες. Ἡ μιά, ἡ κυριότερη, ποὺ κοστίζει σήμερα ἕναν κόσμο λεφτὰ μιὰ σωστὴ Κρητικὴ στολή. Ἡ ἄλλη εἶναι ὁ πόλεμος. Οἱ πόλεμοι, καλύτερα. Ἀπὸ τὸ 1912 κ' ἐδῶ, ὅλες οἱ νέες γενιὲς τῶν Κρητικῶν πέρασαν ἀπὸ τὸ στρατό. Ἐκεῖ ἔβαλαν τὴν κυλότα. Τὴ βρήκανε φτηνή, τὴ βρήκανε πιὸ βολικὴ καὶ δὲν τὴν ἔβγαλαν πιά.

Θυμᾶμαι ὡστόσο μὲ τί καμάρι καὶ μὲ πόσο θαυμασμὸ βλέπαμε στὰ νιάτα μας μερικοὺς Κρητικοὺς συμφοιτητές, νὰ στολίζουν μὲ τὴ λεβεντιά τους καὶ μὲ τὴ γραφικότητα τῆς ὡραίας τους φορεσιᾶς τὰ προπύλαια τοῦ Πανεπιστημίου μας. Ἡ πραχτικότητα τῆς ζωῆς, ἡ μηχανοποίησή της καὶ ἡ εὐκολία τῆς συγκοινωνίας ἀνάμεσα στοὺς ἑλληνικοὺς τό-

πους, ἰσοπέδωσαν ὅλα αὐτὰ τὰ ἀριστουργηματικὰ δημιουργήματα τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ἡ Κρήτη σὲ ὑποδέχεται μὲ τὴ μαντινάδα. Καὶ σὲ ξεπροβοδᾶ πάλι μὲ τὴ μαντινάδα.

Στὴν πρώτη ἐκδρομὴ ποὺ μοῦ ὀργάνωσε ἡ Περιηγητικὴ Λέσχη τοῦ Ἡρακλείου, μόλις ξεκίνησε τὸ μεγάλο λεωφορεῖο ποὺ εἶμουνα μέσα, ξέσπασε τὸ τραγούδι. Κάπου 38 νέοι, κοπέλες καὶ κυρίες ποὺ μέτρησα στὸ ἴδιο ὄχημα, ἔγιναν ἀμέσως μιὰ πρόχειρη χορωδία περίφημα ὀργανωμένη. Καὶ μοῦ τραγούδησαν Κρητικὲς μαντινάδες. Καὶ οἱ πρῶτες μαντινάδες εἶταν νὰ καλωσορίζουνε στὴν Κρήτη ἐμένα, τὸν ξένο ποὺ φιλοξενοῦσαν. Τὸ ἴδιο πάλι, σὰν ἔφευγα ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο γιὰ τὰ Χανιά, στὴν τελευταία δεξίωση ποὺ ἔγινε μέσα στὴν Περιηγητικὴ Λέσχη. Ὕστερα ἀπὸ τὶς συγκινητικὲς προπόσεις τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ, πάλι οἱ ἀξέχαστοι αὐτοὶ Κρητικοὶ μοῦ τραγούδησαν μαντινάδες, ποὺ εἶταν οἱ εὐχές τους γιὰ τὸ καλὸ ξεπροβόδισμα τοῦ ξένου καὶ γιὰ τὸ καλὸ ξαναδέξιμό του στὸ νησί.

Πῶς νὰ ξεχάσει κανένας ἕνα λαὸ ποὺ κρατᾶ τὴν καρδιά του στὰ χείλη;

Η ΓΟΡΓΟΝΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΙΝΑΙ πολλὰ νησιὰ ἑλληνικά, πού, μόλις ἀποβιβαστεῖς στὴν ἀκρογιαλιά τους, νοιώθεις νὰ κατέχεις τὸ τοπίο τους μὲ τὴν ψυχή σου καὶ μὲ τὶς αἰσθήσεις σου. Εἶναι τὸ περίγραμμά τους τὸ φυσικὸ καὶ τὸ ἱστορικό, ποὺ χωρᾶ στὶς ἐποπτικές σου δυνάμεις καὶ ὑποτάζεται στὴν περιληπτική σου θεώρηση. Αὐτὸ κάνει ἄνετη τὴ στάση σου ἀντίκρυ τους. Νοιώθεις ἕνα αἴσθημα κυριαρχίας πάνω στὴν ὀμορφιὰ τῶν γιαλῶν καὶ τῶν βουνῶν τους, πάνω στὴν ἔκφραση τῶν βράχων καὶ τῶν δέντρων ποὺ σκεδιάζουν τὴ φυσικὴ φυσιογνωμία του τοπίου. Ἐξ ἄλλου ἡ ἱστορία τους χωράει ἁπλόχωρα στὴ μνήμη σου καὶ αὐτὸ δημιουργεῖ ἕναν τόνο οἰκειότητας ἀνάμεσα σὲ σένα καὶ σὲ κεῖνα.

Μὲ τὴν Κρήτη δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο.

Μόλις βρεθεῖς πάνω σ' αὐτὸ τὸ νησί, ὅσο καὶ νἆσαι προετοιμασμένος πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ γιὰ τὴ συνάντηση, νοιώθεις πώς, ἀντὶ νὰ τὸ κατέχεις, σὲ κατέχει. Πηγαίνεις νὰ τὸ ἀγκαλιάσεις καὶ βρίσκεσαι ἀγκαλιασμένος ἀπ' αὐτό. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ δὲ σ' ἀφήνει ὅσο βρίσκεσαι πάνω στὴ Κρήτη. Ἡ κατοχή της ἀπάνω σου εἶναι ἀπόλυτη, σχεδὸν τυραννική. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴ φύση της καὶ στὸ πνεῦμα της. Γιατὶ ἡ φύση τῆς Κρήτης, ὅσο καὶ ἂν τὴ συνδέουν τὰ γνωρίσματα τῆς ἐλιᾶς καὶ τοῦ ἀμπελιοῦ μὲ τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ χώματα καὶ ἡ χαρουπιὰ μὲ τὸ τοπίο τῆς Κύπρου, ἔχει μιὰ

δική της ἔκφραση, ποὺ δύσκολα γίνεται νὰ προσδιοριστεῖ, καὶ μονάχα μερικὲς λεπτομέρειές της μποροῦν νὰ καθορίσουν τὸ χαρακτῆρα της. Εἶναι τὰ χιονισμένα βουνὰ καὶ οἱ χαράδρες της, ποὺ τῆς δίνουν αὐτὸ τὸ ἀγέρωχο ὕφος; Εἶναι τὰ τεράστια πλατάνια μὲ τὰ νερὰ ποὺ ἀναβρύζουν χουχλακιστὰ ἀπὸ τὶς ρίζες τους; Εἶναι οἱ ἐλιές, κεῖνες οἱ μνημειώδεις ἐλιὲς ποὺ βρῆκα στὴν Κρήτη, κάτι θεριακωμένα δέντρα, φορτωμένα αἰῶνες καὶ ἱστορία;

Ἡ ἐλιὰ βέβαια εἶναι ἕνα δέντρο ποὺ μᾶς δίνει πάντα μιὰ ξεχωριστὴ συγκίνηση αἰσθητικοῦ καὶ ψυχικοῦ περιεχομένου, πρὸ πάντων ὅταν κινεῖται κανεὶς μέσα στὸ δάσος της. Δὲν εἶμαι πρωτόπειρος στὸ θέαμα καὶ στὴν ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ δέντρου, ἀφοῦ προέρχομαι ἀπὸ ἕνα νησὶ ποὺ θρέφει δεκατρία ἑκατομμύρια ἐλιὲς καὶ θρέφεται ἀπ' αὐτές. Τὶς ἔχω μελετήσει σὲ ὅλες τὶς βασανισμένες προσπάθειες τοῦ κορμοῦ των, ποὺ εἶναι χοντροπετσιασμένος σὰν τὰ χέρια τῶν ἀγροτῶν, καὶ τυραγνισμένος σὰν τὶς γυναῖκες τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπαίθρου. Ἔχω χαρεῖ τὸ σεμνό, τὸ σιωπηλὸ θέαμα τῆς φυλλωσιᾶς τους, γανωμένο ἀπὸ γλαυκὸ ἀσήμι, σὲ ὅλες τὶς ὧρες τῆς μέρας καὶ τῆς νύχτας, σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Ὅταν μέσα στὰ καλοκαιριάτικα καταμεσήμερα κάθε νύχι τῆς σκασμένης των φλούδας κρύβει κ' ἕνα τζιτζίκι, καὶ τότε νομίζεις πὼς ὁλόκληρο τὸ δάσος τῆς ἐλιᾶς κραυγάζει ἀπὸ τὴν ἡδονὴ τῆς γονιμοποίησης, καὶ νομίζεις πὼς βλέπεις τὶς στάλες τὸ χρυσὸ λάδι ν' ἀνεβαίνουν μέσα ἀπὸ τὰ λιγνά, τρυφερὰ κλωνιά, σὰν νὰ εἶναι στάλες τοῦ ἥλιου. Καὶ τὶς εἶδα μέσα στὶς φεγγαροφώτιστες νύχτες νὰ σωπαίνουν ἀκίνητες, νὰ κοιμοῦνται σκεπασμένες ἀπ' αὐτὸ τὸ ψυχρὸ ἀναλυτὸ φῶς ποὺ ἀσημίζει πρασινωπό. Ὕστερα τὶς βλέπεις τὸ πρωὶ καὶ νομίζεις πὼς τὸ κράτησαν γιὰ πάντα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τῆς φυλλωσιᾶς τους, πὼς εἶναι βαμμένες ἀπὸ τὸ φεγγαρόφωτο. Ξέρω τὶς ἀγωνίες καὶ τὴ λαχτάρα ἑνὸς πληθυσμοῦ ἑκατὸν πενήντα χιλιάδων νησιωτῶν, ποὺ ἔχουν κρεμάσει ὅλες τὶς ἐλπίδες τῆς χαρᾶς τους ἀπ' αὐτὰ τὰ λεπτά, τὰ λιγνά, τὰ εὔθραυστα κλωνάρια, καὶ ζοῦν μέσα στὰ δάση τῆς ἐλιᾶς, λατρεύοντας καὶ ὑπηρετώντας τὸ εὐλογημένο δέντρο τῆς Ἀθηνᾶς.

Ὅμως οὔτε στὸ νησί μου, οὔτε σὲ κανένα ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδας δὲ βρῆκα τὴν ἐλιὰ μ' αὐτὴ τὴν καταπληκτικὴ

μορφὴ ποὺ τὴν εἶδα στὴν Κρήτη. Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἐλαιόδεντρα ἡλικικίας 10 καὶ 15 αἰώνων, ποὺ στέκεσαι στοὺς πρόποδές τους καὶ τὰ βλέπεις μὲ σεβασμό, σὰν ποὺ βλέπεις τὰ παλάτια τῆς Κνωσσοῦ καὶ τὶς σκάλες τῆς Φαιστοῦ. Ἐκεῖ, κοντὰ στὰ ἐρείπια τῆς Φαιστοῦ ἴσα-ἴσα, βρέθηκα μπροστὰ σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ Κρητικὰ δέντρα, ποὺ θἄπρεπε νὰ πιαστοῦν χέρι μὲ χέρι ἑφτὰ καὶ ὀχτὼ ἄντρες, γιὰ νὰ ἀγκαλιάσουν τὸν κορμό τους. Οἱ Κρητικοὶ ἀγρότες δὲν ξαίρουν νὰ περιποιηθοῦν τὶς ἐλιές τους. Τὶς ἀφήνουν ἀκλάδευτες, ἁπλώνουν τὰ κλαδιά τους ἀπεριποίητες. Αὐτὸ βέβαια ἔχει ἀντίχτυπο στὴν ἀπόδοση τοῦ καρποῦ των. Τὸ Κρητικὸ λάδι ἄλλως τε δὲν εἶναι περίφημο. Ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ μεριὰ ὅμως τὸ θέαμα αὐτὸ τῶν ἀπεριποίητων, τῶν ἀνυπόταχτων, τῶν ἀκούρευτων δέντρων, κερδίζει ὅ,τι χάνεται ἀπὸ τὴν ὑλική. Τὰ δέντρα αὐτὰ ἔχουν τινάξει κλαδιὰ τ' ἀψήλου, τὰ κλωνιά τους πύκνωσαν καὶ ρουμάνιασαν μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Ποῦ νὰ φτάσει κιόλας ὁ ραβδιστὴς καὶ ἡ μαζώχτρα νὰ τρυγήσει τὸν καρπὸ ἐκεῖ στὰ μεσούρανα ποὺ κρέμεται; Περιμένει νὰ σαπίσει ὁ μίσχος τῆς ἐλιᾶς καὶ νὰ πέσει γιὰ νὰ τὸν μαζέψει.

Τὴν ἴδια κατάπληξη σοῦ κάνει τ' ἀμπέλι τῆς Κρήτης. Ξαίρουμε τὸν ἀμπελόκαμπο τῶν Μεσογείων τῆς Ἀττικῆς μας. Ξαίρουμε καὶ τὰ κλήματα τῆς Πελοποννήσου. Καὶ σὰν εἴδαμε αὐτά, νομίζουμε πὼς κάτι ξαίρουμε ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἀμπέλι. Στὴν Κρήτη μαθαίνουμε πὼς ὑπάρχουν πράσινοι ναοὶ τοῦ Διόνυσου ποὺ οὔτε κατὰ φαντασίαν γνωρίσαμε ἀλλοῦ τὴν ἔχταση καὶ τὴν ὀμορφιά τους. Ὁ νομὸς τοῦ Ἡρακλείου εἶναι ὁ πιὸ εὐτυχισμένος σὲ πλοῦτο νομὸς τῆς Κρήτης. Ἐκεῖ ὅλα εἶναι ἥμερα, γραφικὰ καὶ εὔφορα. Οἱ λόφοι καμπυλώνουν ἁπαλά, οἱ γραμμὲς μαλακώνουν ἁρμονικὰ καὶ ἡ γῆς γεννᾶ. Ἐκεῖ τὰ βουνὰ εἶναι ἀπὸ χῶμα παχὺ καὶ δυνατό, καὶ ὅλο τὸ πρόσωπο τῆς Κρήτης εἶναι περιποιημένο, στολισμένο, πράσινο καὶ τριανταφυλλὶ καὶ χρυσοκόκκινο σὰν πορτοκάλλι. Περνᾶς μὲ τὸ αὐτοκίνητο χιλιόμετρα πολλά, καὶ ὅλ' αὐτὰ τὰ χιλιόμετρα εἶναι ἀμπέλι. Ἕνα ἀμπέλι ἀπέραντο, ἀτέλειωτο, καλλιεργημένο μὲ μεράκι, μὲ πάθος, μὲ κοκεταρία. Τὸ πράσινό του εἶναι δροσερό, παστρικό, δίχως λεκέδες καὶ χάσματα. Χώνεσαι μέσα στὰ φύλλα, καὶ

αὐτὰ ψιθυρίζουν στ' αὐτιὰ τὴν ὑπόσχεση τοῦ Κρητικοῦ κρασιοῦ, ποὺ εἶναι φλογάτο καὶ ἁψὺ σὰν τὴν Κρητικὴ ψυχή. Καὶ ψιθυρίζουν στὶς 'Αρχάνες τὶς γευστικὲς καὶ τὶς αἰσθητικὲς χαρὲς τοῦ Κρητικοῦ σταφυλιοῦ, ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε τι ὡραῖο ποὺ ξαίρουμε ἐμεῖς οἱ 'Αθηναῖοι γιὰ τὸ σταφύλι τοῦ τραπεζιοῦ.

Πέρα ἀπὸ κάθε τι ὡραῖο ποὺ ξαίρουμε, γιατὶ δὲν τὸ ξαίρει τὸ Κρητικὸ σταφύλι ἡ 'Αθήνα, ποὺ νομίζει πὼς μὲ τὰ λεφτά της γεύεται ὅλα τ' ἀγαθὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας. Οἱ φίλοι μου οἱ 'Ηρακλειῶτες μὲ πήγανε νὰ δῶ τὶς 'Αρχάνες καὶ τὶς κληματαριές τους. Εἶναι ἕνα θέαμα ποὺ πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν μπορεῖς νὰ τὸ δῆς, γιατὶ πουθενὰ ἀλλοῦ, οὔτε στὴν Κρήτη, οὔτε σὲ κανένα ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου εὐδοκιμεῖ αὐτὸ τὸ σταφύλι ποὺ κάνουν οἱ 'Αρχάνες. 'Εκεῖ εἶναι οἱ πραγματικοὶ ναοὶ τοῦ Διόνυσου. Ναοὶ ἀληθινοί, γιατὶ ἐκεῖ τὰ κλήματα ἁπλώνουνται σὲ κρεβατίνες καὶ οἱ κρεβατίνες αὐτὲς εἶναι ἀψηλὲς στὸ μπόϊ ἑνὸς ἀνθρώπου, καὶ οἱ ναοὶ αὐτοὶ οἱ καταπράσινοι ἀκουμπᾶνε πάνω σὲ στῆλες. Οἱ στῆλες αὐτὲς εἶναι ἀπὸ τσιμέντο, κομψὰ ὁμοιόμορφα στηρίγματα, ρυθμικὰ συγυρισμένα. Μπορεῖτε νὰ περπατᾶτε ὧρες κάτω ἀπ' αὐτὸν τὸν ἀδιάσπαστο θόλο τῶν ἀμπελόφυλλων, καὶ νὰ μὴ σᾶς βρίσκει ὁ ἥλιος τοῦ θέρους, καὶ ἀπὸ παντοῦ νὰ κρεμάζουν γιρλάντες τὰ βλαστάρια, καὶ ἀπὸ παντοῦ νὰ κρέμουνται τὰ 'Αρχανιώτικα σταφύλια. Σταφύλια ποὺ λογαριάζουνται γιὰ τὰ καλύτερα ποὺ παράγει ἡ γῆ, καὶ ποὺ ἀγοράζουνται κάθε χρόνο πάνω στὶς κρεβατίνες, καὶ φεύγουν γιὰ τὴν 'Αγγλία, ὅπου μοσχοπουλιοῦνται χωρὶς νὰ τὰ γευτεῖ ἡ κανακάρισσα ἡ 'Αθήνα. Εἶναι λεπτόφλουδα, νοστιμότατα, λυώνουν στὸ στόμα. Καὶ κατεβάζουν ἀπ' αὐτὲς τὶς κρεβατίνες σταφύλια, ποὺ ἕνα τσαμπὶ μπορεῖ νὰ φτάσει τὸ φανταστικὸ βάρος τῶν τεσσάρων, κάποτε καὶ πέντε ὀκάδων. Εἶναι τὰ θαύματα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ποὺ δὲν τὰ ξαίρουν οἱ Ἕλληνες. Οἱ Ἕλληνες ποὺ δὲν ξαίρουν τὴν 'Ελλάδα, τὸ πράσινο καὶ τὴ γέψη τῆς 'Ελλάδας, καὶ κοκκορεύουνται νὰ μάθουν τὴ γέφυρα τοῦ Μπρούκλιν, τὴ λίμνη τῆς Γενεύης καὶ νὸ νησὶ τοῦ Κάπρι.

Θυμᾶμαι ἀπὸ τὰ παιδιάτικά μου μιὰ περίφημη ξυλογραφία μέσα στὸ βιβλίο τῆς 'Ιερᾶς 'Ιστορίας.

'Εκεῖ εἴτανε δυὸ κατάσκοποι ποὺ ἔστειλε ὁ 'Ιησοῦς τοῦ

Ναυή στή Γή Χαναάν, νά δοῦν καί νἄρθουν νά τοῦ ποῦνε τί λογῆς τόπος εἶναι αὐτός, πού ὁ Θεός τοῦ Ἰσραήλ ὑποσχέθηκε στόν περιούσιο λαό του νά τοῦ δώσει γιά μόνιμη πατρίδα. Λοιπόν οἱ δυό κατάσκοποι, ἀντίς νά κάτσουν καί νά συντάξουν τό σχετικό ὑπόμνημα, γύρισαν πίσω στό στρατόπεδο τῶν Ἑβραίων φορτωμένοι δείγματα ἀπό τά ἀγαθά πού βρήκανε στή Γή τῆς Ἐπαγγελίας. Τούς εἶχε λοιπόν ἡ Ἱερά Ἱστορία μας μιά ξυλογραφία, ὅπου οἱ δυό ἀπεσταλμένοι γύριζαν μέ τά πειστήρια στόν ὦμο. Εἶχαν κόψει ἕνα μακρύ κοντάρι καί ἀπ' αὐτό κρέμασαν ἁρμαθιές τούς καρπούς. Πορτοκάλλια, καρπούζια, ροδάκινα, ρόδια. Ἀνάμεσα σ' αὐτά ξεχώριζαν τά σταφύλια. Κάτι πελώρια σταφύλια, πού κόντευαν ν' ἀγγίσουνε τή γῆς οἱ ἄκριες ἀπό τά τσαμπιά τους. Δέν ξαίρω ἄν σήμερα οἱ Ἑβραῖοι μετανάστες τοῦ Τέλ Ἀβίβ βρήκανε καί γεύουνται κεῖνα τά σταφύλια πού μᾶς ἔδειξε ἡ ξυλογραφία τῆς σχολικῆς μας Ἱερᾶς Ἱστορίας. Ξαίρω ὅμως πολύ καλά πώς οἱ Ἡρακλειῶτες καί οἱ Εὐρωπαῖοι παραλῆδες τρῶνε κάθε χρόνο κεῖνα τά σταφύλια ἀπό τίς Ἀρχάνες, πού εἶναι μυθικά στή γλύκα καί στή φήμη, καί εἶναι πραγματικά, πραγματικότατα στή γεύση.

Ἡ ἀπαλότητα τῆς γραμμῆς πού ἔχουν οἱ ἥμεροι, κατάφυτοι λόφοι τοῦ Ἡρακλείου, δίνουν τήν ἐντύπωση μιᾶς ἤρεμης γεννητικῆς εὐφορίας. Ἐκεῖ δέν ὑπάρχουν ἄγριες χαράδρες καί γκρεμνοί. Ἡ γῆ ἁπλώνεται ἀνάσκελη, γόνιμη, γεμάτη θηλυκότητα. Οἱ λόφοι αὐτοί, οἱ φορτωμένοι ἀπό ρῶγες σταφυλιῶν, καμπυλώνουνται σάν μαστοί γυναίκας, φουσκωμένοι ἀπό τό γλυκό γάλα τῆς μητρότητας. Ἀργότερα, σάν βρέθηκα ἀπό τή μεριά τῆς Ἱεράπετρας πού βρέχεται ἀπό τό Λιβυκό πέλαγος, καί περπάτησα κάτω ἀπό τό δάσος τῆς ἐλιᾶς, συμπληρώθηκε μέσα μου ἡ εἰκόνα τῆς Κρήτης, καί ἀπό τότες μοῦ μένει ἀναλλοίωτη στή φαντασία τούτη ἡ εἰκόνα.

Ἡ Κρήτη εἶναι ἡ πελώρια Γοργόνα τῆς νησιώτικης Ἑλλάδας. Τό γιγάντιο κορμί της κολυμπᾶ ἀνάσκελα ἀπό τή μιά ἀνάμεσα στό δροσερό Αἰγαῖο, ἀπό τήν ἄλλη στό ζεστό Λιβυκό πέλαγος. Οἱ ὄρθιοι μαστοί της εἶναι φουσκωμένοι, τεντωμένοι πρός τόν οὐρανό. Ἀπό τόν ἕναν ἀναβρύζει τό κόκκινο κρασί καί ἀπό τόν ἄλλον τό χρυσαφί λάδι.

Αὐτὴ ἡ ἁπαλότητα καὶ ἡ εὐφορία τοῦ τοπίου δίνει τὸ χαραχτῆρα καὶ στὸν πληθυσμὸ τοῦ Ἡρακλείου. Ὑπάρχει ἐκεῖ μιὰ ὁλοφάνερη οἰκονομικὴ ἄνεση. Ὁ τόπος εἶναι πλούσιος, οἱ ἄνθρωποι ἥμεροι καὶ ἐπιχειρηματικοί. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἔχει μιὰ ἐξαιρετικὴ ζωηρότητα. Βουλιαγμένος, ὅπως ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ 10 χρόνια, μέσα στὴν κατάθλιψη ποὺ μᾶς ἔφεραν οἱ ἀδιάκοπες περιπέτειες καὶ τὰ φοβερὰ γεγονότα ποὺ εἴδαμε μὲ τὰ μάτια μας καὶ ἀγγίσαμε μὲ τὰ χέρια μας, ξαφνιάστηκα ὅταν ἄκουσα τὸ τραγούδι, ὅταν χάρηκα τὸ ἀδιάπτωτο κέφι τῶν μελῶν τῆς Περιηγητικῆς Λέσχης, στὶς μεγάλες ἐκδρομὲς ποὺ μοῦ ὀργάνωσε. Τὸ τραγούδι αὐτὸ ἀνάβρυζε αὐθόρμητο ἀπὸ μιὰ γνήσια πηγὴ χαρᾶς καὶ νιότης, ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ τὴ φαρμακώσουν τὰ φριχτά, τὰ δαντικὰ δράματα τὰ δικά μας.

Ἡ Κρήτη, καὶ ξεχωριστὰ ὁ νομὸς Ἡρακλείου, δὲν εἶδε τοὺς δρόμους της γεμάτους ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ πεθαίνουν ἀπὸ τὴν πεῖνα, οὔτε γνώρισε σὲ ἔκταση τὴ σφαγὴ τῶν γυναικοπαίδων ποὺ ἔκαμε ὁ κομμουνισμός. Ἡ Κρήτη ἔκαμε τὴ μάχη της μὲ τοὺς Γερμανοὺς ἀλεξιπτωτιστές, ὅπως μόνον ἡ Κρήτη ξαίρει νὰ κάνει τὴ μάχη της. Εἶδε νὰ ντουφεκίζουνται πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἥρωές της, μερικὰ χωριά της νὰ ἀνασκάπτουνται. Εἶδε τοὺς ἄγριους βομβαρδισμοὺς τῶν πόλεών της ἀπὸ χιλιάδες ἀεροπλάνα καὶ τὸν κόρφο τῆς Σούδας γεμάτον ἀπὸ βουλιαγμένα καράβια. Κατόπι ἡ μάχη τέλειωσε. Τέλειωσαν οἱ ἀγριότητες τῶν Γερμανῶν. Δὲν πείνασε. Δὲν εἶδε τὴ φρίκη καὶ τὴν τρομάρα τῆς κομμουνιστικῆς σφαγῆς. Καὶ δὲν εἶδε ἐπὶ 4 χρόνια τοὺς Γερμανοὺς νὰ ἐκτελοῦν τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ κλωτσᾶνε τὰ πτώματα.

Ἔτσι δὲν πρόφτασε τὸ φαρμάκι τῆς θλίψης νὰ δηλητηριάσει τὴν πηγὴ τῆς χαρᾶς, ὅπως ἔγινε στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Ἡ Κρήτη στέκεται στὴν πρώτη σειρὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀνδρείας. Ἀλλὰ στὴ φρόνηση καὶ στὸ καθαρὸ μυαλὸ νομίζω πὼς στέκεται ὁλόπρωτη, ὁλομόναχη ἀνάμεσα στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Ἔδωσε πρῶτα τὴ μάχη της, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπερίγραπτη παλλαϊκὴ ἐποποιΐα. Κατόπι ξεκαθάρισε ρητὰ καὶ ἀποφασιστικὰ τὸ κομμουνιστικὸ πρόβλημα, ποὺ τόσους ἄλλους ξελόγιασε μὲ τὰ ὕπουλα καὶ ἀπατηλὰ μέσα τῆς προπαγάνδας του. Τὸ ξεκαθάρισε ἀπ' ἀτή της.

Ἔτσι, ὅταν μερικοὶ ξένοι πράκτορες καὶ ἐλάχιστοι ντόπιοι ἠλίθιοι ἢ κατσικοκλέφτες δοκίμασαν νὰ μετατρέψουν καὶ στὴν Κρήτη τὸν ἀντιστασιακὸν ἀγώνα σὲ ἀγώνα ἀντιελληνικό, ἡ Κρήτη, χωρὶς νὰ περιμένει τὸ Κράτος νὰ τὴν ἀπαλλάξει ἀπ' αὐτὰ τὰ καθάρματα, ὅπως ἔγινε κατόπι μὲ τὴν Πελοπόννησο καὶ μὲ τὴ Σάμο καὶ μὲ τὴ Λέσβο καὶ μὲ τὴν Κεφαλονιά, γιὰ ν' ἀναφέρω τὶς ἐπαρχίες μας ποὺ δὲ συνορεύουν μὲ σλαυϊκὰ ὁρμητήρια — ἡ Κρήτη σηκώθηκε, ἀνασκουμπώθηκε μόνη της καὶ καθάρισε τὰ ὡραῖα βουνά της ἀπὸ κάθε προδότη.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ τὸ ἔκαμε μὲ τοὺς ἄλλους, τοὺς γερμανοπροδότες. Στὸ Ἡράκλειο μοῦ ἔδειξαν ἕνα παράθυρο στὸ μέγαρο τῶν Δικαστηρίων.

—Ἀπὸ δῶ, μοῦ εἶπαν, ἔρριξαν τὰ πτώματα τῶν δύο γυναικῶν, ποὺ πρόδωσαν στοὺς Γερμανοὺς ἐθνικοὺς ἀγωνιστές μας γιὰ νὰ ντουφεκιστοῦν. Τὸ δικαστήριο, ὅπως γίνεται πάντα σ' αὐτὲς τὶς περιστάσεις, δὲν εἶχε στὰ χέρια του ἀποδείξεις γιὰ τὴν προδοσία, ποὺ ὅλοι μ' ὅλα ταῦτα τὴν ἤξαιραν Καὶ ἔβγαλε ἀπόφαση ἀνάλογη. Τότες τὸ κοινὸ ἔπιασε τὶς δύο προδότρες, τὶς ἔσφαξε μέσα στὸ δικαστήριο καὶ πέταξε τὰ ἀνόσια κουφάρια τους ἀπὸ τοῦτο τὸ παράθυρο.

Αὐτὴ εἶναι ἡ Κρήτη στὴ χαρά της. Αὐτὴ εἶναι ἡ Κρήτη στὴ φρονιμάδα καὶ στὴ γνώση της. Αὐτὴ εἶναι ἡ Κρήτη στὴν αὐστηρή της δικαιοσύνη. Σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις της, αὐθόρμητη, γνήσια, ὁρμητικὴ καὶ δίκαιη. Εἶναι μιὰ παράξενη, ὅμως πραγματικὴ σύνθεση. Ἕνα ζευγάρωμα τῆς λεβεντιᾶς μαζὶ μὲ τὴ φρονιμάδα, ποὺ τὸ κατόρθωσε μόνο ἡ Κρήτη. Τὸ λέει καὶ μὲ τὴ μαντινάδα της :

Ποτέ μου δὲν ἐζήλεψα σὲ πλούτη καὶ σὲ κάλλη,
μόνο στὸ λυγερὸ κορμί, στὸ σκεφτικὸ κεφάλι.

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΝΑΣ φίλος μου, σὰν γύρισα ἀπὸ τὴν Κρήτη, μὲ ρώτησε:

—Πές μου, δὲν αἰσθάνεται κανείς, μόλις βρεθεῖ πάνω σ' αὐτὸ τὸ νησί, σὰν νὰ πατάει πάνω σ' ἕνα πιὸ ψηλὸ βάθρο;

Εἶναι σωστὴ τούτη ἡ ἐντύπωση, καί νά λοιπὸν ποὺ τὴν δέχεται ἔτσι ὁμοιόμορφα κάθε ἄνθρωπος προικισμένος μὲ κείνη τὴ λεπτὴ καὶ δυσκολοεξήγητη διαίσθηση, ποὺ μᾶς κάνει νὰ πλησιάζουμε μὲ κατανόηση — θὰ ἔλεγα μὲ συνεννόηση — ἕναν τόπο, ἕνα τοπίο, μιὰ πολιτεία ἢ ἕνα πρόσωπο ποὺ εἶναι πυκνὰ σὲ περιεχόμενο καὶ ἔντονα σὲ ἔκφραση.

Ἂν προσπαθήσει κανεὶς νὰ ἀναλύσει αὐτὴν τὴν ἐντύπωση τοῦ ὑψηλοῦ ποὺ μᾶς δίνει ἡ Κρήτη, μπορεῖ νὰ βρεῖ ἄπειρες εὐλογοφανεῖς ἐξηγήσεις. Εἶναι ἡ διαμόρφωσή της ἡ φυσικὴ πρῶτα. Ἡ Κρήτη εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο μας νησὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν Κύπρο, μὲ ἐπιφάνεια 8.620 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα. (Ἡ Κύπρος ἔχει ἐπιφάνεια 9.282 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα.) Ἡ ποικιλία τοῦ τοπίου της εἶναι γοητευτική. Εἶναι ὅλο βουνὰ καὶ λόφοι, ποὺ τοὺς χωρίζουν καὶ τοὺς ἑνώνουν ἕνα πλῆθος κοιλάδες, ὀροπέδια καὶ χαράδρες. Τὰ βουνά της εἶναι ἐπιβλητικά, φορτωμένα χιόνια, ἱστορία καὶ μύθο. Οἱ Σφακιανὲς μαδάρες, ποὺ εἶναι γνωστὲς στὴ λόγια γλῶσσα ὡς Λευκὰ Ὄρη, σηκώνουν τὴν κορφή τους μεσούρανα στὰ 2.332 μέτρα. Εἶναι τὸ θεόχτιστο κάστρο τοῦ νησιοῦ,

πού σηκώνει στὶς πετρένιες πλάτες του τὴν ἡρωϊκὴ ράτσα τῶν Σφακιανῶν. Ὁ Ψηλορείτης, ἡ ἀρχαία Ἴδη, εἶναι ἀκόμα πιὸ ψηλός. Στέκεται στὴ μέση τοῦ νησιοῦ, καὶ κρατᾶ τὸν Τίμιο Σταυρό, ποὖναι ἡ πιὸ ψηλὴ κορφή του, ἀνάμεσα στὰ σύννεφα, στὰ 2.498 μέτρα. Ὁ ἥλιος τοῦ Ἁλωνάρη κάνει νὰ τρίζουν στὰ χαμηλὰ τὰ χρυσὰ σπαρτὰ τοῦ κάμπου τῆς Μεσσαρᾶς, καὶ ὁ Ψηλορείτης στέκεται στεφανωμένος μὲ σκοτεινὲς νεφέλες, μὲ τὶς φοβερὲς χαράδρες του μπουκωμένες χιόνι. Πελώρια ἀγριοπούλια περιφέρουνται πάνω ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς χαράδρες καὶ ζυγιάζουνται μέσα στὸν οὐρανὸ μὲ τὶς φτεροῦγες πλατιὰ ἀνοιχτές. Οἱ ροδοδάφνες κοκκινολογοῦν. Τὰ παγωμένα νερὰ κατρακυλᾶν καὶ φωνάζουν ἀπὸ βράχο σὲ βράχο, καὶ στὰ πιὸ ἀπάτητα λημέρια τριγυρίζουν τὰ «ἄγρια».

Ἔτσι λένε στὴν Κρήτη μιὰ μοναδικὴ στὸν κόσμο ράτσα ἀγριοκάτσικα, μὲ μακρυὰ σπαθωτὰ κέρατα, ποὺ εἶναι γνωστὰ στοὺς ἐπιστήμονες μὲ τὴν ὀνομασία « αἴγαγρος ὁ κρητικὸς » — «capra ægagrus cretensis».

Φίδια φαρμακερὰ δὲν ὑπάρχουν στὴν Κρήτη. Ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ τὸν ἐξορκισμὸ ποὺ τοὺς ἔκαμε ὁ Ἅγιος Τίτος, ὁ Ἀπόστολος καὶ πρῶτος Ἐπίσκοπος τοῦ νησιοῦ. Ὑπάρχουν ἀκόμα ὀροπέδια ἐξαιρετικῆς ὀμορφιᾶς, ὅπως εἶναι τὸ Λασήθι σὲ ὕψος 866 μέτρα, μακρὺ ὡς δέκα χιλιόμετρα καὶ φαρδὺ ὡς πεντέξι. Χιλιάδες ἀνεμόμυλοι γυρίζουν τὶς ἄσπρες φτεροῦγες τους ἐκεῖ ψηλά, παρουσιάζοντας ἕνα ἀπίστευτο, φανταστικὸ θέαμα. Εἶναι καὶ ὁ Ὁμαλὸς πάνω στὶς Σφακιανὲς μαδάρες. Ὁ Ὁμαλός, ποὺ τόνε τραγουδᾶ ὁ πολεμιστὴς τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρητικῆς λευτεριᾶς σὲ κεῖνο τὸ περίφημο τραγούδι, ποὺ ἄκουσα νὰ τὸ τραγουδᾶνε μὲ συγκινητικὴ σοβαρότητα ὁμαδικὰ οἱ κοπέλες καὶ τὰ παλληκάρια τοῦ Ἡρακλείου. Εἶναι ἕνας σκοπὸς ἀληθινὰ αὐστηρός, καὶ ἀγαποῦσε πολὺ νὰ τὸν τραγουδᾶ ὁ Βενιζέλος. Καὶ οἱ στίχοι του εἶναι τὸ ἴδιο δωρικοί :

Πότε νὰ κάνει ξαστεριά, πότε νὰ φλεβαρίσει,
νὰ κατεβῶ στὸν Ὁμαλό, στὴ στράτα τῶ Μουσούρω,
νὰ πάρω τὸ ντουφέκι μου, τὴν ὄμορφη Πατρώνα...

Μέσα σ᾽ ὅλη τὴ δημοτική μας ποίηση ποτὲς δὲν ἄκουσα στίχους καὶ μουσικὴ τόσο ἀντρίκεια συνταιριασμένα.

Ἀνάμεσα σὲ τέτοια βουνὰ καὶ σὲ τέτοιους λόφους ἁπλώνεται τὸ βαθύπεδο τῆς Μεσσαρᾶς, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ σιτοβολώνα τῆς Κρήτης. Εἶναι ἕνας κάμπος μακρόστενος, 35 χιλιόμετρα μακρὺς καὶ 2 ἕως 5 φαρδύς. Ἐκεῖ εἶναι τὰ ἐρείπια τῆς Γόρτυνος, τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας. Ἐκεῖ βρῆκα καὶ ἕνα ἀληθινὸ τεῖχος, ἕνα ἔργο πολέμου, ποὺ τὸ σήκωσαν οἱ Γερμανοὶ κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Φαιστοῦ, ποὺ εἶναι τὸ πιὸ στενὸ μέρος, καὶ ἔκλεισαν τὸν κάμπο τῆς Μεσσαρᾶς ἀπὸ τὴ μιὰν ἄκρη ὥς τὴν ἄλλη, νὰ μὴ μπορεῖ νὰ τὸν περάσει ἅρμα μάχης. Οἱ Κρητικοὶ γκρέμισαν τὸ τεῖχος αὐτὸ στὰ περάσματα τῶν ἀγροτικῶν δρόμων, καὶ τώρα εἶδα νὰ περνοδιαβαίνουν οἱ εἰρηνικοὶ ἀγρότες καὶ τὰ ζωντανά, φορτωμένα γεννήματα.

Ἀπὸ τὰ καταπληχτικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Κρητικοῦ τοπίου εἶναι καὶ κεῖνες οἱ φοβερὲς χαράδρες. Ἡ πιὸ περίφημη εἶναι τὸ φαράγγι τῆς Σαμαριᾶς, ποὺ οἱ εἰδικοὶ τὸ λογαριάζουν σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ θαυμαστὰ τοπία τοῦ κόσμου. Θὰ πρέπει νἄχει κανεὶς πόδια «αἰγάγρου τοῦ κρητικοῦ» ἢ τουλάχιστο πόδια Σφακιανοῦ, ποὺ εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο, γιὰ νὰ τὸ περάσει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὥς τὴν ἄλλη. Εἶναι μιὰ διαδρομὴ ποὺ κρατᾶ πολλὲς ὧρες, καὶ μερικοὶ τὸ περνοῦνε καβάλα σὲ Κρητικὰ μουλάρια, ποὺ ἔχουν κι αὐτὰ ἀποχτήσει ἀξιοσημείωτες ἀκροβατικὲς ἱκανότητες. Πέντε καὶ ἕξι ὧρες βαστάει αὐτὸ τὸ πέρασμα, καὶ εἶναι ἕξι κοπιαστικὲς ὧρες μέσα ἀπὸ ἕνα μεγαλούργημα τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖ μέσα ὀργιάζουν τὰ ἀγριόδεντρα, οἱ τιτανικοὶ βράχοι ποὺ σηκώνονται ἀπὸ πάνω σου ὥς τὸν οὐρανό, καὶ τοὺς κρατᾶνε ἀνάερα ἀγκαλιασμένα τὰ κυκλώπεια μπράτσα τῶν θεριεμένων δέντρων. Ἐκεῖ φωνάζουν τὰ νερὰ καὶ τ' ἀγριοπούλια, καὶ ὁ ἀντίλαλος πολλαπλασιάζει τοὺς ἄπειρους ἤχους, τὶς φωνές, τὶς κραξιές, ποὺ εἶναι νὰ τρελαθεῖς. Ἐκεῖ μέσα ρίχνεις μιὰ ντουφεκιά,— «παίζεις μιὰ μπαλωθιά», λὲν οἱ Σφακιανοί —, καὶ τὴν ἁρποῦν οἱ ἀντίλαλοι καὶ τὴν ξαναεκπυρσοκροτοῦν ἑκατὸ φορές, καὶ γίνεται μιὰ φανταστικὴ μάχη. Ἐκεῖ μέσα ὁ ἀγέρας ποὺ μπαίνει χτυπιέται πάνω στὰ χαράκια καὶ ὁ ἦχος εἶναι ξερὸς σὰν παραθυρόφυλλα ποὺ χτυπᾶνε. Οἱ περικοκλάδες κρέμονται ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ ταλαντεύονται ὥς τὸ βάθος τοῦ φαραγγιοῦ. Μπροστὰ

στὶς δροσερὲς σπηλιὲς τρέμουν νὰ πολυτρίχια, καὶ στὰ χείλη τοῦ γκρεμοῦ φυτρώνει τὸ ἀκριβὸ δίχταμο, ὁ «ἔρωντας».

Μοῦ εἶπαν πὼς οἱ Γερμανοὶ εἶχαν πάρει μιὰ κινηματογραφικὴ ταινία ἀπὸ τὸ φαράγγι τῆς Σαμαριᾶς. Κρίμα νὰ μὴ βρεθεῖ πουθενὰ αὐτὸ τὸ ντοκουμέντο. Γιατὶ χρειάζουνται πολλὰ ἔξοδα καὶ πολὺς κόπος γιὰ νὰ κινηματογραφηθεῖ αὐτὸ τὸ θαῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου. Καὶ ὁ Θεὸς ξαίρει πότε θὰ μπορέσει νὰ τὸ ἀξιοποιήσει μαζὶ μὲ τ' ἄλλα θαύματα τοῦ τοπίου ὁ ἀνύπαρχτος Κρητικὸς τουρισμός, ὅταν κάποια μέρα θὰ μᾶς τὰ κάνει εὐκολοπλησίαστα σὰν τὴ χαράδρα μὲ τὶς πεταλοῦδες τῆς Ρόδου.

Δὲν εἶχα τὸν καιρὸ καὶ τὸ κουράγιο νὰ περάσω μέσα ἀπὸ τὸ φαράγγι τῆς Σαμαριᾶς. Θὰ τὸ κάμω μόλις εὕρω τὸν τρόπο νὰ ξαναπάγω στὴν Κρήτη, καὶ θὰ χαρῶ πολὺ ἂν μὲ τοῦτες τὶς ἐντυπώσεις μου καὶ μὲ τὶς ἄλλες ποὺ θὰ μπορέσω νὰ δώσω τότες, θὰ κατορθώσω νὰ ξεσηκώσω τοὺς Ἀθηναίους φυσιολάτρες, ποὺ ἔχουν τὰ μέσα καὶ τὸν καιρό, γιὰ νὰ πᾶνε νὰ δοῦνε τὴν Κρήτη. Τὴν Κρήτη μας τὴν καταπληχτική, τὴ θαυμαστή, τὴν ἄγνωστη στοὺς Ἑλληνάδες μας.

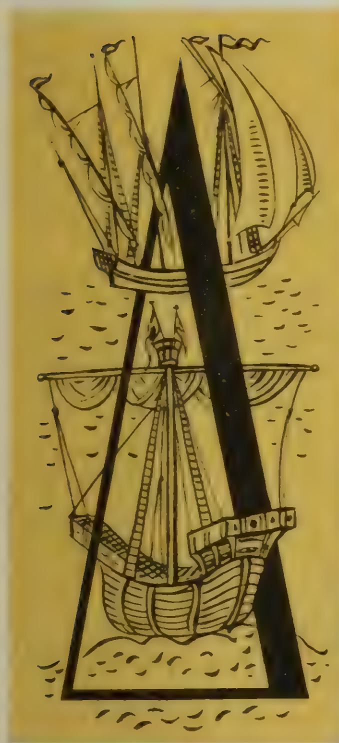
Δὲν κατέβηκα στὸ φαράγγι τῆς Σαμαριᾶς. Ἀνέβηκα ὅμως στὰ Σφακιὰ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τῆς Κρήτης καὶ κατέβηκα ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ποὺ τὸ νησὶ βρέχεται ἀπὸ τὸ χλιαρὸ Λιβυκὸ πέλαγος. Κατεβαίνοντας πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἀπὸ τ' Ἀσκύφου καὶ κάτω, ὁ δρόμος περνᾶ ἀνάμεσα ἀπὸ κομμένα βράχια, καὶ τριγυρίζει τὶς κορδέλες του πάνω ἀπὸ βαθειὲς βουερὲς χαράδρες. Οἱ βράχοι σηκώνουνται ἀπὸ πάνω σου κόκκινοι καὶ γαλάζιοι, καὶ οἱ λειχῆνες ἁπλώνουν στὶς φαρδειὲς πλάτες τους τριανταφυλλιὰ καὶ τσαγαλιὰ κεντήματα καὶ τρίχαπτα. Εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐκφραστικότερους ἑλληνικοὺς βράχους. Ἐκεῖ, θεόψηλα, ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς κυκλώπειες αὐτὲς πέτρες, ἔχει φυτέψει ὁ Θεὸς μὲ τὸ χέρι του κάτι πεῦκα ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τοῦτα τὰ εἰρηνικά, τὰ ἀναιμικά, τὰ καθωσπρεπικὰ καὶ καλοαναθρεμμένα πεῦκα τῆς Ἀττικῆς, ποὺ ἐπαναλαμβάνουν τὸ σχῆμα τους καὶ τὸ χρῶμα τους μὲ μιὰν ἀνυπόφορη μονοτονία σὰ μαθήτριες οἰκοτροφείου. Ἐκεῖνα ἐκεῖ τὰ πεῦκα εἶναι σὰν τὰ ἀγρίμια ποὺ ἀνεσκαλώνουν τὶς Σφακιανὲς μαδάρες. Εἶναι ἀνυπόταχτα, ἀπαρόμοιαστα τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, ἀκατα-

δάμαστα σὰν τοὺς Σφακιανούς, λεβέντικα σὰν τοὺς Σφακιανούς, φτωχὰ σὲ χῶμα σὰν τοὺς Σφακιανούς. Ὁ Θεὸς μονάχα θὰ μποροῦσε νὰ τὰ φυτέψει ἐκεῖ στὰ μεσούρανα, ἀνάμεσα στὶς πέτρες, γιατὶ μονάχα τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ φτάνει ὡς ἐκεῖ ψηλά. Καὶ μόνο ὁ Θεὸς θὰ μποροῦσε νὰ κάνει τὸ θάμα νὰ προστάξει τὶς πέτρες νὰ θρέψουν μὲ τοὺς μυστικοὺς χυμοὺς τῆς μαρμαρένιας καρδιᾶς τους κεῖνες τὶς τρομερὲς ρίζες, ποὺ ξεπετάγουνται κοκκινωπές, κεραμιδιές, ὅλο λέπια καὶ ἀγκῶνες καὶ γόνατα κουλουριασμένα. Ξεπετάγουνται ἀπρόοπτα μέσ' ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ βράχου, καὶ τὶς βλέπεις ἀπὸ πάνω σου ξαφνικά, νὰ κρεμάζουνται σὰν ρωμαλέα φίδια, καὶ χωρὶς νὰ τὸ θέλεις συμμαζεύεσαι. Βγαίνουν μὲς ἀπὸ τὸ στέρνο τοῦ πετρένιου βουνοῦ μὲ ὁρμὴ καὶ μὲ δύναμη, καὶ πάλι βυθίζουνται μέσα στὴν πέτρα νὰ βυζάξουν τὴ δροσιά της καὶ τὴ φλόγα της. Ἔτσι θρέφουνται κεῖνα τὰ πεῦκα τὰ Σφακιανά, ποὺ εἶναι θεριεμένα ἀπὸ τὴ χλωροφύλλη, πράσινα καὶ βίαια στὰ σχήματά τους καὶ στὶς σταύρωσες τοῦ κλαδώματός των. Κρεμασμένα ἀνάμεσα οὐρανοῦ καὶ γῆς, ἁπλώνουν τὰ στρεβλά, δυνατὰ χέρια τους πάνω ἀπὸ τοὺς γκρεμούς. Καὶ εἶναι περισσότερο πετάμενα μὲ πράσινες φτεροῦγες, καὶ εἶναι περισσότερο θεριακά, παρὰ δέντρα. Ὅλα τὰ δέντρα, καὶ τὰ πιὸ μεγαλόπρεπα, μοῦ δίνουν τὴν πένθιμη σκέψη τοῦ σκλαβωμένου, τοῦ ἀμετακίνητου, τοῦ αἰχμάλωτου πλάσματος, ποὺ ἡ Μοίρα τὸ καταδίκασε νὰ ἔχει βυθισμένα τὰ πόδια του μέσα στὸ χῶμα καὶ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ξεφύγει μηδὲ στιγμή, ἀκόμα καὶ σὰν πάρει φωτιὰ τὸ δάσος. Αὐτὴ ἡ ἐντύπωσή μου ἀπὸ τὰ ἀκίνητα δέντρα δυναμώνει ἀκόμα περισσότερο, σὰν τὰ βλέπω φορτωμένα ἀπὸ πουλιά. Ἀπὸ τὰ πουλιὰ ποὺ εἶναι τὰ πιὸ ἀνάλαφρα, τὰ πιὸ λεύτερα πλάσματα τοῦ Θεοῦ. Τὶς προάλλες εἶμουνα στὴ Σῦρο, καὶ μέσα στὴν αὐλὴ τοῦ ἀρχοντικοῦ ποὺ μὲ φιλοξενοῦσε εἶταν μιὰ ἀροκάρια τετράψηλη. Κάθε βράδυ στὶς ἕξι, χιλιάδες πουλιὰ ἐρχόντανε νὰ κουρνιάσουν στὰ κλαδιά της. Καὶ κάθε πρωί, πάλι στὶς ἕξι, χιλιάδες πουλιὰ ἐξορμοῦσαν ἀπὸ τὰ κλαδιά της. Ἔφευγαν σὰν φτερωτὰ βέλη πρὸς ὅλες τὶς μεριὲς τοῦ ὁρίζοντα, νὰ χαιρετήσουν τὸν ἥλιο πάνω ἀπὸ τὴ στραφτερὴ θάλασσα. Γύριζαν ὅλη μέρα λεύτερα, τσίριζαν ἀπὸ τὴ χαρὰ τῆς λευτε-

ριᾶς, καὶ τὸ βράδυ ἐρχόντανε νὰ ξαποστάσουν, καὶ λέγανε τὶς ἐντυπώσεις τους μὲ μεγάλη φλυαρία. Ἡ ἀροκάρια τὰ δεχότανε τὸ βράδυ σιωπηλή, τὰ ξεπροβόδιζε τὸ πρωὶ σιωπηλή, ἄκουγε τὴν κραυγὴ τῆς χαρᾶς τους τῆς ξαπλωμένης στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα, ἔβλεπε τὴν κίνησή τους, ἔβλεπε τὶς φτεροῦγες τους. Καὶ δὲν μποροῦσε αὐτὴ μήτε βῆμα νὰ μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Συριανοῦ μεγάρου, καὶ δὲν μποροῦσε νὰ λυθεῖ ἀπὸ τὰ φυτικὰ σκοινιὰ τῶν ριζῶν της, ποὺ τὴν κρατοῦσαν ἐκεῖ δεμένη ἰσόβια στὴν αὐλή, καταδικασμένη στὴν ἀκινησία της μέχρι θανάτου. Ἐκείνη ἡ χαρὰ τῶν πουλιῶν μοῦ φαινότανε σαδιστική. Σὰ νἄβλεπε κανεὶς χορευτὲς νὰ ἐπιδείχνουν τὴν εὐκινησία τῶν μελῶν τους μπροστὰ σ᾽ ἕναν ἀνάπηρο μὲ κομμένα πόδια.

Λοιπὸν τὰ πεῦκα τῶν Σφακιανῶν γκρεμῶν δὲν εἴχανε κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μελαγχολικὰ γνωρίσματα τῶν δέντρων. Εἶταν πλάσματα ἐλεύθερα, ποὺ ἅπλωναν φτεροῦγες καὶ μπράτσα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ὁρμοῦσαν μὲ τὴν κίνηση τῆς Νίκης τοῦ Παιωνίου πρὸς τὸ κενό, πρὸς τὴ χαράδρα, πρὸς τὸ Λιβυκὸ πέλαγος. Εἶταν ἕτοιμα στὴν κάθε στιγμὴ νὰ ἀνοίξουν πράσινες φτεροῦγες καὶ νὰ πετάξουν πάνω ἀπὸ τὰ κύματα, πάνω ἀπὸ τὰ βουερὰ φαράγγια, πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι μας. Δὲν εἶταν πλάσματα εἰρηνικὰ καὶ ρομαντικὰ αὐτὰ τὰ δέντρα. Εἶταν πολεμιστὲς ἀπειθάρχητοι σὰν τοὺς Σφακιανούς, ἰδιότροποι καὶ εὐσταλεῖς σὰν κι αὐτούς, περήφανοι καὶ περιφρονητικοὶ σὰν κι αὐτούς. Τὰ ἀπίθανα σχήματα ποὺ εἶχαν τὰ κλαδιά τους, τὴ δύναμη ποὺ ἔβγαινε ἀπὸ τὶς πράσινες τοῦφες τους, τὴν ἄγρια ὀμορφιά τους ποὺ σ᾽ ἔκαμε νὰ στραβολαιμιάζεις μὲ τὸ σαγόνι σηκωμένο πρὸς τὸν οὐρανό, γιὰ νὰ θαυμάσεις τὴ λεβεντιά τους, ὅλα αὐτὰ τὰ ἀπόχτησαν στὴ μάχη καὶ στὸν ἀγώνα. Ἐκεῖ ψηλὰ ποὺ κρέμουνται, παλέβουν ὁλημερὶς κι ὁλονυχτὶς μὲ τοὺς ἀγέρηδες τοῦ Λιβυκοῦ πελάγου, καὶ μὲ τὶς χιονιὲς ποὺ κατεβάζουν οἱ Σφακιανὲς μαδάρες. Ἐκεῖ πάνου τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως ξαπολυοῦνται μὲ πρωτόγονη φρεσκάδα καὶ δύναμη. Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζωντανὰ καὶ τὰ δέντρα, ἀναγκάζουνται νὰ γίνουν ἀντάξιοι παλαιστές, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ σταθοῦν ὀρθιοι καὶ νὰ δεχθοῦν κατάστηθα τοὺς ἀγέρηδες καὶ τὰ στοιχεῖα, δίχως νὰ γονατίσουν.

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΣΤΡΟ

ΤΟ ΜΕΓΑΛΕΣ πολιτεῖες ἐρίζουν γιὰ τὴν πρωτιὰ στὴν Κρήτη. Τὸ Ἡράκλειο καὶ τὰ Χανιά. Ἡ πρώτη, ἡ πιὸ μεγάλη, θὰ ἔχει σήμερα καμιὰ σαρανταριὰ χιλιάδες ψυχομέτρι, κρατᾶ τὴν περηφάνεια τῆς μεγάλης μεσαιωνικῆς ἱστορίας της, καὶ χαίρεται τὸν πλοῦτο τῆς πιὸ εὔφορης περιοχῆς τοῦ μεγάλου νησιοῦ. Ἡ δεύτερη, ἡ πιὸ ὄμορφη πολιτεία τῆς Κρήτης καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ὄμορφες ὅλης τῆς Ἑλλάδας, παινεύεται γιὰ τὴ δόξα τῆς νεώτερης ἱστορίας μας. Τὸ Ἡράκλειο πῆρε τοῦτο τὸ σχολαστικὸ ὄνομα τὰ τελευταῖα χρόνια, χάρις στὴν ἀνόητη ἀρχαιομανία τῶν λογίων, ποὺ μεταβάφτισε ἕνα πλῆθος πολιτεῖες καὶ χωριά, μὲ ὡραιότατα ἑλληνικὰ ὀνόματα φορτωμένα ἔνδοξη ἱστορία, δίνοντάς τους ὀνομασίες ψαρεμένες μέσα στὰ ἀρχαιολογικὰ κιτάπια τῶν δασκάλων. Τὸ πραγματικὸ ἱστορικὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείου εἶναι Χάνδαξ ἢ Μεγάλο Κάστρο.

Χάνδακα τὸ ὀνόμασαν οἱ Ἄραβες, ποὺ εἶναι καὶ οἱ ἱδρυτὲς τῆς πολιτείας, ὅταν τὴν ἔχτισαν στὰ 824 μ.Χ. Οἱ Ἄραβες αὐτοὶ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Ἱσπανία καὶ ξεχύθηκαν στὴν Κρήτη ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάντρεια. Ἡ ἐπιδρομὴ αὐτὴ ἔγινε χάρις στὶς ἐσωτερικὲς φαγωμάρες ποὺ σπάραζαν κείνη τὴν ἐποχὴ τὸ Βυζαντινὸ Κράτος μὲ τὴν ἀποστασία τοῦ Θωμᾶ, ὅταν βασίλευε στὴν Πόλη ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ ὁ Τραυλός. Ἐπωφελήθηκαν τότες οἱ Σαρακηνοὶ Ἄραβες καὶ

κυρίεψαν τὴν Κρήτη μὲ ἀρχηγό τους τὸν 'Αμποὺ - Χὰψ - 'Ομάρ, ποὺ οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι τὸν ἀναφέρουν μὲ τ' ὄνομα 'Απόχαψις. 'Αμέσως ἔχτισαν τὴ νέα πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν τριγύρισαν μὲ ἕνα μεγάλο χαντάκι, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ χωματένιο πρόχωμα ποὺ σήκωσαν γύρω στὴν πολιτεία. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔκαμαν δυὸ ἐκστρατεῖες γιὰ νὰ χτυπήσουν τὸ μεγάλο ὀχυρό. 'Η δεύτερη ἔγινε μὲ ἀρχηγὸ τὸ στρατηγὸ Καρτερό. Καὶ οἱ 'Ηρακλειῶτες μοῦ ἔδειξαν μιὰν ἀκρογιαλιά τους, ποὺ ἔχει κ' ἕνα χωριὸ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Βυζαντινοῦ στρατηγοῦ, καὶ μοὖπανε πὼς ἐκεῖ ἔβγαλε τὰ στρατεύματά του ὁ Καρτερός. Αὐτὸς ἦρθε στὸ Χάνδακα μὲ 70 βυζαντινὰ πολεμικὰ καράβια, μὲ δυὸ σειρὲς κουπιὰ τὸ καθένα. Νίκησε τοὺς Σαρακηνοὺς καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ κλειστοῦν στὸ χαράκωμά τους.

'Η νίκη ἦταν σπουδαία, ὡστόσο οἱ Ἕλληνες δὲ στάθηκαν ἱκανοὶ νὰ τὴν ἀξιοποιήσουν. 'Ο στρατὸς τοῦ Καρτεροῦ ρίχτηκε στὸ γλέντι, γιὰ νὰ γιορτάσει τὰ ἐπινίκεια. Οἱ στρατιῶτες μέθυσαν, οἱ Σαρακηνοὶ τοὺς πῆραν εἴδηση, ρίχτηκαν ἀπάνω τους αἰφνιδιαστικὰ καὶ τοὺς ἀνεμοσκόρπισαν. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν τὄβαλαν κάτω. Συνέχισαν τὶς ἐκστρατεῖες τους γιὰ νὰ ξαναπάρουν τὸ Χάνδακα καὶ ὅλες εἶχαν κακὸ τέλος. Καινούργιες ὀρδὲς ἀπὸ Σαρακηνοὺς ἔρχονταν ἀπὸ τὰ ἀραβικὰ κράτη τῆς 'Ισπανίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς 'Αφρικῆς, δυνάμωναν τοὺς πρώτους ἐπιδρομεῖς καὶ ἔκαμαν τὸ Χάνδακα καὶ ὅλη τὴν Κρήτη φοβερὴ κουρσάρικη φωλιά. 'Απὸ δῶ ξεκινοῦσαν ἀρμάδες ποὺ λήστευαν καὶ ρήμαζαν τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ καὶ τὶς ἀκρογιαλιές μας. Οἱ ἀρμάδες αὐτὲς ἀποτελούνταν ἀπὸ ἀμέτρητα μικρὰ γοργοτάξιδα καΐκια ποὺ διέτρεχαν τὸ Αἰγαῖο μὲ κατάμαυρα πανιά. Σὰν κοπάδι μαῦρα θαλασσινὰ ὄρνια χυμοῦσαν καταπάνω στὶς ἑλληνικὲς παραθαλάσσιες πολιτεῖες καὶ πίσω τους ἄφηναν τὸ χαλασμό, τὴ φρίκη καὶ τὴν ἀπόγνωση. Μόνο αὐτὰ ποὺ εἴδαμε στὶς μέρες μας νὰ κάνουν οἱ ὀρδὲς τῶν φασιστῶν καὶ τῶν ἑλληνόφωνων κομμουνιστῶν στὰ χωριὰ καὶ στὶς πολιτεῖες τῆς 'Ελλάδας μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν κάποια ἰδέα τῆς δυστυχίας ποὺ ἔπεσε πάνω στὸ Γένος ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Κρήτης. Καίγανε τὶς πολιτεῖες, τὰ σπίτια, τὶς ἐκκλησίες, τὰ καράβια καὶ τὰ γεννήματα, ἔσφαζαν τὸν πληθυσμό, ἄν-

τρες, γυναῖκες καὶ βρέφη, λεηλατοῦσαν τὰ πλούτη τους καὶ ἔφερναν μαζί τους ὅλους τοὺς νέους καὶ τὶς κοπέλες γιὰ τὰ σκλαβοπάζαρα. Ἐδῶ στὸ Χάνδακα, στὸ σημερινὸ Ἡράκλειο, γινόταν αὐτὸ τὸ φοβερὸ ἐμπόριο τῶν χριστιανῶν σκλάβων. Ἐδῶ, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ἐστριμώχνονταν χιλιάδες παλληκαρόπουλα καὶ Ἑλληνοποῦλες γιὰ τὸ ἀπάνθρωπο παζάρι. Καὶ ἐδῶ κάθε χρόνο ἔρχονταν οἱ πράκτορες καὶ οἱ σωματέμποροι τῶν πασάδων καὶ τῶν Σουλτάνων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ὅλων τῶν μεγιστάνων τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου, γιὰ νὰ παζαρέψουν καὶ νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὰ ὡραιότερα ἄνθη τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους τὴν πιὸ δροσερὴ σάρκα γιὰ τὰ χαρέμια καὶ γιὰ τὰ μεγάλα κάτεργα.

Ἑκατὸν τριάντα πέντε χρόνια βάσταξε τούτη ἡ ἐθνικὴ θεομηνία, ποὺ εἶχε ὁρμητήριο τὴ σημερινὴ πολιτεία τοῦ Ἡρακλείου. Ἑκατὸν τριάντα πέντε χρόνια δάκρυα, αἵματα καὶ στάχτες. Ὅπου, τέλος, τὸν Ἰούλιο τοῦ 960 ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Π/λη χίλιοι μεγάλοι βυζαντινοὶ δρόμονες, μεταγωγικὰ θὰ λέγαμε σήμερα, γεμᾶτοι στρατό, καὶ δύο χιλιάδες πολεμικὰ χελάνδρια, ποὺ τὸ καθένα τους εἶχε 250 ἄντρες γιὰ πλήρωμα. Μαζί τους ἀκολουθοῦσαν καὶ τριακόσια καράβια τῆς ἐπιμελητείας. Αὐτὸν τὸ λαμπρὸ στόλο τὸν κυβερνοῦσε ὁ μεγάλος ἐκεῖνος στρατηγὸς τοῦ Βυζαντίου ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ποὺ ἀνέβηκε κατόπιν αὐτοκράτορας. Ὁ στρατὸς εἶταν ἀπὸ τὰ καλύτερα τάγματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ μαζί τους εἶταν παλιοὶ βετεράνοι καὶ πολεμάρχοι μισθοφόροι. Εἶτανε πολεμιστὲς Βάραγγοι καὶ Ρὼς καὶ Σλαῦοι καὶ ἄλλοι βάρβαροι, ἀπ' αὐτοὺς ποὺ πλήρωναν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ πολεμᾶνε γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία. Οἱ Ἄραβες τῆς Κρήτης νικήθηκαν. Ὁ Φωκᾶς τοὺς πῆρε κυνήγι ὡς τὸ φρούριο τοῦ Χάνδακος καὶ ἐκεῖ τοὺς ἔσφιξε σὲ στενὴ πολιορκία. Ὁ Χάνδαξ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε δυναμώσει τὴν ὀχύρωσή του μὲ κάστρο ψηλό, χτισμένο μὲ πλιθιά. Τὸ χαντάκι ποὺ τὸ ἔζωνε εἶταν βαθύ. Καὶ οἱ Σαρακηνοὶ ποὺ εἶταν κλεισμένοι στὸ φρούριο πολεμοῦσαν μὲ λύσσα γιὰ ζωὴ καὶ γιὰ θάνατο. Ἡ πολιορκία καὶ οἱ μάχες βάσταξαν ὅλο ἐκεῖνο τὸ χειμώνα τοῦ 960 - 961. Καὶ εἶταν ἕνας χειμώνας βαρύς. Οἱ χιονιὲς καὶ οἱ βοριάδες ποὺ κατέβαζε ὁ Ψηλορείτης ξεπάγιαζαν τοὺς Βυζαντινοὺς πολεμιστές, ποὺ ἄρχισαν νὰ μουρμουρίζουν γιὰ τὴν τόση

κακοπάθεια, σὰν μισθοφόροι κιόλας ποὺ εἶταν οἱ περισσότεροι. Ὁ Φωκᾶς ἔσωσε τὴν κατάσταση μὲ τὴ φρονιμάδα του καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ ἐπιβολὴ ποὺ ἐξασκοῦσε πάνω στὰ πολύγλωσσα αὐτὰ ἀσκέρια. Ἔμαθε ἀπὸ τοὺς κατασκόπους του πῶς ἔρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Κρήτης 40.000 Ἄραβες, νὰ βοηθήσουν ἀπ' ἔξω τοὺς πολιορκημένους. Τοὺς ἔστησε ἐνέδρα, τοὺς κατάσφαξε καὶ ἔστησε τὰ κομμένα κεφάλια τους γύρω - τριγύρω στὸ χαντάκι πάνω σὲ ψηλὰ κοντάρια. Ἕνα πρωὶ ξύπνησαν οἱ πολιορκημένοι καὶ ἀντίκρυσαν αὐτὸ τὸ φοβερὸ τρόπαιο νὰ κυκλώνει τὸ μεγάλο τους κάστρο. Ἀλλεπάλληλες σειρὲς κοντάρια περιέζωναν τὸ Χάνδακα καὶ ἀπὸ τὶς αἰχμές τους, 40.000 μαυριδερὰ κεφάλια Σαρακηνά, κοίταζαν μὲ τὰ πεθαμένα τους μάτια τοὺς πολιορκημένους καὶ τοὺς μηνοῦσαν μὲ τὴν τρομαχτικὴ σιωπή τους τὴν τύχη ποὺ τοὺς περίμενε. Τρομοκρατήθηκαν οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι, μὰ δὲν τὄβαλαν κάτω. Ἔπρεπε νὰ γίνουν ἀκόμα πολλὲς μάχες, πολλὲς ἐπιθέσεις τῶν Βυζαντινῶν, πολλὲς ἀντεπιθέσεις τῶν Ἀράβων, ποὺ αὐτὴ τὴ φορὰ τἄπαιζαν ὅλα γιὰ ὅλα. Τέλος ἦρθε ἡ μοιραία μέρα τους. Εἶταν ἡ 7 τοῦ Μάη τοῦ 961. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς κατόρθωσε, μὲ τὶς πολιορκητικές του μηχανές, μὲ τοὺς κριοὺς καὶ μὲ τὶς ἑλεσιπόλεις, νὰ γκρεμίσει ἕνα μέρος τοῦ κάστρου.

Ἀπὸ τὸ ρῆγμα αὐτὸ ξεχύθηκε μέσα στὴν ἀραβικὴ πολιτεία ὁ βυζαντινὸς στρατός. Οἱ κουρσάροι πολέμησαν μὲ λύσσα ὥς τὴν τελευταία στιγμή. Πολέμησαν μέσα στοὺς δρόμους, πολέμησαν ἀπὸ κάθε σπίτι, ἀπὸ κάθε στέγη, ἀπὸ κάθε παράθυρο. Στὸ τέλος νικήθηκαν. Καὶ τότες ἔγινε μεγάλη σφαγή. Ἄντρες, γυναῖκες, παιδιά, κανέναν δὲ λυπήθηκαν οἱ μανιασμένοι πολεμιστὲς τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Τὸ αἷμα ἔτρεξε ποτάμι ὥς μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους τοῦ Ἡρακλείου. Τὰ λάφυρα εἶταν ἀμέτρητα. Οἱ θησαυροὶ ποὺ βρῆκε ὁ Φωκᾶς σωριασμένους μέσα στὸ Χάνδακα ἀπὸ τὰ κλεψιμέϊκα καὶ τὰ σκλαβοπάζαρα 135 χρόνων, εἶταν ἀλογάριαστοι. Χρυσάφι, ἀσήμι, διαμαντικά, ἀνεχτίμητα κειμήλια ἀπὸ κουρσεμένες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες καὶ ἀρχοντικὰ φορτώθηκαν στὰ αὐτοκρατορικὰ καράβια καὶ τράβηξαν θριαμβευτικὰ στὴν Πόλη.

Ἔτσι ἡ Κρήτη ξαναγύρισε στὴν Αὐτοκρατορία καὶ ἔτσι

ξεφωλιάστηκαν οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ νησί. Οἱ Βυζαντινοὶ διατήρησαν τὸ Χάνδακα γιὰ πρωτεύουσα τῆς Κρήτης καὶ ἐδῶ εἶχε τὴν ἕδρα του ὁ Δούξ, ἕνα εἶδος νὰ ποῦμε Γενικοῦ Διοικητῆ, ποὺ ἔστελνε ἡ Αὐτοκρατορία γιὰ τὴν κυβέρνηση τοῦ νησιοῦ, ὣς τὸ 1204.

Τότε, ὅπως ξέρουμε, οἱ Φράγκοι τῆς Δ΄ Σταυροφορίας κατέλυσαν τὸ Βυζαντινὸ Κράτος καὶ ἡ Κρήτη δόθηκε στὸν Βονιφάτιο τὸν Μομφερατικό. Αὐτὸς πάλι τὴν πούλησε στοὺς Βενετσιάνους, ποὺ μόλις τὸ 1210 μπόρεσαν νὰ τὴν πάρουν ἀπὸ τοὺς Γενουάτες ποὺ τὴ διεκδικοῦσαν. Ἀπὸ τότες ἔμεινε στὶς ξένες γλῶσσες τὸ ὄνομα Candia γιὰ τὴν πολιτεία τοῦ Ἡρακλείου καὶ γιὰ ὅλη τὴν Κρήτη. Candia εἶναι παραφθορὰ τοῦ Χάνδαξ.

Τότες εἶταν ποὺ οἱ Βενετσιάνοι σήκωσαν γύρω στὴν πολιτεία αὐτὸ τὸ καταπληχτικὸ σὲ ὄγκο, σὲ δύναμη καὶ σὲ πολεμικὴ καὶ ὀχυρωτικὴ ἐπιστήμη κάστρο, ποὺ ὣς τὰ σήμερα σφίγγει ἀποπνιχτικά, σὰν πετρένιος κορσές, τὸ Ἡράκλειο καὶ δὲν τὸ ἀφήνει ν' ἀναπνεύσει. Ὅλοι οἱ Ἡρακλειῶτες ποὺ μίλησα μαζί τους, μοῦ παραπονέθηκαν γι' αὐτό. Πότε νὰ βρεθεῖ τρόπος νὰ ξεθεμελιωθεῖ αὐτὸ τὸ τεράστιο ἔργο, νὰ ξεχυθεῖ ἡ πολιτεία, νὰ βρεῖ ξανάσα. Καὶ ζηλεύουν τὰ Χανιά, ποὺ ἁπλώθηκαν πανελεύτερα σ' ὅλη τὴν ἀκρογιαλιά, καὶ σκάλωσαν δεξιὰ καὶ ἀριστερά, καὶ ἀπόχτησαν πνεμόνια καὶ δρόμους καὶ κήπους καὶ δενδροστοιχίες, ποὺ τὰ βλέπει κανεὶς καὶ τὰ χαίρεται. Ὅμως πῶς νὰ γκρεμιστεῖ πάλι ἕνα τέτοιο μνημεῖο ; Εἶναι μιὰ ἱστορία αἰώνων, ποὺ μᾶς κοιτάζει καὶ μᾶς μετράει πάνω ἀπὸ τὶς ρημαγμένες ἐπάλξεις του, στὶς ὁποῖες σκάλωσαν ἄθλια προσφυγόσπιτα μὲ ἀσβεστωμένους γκαζοντενεκέδες γιὰ σκεπή.

Δυὸ λόγοι εἶναι ποὺ ἀπαγορεύουν τὸ γκρέμισμά του. Ὁ ἕνας εἶναι ἡ μεγάλη ἀρχαιολογική, ἱστορικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σημασία τοῦ μνημείου. Ὁ ἄλλος εἶναι πολὺ πραχτικότερος. Εἶναι τόσος ὁ ὄγκος τοῦ ἔργου σὲ ὑλικά, ποὺ θἄπρεπε τὸ Κράτος ἢ τὸ Ἡράκλειο νὰ ρίχνει καὶ νὰ κουβαλᾶ ἐπὶ χρόνια ὁλόκληρα πέτρες καὶ χώματα, γιὰ νὰ ἰσοπεδώσει τὸν τόπο ποὺ κατέχει. Οὔτε τὸ Κράτος, οὔτε τὸ Ἡράκλειο, φυσικά, θὰ μποροῦσε νὰ διαθέσει τὸ ὑπέρογκο ποσὸ ποὺ θὰ χρειαστεῖ γιὰ τοὺς μαστροχαλαστῆδες, ἂν ὑποθέ-

σουμε πῶς θὰ ἀποφασιστεῖ τὸ γκρέμισμα. Φτάνει νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πῶς τὸ ἐξωτερικὸ χαντάκι, ποὺ ζώνει τὸ κάστρο μόνο ἀπὸ τὸ μέρος τῆς στεριᾶς, ἔχει περίμετρο πέντε χιλιόμετρα. Ἀπὸ τὴν Ὁμόνοια ὡς τὰ Πατήσια. Καὶ τὸ χαντάκι αὐτὸ εἶναι βαθὺ πολλὰ μέτρα, καὶ εἶναι τόσο φαρδύ, ποὺ σήμερα ἔχει μέσα ὁλόκληρα στρέμματα μὲ κήπους, μὲ λαχανικὰ καὶ μὲ πελώρια δέντρα.

Καταλαβαίνει κανεὶς πολὺ καλὰ τὸ αἴσθημα τῆς ἀσφυξίας ποὺ νοιώθει ὁ πληθυσμὸς τοῦ σημερινοῦ Ἡρακλείου, μιᾶς τόσο προοδευτικῆς πολιτείας, μὲ τόσο σφρῖγος καὶ τόση δημιουργικὴ ὁρμή, ποὺ εἶναι καταδικασμένος νὰ ζεῖ περιχαρακωμένος μέσα σ' ἕνα μεσαιωνικὸ κάστρο, δίχως ἀέρα καὶ ὁρίζοντα. Ὅμως πάλι τὸ Κράτος καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι μας, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μὴ βλέπουν μόνο τὴν πραχτικὴ καὶ τὴν ὑλιστικὴ ὄψη τῆς ζωῆς, καὶ εἶναι μέσα στὴν ἀποστολή τους νὰ διασώζουν τὴν παράδοση καὶ τὰ μνημεῖα τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας μας; Μήπως κι αὐτοὶ δὲν ἔχουν δίκιο; Φτάνει νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τί ἀντιπροσωπεύει τοῦτο τὸ μεγαλόπρεπο πολεμικὸ ἔργο τῶν Βενετσιάνων, ὄχι πιὰ μέσα στὴν ἱστορία τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει μέσα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Πραγματικά. Ὕστερα ἀπὸ τὴν καλὴ περίοδο ποὺ πέρασε ἡ Κρήτη κάτω ἀπὸ τὴ βενετσιάνικη κατοχή, καὶ εἶναι ἡ περίοδο ποὺ ἀναπτύχθηκε ἡ Κρητικὴ μεσαιωνικὴ λογοτεχνία καὶ ξεπήδηξε ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ τὸ Χάνδακα ἡ ζωγραφικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Κυριάκου Θεοτοκόπουλου, ἦρθε ἡ ὥρα τῆς τούρκικης θεομηνίας γιὰ τὴν πολύπαθη Κρήτη.

Ἡ ἐπιδρομὴ ἄρχισε μὲ τὴν κατάληψη διαφόρων πόλεων καὶ χωριῶν τοῦ νησιοῦ ποὺ εἶταν ἔξω ἀπὸ τὸ Χάνδακα. Αὐτὸ ἔγινε ἀπὸ τὸ 1645 ἕως τὸ 1648. Ἡ ταχτικὴ πολιορκία τοῦ Μεγάλου Κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἄρχισε τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ 1648. (Ἔτσι, Μεγάλο Κάστρο, τὸν ἔλεγαν πιὰ τότες οἱ Ἕλληνες τὸ Χάνδακα.) Αὐτὴ ἡ πολιορκία βάσταξε πάνω ἀπὸ εἴκοσι χρόνια! Εἴκοσι χρόνια ἀγωνίστηκε πάνω ἀπὸ τοῦτο τὸ κάστρο ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννηση μὲ τὴν ἀσιατικὴ βαρβαρότητα, ποὺ ὅρμησε νὰ σκεπάσει σὰν πελώριο κύμα τὸν κόσμο τῆς ἀνατολικῆς

Ἑλλάδας καὶ κατόπι τῆς Εὐρώπης. Εἴκοσι χρόνια χτυπιόντανε μέσα ἀπὸ τοῦτο τὸ Κάστρο ἡ βενετσιάνικη φρουρὰ τοῦ διασήμου στρατηγοῦ Μοροζίνι καὶ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ποὺ πολεμοῦσε τώρα στὸ πλευρό της, μὲ τὰ τούρκικα στίφη ποὺ ὁρμοῦσαν μὲ τὸν πρωτόγονο φανατισμὸ τοῦ καταχτητικοῦ Ἰσλὰμ νὰ κυριέψουν τὴν πολιτεία. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων, ὁ ἀληθινὰ μέγας Βεζύρης Ἀχμὲτ Κιουπριλῆς, βρῆκε ἀντάξιο ἀντίμαχο στὸ πρόσωπο τοῦ Μοροζίνι. Αὐτὴ ἡ ἀτελεύτητη μάχη τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὴ Δύση, πῆρε μορφὴ ἀληθινῆς γιγαντομαχίας τὰ τρία τελευταῖα χρόνια τῆς πολιορκίας, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1666 ὣς τὸ 1669. Τώρα πιὰ δούλευε ἐδῶ ἀπὸ τὸ πρωὶ ὣς τὸ βράδυ τὸ φοβερὸ πυροβολικὸ κείνης τῆς ἐποχῆς καὶ στὴν ἀμφίρροπη μάχη ἔδιναν ἀπρόοπτες φάσεις τὰ μεγάλα μηχανικὰ ἔργα, οἱ νέες πολιορκητικὲς μηχανές, οἱ ὑπόνομοι καὶ οἱ πολεμικὲς ἐφευρέσεις ποὺ ἔβαζαν σὲ ἐνέργεια ἐδῶ οἱ πιὸ μεγαλοφυεῖς μηχανικοὶ ἐκείνων τῶν χρόνων. Ἀληθινὰ μεγαλοφυεῖς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τοῦτο τὸ καταπληχτικὸ κάστρο τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ ὣς τὰ σήμερα εἶναι ἀντικείμενο μελέτης καὶ σπουδῆς ἀπὸ τοὺς σοφοὺς τῆς πολεμικῆς καὶ ὀχυρωτικῆς ἐπιστήμης. Ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ἡ Εὐρώπη εἶχε γυρισμένα τὰ μάτια της πάνω σὲ τοῦτο τὸ κάστρο καὶ χτυποκαρδοῦσε καὶ προσευχότανε στὶς ἐκκλησίες γιὰ τὴν τύχη του. Εἴτανε μιὰ θανάσιμη πάλη δυὸ γιγάντων. Τῶν δύο μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς. Στὸν ἀγώνα αὐτόν, ποὺ στάθηκε κρίσιμος γιὰ ὅλη τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ Ἕλληνες Κρητικοὶ ἔλαβαν μέρος καὶ θαυματούργησαν.

Οἱ Κρητικοὶ τοξότες ἔκαμαν θραύση στὸν τούρκικο στρατό, καὶ πολλοὶ Κρητικοὶ ἦταν ἐπὶ κεφαλῆς μεγάλων στρατιωτικῶν μονάδων τῆς ἀμύνης τοῦ Κάστρου, ὅπως εἴταν οἱ συνταγματάρχες Ζύμπης καὶ Βαλσαμῆς, ὁ λοχαγὸς Κάλαμος καὶ τόσοι ἄλλοι. Δυστυχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιδρομέων ἔκρινε στὸ τέλος τὴ μάχη. Τὸ φρούριο καὶ ἡ πολιτεία εἶχαν γκρεμιστεῖ ἀπὸ τὸν ἀδιάκοπο βομβαρδισμό, καὶ μέσα ἀπ' αὐτὰ τὰ χαλάσματα ἀγωνίζονταν ἀπελπισμένα ἐννιὰ χιλιάδες πολεμιστές, χωρὶς νὰ περιμένουν καμιὰ βοήθεια ἀπ' ἔξω. Οἱ ἄντρες ἐκεῖνοι εἶχαν ἐξαγιασθεῖ σὰν τοὺς ἐλεύθερους πολιορκημένους τοῦ Μεσολογγίου. Στὸ τέλος ὁ Μοροζίνι

ὑπόγραψε συνθήκη μὲ ἔντιμους ὅρους καὶ παράδωσε τὸ κάστρο στοὺς Τούρκους. Οἱ νικητὲς τοῦ παραχώρησαν προθεσμία γιὰ νὰ κουβαλήσει στὸ νησάκι Ντία, ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, ὅλους τοὺς κατοίκους τοῦ Μεγάλου Κάστρου, ὅλα τὰ γυναικόπαιδα μὲ ὅλη τὴν κινητή τους περιουσία. Πῆρε ἀκόμα τὸ δικαίωμα νὰ μεταφέρει ἐκεῖ ὅλους τοὺς πολεμιστές του μὲ τὰ ὅπλα τους. Μόνο τὰ κανόνια παράδωσε μαζὶ μὲ τὸ Κάστρο. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ τρία κρίσιμα χρόνια μονάχα σκοτώθηκαν, μέσα καὶ γύρω στὸ κάστρο, 30.000 Βενετσιάνοι καὶ Κρητικοί, καὶ 120.000 Τοῦρκοι! Στὶς 4 τοῦ Ὀχτώβρη τοῦ 1669 κατέβηκε ἀπὸ τὸ Μεγάλο Κάστρο ἡ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου, καὶ ὑψώθηκε τὸ μισοφέγγαρο μέσα ἀπὸ τὴν κόκκινη λίμνη του. Σὰν μπῆκε ὁ Κιουπριλῆς μέσα στὸ παραδομένο κάστρο, βρέθηκε ἀνάμεσα σὲ γκρεμισμένα σπίτια, μέσα σὲ μιὰ ἐρειπωμένη πολιτεία, δίχως ἕναν κάτοικο, δίχως μιὰ ψυχὴ ζωντανή. Μόνο οἱ τάφοι τῶν νεκρῶν πολεμιστῶν τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ τὴν παγερὴ σιωπή τους.

Ἕνας Κρητικὸς λαϊκὸς ποιητὴς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς, ἔκατσε καὶ ἔγραψε σὲ στίχους μιὰ ραψωδία γιὰ κείνη τὴ γιγαντομαχία. Ἐκεῖ μέσα, μὲ τὸ στόμα τοῦ ποιητῆ, θρηνεῖ τὴ μοίρα της ἡ ρημαγμένη πολιτεία καὶ ὅλη ἡ Κρήτη:

Τώρα γδυμένη μὲ κρατοῦν, τσοὶ ροῦγες μου γυρίζω
καὶ συντηρῶ νὰ δῶ Ρωμιό, κιανέναν δὲ γνωρίζω.
Τζαμόγλανα μὲ παίζουσι, μπέγηδες μὲ γελοῦσι,
σπαχῆδες ἔχω ἀφέντες μου καὶ μὲ καταπατοῦσι...

Σήμερα βλέπει ἀκόμα ὁ ἐπισκέπτης τοῦ Ἡρακλείου μερικὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως εἶναι ἡ Λότζια, δηλαδὴ τὸ χτίριο τῆς Λέσχης ποὺ μαζεύονταν οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ εὐγενεῖς τῆς Ἑνετοκρατίας, τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Μοροζίνι καὶ ἡ ὡραιότατη ἐκείνη κρήνη τοῦ Μοροζίνι, μὲ τὰ μαρμαρένια λιοντάρια καὶ μὲ τὰ ἀνάγλυφα τῶν νυμφῶν, ποὺ στολίζει τὴ μικρὴ πλατεία τοῦ Ἡρακλείου, ἔξω ἀπὸ τὸ νέο χτίριο τῆς Λέσχης τοῦ Ἡρακλείου.

Τέτοια εἶναι ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ σπουδαιότητα

αὐτοῦ τοῦ Κάστρου, ποὺ στάθηκε ἐπὶ εἴκοσι χρόνια ἀρράγιστος κυματοθραύστης μπροστὰ στὸ κύμα τῆς ἀσιατικῆς βαρβαρότητας.

Πῶς νὰ πάρει τὴ σκαπάνη νὰ τὸ γκρεμίσει τώρα ἡ Ἑλλάδα ;

Καὶ πάλι : Πῶς νὰ τὸ σηκώνει πάνω στὸ στῆθος της ἡ ὁλοζώντανη καὶ γεμάτη σφρῖγος ζωῆς πολιτεία τοῦ Ἡρακλείου ;

ΟΙ ΣΦΑΚΙΑΝΟΙ ΑΕΤΟΙ

I

ΤΑ ΧΑΝΙΑ γιὰ τ' ἄρματα. Τὸ Ρέθυμνο γιὰ τὰ γράμματα. Τὸ Κάστρο γιὰ τὸ ποτήρι. Κρητικὸ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα. Κρητικὸ καὶ... αὐτοκριτικό. Ἡ ἐπαρχία τῶν Χανιῶν θέλει νὰ κρατᾶ τὴν πρωτιὰ τῆς Κρητικῆς λεβεντιᾶς. Καὶ τὴν κρατᾶ. Ἀπὸ κεῖ ξεκίνησαν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀμέτρητες ἐπαναστάσεις τοῦ ἀνυπόταχτου αὐτοῦ λαοῦ, ποὺ δὲν ἔπαψε νὰ παίρνει τ' ἄρματα καὶ νὰ ματοκυλιέται γιὰ τὴ λευτεριά του ἀπὸ τὴ μέρα σχεδὸν ποὺ ἔπεσε ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου ὥς τὶς μέρες μας.

Ὁ Μωάμεθ ὁ Καταχτητὴς εἶχε εἰσβάλει πιὰ στὴ Βασιλεύουσα, ἡ φρουρὰ τοῦ Κωνσταντίνου μὲ τὸ Βασιλιὰ ἐπὶ κεφαλῆς κειτότανε σφαγμένη πάνω στὶς ἐπάλξεις, καὶ μόνο μέσα σ' ἕναν πύργο ἀπομονωμένα μερικὰ τρελὰ παλληκάρια πολεμοῦσαν ἀκόμα τὸν Τοῦρκο. Τὰ παλληκάρια αὐτὰ εἴτανε μιὰ φούχτα Κρητικοί. Αὐτοὶ ἔρριξαν τὴν τελευταία δοξαριὰ τῆς ἐλεύθερης Πόλης. Καὶ οἱ ἴδιοι ἔλαχε πάλι στὶς μέρες μας νὰ ρίξουν τὴν στερνὴ ντουφεκιὰ τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας στὴ μάχη τῆς Κρήτης.

Στὰ Χανιὰ ἀνήκουν καὶ τὰ Σφακιά, ποὺ τὰ κράσπεδά τους ἁπλώνουνται πάνω στὴν ἀκτὴ τοῦ Λιβυκοῦ πελάγου, καὶ οἱ οὐρανόψηλες κορφές τους εἶναι οἱ Σφακιανὲς μαδάρες, τὰ Λευκὰ Ὄρη, μὲ τὶς περίφημες χαράδρες καὶ τὰ καταπληχτικὰ φαράγγια. Πεῦκα, κυπαρίσσια καὶ πρίνοι ἀποτε-

λοῦν τὰ ἀνάρια δάση τους. Μέσα ἀπ' αὐτὰ τὰ φαράγγια, ἀνάμεσ' ἀπὸ τὰ παγωμένα τρεχούμενα νερὰ ξεπήδηξαν οἱ πιὸ πολλὲς ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης. Εἶναι τὸ φαράγγι τῆς 'Αράδενας, καὶ τῆς Σαμαριᾶς τὸ φαράγγι, καὶ τοῦ Λαγκοῦ τοῦ Κατρέ, καὶ τὸ τραχὺ ἐκεῖνο φαράγγι τῆς Νίμπρου, ποὺ ἔχει μάκρος κάπου ἑφτὰ χιλιόμετρα. Εἶναι ἕνα τοπίο ποὺ μόνο στὴν 'Ελλάδα μπορεῖς νὰ τὸ δεῖς, γι' αὐτὸ καὶ κανένας Ἕλληνας δὲν τὸ βλέπει. Γιὰ νὰ πάρει κανεὶς μιὰν ἰδέα, φτάνει νὰ φανταστεῖ τὸ βάθος του, ποὺ φτάνει τὰ 300 μέτρα, καὶ εἶναι μεριὲς πού, οἱ δυὸ γκρεμοὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὶς δυὸ πλευρές του, ἀπέχουν μόλις δύο μέτρα ὁ ἕνας ἀπ' τὸν ἄλλον. 'Η σπάθα τοῦ Θεοῦ ἔπεσε καὶ χώρισε δυὸ στὴ μέση τὴν πέτρα. Περπατᾶς στὸ τραχὺ μονοπάτι τῆς ρεματιᾶς, δεξιὰ καὶ ζερβά σου σηκώνουνται αὐτὰ τὰ θεόχτιστα κάστρα σὲ ὕψη 300 μέτρων καὶ δὲ βλέπεις τὸν οὐρανό. Καὶ σὰν φανεῖ ὁ οὐρανός, σοῦ δείχνει καὶ τἄστρα του μέρα μεσημέρι. Πάνου στὶς Σφακιανὲς μαδάρες ζεῖ αὐτὴ ἡ σκληρὴ καὶ παράξενη ράτσα, ποὺ ἔχει ἄπειρα κοινὰ γνωρίσματα μὲ τὴ Μανιάτικη, ἂν δὲν εἶναι κιόλας ἡ ἴδια, ποὺ ἔρριξε ἕνα παρακλάδι της στὸ Μοριά, κυνηγημένη ποιὸς ξαίρει ἀπὸ ποιὰ ἐθνικὴ φουρτούνα. Καὶ σὰν πῆγε στὸ Μοριὰ καὶ βρῆκε πάλι ἐκεῖ ἕνα τοπίο αὐστηρό, φτωχὸ καὶ σκληρό, πάνω στὴ μαύρη πέτρα σήκωσε πάλι τὸ περήφανο μετερίζι τῆς ἀνυπόταχτης λευτεριᾶς καὶ τοῦ αἱματηροῦ νόμου της, τοῦ φοβεροῦ « γδικιωμοῦ », ποὺ τόνε βρῆκα στὰ Σφακιὰ πιὸ ἄγριο παρὰ στὴ Μάνη. Πάνω στὶς σπανὲς Σφακιανὲς μαδάρες, σὲ κάτι μικρὰ ὀροπέδια, εἶναι σκαλωμένα τὰ χωριά τους. Εἶναι τοῦ Καλλικράτη τὸ ὀροπέδιο, χαμένο ἀνάμεσα στὶς ὀρθιες βουνοκορφές, κλεισμένο μέσα σὲ γκρεμούς. Εἶναι τοῦ 'Ασκύφου, μιὰ στρογγυλὴ λεκάνη τριγυρισμένη ἀπὸ τραχειὰ ὄρη.

'Εκεῖ πάνω βρῆκα ἐρειπωμένα καὶ δυὸ μικρὰ κάστρα, ὅπου μέσα οἱ Βενετσιάνοι καὶ κατόπιν οἱ Τοῦρκοι εἶχανε κλεισμένη — παρὰ λίγο νὰ πῶ «φυλακισμένη» — τὴ φρουρά, γιὰ νὰ κρατᾶνε κάτω ἀπὸ τὴ φοβέρα τους τούτη τὴν ἀπόκοτη ράτσα. Εἶναι καὶ τὰ μικρὰ ὀροπέδια τῆς Νίμπρου, τῆς Ἄνω πόλεως καὶ τῆς 'Αράδενας. 'Απὸ πάνω τους στέκουνται ὁλόρθοι καὶ τοὺς παραστέκουνται φυλακάτορες δύο γιγάντοι. 'Η Κορφὴ τοῦ Κάστρου, 2131 μέτρα ψῆλος, καὶ ὁ Θοδωρῆς,

ποὺ σηκώνει τὴν πετρένια του κορφὴ μέσα στὰ σύννεφα στὰ 2460 μέτρα. Φτωχὸς ὁ τόπος. Πέτρα καὶ ἅγιος ὁ Θεός. Καὶ πάνω σ' αὐτὲς τὶς ἀητοφωλιές, ἀνάμεσα στοὺς βράχους, στὰ κέδρα καὶ τὰ πουρνάρια, ζεῖ, βλασταρώνει καὶ ἀγωνίζεται ἡ ράτσα τῶν Σφακιανῶν.

Ἀψιὰ καὶ τραχειὰ ράτσα. Τὸ ὅπλο εἶναι τὸ παιχνίδι καὶ τὸ στολίδι της. Ὁ Σφακιανὸς πουλᾶ χίλιες φορὲς τὴν ψυχή του στὸν Μέφιστο, ἂν ὁ τελευταῖος τοῦ ὑποσχεθεῖ ἕνα καλὸ ντουφέκι. Ἕνας νεαρὸς εἴτανε σκαλωμένος πάνω στὸ φτερὸ τοῦ αὐτοκινήτου μας, ὅταν τὸ τζὶπ ἀνέβαινε τὶς ἀτέλειωτες κορδέλες πάνω στὶς Σφακιανὲς μαδάρες. Εἴταν ἕνας παίδαρος πάνω στὴν ἐφηβεία του, γεροδεμένος, λυγερὸς σὰν ἀγριοκάτσικο. Εἶχε στὴ ράχη κρεμασμένο ἕνα γερμανικὸ ὅπλο, σταυρωτὰ φυσεκλίκια στὸ φαρδὺ στέρνο, ἕνα πιστόλι στὸ πλευρὸ καὶ τὸ ἀπαραίτητο Κρητικὸ μαχαίρι στὴ μέση, ἀσημομάνικο. Εἶχε κ' ἕνα ζευγάρι στρατιωτικὰ κιάλια κρεμασμένα στὸ στῆθος, λάφυρο βέβαια. Εἴταν ἕνα εὐτυχισμένο πλάσμα, καὶ ὅπου περνούσαμε οἱ χωρικοὶ καὶ τὰ μικρὰ ἀγόρια τόνε κοίταζαν μὲ ἔκσταση. Αὐτὸς ἀπολάμβανε τὸ θαυμασμό τους, χαμογελοῦσε ἱκανοποιημένος ποὺ ἔνοιωθε τὰ λαμπερὰ μάτια τους νὰ σπιθίζουν ἀχόρταγα πάνω στὴν πανοπλία του. Ὅταν σταματούσαμε σὲ κανένα χωριό, κατέβαινε καὶ περπατοῦσε πέρα - δῶθε, καμαρωτὸς σὰν παγώνι. Οἱ ἄλλοι τὸν παρακολουθοῦσαν καὶ ψιθύριζαν ἀναμεταξύ τους γιὰ τὸ ὁπλοστάσιο ποὺ σήκωνε.

— Δὲν τὰ ξεφορτώνεται καὶ λιγάκι νὰ ξανασάνει; ρώτησα ἕνα φίλο ἀξιωματικὸ τῆς χωροφυλακῆς ποὺ καθόταν πλάϊ μου.

— Ἀστειεύεσαι; μοῦ ἀπάντησε. Μόλις γυρίσει τὰ μάτια του ἀλλοῦ, ὅλα αὐτὰ θὰ κάνουν φτερὰ ἀπὸ κοντά του. Θὰ ἐξαφανιστοῦν καὶ θὰ ψάχνουν μιὰ διμοιρία χωροφύλακες νὰ τ' ἀνακαλύψουν, καὶ κανένας δὲ θὰ τὰ βρεῖ ἐκεῖ ποὺ θὰ εἶναι καταχωνιασμένα.

Πραγματικά, τὰ μάτια ποὺ θαύμαζαν τὸν ὁπλισμὸ τοῦ νεαροῦ, εἴτανε μάτια γερακίσια ποὺ φερμάρουν τὴ λεία τους. Ὁ λαός μας ἔχει νὰ λέει πὼς ἡ μόνη κλεψιὰ ποὺ δὲν εἶναι ἁμαρτία εἶναι νὰ κλέψεις εἰκόνισμα. Ἐδῶ πάνου στὶς Σφακιανὲς μαδάρες ἡ κλεψιὰ εἶναι σβησμένη σὰν ἀδίκημα ἀπὸ

τὸν ἄγραφο νόμο τῶν βουνῶν, σὲ δυὸ ἀκόμα περιπτώσεις: Στὸ ὅπλο καὶ στὸ... κατσίκι. Φτάνει νὰ μπορέσεις νὰ τὰ βάλεις στὸ χέρι. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἱκανοποίησαν, καὶ μὲ τὸ παραπάνω, τὸ πάθος αὐτοῦ τοῦ λαοῦ γιὰ τὰ ὡραῖα ὅπλα. Οἱ Σφακιανοὶ τοὺς σκότωναν ὄχι μονάχα γιατὶ αὐτοὶ οἱ κακοποιοὶ ἔπεσαν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ τοὺς ὑποδουλώσουν. Τοὺς καθάριζαν καὶ γιὰ νὰ τοὺς γδύσουν ἀπὸ τὸ θαυμάσιο ὁπλισμό τους. Θὰ μποροῦσαν νὰ κάνουν τὴ μάχη τῆς Κρήτης καὶ μόνο γι' αὐτό.

Στ' Ἀσκύφου μᾶς φιλοξένησε τὸ μεσημέρι ἕνα παλληκάρι στὸ σπίτι του. Εἶταν ἕνας ὡραῖος νέος Σφακιανός, σβέλτος καὶ κομψὸς μέσα στὸ μαῦρο του πουκάμισο καὶ τὰ γυαλιστερὰ στιβάλια. Μᾶς περιποιήθηκε ἡ μάνα του κ' οἱ δυὸ ἀδερφές του. Ἑφτὰ εἶταν ὅλα τ' ἀγόρια τοῦ σπιτιοῦ. Τὰ δυὸ τὰ σκότωσαν οἱ κουκουέδες. Εἶδα τοὺς μαρμαρένιους τάφους των ραντισμένους μὲ μπουκέτα λουλούδια τοῦ βουνοῦ. Πάνω στὸ σταυρό, πίσ' ἀπὸ τὸ τζάμι, οἱ φωτογραφίες τους. Δυὸ ψηλοί, πάνοπλοι νέοι. Πλούσια ἡ οἰκογένεια. 1500 κεφάλια εἶτανε τὰ κοπάδια τους. Σήμερα τοὺς εἶχαν ἀπομείνει 500 ζωντανά. Τ' ἄλλα τἄφαγαν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ κατσαπλιάδες. Πλούσια ἡ οἰκογένεια, φτωχὸ τὸ σπίτι. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἔτσι φτωχὰ εἶτανε τὰ σπίτια ὅλης τῆς Κρήτης, ποὺ ζοῦσε μέσα στὶς ἀπανωτὲς ἐπαναστάσεις. Γιατὶ ὁ Κρητικὸς κάθε λίγο ἔπρεπε νὰ ξεκρεμάσει ἀπὸ τὸ καρφὶ τὸ ὅπλο του, νὰ φορτωθοῦν οἱ γυναῖκες τὰ λίγα ρουχικὰ στοὺς μποξάδες καὶ νὰ πάρουν τ' ἀπάτητα βουνά τους. Τὸ σπίτι τἄφηναν, νὰ τὸ κάψει ὁ Τοῦρκος ἢ ὁ Βενετσιάνος.

Τέτοιο εἶταν τὸ φτωχόσπιτο τοῦ πλούσιου παλληκαριοῦ ποὺ μᾶς φιλοξένησε. Στὸν τρίτο χρόνο ἔμπαινε τὸ πένθος γιὰ τοὺς δυὸ σκοτωμένους. Ὡστόσο ὅλα εἶταν ἐκεῖ μέσα μαῦρα κι ἄραχνα. Μαῦρες κουρτίνες στὰ παράθυρα, μαῦρες μαξιλαροθῆκες, μαῦρες καλύπτρες στὸ κάδρο, μαυροσκεπασμένος ὁ μικρὸς καθρέφτης. Στὰ ὁλόμαυρα οἱ δυὸ κοπέλες κ' ἡ μάνα. Καὶ τὸ ταβάνι τοὺ σπιτιοῦ καὶ οἱ τοῖχοι, μαυρισμένοι ἀπὸ τὴν καπνιὰ τοῦ χειμώνα. Μέλαθρον, ποὺ λέγαν οἱ ἀρχαῖοι. Τὸ σπίτι ποὺ ἔχει πένθος δὲν ἀσπρίζεται. Οἱ τρεῖς γυναῖκες ἔμεναν κλεισμένες μέσα σὲ τοῦτο τὸ θλιμμένο σπίτι δυὸ ὁλάκερα χρόνια. Ἀληθινὰ κλεισμένες, δίχως νὰ

περάσουν τὸ κατώφλι. Μέσα στὸ χλωμὸ πρόσωπό τους, τὰ μάτια ἔκαιγαν, μαύρη φωτιά. Καὶ τ' ἀγόρια ἀξούριστα, καὶ οἱ μπιστικοί τους πάνω στὸ μιτάτο, ποὺ φυλᾶνε τὰ κοπάδια καὶ πήζουν τὸ τυρί, κι αὐτοὶ ἀξούριστοι κι ἀκούρευτοι, νὰ τιμήσουν τὸ θλιμμένο σπίτι ποὔτρωγαν τὸ ψωμί του.

Τὸ παλληκάρι ποὺ μᾶς φιλοξένησε μοῦ διηγήθηκε πὼς μὲ τὸ ζόρι τοὺς ἔβαλε κάτω καὶ τοὺς ἔκοψε τὰ μαλλιὰ μὲ τὸ ψαλίδι τῆς κουρᾶς, γιατὶ εἴχανε γίνει σὰν καλόγεροι. «'Εδά, ἐγὼ ποὔμαι ἀδερφός τους τσαὶ τἄκοψα, τσ' ἐσεῖς τί τὰ φυλᾶτε ;»

Ὁ Σφακιανὸς εἶναι δεμένος μὲ τοὺς πεθαμένους του, σὰν τὸ Μανιάτη. Ἡ παρουσία τοῦ νεκροῦ μέσα στὸ θλιμμένο σπίτι βαστάει χρόνια. Καὶ εἶναι κυριαρχική. Ἡ δὲ προσταγὴ τοῦ νεκροῦ νὰ πάρουν οἱ ζωντανοὶ τὸ αἷμα του πίσω, βαστάει ὅσο καὶ ἡ ζωὴ τῶν ἐκδικητῶν. Στὰ Σφακιὰ τὸ μόνο ποὺ δὲν ἔχει συχώρεση εἶναι ἡ προσβολή. Ἕνα παλληκάρι Σφακιανὸ ποὺ θὰ τὸ προσβάλουν μὲ λόγο ἢ μὲ χειρονομία καὶ δὲ θὰ σκοτώσει τὸν ὑβριστή, δὲ θὰ βρεθεῖ κοπέλα σ' ὅλα τὰ Σφακιὰ νὰ τὸ δεχτεῖ γιὰ ἄντρα της. Εἶναι στιγματισμένος ἄνθρωπος, ποὺ θ' ἀντίκρυζε παντοῦ τὴν περιφρόνηση. «Σίχαμα τῶν ἀντρῶς!» λένε οἱ Κρητικοί. «'Ανδρῶν βδέλυγμα.» Γι' αὐτὸ καὶ ὅλοι οἱ Σφακιανοὶ εἶναι πάνοπλοι. 'Εκεῖ ποὺ τρώγαμε μέσα στὸ 'Ασκυφιώτικο σπίτι τὸ πλούσιο γεῦμα ἀπὸ σφαχτὰ καὶ παχειὰ γαλακτερὰ ποὺ μᾶς εἶχαν ἑτοιμάσει οἱ γυναῖκες, ἔρριξα μιὰ ματιὰ πλάι σὲ μιὰ χαμηλὴ σοφίτα. 'Εκεῖ εἶταν στημένο ὁλάκερο ἕνα βαρὺ πολυβόλο μὲ τὶς ταινίες του γεμᾶτες, εἶταν καὶ δυὸ μεγάλα πολεμικὰ πιστόλια μὲ τὰ φυσίγγια τους. Εἶταν δηλαδὴ αὐτὰ ποὺ πῆρε τὸ μάτι μου τρώγοντας. Δὲν ξαίρω τί πυρομαχικὰ ὑπῆρχαν παραμέσα. Σήκωσα τὰ μάτια πρὸς τὸ χαμηλὸ ταβάνι, πρὸς τοὺς καπνισμένους τοίχους. 'Εκεῖ ἡ ματιά μου ἀπόμεινε καρφωμένη σ' ἕνα σημεῖο. Ψηλά, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι μου, στὸν τοῖχο ποὺ ἀκουμποῦσα τὴ ράχη, εἶταν μπηγμένο ἕνα καρφί. 'Απ' αὐτὸ τὸ καρφὶ λοιπὸν κρεμόταν μιὰ ἀγγλικὴ χειροβομβίδα. 'Ακριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι μου. Καὶ κρεμόταν ἀπὸ τὸν κρίκο ἀσφαλείας. Σωστὴ σπάθη τοῦ Δαμοκλέους. Ἡ θαυμάσια μυζηθρόπιττα, ποὺ μόλις εἶχανε φέρει στὸ τραπέζι ὁλόζεστη οἱ δυὸ Σφακιανὲς κοπέ-

λες, μοῦ στάθηκε κόμπος. Αὐτὰ εἶταν τὰ ὅπλα ποὺ φαινόντανε στὸ φανερό. Καὶ νὰ συλλογιστεῖ κανεὶς πὼς ἔλειπαν στὰ κοπάδια ἄλλα τέσσερα παλληκάρια τοῦ σπιτιοῦ, καὶ αὐτὰ εἶταν πάνοπλα βέβαια κεῖ πάνω στὸ μιτάτο.

Σὰν φύγαμε ἀπὸ τὸ χωριό, τὸ παλληκάρι μᾶς ἀκολούθησε περνώντας ἕνα θαυμάσιο μακρύκανο πολεμικὸ στὸν ὦμο. Ὅλοι οἱ Σφακιανοὶ εἶναι ὁπλισμένοι καὶ ὅλοι φοροῦν μαῦρο πουκάμισο. Γιατὶ ὅλοι πενθοῦν ἐπὶ χρόνια κάποιους νεκρούς, εἶναι κιόλας σπάνιο νὰ πεθάνει ἐδῶ ψηλὰ ἄνθρωπος ἀπὸ φυσικὸ θάνατο. Ὅταν οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἔχουν ξένους ὀχτροὺς γιὰ νὰ πολεμήσουν, σκοτώνονται ἀναμεταξύ τους. Ἐδῶ ὁ «γδικιωμὸς» ὁ Μανιάτικος, ἡ βεντέτα, κάνει θραύση σήμερα ἀκόμα, παρ' ὅλο τὸ θανατικὸ ποὺ ἔφερε ὁ πόλεμος, ἡ κατοχὴ καὶ ὁ κομμουνισμός.

Σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα τὰ προσωπικὰ πάθη καταλάγιασαν μπροστὰ στὴ μεγάλη ἐθνικὴ σφαγή. Στὰ Σφακιὰ ἡ κατάσταση εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως στὸν καλὸ καιρό.

Κάθε Σφακιανὸς σχεδὸν πενθεῖ κάποιον δικό του, ἢ λαγοκοιμᾶται πλάι στὸ γεμάτο ντουφέκι. Ὑπάρχει φόβος κάποιος νὰ τὸν σκοτώσει γιὰ παλιὰ ὑπόθεση πατρογονική, ἢ ἀτός του παραφυλάγει κάποιον νὰ σκοτώσει, νὰ πάρει πίσω τὸ αἷμα κάποιου δικοῦ του ἀδικοθανατισμένου, ἢ κάποιου μακρινοῦ προγόνου, ποὺ περιμένει ἀκόμα μέσ' ἀπὸ τὸν τάφο τὴν ἐκδίκησή του. Ἐδῶ οἱ ἄναντρες μάνες ποὺ χήρεψαν μὲ βρέφος στὴν ἀγκαλιά, μεγαλώνουν αὐτὸ τὸ βρέφος ὥσπου θἄρτει σὲ ἡλικία νὰ ξεχρεμάσει τὸ πατρικὸ ὅπλο, νὰ πᾶ νὰ παραφυλάξει τὸ φονιά, ποὺ ἐν τῷ μεταξὺ θἄχει πιὰ γεράσει. Κι ἂν πέθανε ὁ φονιὰς καὶ δὲν τόνε πρόφτασε, πρέπει νὰ σκοτώσει τὸ γυιό του, ἕναν ἀπὸ τοὺς γυιούς του, καὶ μάλιστα «τὸν κάλλιο», τὸν πιὸ διαλεχτὸ τοῦ σπιτιοῦ, δηλαδὴ τὸν πιὸ ὄμορφο, τὸν πιὸ ἔξυπνο, τὸν πιὸ λεβέντη. Ἔτσι, ποὺ νὰ ἀνεγαλλιάσει, χορτασμένη γδικιωμό, ἡ ψυχὴ τοῦ πεθαμένου πατέρα. Ἔτσι, ποὺ νὰ φαρμακωθεῖ ὅσο γίνεται πιὸ πολὺ ἡ καρδιὰ τῶν δικῶνε του. Αὐτὸ θὰ γίνει. Εἶναι βέβαιο πὼς θὰ γίνει καὶ κανένας νόμος καὶ καμιὰ λογική, οὔτε ὁ χρόνος ποὺ τρέχει, δὲν μποροῦν νὰ τὸ μποδίσουν ἀπὸ τοῦ νὰ γίνει. Καὶ σὰν γίνει κ' ὕστερα, ἡ οἰκογένεια ποὺ εἶχε τὸ νέο θύμα θὰ προετοιμαστεῖ νὰ πάρει τὸ αἷμα της

πίσω. Μέσα στὴ σιωπὴ γίνουνται αὐτά. Καὶ ὅλοι οἱ ἄντρες καὶ ὅλα τ' ἀγόρια τῶν δύο οἰκογενειῶν θὰ ζοῦν, θὰ τρῶνε, θὰ κοιμοῦνται, θὰ διασκεδάζουν ὁπλισμένοι, μὲ τὸ μάτι νὰ παίζει ἀδιάκοπα ν' ἀνακαλύψει κάπου μιὰ κάνη ποὺ σκοπεύει, ἕνα Κρητικὸ μαχαίρι ποὺ περιμένει μέσα στὸ ἀσημένιο φηκάρι τὴν ὥρα του.

Ἔτσι αὐτοκαταλυέται ἄδικα αὐτὴ ἡ γερὴ καὶ περήφανη Κρητικὴ φυλὴ μέσα σ' ἕνα φοβερὸ κύκλο αἵματος καὶ θανάτου. Καὶ χαλιέται ἄδικα καὶ ἀνόητα, καὶ σφίγγεται ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ βλέπει ἕνα τέτοιον χαλασμό. Γιατὶ οἱ Σφακιανοὶ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ζωντανές, ἀπὸ τὶς πιὸ ἄξιες, ἀπὸ τὶς πιὸ ἔξυπνες ἑλληνικὲς ράτσες. Καὶ αὐτὸ τὸ δείχνουν μόλις φύγουν ἀπὸ τὰ γυμνὰ βουνά τους καὶ πᾶνε νὰ βροῦν τὴν τύχη σὲ κάποια γωνιὰ τῆς Ἑλλάδας. Παντοῦ ὅπου βρεθοῦν, θὰ τοὺς δεῖτε νὰ εἶναι στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Μὰ πρέπει νὰ βρεθεῖ κάποιος τρόπος ποὺ νὰ τοὺς εἰρηνέψει ἀναμεταξύ τους. Γιατὶ τὸ κακὸ ποὺ γίνεται εἶναι μεγάλο, καὶ ἡ ζημιὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα σημαντική.

Ὅταν εἶμουνα στὸ Ἡράκλειο, ἔλεγα σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς φίλους ποὺ γνώρισα ἐκεῖ τὸ θαυμασμό μου γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς φιλοξενίας ποὺ ὑπάρχει ἀκόμα στὴν Κρήτη, παρ' ὅλα τὰ δεινὰ ποὺ πέρασε ὁ λαός της. Καὶ ὁ Ἡρακλειώτης ἐκεῖνος μοῦ ἀπάντησε συλλογισμένος:

— Μὴ βλέπεις. Εἶμαστε καλοὶ γιὰ τὸν ξένο. Ὅμως ἀναμεταξύ μας εἶμαστε κακοὶ ἐμεῖς οἱ Κρητικοί.

Εἶναι κακία ἄραγε αὐτὸ τὸ φαινόμενο; Πιστεύω πὼς ὅλα τὰ μεγάλα ἐλαττώματα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς εἶναι προτερήματα τραβηγμένα στὴν ὑπερβολή. Κάτω ἀπὸ κάθε κακία μας, ἂν ξύσεις, θὰ βρεῖς μιὰ παραμορφωμένη ἀρετή. Ἡ πιὸ μεγάλη μας φυλετικὴ ἀρετή, ποὺ ὁ Κρητικὸς τὴν ἔχει σὲ μεγάλο βαθμό, εἶναι τὸ φιλότιμο καὶ ἡ πρωτιά. Ἀπὸ κεῖ βγαίνει ὁ φανατικὸς τοπικισμός, ποὺ στὴν Κρήτη παίρνει μιὰ μορφὴ ὀξύτητας ἀπίστευτη. Ὅπως στὴν Πελοπόννησο, ποὺ ἔχει πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα μὲ τὴν Κρήτη χωρὶς νἄχει καὶ ὅλα τὰ προτερήματά της, ὑπάρχει κ' ἐδῶ μιὰ ἀκήρυχτη μάχη γιὰ τὴν πρωτιὰ ἀνάμεσα στὶς πόλεις. Τὶς μέρες ποὺ εἶμουνα φιλοξενούμενος τῆς Κρήτης, εἶχε ἔρθει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἐπιτροπὴ ἀπὸ ἐπιστήμονες κρατικούς,

ἀπὸ Ἀμερικάνους μηχανικοὺς καὶ ἀπὸ Κρητικοὺς τῆς Ἀμερικῆς, γιὰ νὰ διαλέξουν τὸ κατάλληλο μέρος γιὰ ἕνα μεγάλο συγχρονισμένο σανατόριο.

Φυσικὰ ἡ μάχη ἄναψε ἀνάμεσα στὶς Κρητικὲς πόλεις μὲ τὴ νέα εὐκαιρία. Καὶ μιὰ μέρα διάβασα στὶς ἐφημερίδες, κ' ἔτριβα τὰ μάτια μου, πὼς οἱ κάτοικοι τῆς τάδε περιφέρειας δήλωσαν πώς, ἂν δὲ χτιστεῖ τὸ νοσοκομεῖο στὸν τόπο τους, θὰ κατέβουν σὲ ἔνοπλο συλλαλητήριο. Ἔνοπλο συλλαλητήριο στὴν πάνοπλη Κρήτη; Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάει! Μόνο ὅποιος πάει νὰ μελετήσει ἐπὶ τόπου τὴν ψυχοσύνθεση τοῦ Κρητικοῦ, θὰ μπορέσει νὰ καταλάβει καὶ κεῖνο τὸ καταπληχτικὸ φαινόμενο ποὺ ἀπασχόλησε τώρα τελευταῖα ὁλόκληρο τὸν διεθνῆ Τύπο. Τὴ γενικὴ ἐπιστράτευση ποὺ ἔγινε στὸ Ἡράκλειο καὶ στ' Ἀνώγεια, γιὰ μιὰ γελοία ἐρωτικὴ ἀπαγωγή. Ἀναγκάστηκε τὸ Κράτος νὰ στείλει στρατό, γιὰ νὰ προλάβει τὸν ἐμφύλιο πόλεμο ἀνάμεσα στὶς δυὸ πόλεις. Οἱ ἐπιπόλαιοι δημοσιογράφοι γλεντοῦσαν τὸ θέμα τοῦ «νέου Τρωϊκοῦ». Καὶ στὸ βάθος εἶταν τὸ φιλότιμο τῶν δυὸ πόλεων, ποὺ ἡ μιὰ ξεσηκώθηκε γιὰ τὸ γαμπρὸ ποὺ εἶταν συχωριανός της καὶ ἡ ἄλλη γιὰ τὴ νύφη, ποὺ στὸ πρόσωπό της προσβάλθηκε τὸ Ἡράκλειο. Αὐτὸ τὸ φιλότιμο εἶναι ποὺ τρώει καὶ τὰ Σφακιά, καὶ κοντεύει νὰ ξεκληρίσει τὴν ὡραία ράτσα ποὺ ζεῖ στὰ ψηλὰ βουνά τους. Ἕνα φιλότιμο ποὺ φτάνει ὥς τὴν τρέλα καὶ ὥς τὸ κακούργημα.

Μὰ ἔχουμε νὰ ποῦμε ἀκόμα γιὰ τὰ Σφακιά.

ΟΙ ΣΦΑΚΙΑΝΟΙ ΑΕΤΟΙ

II

ΧΩΡΑ τῶν Σφακιανῶν, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ξεχωριστὴ ἐπαρχία τοῦ νομοῦ Χανίων, ἔχει 21 χωριὰ μὲ πληθυσμὸ γύρω στὶς 5 ἕως 6 χιλιάδες. Θἄταν πολὺ περισσότεροι, ἂν δὲν τοὺς ἔτρωγε ἡ κατάρα τοῦ αὐτοαφανισμοῦ.

Τὴ μέρα ποὺ ἀνέβηκα στὰ χωριά τους εἶταν μαζύ μου ὁ νομαρχεύων Εἰσαγγελεὺς καὶ ὁ Ἀνώτατος Διοικητὴς Χωροφυλακῆς Κρήτης. Ὑπῆρχε λόγος γιὰ τούτη τὴν ἐκδρομή τους. Σ' ἕνα χωριὸ εἶχε γίνει τὴν προηγούμενη μέρα ἕνας φόνος. Παραφύλαξαν κάποιον καὶ τόνε σκότωσαν. Ἐπρόκειταν γιὰ μιὰ κληρονομικὴ ἐκδίκηση, πολὺ συνηθισμένη ἐκεῖ πάνω. Ἡ ἐξουσία ἤξαιρε τὸ φονιά, καὶ ὅλο τὸ χωριὸ τὸν ἤξαιρε, καὶ ὅλα τὰ Σφακιὰ τὸν ἤξαιραν, καὶ ἀκόμη ἤξαιραν πῶς ὁ φονιὰς παραμόνευε τὸ θύμα ἐπὶ δυὸ χρόνια, γυρεύοντας τὴν κατάλληλη εὐκαιρία νὰ τοῦ τὴ φέρει. Μοῦ ἔδειξαν τὸ σπίτι τοῦ σκοτωμένου, ξεμοναχεμένο μέσα σ' ἕνα σκυθρωπὸ τοπίο ἀραιὰ κατοικημένο. Ὅλοι ἀποροῦσαν τὸ πῶς ἀποτραβιόταν ἐκεῖ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος νύχτα-μέρα, ἀφοῦ ἤξαιρε πὼς ἡ ζωή του εἶτανε ξεγραμμένη ἀπὸ καιρό.

Καὶ ὅμως πήγαινε σὲ κεῖνον τὸν ἐρημότοπο, ποὺ ὁδηγοῦσε ἕνα ἀγροτικὸ μονοπάτι, ἕνας κατσικόδρομος ὅλο στριψίματα καὶ γωνιές, ὅλο φράχτες καὶ ξερολιθιές, δηλαδὴ γεμάτος ἀπὸ κατατόπια κατάλληλα γιὰ παγάνα. Θὰ πήγαινε βέβαια κι αὐτὸς ὁπλισμένος, μὲ τὸ δάχτυλο στὴ σκαντάλη,

μὲ τὴν καρδιὰ προετοιμασμένη γιὰ τὸ μοιραῖο συναπάντημα. Ὅλα λοιπὸν αὐτὰ τὰ δυὸ χρόνια τῆς ἀγωνίας, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, ὁ νέος, ὁ γερός, ὁ ὁλοζώντανος, εἶταν ἕνας ἑτοιμοθάνατος. Ἕνα γεμάτο ντουφέκι τὸν εἶχε στὸ σημάδι, μιὰ κάνη τὸν παρακολουθοῦσε σὲ κάθε βῆμα του μέσα στὸ σκοτάδι. Κάθε ὕποπτος κρότος θὰ τόνε σταματοῦσε, κάθε χαλίκι ποὺ κυλοῦσε θὰ τὸν ἔκανε νὰ κουλουριάζεται πίσω ἀπὸ ἕνα βράχο μὲ τὸ ντουφέκι του ἕτοιμο ν' ἀπαντήσει. Σὲ τίποτα δὲν ὠφέλησαν ὅλα αὐτά. Ἕνα πρωὶ βρέθηκε σκοτωμένος. Ποιὸς τόνε σκότωσε; Ὁ ἀνώτερος ἀξιωματικὸς ποὺ εἶταν μαζί μου ἔπαιρνε ἕναν - ἕναν τοὺς χωριανοὺς ἀπόμερα καὶ τοὺς ξεμολογοῦσε. Κρητικὸς εἶναι κι ἀτός του, ἤξαιρε τὰ συνήθια τοῦ τόπου, ἤξαιρε τὴ δύναμη τοῦ ἐθίμου, ἤξαιρε καὶ τὸ φιλότιμο τοῦ Σφακιανοῦ.

Κανένας δὲν εἶπε τ' ὄνομα τοῦ φονιᾶ, τοῦ πασίγνωστου φονιᾶ. Οὔτε οἱ συγγενεῖς, τ' ἀδέρφια, τὰ ξαδέρφια τοῦ σκοτωμένου. Αὐτὸ θὰ εἶταν μιὰ προδοσιὰ καὶ μιὰ ἀτιμία, αὐτὸ θὰ εἶταν μιὰ ἀναντρία, ἀσυχώρετη γιὰ ὅλα τὰ Σφακιά. Οὔτε καὶ θὰ ἄφηναν οἱ συγγενεῖς τοῦ θύματος στὴ Δικαιοσύνη τοῦ Κράτους τὸ δικαίωμά τους νὰ ἐκδικηθοῦν μὲ τὸ χέρι τους τὸ φονιά. Ἡ ζωὴ τοῦ φονιᾶ ἀνῆκε ἀπὸ δῶ κ' ἐμπρὸς στὴν οἰκογένεια τοῦ σκοτωμένου. Αὐτοὶ τώρα θὰ τὸν παραφύλαγαν κάθε μέρα, κάθε βράδυ, κάθε νύχτα. Δική τους ὑπόθεση. Τί ἀνακατεύεται τὸ Κράτος καὶ ὁ νόμος; Ὁ νόμος τοῦ Σφακιανοῦ κρέμεται ἀπὸ τὸν ὦμο του, εἶναι χωμένος στὸ ἀσημένιο φηκάρι στὴ μέση του.

— Εἶναι ὁ ἔνατος φόνος ἀνάμεσα στὶς δύο οἰκογένειες ποὺ ἀλληλοεξοντώνονται, μοῦ εἶπε ὁ Εἰσαγγελέας. Ὁ ἔνατος σ' ἕνα κομπολόϊ ἐγκλημάτων, ποὺ κανένας δὲν ξαίρει τὸ τέλος τοῦ κόκκινου κύκλου.

Ἐννιὰ παλληκάρια σκοτωμένα, ἐννιὰ λεβέντες Σφακιανοί, χρήσιμοι, ἔξυπνοι καὶ ἡρωϊκοὶ ἄντρες τῆς Κρήτης, σφαγμένοι πάνω στὸ Βωμὸ μιᾶς φοβερῆς θεότητας, ποὺ ἀκόμα κανεὶς δὲν μπόρεσε νὰ ξερριζώσει τὴ θρησκεία της ἀπὸ τὰ Σφακιά. Ρώτησα νὰ μάθω τὴν πρώτη ἀφορμὴ αὐτῆς τῆς σφαγῆς. Εἶταν ἀπίστευτα ἀσήμαντη. Ἕνα παιδὶ ὁδηγοῦσε τὰ κατσίκια του μιὰ μέρα σὲ ξένο βοσκότοπο. Φύγε, τοῦ λέει ὁ ἄλλος, καὶ κοίτα μὴ λάχει καὶ ξανάρθεις ἀπὸ δῶ, θὰ σοῦ

κόψω τὰ ποδάρια. Ὁ μικρὸς ξαναπῆγε. Ἦρθα νὰ μοῦ κόψεις τὰ πόδια, εἶπε ὁ πατέρας μου. Πῶς μποροῦσε ἕνας Σφακιανὸς νὰ δείξει πὼς φοβήθηκε; Ὁ ἄλλος δὲν τοὔκοψε τὰ πόδια. Τὸν ἔβρισε μονάχα μὲ μιὰν ἄσκημη λέξη καὶ τοὔδωσε ἕνα μπάτσο. Ὁ μικρὸς δὲν ἔκλαψε. Ἀποτραβήχτηκε μονάχα, ἀφοῦ πρῶτα εἶπε στὸν ὑβριστή του:

—Ἐτοῦτο δὰ νὰ μοῦ τὸ θυμηθεῖς.

Αὐτὸς ὁ μικρὸς εἶταν ὁ πρῶτος ποὺ ἄνοιξε τοῦτον τὸν ἀτέλειωτο λογαριασμὸ τοῦ αἵματος, ποὺ ἔλαχε καὶ γὼ νὰ παρευρεθῶ στὸ ἔνατο φονικὸ τῆς κληρονομικῆς διαδρομῆς του.

Δὲν ξαίρω ἀπὸ πότε ἦρθε καὶ ρίζωσε αὐτὸ τὸ ἄγριο ἔθιμο πάνω σὲ τοῦτα τὰ περήφανα καὶ σκληρὰ βουνά. Δὲν ξαίρω κὰν ἂν ἦρθε ἀπὸ τὴ Μάνη, ἢ ἀπὸ τὰ Σφακιὰ πήδηξε πάνω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο στὴ Μάνη. Ὑπάρχει ὅμως μέσα στὴν Ἱστορία τῆς Κρήτης μιὰ σελίδα, ποὺ νομίζω δὲν εἶναι ὁλότελα ἄσχετη μὲ τὸν ἄγραφο νόμο τῶν Σφακιῶν.

Στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, ὅπως κατόπι στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως πρίν, στὰ χρόνια τῆς Ἀραβοκρατίας, οἱ ἐπαναστάσεις δὲν ἔπαυαν νὰ συνταράζουν τὴν Κρήτη. Εἶταν κιόλας μιὰ περίοδο, ποὺ οὐσιαστικὰ οἱ Κρητικοὶ εἶχαν ὀργανώσει ἕνα μικρὸ ἐλεύθερο κράτος μέσα στὸ Φραγκοκρατούμενο νησί τους. Ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ παρακράτους εἶταν οἱ μεγάλες Κρητικὲς οἰκογένειες. Οἱ Χορτάτσηδες, οἱ Μελισσηνοί, οἱ Σκορδίληδες, οἱ Μουσοῦροι, οἱ Καλλέργηδες, οἱ Βλαστοί, οἱ Γαβαλάδες, καὶ ἄλλοι. Οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοὶ εἶχαν ὀργανώσει τὸ μικρὸ ἐλεύθερο κράτος των ὄχι μονάχα πολιτικά, ἀλλὰ καὶ κοινωνικά. Καὶ φυσικά, σὰν Κρητικοὶ ποὺ εἶταν, ὅταν δὲν πολεμοῦσαν τοὺς Βενετσάνους, ἔστηναν καβγάδες ἀναμεταξύ τους. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, οἱ πρωτοκεφαλάδες, ὅπως λεγόντανε, μαζευόντανε σ' ἕνα διαιτητικὸ συμβούλιο κ' ἔβγαζαν ἀποφάσεις καὶ ἔλυναν τὶς διαφορές. Οἱ ὑπόδικοι ἔπρεπε νὰ ἐκτελέσουν ἀπροφάσιστα τὶς ἀποφάσεις αὐτοῦ τοῦ συμβουλίου τῶν πρωτοκεφαλάδων.

Πολλὲς φορὲς ὅμως οἱ διαφορὲς ποὺ τοὺς χώριζαν εἶταν ὑποθέσεις τιμῆς καὶ οἱ ἀντίδικοι ἀρνιόντανε νὰ δεχτοῦν τὴν ἀπόφαση. Τότες οἱ πρωτοκεφαλάδες τοὺς ἄφηναν νὰ λύσουν τὶς διαφορές τους μὲ αὐτοδικία, δηλαδὴ μὲ τὸν τρόπο ποὺ

γίνεται ὥς τὰ σήμερα στὰ Σφακιά. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ἀπὸ κεῖνα τὰ χρόνια νὰ κρατιέται στὸν τόπο τοῦτον ὁ θεσμὸς τοῦ «ἐθιμικοῦ δικαίου», ὅπως τὸν λένε οἱ νομικοί. Ἀπὸ τότες κιόλας, φαντάζομαι, θὰ κρατιέται στὰ Σφακιὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ διάκριση τῶν «καλόσειρων» καὶ τῶν «κακόσειρων», ποὺ τὴ βρίσκει κανεὶς ἀπαράλλαχτη πάλι στὴ Μάνη. Οἱ καλόσειροι εἶναι ὅσοι βαστοῦν ἀπὸ οἰκογένειες ποὺ λογαριάζουν γιὰ ἀριστοκρατικὴ τὴν καταγωγή τους. Οἱ κακόσειροι εἶναι οἱ πληβεῖοι. Ἐννοεῖται πὼς τόσο οἱ καλόσειροι, ὅσο καὶ οἱ κακόσειροι μπορεῖ νἆναι φτωχοὶ χωρικοί, χερομάχοι ἢ μικρονοικοκυραῖοι. Ὅμως ἀναμεταξύ τους τὸ χάσμα εἶναι ἀγεφύρωτο. Ἡ κοινωνικὴ διάκριση τῶν δυὸ τάξεων εἶναι αὐστηρὰ ξεκαθαρισμένη καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὴν περιφρονήσει. Κανένας κακόσειρος π. χ. δὲ θὰ τολμήσει στὴν ἐκκλησία ἢ στὸ πανηγύρι νὰ πάει νὰ πιάσει μιὰ ἀπὸ τὶς μπροστινὲς θέσεις, ἢ ἕνα στασίδι προορισμένο γιὰ τοὺς καλόσειρους. Ποτὲ ἕνας καλόσειρος, κι ἂς εἶναι φτωχός, δὲ θὰ καταδεχτεῖ νὰ δώσει τὴν κόρη του σ' ἕναν πλούσιο κακόσειρο. Καὶ οἱ κακόσειροι τὸ ξαίρουν αὐτό, καὶ τὸ παραδέχουνται σὰ μιὰ φυσικὴ κατάσταση.

Μοῦ διηγήθηκαν ἕνα χαρακτηριστικὸ ἐπεισόδιο, πολὺ χαριτωμένο, ποὺ δείχνει ὥς ποῦ φτάνει ἡ περηφάνεια τῶν Σφακιανῶν καλόσειρων. Ὅταν, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἕνωση, ὁ πρίγκιπας Γεώργιος πῆγε στὴν Κρήτη ὡς ἁρμοστής, ἔκανε μιὰ περιοδεία καὶ στὰ ὀρεινὰ χωριά, καὶ κατέβηκε στοὺς Κομητάδες, νὰ γνωρίσει τὸν τόπο.

Οἱ Κομητάδες εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ χωριὰ τῶν Σφακιῶν, ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Λιβυκοῦ πελάγου. Μικρὸ χωριό, κάπου διακόσοι ἢ τριακόσοι κάτοικοι ὅλοι - ὅλοι. Μικρὸ καὶ φτωχό. Ὅμως μεγάλη ἡ ἱστορία του, καὶ πιὸ μεγάλη ἡ περηφάνεια τῶν κατοίκων του. Οἱ Κομητάδες εἶναι ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν ἔμπαση στὸ φαράγγι τῆς Νίμπρου, ποὺ ἀνεβαίνει, ὅπως εἴπαμε, ὥς τ' Ἀσκύφου, μέσα ἀπὸ κεῖνο τὸ ἀπερίγραπτο λαγκάδι. Στοὺς Κομητάδες, κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770, μιὰ φούχτα παλληκάρια μὲ τὸν Δασκαλογιάννη ἐπὶ κεφαλῆς ἀντιστάθηκαν δυὸ μέρες μπροστὰ σὲ 40.000 Τούρκους, ποὺ κατέβαιναν ἀπὸ τ' Ἀσκύφου πρὸς τὴν ἀκρογιαλιά. Ἐκεῖ, πλάι στὸ χωριό, εἶναι καὶ τὸ μοναστήρι τῆς

Θυμιανῆς Παναγιᾶς, καὶ μέσα σὲ τοῦτο τὸ μοναστήρι ἔγινε τὸ 1821 ἡ πρώτη μάζωξη τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐδῶ κηρύχτηκε ἡ ἐπανάσταση τῆς Κρήτης καὶ ἡ συμμετοχή της στὸν Ἀγώνα, καὶ ἐδῶ σχηματίστηκε ἡ ἀνώτατη ἐξουσία τοῦ Νησιοῦ, ποὺ ὀνομάστηκε Καγκελλαρία. Σ' αὐτὸ τὸ φτωχὸ χωριουδάκι λοιπὸν οἱ μετοχὲς τῆς ντόπιας ἀριστοκρατίας εἶναι πολὺ ὑψωμένες.

Εἶταν Κυριακὴ σὰν πῆγε ὁ πρίγκιπας νὰ τὸ ἐπισκεφτεῖ καὶ ὅλοι οἱ κάτοικοι πήγανε στὴν ἐκκλησία νἀκούσουν τὴ δοξολογία, καὶ νὰ δοῦν καὶ νὰ καμαρώσουν τὸ βασιλόπουλο. Ὁ πρίγκιπας εἶταν ἕνας παίδαρος ὡς ἐκεῖ πάνω ψηλός, ξανθός, μουστακαλής, γαλανομάτης, καὶ οἱ Κρητικοί, ὅπως καὶ οἱ Κρητικές, θαυμάζουν ἐξαιρετικὰ τὸ ὄμορφο καὶ λυγερὸ παράστημα. Μιὰ κοπέλα λοιπὸν ἀπὸ τοὺς Κομητάδες, ποὺ εἶδε τὸν πρίγκιπα νὰ μπαίνει στὴν ἐκκλησία, ἔσκυψε κ' εἶπε τῆς γειτόνισσάς της:

— Καλὸς δὰ τσαὶ ὄμορφος ἔν' ὁ πρίντζιπας, τσαὶ κοπελιάρης. Κρίμας νἄτανε δὰ τσ' ἀπὸ τοὺς καλόσειρους τῶν Κομητάδων!

Καὶ ἀνάφερε τὸ ὄνομα μιᾶς γνωστῆς οἰκογένειας τοῦ χωριοῦ, ποὺ τὰ μέλη της καθόντανε στὰ πρῶτα στασίδια.

Ἀπὸ τοὺς Κομητάδες ἀντίκρυσα καὶ τὸ Φραγκοκάστελο, τὸ περίφημο στοιχειωμένο κάστρο, ποὺ σηκώνει τὶς ἔρημες πολεμίστρες του μπροστὰ στὰ κύματα τοῦ Λιβυκοῦ πελάγου, τυλιγμένο μέσα στὴ γοητεία τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ θρύλου ποὺ τὸ περιβάλλει. Ἐκεῖ κάθε χρόνο μιὰ φορά, στὶς 18 τοῦ Μάη μὲ τὸ παλιὸ ἡμερολόγιο, λίγο πρὶν βγεῖ ὁ ἥλιος, καὶ ὅταν ὕστερα ἀπὸ μιὰ περίοδο ὑγρασίας ἀρχίσει νὰ φυσᾶ βορινὸς ἀέρας, βγαίνουν οἱ Δροσουλίτες. Οἱ Σφακιανοὶ μοῦ διηγήθηκαν πώς, ἅμα σταθεῖς καὶ περιμένεις αὐτὴ τὴν ὥρα κι αὐτὴ τὴ μέρα στὸν κάμπο, θὰ τοὺς δεῖς νὰ βγαίνουν, μιὰ ἀτέλειωτη πομπὴ ἀπὸ ἴσκιους ἀνθρώπινους, πότε σμιχτοὶ καὶ πότε ἀνέριοι. Βγαίνουν σὰν τὶς σκιὲς τῶν σκοτωμένων μαχητῶν τοῦ Ὁμήρου ποὺ γεύτηκαν αἷμα, προχωρώντας ἀνάλαφρα, ἀθόρυβα, μέσ' ἀπὸ τὰ χαλάσματα τοῦ παλιοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἅη-Χαραλάμπη, ποὺ εἶναι κοντὰ στὸ ἔρημο φρούριο. Καὶ τραβᾶνε πρὸς τὸ στοιχειωμένο Φραγκοκάστελο. Δροσουλίτες τοὺς λένε αὐτοὺς τοὺς

ἴσκιους, γιατὶ βγαίνουν μὲ τὴν πρωινὴ δροσιά. Καὶ εἶναι οἱ ψυχὲς τῶν τριακοσίων ὀγδόντα πέντε Ἠπειρωτῶν ποὺ σκοτώθηκαν ἐκεῖ μαζὶ μὲ τὸν ἀρχηγό τους, τὸ στρατηγὸ Χατζημιχάλη Νταλιάκη, στὴ μάχη τῆς 18 τοῦ Μάη τοῦ 1828. Γι' αὐτὸ καὶ βγαίνουν τὴν ἴδιαν ἡμερομηνία κάθε χρόνο. Τὰ κόκκαλα τῶν ἡρώων αὐτῶν τῆς Κρητικῆς λευτεριᾶς σώζονται θρουβουλιασμένα στὴν ἀκρογιαλιὰ μέσα σὲ μιὰ σπηλιά.

Οἱ φυσιοκρατικοὶ ἐξηγοῦν τὸ παράξενο πράμα σὰν φυσικὸ φαινόμενο ἀντικατοπρισμοῦ καὶ οἱ ἐρευνητὲς τῶν ψυχικῶν ἐπιστημῶν σὰν ἐμφάνιση τοῦ «ἐπιψυχιδίου» τῶν σκοτωμένων, ποὺ ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸ τραγικὸ τοπίο τοῦ Φραγκοκάστελου.

Τέτοια εἶναι τὰ 21 χωριὰ τῶν Σφακιανῶν, καὶ τέτοιοι οἱ ἄνθρωποί τους. Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι σκαλωμένα πάνω στὶς ὑπερύψηλες μαδάρες. Ἀητοφωλιὲς κρυμένες ἀνάμεσα σὲ γκρεμοὺς καὶ φαράγγια ἀπάτητα. Δροσερὸς εἶν' ἐδῶ πάνω ὁ ἀγέρας τὸ καλοκαίρι. Ὅμως τὸ χειμώνα ἡ ζωὴ εἶναι σκληρή. Οἱ Σφακιανὲς μαδάρες ξουρίζονται ἀπὸ τοὺς βοριάδες καὶ τὶς φοβερὲς χιονοθύελλες. Τὰ νερὰ κρουσταλλιάζουν, κρεμάζουν πολυέλαια στὸν ἥλιο. Οἱ ἀγέρηδες σφυρίζουν καὶ τὰ χιόνια σωριάζουνται. Τότες τὰ Σφακιὰ ἀπομονώνουνται ἀπὸ τὴν ἄλλη Κρήτη, σκεπασμένα ἀπὸ τὸ χιόνι ποὺ ἔχει φράξει ὅλους τοὺς δρόμους καὶ τὰ περάσματα. Οἱ ἄνθρωποι παλεύουν μὲ τὶς θύελλες, ποὺ ξαπολυοῦνται ἀπὸ τὶς θεόρατες κορυφὲς καὶ οὐρλιάζουν μέσα στὰ τρομερὰ φαράγγια. Κρότοι φοβεροὶ καὶ ἀπόκοσμοι ἀκούγουνται ἐκεῖ μέσα στὶς ἀβύσσους ποὺ χωρίζουν τὰ βουνά. Πελώριοι βράχοι γκρεμίζουνται στὰ ἄπατα χάη, τὰ δέντρα παιδεύουνται ἀπὸ τοὺς ἀγέρηδες, ξετινάζουν ἀπὸ τὴν ἀνατριχιασμένη χήτη τους τὰ χιόνια, καὶ κρατιοῦνται μὲ ἀπελπισμένο πάθος ἀπὸ τὶς κοκκινωπὲς ρίζες, ποὺ βυθίζουνται μέσα στὴν καρδιὰ τῶν βράχων.

Μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ Ἁλωνάρη εἶταν ποὺ ἀνέβηκα στὰ Σφακιὰ καὶ βρῆκα στ' Ἀσκύφου τὸ σχολειὸ νὰ λειτουργεῖ. Βρῆκα ἐκεῖ ἕνα δάσκαλο καὶ μιὰ δασκάλα, ἀντρόγυνο, νὰ παιδεύουνται μὲ τὰ Σφακιανὰ παιδάκια μέσα στὸ καλοκαίρι. Εἶταν ἐκεῖ γύρω μου καμιὰ διακοσαριὰ ἀγοράκια καὶ κοριτσάκια. Λιγνά, μὲ ἀδύνατα γαμπάκια, μὲ

μάτια στραφτερὰ καὶ πανέξυπνα. Οἱ μορφές τους κοφτερὲς καὶ ὑπεροπτικές, ὅπως ὅλων τῶν Σφακιανῶν. Μοῦ παραξενοφάνηκε νὰ λειτουργεῖ τὸ σχολειὸ μέσα στὸ θέρος. Τότες οἱ ντόπιοι καὶ οἱ δασκάλοι μοῦ ξήγησαν πὼς τὸ χειμώνα ἡ μετακίνηση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζωντανῶν εἶναι ἀδύνατη σὲ κεῖνα τὰ ὕψη. Ὅλοι κάθουνται κλεισμένοι στὰ σπίτια καὶ στὰ μαντριά, καὶ περιμένουν τὴν ἄνοιξη. Σταματάει καὶ τὸ σχολειό, καὶ ἀναπληρώνει τὶς χαμένες μέρες του τὸ καλοκαίρι. Τὸ χειμώνα ποὺ μᾶς πέρασε τὰ Σφακιὰ εἴτανε σκεπασμένα πενήντα μέρες κάτω ἀπὸ τὸ χιόνι. Πενήντα μέρες ἀποκλεισμὸς ἀπόλυτος. Τὸ χιόνι ἔφτασε ὣς τὶς σκεπὲς τῶν σπιτιῶν, ὣς τὶς κορυφὲς τῶν δένδρων. Φραγμένα πόρτες καὶ παράθυρα. Δὲν ὑπῆρχε τρόπος νὰ ἐπικοινωνήσουν οὔτε ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι. Κάθονταν οἱ ἄνθρωποι κλεισμένοι μέσα στὰ σπίτια τους, μπροστὰ στὴ φωτιὰ ποὺ δὲν ἔσβηνε, κ' ἔτρωγαν τὶς φτωχὲς μικροσοδειὲς ποὺ ἑτοίμαζαν ἀπὸ τὸ καλοκαίρι, καὶ τὰ παστά τους κρέατα. Μόνο ὁ καπνὸς ποὺ λιβανιζόταν ἀπὸ τὶς χαμινάδες σημάδευε τὸν τόπο ὅπου εἴταν θαμένο τὸ χωριό. Ἐκκλησίες ἔχουν ὅλα τὰ Σφακιά. Μόνο ποὺ δὲν ἔχουν παπάδες. Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ, ἐδῶ ποὺ τὸν ἔχουν τόση ἀνάγκη, ἕνας ἄνθρωπος τῆς Ἐκκλησίας, ἕνας ἐκπρόσωπος τῆς ἥμερης, τῆς καλόκαρδης θρησκείας τοῦ Χριστοῦ, ἕνα ράσο φωτισμένο καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία, νὰ παρασταθεῖ στὴ χαρὰ καὶ στὴ θλίψη τούτου τοῦ βασανισμένου καὶ περήφανου λαοῦ. Δὲν ὑπάρχει ἕνας ἱεροκήρυκας ἄξιος τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀποστολῆς του, ὄχι ἀπ' αὐτοὺς ποὺ φλυαροῦν διὰ τὸ πονηρὸν καὶ διὰ τὸ πῦρ τὸ ἐξώτερον μὲ ὕφος φουσκωμένο καὶ μὲ γλῶσσα παπαδίστικη. Ἕνας ἱεροκήρυκας, ἕνας ξαγορευτὴς ἁπλὸς καὶ σοφός, ποὺ νὰ πλησιάσει ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ φιλότιμου, τῆς λογικῆς καὶ τῆς καλωσύνης τούτους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀλληλοσφάζουνται, ποὺ ἀλληλομισοῦνται, ποὺ ἀλληλοκλέβουνται. Νὰ τοὺς ἐξηγήσει μερικὰ πράματα, νὰ τοὺς ἡμερέψει τὰ ἔνστιχτα ποὺ τοὺς κυβερνοῦν, νὰ τοὺς μαλακώσει τὴ σκληρὴ γνώμη, νὰ τοὺς ξεκλειδώσει τὴν κλειδωμένη καρδιά. Κανένας, οὔτε τὸ Κράτος, οὔτε ἡ Ἐκκλησία δὲ νοιάστηκε ποτὲς γιὰ τοὺς Σφακιανούς, ποὺ εἶναι ὡστόσο ἡ πιὸ ὄμορφη ράτσα τῆς Κρήτης καὶ ἡ πιὸ ἡρωϊκή.

Οἱ δυὸ μοναδικοὶ δασκάλοι ποὺ βρῆκα ἐκεῖ πάνου σὰν ἁπλοϊκοὺς ἀπόστολους καὶ ἐκπρόσωπους τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, μοῦ διηγήθηκαν πὼς τὸ μῖσος τῶν οἰκογενειῶν χωρίζει καὶ τὰ παιδάκια. Δὲ δέχουνται νὰ καθήσουν στὸ ἴδιο θρανίο, δὲ μιλιοῦνται ἀναμεταξύ τους. Τὰ πένθιμα φορεματάκια τους εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ὑπόμνηση τοῦ χρέους των γιὰ τὸ χυμένο αἷμα ποὺ πρέπει κάποτε νὰ πάρουν πίσω. Πολλὲς φορές, ἀπὸ τούτη τὴν ἡλικία τοῦ παιχνιδιοῦ καὶ τοῦ παραμυθιοῦ, τὰ παιδάκια αὐτὰ στήνουν καρτέρι ἀναμεταξύ τους πάνου στὰ βουνὰ καὶ πετροβολιοῦνται νὰ χτυπηθοῦν. Ποιὸς θὰ τοὺς πάει ἕνα ἥμερο θέαμα ἐκεῖ πάνω; Μιὰ γιορτὴ μὲ λουλούδια καὶ χορούς, μιὰ διδαχτικὴ κινηματογραφικὴ ταινία, ἕνα τραγούδι χαρᾶς καὶ ἀγάπης, μερικὲς ὄμορφες εἰκόνες νὰ στολίσουν τοὺς γυμνοὺς τοίχους τοῦ σχολειοῦ των;

Οἱ δυὸ δασκάλοι τοὺς κάνουν μαθητικὰ κηπάκια στὸν περίβολο τοῦ σχολειοῦ. Ἀγωνίζουνται νὰ τὰ μάθουν ν' ἀγαποῦν τὰ δέντρα καὶ νὰ βοηθοῦν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο. Ὅμως ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὸν αὐλότοιχο τοῦ σχολειοῦ οἱ γονεῖς τους κόβουν τὰ δέντρα καὶ ρημάζουν τὴν περιουσία τοῦ ἄλλου. Ἐδῶ ἡ ζωοκλοπὴ δὲν εἶναι κάτι ποὺ ντροπιάζει. Εἶναι μιὰ πράξη λεβεντιᾶς. Εἶναι μιὰ πράξη ἐξυπνάδας, πονηριᾶς καὶ ἀξιοσύνης. Γιὰ νὰ σὲ φιλέψει ψητὸ ἕνας Σφακιανὸς ποὺ θέλει νὰ σὲ τιμήσει, πρέπει νἆναι κλεψιμέϊκο τὸ σφαχτό. Αὐτὸ ἀπαιτεῖ ἡ ἡρωϊκὴ παράδοση τοῦ τόπου. Ἔχει μέσα του τὴν ἐξήγηση καὶ τὴν παράξενη λογική του τοῦτο τὸ ἔθιμο, ἀφοῦ, γιὰ νὰ ἀποχτήσει τὸ σφαχτὸ αὐτὸς ποὺ σὲ φιλοξενεῖ, κινδύνεψε τὴ ζωή του γιὰ χάρη σου.

Μοῦ διηγήθηκαν γιὰ ἕναν τέτοιον ἡρωϊκὸν τύπο, ποὺ βάφτισε ἕνα παιδί του καὶ θέλησε νὰ γιορτάσει τὴ χαρά του προσφέροντας ἕνα μεγάλο συμπόσιο σὲ φίλους καὶ δικούς.

Μαζεύτηκαν στὸ γλέντι ἐτοῦτο ἑκατὸ δώδεκα νοματέοι, ἄντρες καὶ γυναῖκες. Καὶ τοὺς σέρβιρε ἡ νοικοκυρὰ ἑκατὸ δώδεκα ἀρνίσια κεφαλάκια, ἕνα στὸ πιάτο τοῦ καθενός, γιὰ νὰ δείξει πὼς γιὰ τὸν καθένα καλεσμένον ἔσφαξε ἀπὸ ἕνα ἀρνί. Καὶ τὰ ἑκατὸ δώδεκα εἴτανε κλεψιμέϊκα, καὶ ὅλοι ἐξετίμησαν δεόντως τούτη τὴν ἀνακοίνωση καὶ θάμαξαν τὸ συμποσιάρχη καὶ τὸν θαμάζουν ἀκόμα ὣς τὰ σήμερα.

— Μπορῶ νὰ σοῦ πῶ πὼς μόνο ἐγὼ δὲν ἔκλεψα ζωντανὸ ἀπὸ τὴν Κατοχὴ κ' ἐδῶ, μοῦ εἶπε μὲ περηφάνεια ὁ νέος ποὺ μᾶς φιλοξένησε μὲ περισσὴ ἀρχοντιὰ στὸ σπίτι του.

— Καλά, καὶ κεῖνα τὰ πενήντα κεφάλια ;... τοῦ παρατήρησε δειλὰ - δειλὰ κάποιος ποὺ ἤξαιρε τὰ καθέκαστα.

— Κεῖνα πῆγα καὶ τὰ « πῆρα », γιατὶ μοῦχανε κλέψει δικά μου πενήντα. Ἐγὼ δὲν πῆρα οὔτε ἕνα παραπάνω.

Ἔτσι ἀπάντησε μὲ χαρακτηριστικὴ ἀφέλεια τὸ παλληκάρι, καὶ ὁμολογῶ πώς, μέσα σὲ κεῖνο τὸ περιβάλλο καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ εἰπώθηκε, τὸ βρῆκα σχεδὸν φυσικό.

— Καὶ τοῦτα ποὺ τρῶμε ; τόνε ρώτησα.

— Ἔ ! Τοῦτα εἶναι ἀπὸ τὴ μάντρα μας, μοῦ εἶπε.

Καὶ γὼ σκέφτηκα πὼς δὲ μὲ ἐχτιμᾶ ἀκόμα ἀρκετὰ ὁ Σφακιανὸς φίλος μου. Καί, δυστυχῶς γιὰ μένα καὶ εὐτυχῶς γι' αὐτόν, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐλπίδα πὼς θὰ διαβάσει ποτὲς λογοτεχνία.

Ἡ περηφάνεια τῶν κατοίκων ἐδῶ ψηλὰ εἶναι ἀπερίγραπτη.

— Τ' εἶσαι σύ ; ρώτησα στὸ δρόμο ἕνα παιδάκι καὶ περίμενα πώς, ὅπως ὅλα τ' ἄλλα, θὰ μοῦ ἀπαντοῦσε πὼς εἶναι « Ἕλληνας ».

Τὰ φλογερὰ ματάκια του μὲ κοίταξαν κατάματα.

— Σφακιανός ! μοῦ ἀποκρίθηκε.

Οἱ Σφακιανοὶ κοιτάζουν μὲ ὑψηλὴ συγκατάβαση τοὺς ὑπόλοιπους Κρητικούς, προπάντων ὅσους κατοικοῦν στὸν κάμπο. Τοὺς ὀνομάζουν « κατωμερίτες », καὶ δὲν περιγράφεται ὁ περιφρονητικὸς τόνος ποὺ βάζουν μέσα στὴ λέξη.

Ὑπάρχει καὶ τὸ σχετικὸ ἀνέκδοτο, ὅπου δυὸ Σφακιανοὶ συζητοῦν γιὰ ἕνα σπουδαῖο ζήτημα. Περὶ ὑπάρξεως ψυχῆς εἶταν ὁ λόγος. Ἀπαράλλαχτα ὅπως σὲ κάποια Σύνοδο οἱ Βυζαντινοὶ κληρικοὶ συζήτησαν σοβαρὰ ἂν ἡ γυναίκα ἔχει ἀθάνατη ψυχὴ ἢ ὄχι. Ἔτσι καὶ οἱ δυὸ Σφακιανοὶ συζητοῦσαν τὸ ἴδιο ὑψηλὸ θέμα γιὰ τοὺς « κατωμερίτες ».

— Ντά, ἔχουνε ψυὴ οἱ κατωμερίτες, σύντεκνε ; ρώτησε ὁ ἕνας.

Καὶ ὁ ἄλλος ἀπάντησε ὕστερα ἀπὸ βαθειὰ σκέψη :

— Λέω δὰ κι ἂν ἔχουνε, θᾶναι λιανὴ σὰν τοῦ πουλιοῦ !

Οἱ Σφακιανὲς μαδάρες εἶναι ἄγονες. Αὐτὸς ὁ πληθυσμὸς

τῶν 5000 βουνίσιων ἀνθρώπων ζεῖ ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία καὶ ἀπὸ τὸ ξυλοκάρβουνο. Παντοῦ καῖνε καμίνια ποὺ ἀνθρακοποιοῦν τοὺς ἐξαίσιους πρίνους τοῦ βουνοῦ. Καὶ παντοῦ βόσκουν ποπάδια ποὺ τὰ φυλᾶνε ἔνοπλοι τσομπαναρέοι. Τὰ τυριά, οἱ μυζῆθρες καὶ τὰ βουτύρατα τῶν Σφακιῶν· εἶναι περιζήτητα σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς καλοφαγάδες.

Ὅσοι δὲν ἔχουν ἀρνιά, προσπαθοῦν νὰ ἀποκτήσουν μὲ τὸν τρόπο ποὺ εἴπαμε. Καί, ἐπειδὴ εἶναι δύσκολο αὐτὸ νὰ γίνει πάνω στὰ Σφακιά, ὅπου μυρίζει μπαρούτι, βολεύονται λίγο - πολὺ καὶ μὲ τοὺς κατωμερίτες.

Ἕνας Σφακιανὸς μοῦ ξήγησε καὶ τοῦτο τὸ φαινόμενο. Εἶναι μιὰ μικρὴ ἱστορία ποὺ ἀνάγεται στὴ Δημιουργία τοῦ Κόσμου.

Ὅταν ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸ νησί, ἔδωσε τὶς ἐλιὲς στὴν Ἱεράπετρα, στὸν Ἅη - Βασίλη καὶ στὸ Σέλινο. Ἔδωσε τὸ κρασὶ στὸ Μαλεβύζι καὶ στὸν Κίσσαμο. Ἔδωσε τὴν ξανθὴ σταφίδα, ἔδωσε τὰ σιτάρια στὴ Μεσσαρά. Ἔδωσε τὰ ὄσπρια καὶ τὰ ξινὰ στὴν Κυδωνία. Ἔδωσε τὰ κεράσια στὸ Μυλοπόταμο καὶ στὸ Ἀμάρι. Ἔδωσε τὰ βαλανίδια καὶ τὰ μύγδαλα στὸ Μεραμπέλλο. Ἔδωσε τὰ καρύδια καὶ τὰ κάστανα στὸν Κίσσαμο. Ἔδωσε τὰ κίτρα στὴν πεδιάδα καὶ στὴ Σητεία. Ἔδωσε τὰ σταφύλια στὶς Ἀρχάνες. Καὶ στὰ Σφακιά ; Δὲν εἶχε νὰ δώσει τίποτ' ἄλλο, ἐξὸν ἀπὸ τὶς πέτρες ποὺ περίσσεψαν ἀπὸ τὴ δημιουργία τῆς Κρήτης. Οἱ Σφακιανοὶ παρουσιάστηκαν μπρὸς στὸν Ὕψιστο. Φαντάζομαι πῶς θὰ παρουσιάστηκαν σὲ ἔνοπλο συλλαλητήριο.

— Τσ' ἐμεῖς πῶς θὰ ζήσουμε ἐδὰ πάνω στὶς μαδάρες, Τσύριε ; τόνε ρώτησαν.

Καὶ ὁ Πανάγαθος τοὺς κοίταξε μὲ συμπάθεια καὶ τοὺς ἀπάντησε στὴν ἴδια διάλεκτο :

— Διάλε τσ' ἀπολειμάρες σας, ἀνέμυαλοι ! Τσαὶ δὲν ἔχετε κουκούτσι νιονιὸ στὴν τσεφαλή σας, τσαὶ δὲν κατέχετε, μαθές, πῶς ὅλα ἐτοῦτα γιὰ σᾶς τὰ δουλεύγουν οἱ κατωμερίτες !

Καὶ οἱ Σφακιανοὶ βρήκανε πολὺ σοφὴ τὴ σκέψη τοῦ Παντοδύναμου καὶ διαλυθήκανε εὐχαριστημένοι γιὰ νὰ τὴν ἐφαρμόζουν εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα.

« Ληϊζόμενοι δ' ἔζων », ὅπως λέει καὶ ὁ Ὅμηρος γιὰ μερικὲς ἡρωϊκὲς ἑλληνικὲς φυλὲς τῆς ἐποποιΐας του. Καί, μά

τὴν ἀλήθεια, ὅταν βρεθεῖ κανεὶς σὲ κεῖνο τὸ περιβάλλο, ἀρχίζει νὰ πιστεύει πὼς καὶ τὸ παιχνίδι τοῦ θανάτου, ποὺ κρατᾶ σ᾽ ἕνα ἀδιάκοπο τέντωμα τὰ νεῦρα καὶ τὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων, καθὼς καὶ ἡ ἁρπαγὴ τῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν εἰρηνικῶν καμπίσιων ἢ ἀπὸ τὴ στάνη τῶν ἐνόπλων βοσκῶν, εἶναι κάτι ὁλότελα συμφυὲς μὲ τὸ τοπίο καὶ μὲ τὴ μοίρα τῆς φυλῆς ποὺ τὸ κατοικεῖ. Μιὰ φυλὴ ἀπόκοτη, ἁρπαχτική, ἀτρόμητη. Μιὰ φυλὴ ἀετῶν. Ὅλοι οἱ Κρητικοὶ εἶναι περήφανοι γιὰ τὴν καταγωγή τους. Εἶναι λαὸς Κρητογενὴς ὅπως ὁ Ζεύς. Οἱ Σφακιανοὶ εἶναι ἕνα παραπάνω. Ἕνας Ἀσκυφιώτης μοῦ τὸ ξήγησε:

—Ἡ καρδιὰ τοῦ κόσμου, εἶπε, εἶναι ἡ Εὐρώπη. Ἡ καρδιὰ τῆς Εὐρώπης εἶναι ἡ Ἑλλάδα. Ἡ καρδιὰ τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἡ Κρήτη. Ἡ καρδιὰ τῆς Κρήτης εἶναι τὰ Σφακιά. Ἡ καρδιὰ τῶν Σφακιῶν εἶναι τ᾽ Ἀσκύφου.

Ἄρα τ᾽ Ἀσκύφου εἶναι ἡ καρδιὰ τῆς ὑδρογείου.

ΣΧΟΛΗΘΗΚΑ ἔτσι ἐκτεταμένα μὲ τὰ Σφακιὰ καὶ μὲ τοὺς Σφακιανούς, γιατὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τὸ τοπίο πάνω στὶς Σφακιανὲς μαδάρες διασώζουν ἔντονη τὴ σφραγίδα τῆς ἰδιοτυπίας των, ἀκόμα καὶ σήμερα, ποὺ ἡ εὐκολία καὶ τὰ ἄφθονα μέσα τῆς ἐπικοινωνίας ἰσοπεδώνουν μέρα μὲ τὴ μέρα καὶ περισσότερο κάθε τι ποὺ ἀποτελοῦσε, ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια μόλις, τὸ ἰδιαίτερο χαραχτηριστικὸ τῶν κατὰ τόπους Ἑλλήνων. Ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴ γραφικότατη Κρητικὴ φορεσιά, ποὺ ξετοπίστηκε καὶ χάθηκε ἀκόμα καὶ στὴ χώρα τῶν Σφακιῶν, ὁ ἰδιότυπος χαραχτήρας τῶν Σφακιανῶν διατηρεῖται ἀπείραχτος. Οἱ ἄντρες εἶναι λιγνοὶ καὶ ψηλοί, μὲ περήφανο παράστημα καὶ στραφτερὰ μάτια. Κάπου-κάπου βρίσκει κανεὶς ἀκόμα καὶ μερικοὺς ποὺ διατηροῦν τὸ ἰδιαίτερο ἐκεῖνο Κρητικὸ γενάκι, ποὺ τόσο ταιριαστὸ στεκότανε μὲ τὴν παλιὰ ντόπια φορεσιά, καὶ ἔδινε μιὰ αὐστηρὴ ἀρχαϊκὴ χάρη στὸ πρόσωπο τῶν ἀντρῶν. Μὰ ἔχουν καὶ ἄλλους τίτλους τὰ Σφακιὰ πάνω στὴν πανελλήνια ἐκτίμηση.

Σὲ τούτη τὴν τραχειὰ καὶ κακοτρόχαλη χώρα ζεῖ καὶ παλεύει μὲ τὴ φτώχεια του ἕνας λαὸς μαχητικός, λιτοδίαιτος καὶ ζηλότυπος γιὰ τὴ λευτεριά του. Ἀξιαγάπητος ἀκόμα καὶ σὰν παρεξηγεῖ συχνὰ τὸ νόημα αὐτῆς τῆς λευτεριᾶς. Ὅμως ποτὲ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶ τὸ ἔθνος μας πὼς ἐδῶ πάνω

στὶς συννεφοσκέπαστες Σφακιανὲς μαδάρες ποτὲς δὲν ἔπαψε νὰ καίγει ἡ μεγάλη φλόγα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ δίσεχτα χρόνια τοῦ πολύπαθου Γένους. Οἱ Σφακιανοὶ δὲν ὑποτάχτηκαν οὔτε στοὺς Ἄραβες, οὔτε στοὺς Βενετσιάνους, οὔτε στοὺς Τούρκους.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐπιδρομεῖς βάλθηκαν νὰ πατήσουν τὰ Σφακιά. Καὶ κάθε φορὰ ποὺ τὸ καταπιάστηκαν ἔπαθαν μεγάλες συφορές. Ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ τοὺς δέχονταν πάνοπλοι καὶ ἀνίκητοι, ταμπουρωμένοι πίσω ἀπὸ τοὺς γκρίζους βράχους τῆς ἀητοφωλιᾶς τους. Καὶ σὰν τοὺς ἔλειπε ἡ μπαρούτη, χιμοῦσαν καὶ τοὺς ἔσφαζαν μὲ τὰ ἀσημοδουλεμένα τους Κρητικὰ μαχαίρια. Καὶ σὰν στόμωναν τὰ μαχαίρια, κατακυλοῦσαν τοὺς βράχους των πάνω στὰ κεφάλια τῶν καταχτητῶν. Καὶ ὅσες φορὲς οἱ ἐπιδρομεῖς κατόρθωναν μὲ μεγάλες θυσίες νὰ πιαστοῦνε γιὰ λίγον καιρὸ στὰ πιὸ χαμηλὰ χωριά τους, οἱ Σφακιανοὶ ἀνέβαιναν στὶς πιὸ ψηλὲς κορφὲς τῶν βουνῶν τους, ἐκεῖ ποὺ μόνο αὐτοί, τὰ ἀγριοκάτσικα καὶ οἱ ἀητοὶ μποροῦν νὰ φωλιάσουν. Ἀπὸ κεῖ βαστοῦσαν τὸν πόλεμο. Ἀνίκητοι, ἀπροσκύνητοι, ἀτρόμητοι. Καὶ οἱ ἐπιδρομεῖς βαριέστιζαν στὸ τέλος, τοὺς ἄφηναν καὶ ἀποτραβιόντουσαν πίσω στὶς χαμηλὲς πολιτεῖες, μέσα στὰ κάστρα τους καὶ μέσα στοὺς ὀχυρωμένους πύργους. Σ' ὅλες τὶς Κρητικὲς ἐπαναστάσεις, στὰ 1770, στὰ 1821, στὰ 1866, τὰ Σφακιὰ στάθηκαν τὸ σπουδαιότερο μετερίζι τῆς λευτεριᾶς τοῦ νησιοῦ τῆς Ἑλλάδας. Ἐδῶ μαζεύονταν τὰ πυρομαχικὰ καὶ τὰ ἐφόδια τῶν ἀγώνων. Ἐδῶ, μέσα στὶς σπηλιὲς βρίσκανε καταφύγιο ἀσφαλισμένο καὶ προστασία τὰ γυναικόπαιδα, ποὺ ἔτρεχαν ἀπ' ὅλη τὴν Κρήτη νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν ἀτίμωση, ἀπὸ τὴ σφαγή, ἀπὸ τὸ σκλαβοπάζαρο.

Δὲν εἶναι τόπος γιὰ μαλθακὴ ζωὴ τοῦτος. Εἶναι ὀχύρωμα θεόχτιστο, ὅπου κάθε πέτρα ἔχει τὴν ἱστορία της, καὶ κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὴ δική του ἱστορία. Τὸ σκληρὸ καὶ ὄρθιο τοπίο δημιούργησε μιὰ σκληρὴ καὶ ὄρθια φυλὴ ἀνθρώπων. Καὶ οἱ ἄνθρωποι, κατόπι, πότισαν μὲ τὸ αἷμα καὶ μὲ τὴν ψυχή τους τὸν τόπο καὶ τοῦ μετέδωσαν τὴ φλόγα της. Ἔτσι, ὅλα εἶναι ἔντονα καὶ ἑτοιμοπόλεμα ἐδῶ πάνω. Καὶ τὰ δέντρα, καὶ τ' ἀγρίμια, καὶ οἱ ἄνθρωποι, καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, ποὺ ξαπολυοῦνται ἀπὸ τὶς οὐρανογεί-

τονες βουνοκορφὲς καὶ γκρεμίζουνται μὲ πάταγο μέσα στὰ ἄπατα φαράγγια.

Ἕνας εἰσαγγελέας στὰ Χανιὰ μοῦ εἶπε:

— Νὰ βρισκότανε τρόπος νὰ πάρει κανένας ὅλον αὐτὸ τὸν κόσμο ποὺ τρώγεται κι αὐτοκαταλυέται μὲ τὰ πάθη του, νὰ τὸν κάνει νὰ κατοικήσει σ' ἕνα μέρος πιὸ εὔφορο, πιὸ ἥμερο, πιὸ ἥσυχο! Εἶναι κρίμα μιὰ τόσο ζωτικὴ ράτσα νὰ σβήνεται ἔτσι ἄδικα.

Δὲν τοῦ ἀπάντησα, γιατὶ καὶ μένα μοὔκανε θλίψη νὰ βλέπω νὰ χάνεται ἄδικα τόσο διαλεχτὸ Κρητικὸ αἷμα, καὶ τόση ζωτικότητα. Ὅμως μέσα μου συλλογιόμουν πὼς κι ἂν ὑποθέσουμε πὼς κάποτε θὰ βρισκότανε τρόπος νὰ πρόσφερε τὸ Κράτος ἕναν τόπο πιὸ πλούσιο γιὰ νὰ μετοικήσουν οἱ Σφακιανοί, κι ἂν ὑποθέσουμε δὰ ἀκόμα πὼς θὰ καταδεχόνταν οἱ Σφακιανοὶ νὰ καταντήσουν «κατωχωρῖτες», ἀπὸ κείνη τὴ μέρα ποὺ θάφηναν τὰ βουνά τους νὰ κατηφορίσουν πρὸς τὴ νέα Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας, ἀπὸ τὴν ἴδια μέρα μπορεῖ νὰ γινόντανε περίφημοι νοικοκυραῖοι καὶ ἰδανικοὶ πολῖτες, ὅμως θἄπαυαν νἆναι αὐτὸ ποὺ εἶναι σήμερα: Σφακιανοί.

Ὁ νομὸς Χανίων δὲν ἔχει μόνο τὰ Σφακιὰ ποὺ δικαιολογεῖ τὸν Κρητικὸ λόγο «Τὰ Χανιὰ γιὰ τἄρματα». Στὸν ἴδιο νομὸ ἔγιναν μεγάλα πολεμικὰ κινήματα. Τὸ 21 ἔγινε μεγάλη σφαγὴ μέσα στὴν πόλη τῶν Χανίων, καὶ στὰ 1896 ἄλλη μία. Στὰ 97 ποὺ ξανάναψε ἡ μάχη ἀνάμεσα σὲ Τούρκους κ' Ἕλληνες, μεγάλο μέρος τῆς πολιτείας χάθηκε στὴ φωτιά. Στὰ Χανιὰ ἀνήκουν τὸ Ἀκρωτήρι καὶ τὸ Θέρισσο μὲ τοὺς ἀγῶνες τους γιὰ τὴν Ἕνωση. Στὸν ἴδιο νομὸ πῆγα γιὰ προσκύνημα καὶ στὰ χωριὰ τὰ μαρτυρικὰ τοῦ Κάνδανου. Οἱ Γερμανοὶ τἄκαψαν, τὰ γκρέμισαν ἀπὸ θεμελιοῦ στὴν ἔνδοξη μάχη τῆς Κρήτης, καὶ σκότωσαν κόσμο καὶ κοσμάκη, γιατὶ οἱ χωρικοὶ δέχτηκαν μὲ τὰ ντουφέκια καὶ μὲ τὰ μαχαίρια τους τοὺς ἐπιδρομεῖς ποὺ κατέβηκαν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ τοὺς σκλαβώσουν. Βρῆκα στὸν Κάνδανο μιὰ μαρμαρένια πλάκα ποὺ ἄφησαν οἱ βάρβαροι, γιὰ παντοτινὸ μνημεῖο ἑνὸς κακουργήματος καὶ ἑνὸς ἡρωϊκοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Τὸ κακούργημα εἶταν γερμανικό. Ὁ ἡρωϊσμὸς εἶταν Κρητικός. Ἡ πλάκα αὐτὴ στήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ καταστρεμένου χωριοῦ, καὶ γράφει

ἀπάνω μὲ γερμανικὰ καὶ ἑλληνικὰ γράμματα πὼς «ἐδῶ ὑπῆρχε πρὶν τὸ χωριὸ Κάνδανος, ποὺ οἱ Γερμανοὶ τὸ ἔκαψαν γιατὶ οἱ ἄντρες καὶ οἱ γυναῖκες δολοφόνησαν σαράντα Γερμανοὺς στρατιῶτες». Ἡ ὁμολογία εἶναι πὼς τοὺς πολέμησαν καὶ οἱ γυναῖκες τῆς Κρήτης. Καὶ ὀνόμασαν δολοφονία τὴ μάχη ποὺ δώσαν οἱ ἀλεξιπτωτιστές, ὁπλισμένοι σὰν ἀστακοί, μὲ ἀγρότες καὶ μὲ ἀγρότισσες ποὺ πολεμοῦσαν μὲ παλιοντούφεκα καὶ μὲ μαχαίρια τοῦ 21. Ἐδῶ εἶναι καὶ ἡ Χαλέπα, καὶ ὁ τάφος τοῦ Βενιζέλου, καὶ τὸ τερατόμορφο ἄγαλμα τῆς Ἐλευθερίας, ποὺ ἀκόμα δὲν τὸ ἀνετίναξαν οἱ καλαίσθητοι Χανιῶτες. Ἐδῶ βομβάρδιζαν οἱ στόλοι τῶν ξένων Δυνάμεων τὴν ἑλληνικὴ σημαία ποὺ σήκωσαν οἱ ἐπαναστάτες. Καὶ σὰν πέτυχε τὸ κοντάρι της μιὰ ὀβίδα, ἕνα Κρητικὸ παλληκάρι πῆρε τὴ σημαία καὶ τὴν κράτησε ἀναπεπταμένη πάνω στὸ βράχο, ὄρθιος. Κ' ἔκανε κοντάρι της τὸ κορμί του, στόχο ζωντανὸ κάτω ἀπὸ τὸν ἄναντρο βομβαρδισμὸ τῶν Εὐρωπαίων. Ἐδῶ εἶναι καὶ τὸ ἀεροδρόμιο τοῦ Μάλεμε, ποὺ ἔφαγε τόσους Γερμανοὺς ἀλεξιπτωτιστές.

Σήμερα στέγνωσαν τὰ αἵματα τῆς μάχης. Τὰ ρούφηξε ἡ Κρητικὴ γῆ, ποὺ δὲ χόρτασε νὰ πίνει αἷμα καὶ νὰ τὸ δίνει ψυχή. Τὰ ξέπλυνε ἡ θάλασσα τοῦ Κρητικοῦ πελάγου, ποὺ σέρνει τὰ μουσικά της κύματα πάνω στὴν ὄμορφη ἀμμουδιὰ ποὺ ἁπλώνεται ἀπὸ τὰ Χανιὰ ὡς τὸ ἱστορικὸ μοναστήρι τῆς Γωνιᾶς. Ἐκεῖ μέσα μᾶς φίλεψε ὁ ἡρωϊκὸς Δεσπότης, καὶ μᾶς ἔδειξε τὶς πολύτιμες βυζαντινὲς εἰκόνες ποὺ μπόρεσαν καὶ ἔκρυψαν οἱ καλόγεροι ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ μανία τῶν Βανδάλων τοῦ Βορρᾶ. Εἶναι σεπτὰ μουσειακὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς ἁγιογραφίας. Καὶ πάνω στὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Ἀρχιερέως, ποὺ εἶναι στὸ δεσποτικὸ θρόνο, μοῦ ἔδειξε τὸ καρφὶ ποὺ κάρφωσαν οἱ Γερμανοὶ στρατιῶτες μέσα στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ κρεμάζουν τὶς μπαλάσκες τους. Τὸ μοναστήρι ἐπιδιορθώθηκε σήμερα καὶ ὑψώνει πάλι τοὺς ἐξῶστες του πάνω ἀπὸ τὴ γραφικὴ ἀκρογιαλιά. Εἶναι ἕνα μεγάλο χτίριο μὲ πολλὰ ἄδειανὰ κελλιά. Κανένας ἁρμόδιος δὲ σκέφτηκε ἀκόμα νὰ τὸ χρησιμοποιήσει γιὰ παιδούπολη, οὔτε γιὰ τουριστικὸν ξενώνα. Σὲ τούτη τὴν ἀκρογιαλιὰ τοῦ μοναστηριοῦ ἀποβιβάσθηκε στὰ 1645 σουλτανικὴ στρατιὰ 50.000 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν Ἰμπραὴμ πασᾶ, γιὰ νὰ χτυπήσει τοὺς Βενε-

τσιάνους πού κατεῖχαν τὸ νησί. Σὲ λίγη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκρογιαλιὰ εἶναι ἕνα νησάκι. Ἡ Θοδωροῦ. Εἶναι στενόμακρο, μοιάζει μὲ θεριὸ τῆς θάλασσας, καὶ ἐκεῖ στὸ κεφάλι του ἔχει ἕνα πελώριο σπήλαιο, πού εἶναι σὰν ἀνοιχτὸ στόμα. Θεριὸ εἶταν κιόλας, κ' ἐρχόταν ἀπὸ τὸ πέλαγο νὰ καταπιεῖ τὸν κόσμο, ὅπου ἡ χάρη τῆς Παναγίας τὸ πέτρωσε, κι ἀπόμεινε ἔτσι μὲ τὸ τερατῶδες στόμα του ἀνοιχτό. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ σπηλιὰ κατάφευγαν μὲ βάρκες τὰ γυναικόπαιδα, νὰ γλυτώνουν ἀπὸ τοὺς βομβαρδισμούς. Ὁ φρούραρχος τῆς Θοδωροῦς, σὰν πάτησαν τὸ νησάκι οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ἰμπραήμ, ἔβαλε φωτιὰ στὴ μπαρουταποθήκη καὶ τινάχτηκε στὸν ἀέρα μὲ τὴ φρουρὰ καὶ μὲ τοὺς Τούρκους πού τὄχανε μπλοκάρει. Τότες παραδόθηκαν στοὺς Τούρκους τὰ Χανιά. Ἦταν στὶς 12 Αὐγούστου τοῦ 1645, πού πρωτόβαλαν πόδι οἱ Τοῦρκοι πάνω στὴν Κρήτη. Ἔσφαξαν τοὺς Χανιῶτες, γκρέμισαν τὶς ἐκκλησίες, ὅσες δὲν τὶς ἔκαμαν τζαμιά, καὶ ἅρπαξαν τὶς γυναῖκες. Ἀπὸ κεῖ προχώρησαν στὸ Ρέθυμνο καὶ κατόπι στὸ Ἡράκλειο. Τὸ πολιόρκησαν μὲ μεγάλη στρατιά, πού τὴ διοικοῦσε ὁ μεγάλος βεζύρης Ἀχμὲτ Κιουπριλῆς. Τὶς βενετσιάνικες δυνάμεις διοικοῦσε μέσα στὸ Ἡράκλειο ὁ διάσημος Φραγκῖσκος Μοροζίνι, καὶ μαζί του πολέμησαν καὶ οἱ Κρητικοί. Τρία χρόνια βάσταξε ἡ γιγαντομαχία ἐκείνη κάτω ἀπὸ τὸ καταπληχτικὸ κάστρο τοῦ Ἡρακλείου. Ὅταν μπῆκε ὁ Κιουπριλῆς στὸ Ἡράκλειο, βρῆκε μιὰ πολιτεία ἐρειπωμένη, ἀδειανή. Οἱ κάτοικοι πού γλύτωσαν, ἔφυγαν μαζὶ μὲ τὸν Μοροζίνι. Τριάντα χιλιάδες οἱ σκοτωμένοι Βενετσιάνοι καὶ Ἕλληνες. Ἑκατὸν πενήντα χιλιάδες τὰ τούρκικα κουφάρια. Ἄρχισε τότες τὸ νέο μαρτύριο τῆς Κρήτης. Μαρτύριο φοβερὸ καὶ ἀπερίγραπτο. Ἑξήντα χιλιάδες Κρητικοὶ ἔγιναν μουσουλμάνοι γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴ σφαγὴ καὶ τὴν ἀτίμωση. Μόνο οἱ Σφακιανοὶ κράτησαν πάνω στὰ βουνά τους ἀναμμένη τὴν ἑστία τῆς ἄσβηστης Κρητικῆς λευτεριᾶς. Αὐτοί, μὲ τὸν ἐθνικὸν ἥρωα Δασκαλογιάννη, κατέβαιναν ἀπὸ τὰ ψηλά τους βουνὰ καὶ ρήμαζαν τοὺς Τούρκους. Ὀχτακόσιοι εἶταν οἱ Σφακιανοὶ καὶ τἄβαλαν μὲ 25.000. Στὸ τέλος μὲ ἀπάτη οἱ Τοῦρκοι ἔπιασαν τὸν Δασκαλογιάννη καὶ τόνε ξέγδαραν ζωντανό. Στὸ Ἡράκλειο εἶναι στημένο σήμερα τὸ ἄγαλμά του. Σὲ τέτοια δυστυχία βρῆκε τὸ 21 τὴν Κρήτη.

Καὶ πάλι βρέθηκε ὄρθια, καταματωμένη καὶ ἑτοιμοπόλεμη. Χίλια διακόσια εἶταν ὅλα τὰ ντουφέκια ποὺ βρέθηκαν σ' ὅλη τὴν Κρήτη. 'Απ' αὐτὰ τὰ 800 τὰ κρατοῦσαν οἱ Σφακιανοί. 400 ἄοπλους ἔσφαξαν οἱ Τοῦρκοι στὰ Χανιά. Κρέμασαν τὸν ἡρωϊκὸ ἐπίσκοπο Κισσάμου Μελχισεδέκ, ἔσφαξαν τὸν ἐπίσκοπο Ρεθύμνης, τοὺς ἡγουμένους τῶν μοναστηριῶν καὶ πλῆθος Ρεθυμνιῶτες. Στὸ Ἡράκλειο τὰ ἴδια. Μέσα σὲ μιὰ νύχτα σκότωσαν τὸ μητροπολίτη, τοὺς ἐπισκόπους Κνωσσοῦ, Χερσονήσου, Λάμπης, Διουπόλεως καὶ Σητείας. Μαζί τους καὶ πολλοὺς ἡγουμένους, καθὼς καὶ τοὺς ἐπισκόπους Πέτρας καὶ 'Αρκαδίας. Μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ 900 Κρητικούς. Στὴ Σητεία ὁ Τοῦρκος 'Αφεντάκης μάζεψε στὸ σπίτι του μὲ ἀπάτη 300 Κρητικοὺς ἀπὸ τὰ περίχωρα καὶ τοὺς δολοφόνησε ὅλους. Τὸ αἷμα ἔτρεξε ποτάμι ἀπὸ τὸ κατώφλι του. Τότε ξεσηκώθηκαν οἱ Χανιῶτες καὶ ἄναψε ἡ ἐπανάσταση ὣς τὰ πέρατα τῆς Κρήτης. Οἱ Τοῦρκοι, πάνοπλοι, ἀμέτρητος στρατὸς καὶ ἀρματωμένος ὄχλος, κατατροπώθηκαν παντοῦ. Καὶ ὁ Σουλτάνος βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ γυρέψει τὴ βοήθεια τοῦ Μεχμὲτ 'Αλῆ τῆς Αἰγύπτου. Τὸ Μάη τοῦ 1822 ἔφτασε στὴ Σούδα ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος καὶ ἔβγαλε 6000 στρατό. Ὁ Χασὰν πασᾶς ὁ στρατηγός τους καὶ οἱ πιὸ πολλοί τους εἶτανε μισθοφόροι 'Αρβανιτάδες, πουλημένα τομάρια. Μὰ ἡ ἐπανάσταση, ἀντὶ νὰ σβήσει, δυνάμωνε. Πέντε χιλιάδες ἦταν τώρα οἱ ἔνοπλοι ἐπαναστάτες. Τότες ἔφτασε στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὁ 'Εμμανουὴλ Τομπάζης μὲ τοὺς ἐθελοντές του καὶ βγῆκε στὸ Καστέλι τῆς Κισσάμου. Τὸ καθάρισε ἀπὸ τὴν τούρκικη φρουρά, ἀπὸ κεῖ ὅρμησε στὸ Σέλινο καὶ ἔπιασε τὴν Κάντανο. Στὰ 1828 ὅλη ἡ Κρήτη εἶταν στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶταν περικλεισμένοι στὰ φρούρια, περίτρομοι. Καὶ ὅμως μέσα στὸ ὁριστικὸ πρωτόκολλο τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ποὺ λευτέρωνε τὴν Ἑλλάδα, δὲ χώρεσε ἡ Κρήτη.

Ἔτσι ἔφτασε στὴ νέα της ἐπανάσταση. Τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866. 'Εδῶ, ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, εἶναι μιὰ παραδεισιακὴ τοποθεσία. Μπουτσουνάρια λέγεται. Εἶναι μιὰ ἀγροτικὴ πλατεία τριγυρισμένη ἀπὸ θεόρατα πλατάνια. Νερὰ ἀναβρύζουν ἀπὸ τὶς ρίζες τους. Δροσιὰ καὶ ἴσκιος χαριτώνουν τὸ τοπίο. 'Εδῶ ἔγιναν οἱ πρῶτες ἔνοπλες συγκεντρώσεις. Μιὰ

συντροφιὰ Χανιῶτες διανοούμενοι, μὲ τὸν ἱστορικὸ κ. Σήφακα ἐπὶ κεφαλῆς, ἀπόγονο τοῦ γνωστοῦ ὁπλαρχηγοῦ Σήφακα, ποὺ βγάζουν τὸ περιοδικὸ «Κρητικὴ Ἑστία», μοῦ πρόσφερε μιὰ ἐκδρομὴ καὶ μιὰ δεξίωση σὲ τοῦτο τὸ μέρος. Καθήσαμε πάνω στὶς πέτρες, πλάϊ στὰ νερὰ ποὺ τραγουδοῦσαν, καὶ τρώγαμε φροῦτα. Ὅπου μᾶς πῆραν εἴδηση ἀπὸ τὸ πλαϊνὸ χωριό, τὰ Περιβόλια. Καὶ ἦρθε ἕνας χωρικὸς καὶ μᾶς ἔφερε ἕνα τραπέζι, ἕξη καθίσματα, ἕξη ποτήρια, δυὸ μουκάλια ντόπια ρακὴ (τσικουδιὰ τὴ λένε ἐκεῖ) καὶ μιὰ πελώρια κούπα μὲ λογῆς φροῦτα. Δὲ μᾶς ἤξαιρε καὶ δὲν τὸν ξαίραμε. Οὔτε σὰν φύγαμε μάθαμε τ' ὄνομά του. Τοῦ ἐξέφρασα τὴν ἀπορία μου γιὰ τὴν ἀναπάντεχη περιποίηση.

— Πῶς γίνεται νἄρθετε κοντά μας καὶ νὰ μὴ σᾶς περιποιηθοῦμε ; μᾶς εἶπε.

Τέτοια εἶναι ἡ Κρητικὴ φιλοξενία. Ὅπου νὰ πᾶς, ἡ καρδιὰ τῆς Κρήτης εἶναι ἀνοιχτή, φιλόξενη καὶ στοργική. Μόνο στὴν Κρήτη μπορεῖς πιὰ σήμερα νὰ βρεῖς αὐτὴ τὴν εὐγένεια καὶ τὴν ἀρχοντιά.

— Μὴν ἀπορεῖς, μοῦ εἶπε ἕνας Ἡρακλειώτης. Ἐδῶ γεννήθηκε ὁ Ξένιος Ζεύς. Ὁ Ζεὺς ὁ Κρητογενής. Κ' ἐδῶ τὸν ἔχουμε ἀκόμα.

Καὶ μοὔδειξε ἕνα βουνὸ πλάϊ στὸ Ἡράκλειο, ποὺ ἡ κατατομή του σχηματίζει τὸ προφὶλ ἑνὸς ἀνάσκελου γέρου.

— Εἶναι ὁ Γιούχτας, μοῦ ἐξήγησε.

Ὅλοι οἱ Ἡρακλειῶτες ξαίρουν πὼς ὁ Γιούχτας εἶναι ὁ Δίας. Καὶ ὅλοι οἱ Κρητικοί, σὰν τοὺς πεῖς πὼς πέρασες ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, σὲ ρωτᾶν ἂν εἶδες τὸ Γιούχτα.

Εἶναι πελώριο αὐτὸ τὸ ὕπτιο κεφάλι, ὅπως ἁρμόζει στὸν μέγιστο τῶν θεῶν. Καὶ στὴν ἄκρη τῆς μύτης του, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου ἑλληνική, μόνο ἀνασηκωτὴ παριζιάνικη μύτη, ἔχει ἕνα σπυράκι ὁ Γιούχτας.

Εἶναι ἕνα ἐκκλησάκι ποὺ φύτρωσε ἐκεῖ. Τὸ χιοῦμορ τῆς νέας θρησκείας ποὺ νίκησε τὸ Δωδεκάθεο τοῦ Ὀλύμπου.

Στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866 ἔγινε καὶ τὸ ὁλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου, ποὺ εἶναι τὸ σέμνωμα τοῦ Ρεθύμνου.

Τὴν ἄμυνα κρατοῦσε ἐκεῖ ὁ Πάνος Κορωναῖος, πρώην Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸς ταμπουρώθηκε στὸ μοναστήρι, καὶ διόρισε φρούραρχό του τὸ Δη-

μακόπουλο μαζὶ μὲ τὸν ἡγούμενο Γαβριήλ. 900 ἄτομα εἶχαν μαζευτεῖ κεῖ μέσα. Ἀπ' αὐτὰ μόνο οἱ 300 εἶταν ἁρματωμένοι. Καὶ ὅταν, ὕστερα ἀπὸ ἀπελπισμένη ἄμυνα, οἱ χιλιάδες τῶν Τούρκων εἰσέβαλαν στὸ μοναστήρι, οἱ πολιορκημένοι ἔβαλαν φωτιὰ στὴ μπαρούτη καὶ τινάχτηκαν στὸν ἀέρα μαζὶ μὲ τοὺς Τούρκους. Τέτοια ἡ ψυχὴ αὐτοῦ τοῦ λαοῦ.

Καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀγώνων δὲν τελειώνει. Γιατὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀγώνων εἶναι ἱστορία τῆς Ἑλλάδας. Καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας εἶναι τῆς Κρήτης ἡ ἱστορία.

Τρία χρόνια βάσταξε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1866. Χρόνια αἵματος, δακρύων καὶ ἡρωϊσμῶν. Ἀπὸ τὶς μεγάλες Δυνάμεις μόνο ἡ Ἀμερικὴ ἐπίσημα, μέσα στὴ Βουλὴ καὶ τὴ Γερουσία, παραστάθηκε τοὺς Κρητικοὺς καὶ ζήτησε ἀπὸ τὶς ἄλλες Δυνάμεις νὰ διαπραγματευθοῦν τὸ ζήτημα τῆς Κρητικῆς ἐλευθερίας. Καὶ οἱ Δυνάμεις ἐπενέβησαν, καὶ ἡ ἐπέμβασή τους εἶταν νὰ ἀπαγορεύσουν στὴν ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νὰ βοηθᾶ μὲ ὅπλα καὶ ἐθελοντὲς τὸν ἀγώνα τῆς Κρήτης.

Ἔτσι ἔπνιξαν οἱ ξένοι τοῦτο τὸν τρελλὸ πόλεμο, ποὺ ἐπὶ τρία χρόνια ἔκαμε μονάχο του ἕνα ρημαγμένο νησὶ ἐνάντια σὲ μιὰ μεγάλη αὐτοκρατορία.

Καὶ ἡ Κρήτη σύχασε δέκα χρόνια, ὥσπου στὰ 1877 ξέσπασε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ οἱ Κρητικοὶ ξεσηκώθηκαν πάλι. Ἔκαμαν τὰ ἔνοπλα σώματά τους καὶ ἀνάγκασαν τοὺς Τούρκους τοῦ νησιοῦ νὰ συμμαζευτοῦν στὶς ὀχυρωμένες πόλεις. Τότες οἱ Τοῦρκοι ὑπόγραψαν τὴ συμφωνία τῆς Χαλέπας, ποὺ διόριζε χριστιανὸ Γενικὸ Διοικητὴ τοῦ νησιοῦ. Ὡστόσο ὕστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἡ τουρκικὴ Κυβέρνηση ἔστειλε πάλι στρατὸ στὴν Κρήτη καὶ κατάργησε τὰ προνόμια ποὺ ὅριζε ἡ σύμβαση τῆς Χαλέπας. Νέο ξεσήκωμα τῆς Κρήτης. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς νικιέται ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1896, καὶ ὁ ὄχλος βγάζει τὸ ἄχτι του σφάζοντας γυναικόπαιδα ἄοπλα. Ἡ χλιαρὴ ἐπέμβαση τῶν Εὐρωπαίων δὲ φέρνει κανένα ἀποτέλεσμα. Καὶ ἀρχίζει ὁ ἐμπρησμὸς καὶ οἱ σφαγὲς τῶν Χανίων. Τότε ἡ Ἑλλάδα στέλνει δύο πολεμικά, νὰ προστατέψει τὸν κόσμο. Καὶ τὴν 1η Φεβρουαρίου τοῦ 1897 ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπὸ τὸ συνταγματάρχη Βάσσο ἀποβιβάζεται σὲ τούτη τὴν ἀκρογιαλιὰ ποὖναι τὸ μοναστήρι τῆς Γωνιᾶς, καταλαμβάνει τὴν Κρήτη

στ' ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἑλλήνων καὶ νικᾶ τοὺς Τούρκους σὲ δύο μάχες.

Τότε, ἐξ αἰτίας τῆς Κρήτης, ξεσπᾶ ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 97 καὶ ἡ ἀποτυχία του ἐξαναγκάζει τοὺς Κρητικοὺς νὰ δεχτοῦν τὴν αὐτονομία ποὺ τοὺς ἐπιβάλλουν οἱ Δυνάμεις, ἀντὶς γιὰ τὴν Ἕνωση ποὺ ζητοῦσαν. Καὶ ἔπρεπε ὁ τουρκικὸς ὄχλος νὰ κάψει στὸ Ἡράκλειο ζωντανοὺς καὶ νὰ σφάξει ἄλλους διακόσιους ἀνθρώπους, κυρίως γυναῖκες καὶ παιδιὰ καὶ μαζί τους καὶ δεκαέξη Ἐγγλέζους στρατιῶτες, γιὰ νὰ συγκινηθεῖ πιὰ ἡ κοινὴ γνώμη στὴν Εὐρώπη καὶ νὰ φύγουν οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες ἀπὸ τὸ νησί.

Ἔτσι ἔφτασε ἡ Κρήτη στὴν ἁρμοστεία τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου καὶ κατόπι μὲ τὸ Βενιζέλο στὴν Ἕνωση.

Εἶναι πάντα καλὸ νὰ τὰ ξαναμελετᾶμε αὐτὰ τὰ γεγονότα, τώρα ποὺ ὁ ἀγώνας τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὴν ὕπαρξή της φτάνει στὶς πιὸ κρίσιμες ἐκρήξεις του. Γιὰ νἀκοῦνε καὶ ὅσοι Ἕλληνες εἶναι ἀκόμα ὑπόδουλοι καὶ νὰ παραδειγματίζουνται, πὼς μὲ τὰ συλλαλητήρια δὲν κερδίζεται τὸ μέγιστο ἀγαθό: Ἡ λευτεριά.

Τέτοια εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς λιονταρίνας Κρήτης. Δυνατή, πεισματάρα καὶ ἀτρόμητη στὸν πόλεμο. Καὶ τρυφερή, αἰσθηματικὴ στὴν εἰρήνη, ὅταν τραγουδεῖ τὶς συγκινήσεις της μὲ τὶς μαντινάδες καὶ ξαίρει νὰ ὑποδέχεται τὸν ξένο σὰν πριγκιπέσσα.

ΕΝΑΣ ΘΗΛΥΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΕΝ ΕΙΝΑΙ μόνο ὁ ἔντονος χαρακτήρας τοῦ τοπίου καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ δίνει στὴν Κρήτη αὐτὸν τὸν ἰδιαίτερο τόνο, ποὺ τὴν κάνει νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχιπελάγους. Εἶναι καὶ ὁ ἀρχαιολογικός της πλοῦτος. Ὅταν καμιὰ φορὰ ὁ τόπος μας θ' ἀποχτήσει στὰ σοβαρὰ τουριστικὴ ὀργάνωση, θὰ μπορέσει καὶ ἡ Κρήτη νὰ ἀξιοποιήσει μὲ ἱκανοποιητικὰ οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα τὰ καταπληχτικὰ ἐρείπια ποὺ τῆς ἐκληροδότησε ἡ προϊστορία της. Ἐδῶ εἶναι ἕνας πολιτισμὸς προελληνικός, καὶ κάθε μέρα, ἀπὸ τότες ποὺ ἄρχισαν οἱ μεγάλες ἀνασκαφὲς τῆς Κνωσσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ, κάθε μέρα ἡ σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου μᾶς ξεσκεπάζει μεγάλα κατεβατὰ ἀπὸ τὴν παράξενη ἱστορία αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ εἶναι γεμάτος αἰνίγματα, ἀξεδιάλυτα σὰν τὴ γένεσή του, σὰν τὸ σβήσιμό του, σὰν τὴν ἀδιάβαστη ἀκόμα γλῶσσα του.

Εἴμουνα κάπως προετοιμασμένος γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Ἔβανς, ὅταν ἕνα χρυσὸ ἀπόγευμα μὲ ὁδήγησαν οἱ φίλοι τοῦ Ἡρακλείου στὰ ἐρείπια τῆς Κνωσσοῦ. Εἶχα τὴν τύχη νἄχω μαζί μου τὸν καλύτερον ὁδηγὸ καὶ ἐξηγητὴ ποὺ μποροῦσα νὰ ἐπιθυμήσω. Εἶταν ὁ κ. Πλάτων, ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου. Ἕνας ἐπιστήμονας νέος, ποὺ δὲν εἶναι μόνο φορτωμένος μιὰ σκυθρωπὴ σοφία, μόνο πάλλεται ὁλόψυχα ἀπὸ ἕνα γνήσιο καλλιτεχνικὸ πά-

θος, αὐτὸ τὸ πάθος ποὺ κινητοποιεῖ τὴ φαντασία δημιουργικά, καὶ τὴ σπρώχνει μέσα στοὺς δρόμους τῆς ζωντανῆς ζωῆς. Καὶ ἡ ζωὴ εἶναι τὸ πελώριο βιβλίο τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἔχει τρία κατεβατὰ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη δίψα. Τὸ χτές, τὸ σήμερα καὶ τὸ αὔριο. Χάρηκα αὐτὸν τὸν ἀσκητικὸν καὶ ἐμπνευσμένον ἐπιστήμονα, νὰ τὸν βλέπω καὶ νὰ τὸν ἀκούγω νὰ μὲ ὁδηγεῖ ἀνάμεσα στὰ χορταριασμένα ἐρείπια τῶν Μινωϊκῶν παλατιῶν, ποὺ εἶναι ἀπέραντα, ποὺ εἶναι ἀφάνταστα καὶ σ' ἀφήνουν κατάπληχτο καὶ γεμάτον ἀπὸ συγκίνηση. Μαζί του ὅλα ζωντάνευαν. Οἱ σάλες τοῦ παλατιοῦ γιόμιζαν ἤχους ἀπὸ αὐλούς. Στὶς ἔρημες σκάλες θρόϊζαν τὰ μεταξωτὰ ἀπὸ τὶς μακρυὲς φοῦστες τῶν παλατιανῶν κυριῶν, ποὺ ζωντάνεψαν καὶ γιόμισαν μὲ τ' ἀνοιχτόκαρδα καὶ εἰρωνικά τους γέλια τὶς φαρδυὲς αὐλὲς καὶ τὰ φωτεινὰ προαύλια.

Περπατᾶ κανεὶς μέσα στὶς αἴθουσες τῆς Κνωσσοῦ, καὶ ἀκούει τὴν παράξενη σιωπὴ τῶν ἀμέτρητων αἰώνων νὰ τὸν παρακολουθεῖ μὲ ἀνάκουστα βήματα πίσω ἀπὸ τὰ βήματά του, νὰ ψιθυρίζει μὲ μεταξωτὸ θρόϊσμα πίσω ἀπὸ τὴ φωνή του, νὰ τὸν βλέπει μὲ ἀόρατα μάτια ἀπὸ παντοῦ. Ἀπὸ τοὺς τοίχους μὲ τὶς ἀναπαραστάσεις τῶν τοιχογραφιῶν, ἀπὸ τοὺς λουτρῶνες, ἀπὸ τοὺς ἐξῶστες, ἀπὸ τὰ σκαλιά, ἀπὸ τὶς αἴθουσες τῶν ἱερῶν καὶ τὶς ἐξέδρες τῶν θεάτρων. Ἀπὸ παντοῦ ζωντανεύουν, σκύβουν καὶ σὲ παρακολουθοῦν καὶ σὲ σχολιάζουν περίκομψες λυγερὲς σκιές. Ὁ θρόνος τοῦ Μίνωος σὲ ἀναγκάζει νὰ κρατᾶς ὄρθια τὴ ράχη. Αὐτὸ τὸ ἀκουμπιστήρι τὸ ὑψηλό, τὸ αὐστηρό, ποὺ ἀνεβαίνει πάνω ἀπὸ τοὺς ὤμους σου, ἔπρεπε νὰ στηρίζει ἔτσι ὄρθιο τὸν κορμὸ ἑνὸς αὐτοκράτορα, ἑνὸς ἱεροδικαστῆ, ἑνὸς Θεοῦ. Τέτοιοι εἶταν οἱ Μίνωες ποὺ βασίλεψαν μέσα σὲ τοῦτα τὰ παλάτια πολὺ πρὶν κατεβοῦν οἱ Ἄριοι Ἕλληνες ἀπὸ τὰ βορινὰ Ἠπειρωτικὰ βουνά, μὲ τὸ πολεμικὸ σφρῖγος τῆς νεανικῆς φυλῆς, ποὺ ἐξορμᾶ γεμάτη σκληρότητα καὶ μένος, γιὰ νὰ πλάσει τὸν πρωτάκουστον μύθο της. Ὅταν ἦρθαν ἐδῶ στὴν Κρήτη, θὰ βρῆκαν ἕνα πολιτισμὸν ὥριμο, παραώριμο, κουρασμένον ἀπὸ τὴν εὐτυχία του καὶ τὴν ἀδιατάραχτη μακαριότητα τῆς ζωῆς του. Ἐδῶ εἶναι ἕνα βασίλειο θαλασσοκρατικό, ποὺ ἅπλωνε τὴ δύναμή του σ' ὅλη τὴ Μεσόγειο, καὶ εἶχε μεγάλες ἐμπορικὲς καὶ διπλωματικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Φαραώ. Ἐδῶ, στὶς

Μινωϊκὲς πολιτεῖες, δὲ βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ καστρότειχα, ποὺ σημαίνει πὼς ὁ τόπος δὲν διέτρεχε κινδύνους, καὶ οἱ ἄνθρωποι χαιρόντανε τὴ ζωή τους καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐργασίας τους προστατευμένοι ἀπὸ ἕνα στόλο παντοδύναμο, καὶ μιὰ κρατικὴ ἡγεσία σοφή, κραταιὴ καὶ δίκαιη. Σὰν παραμύθια οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀθήνας διηγόντανε στὰ παιδιά τους γιὰ τοὺς σοφοὺς δικαστὲς τῆς Κρήτης, ποὺ στάθηκαν φίλοι τοῦ Κρητογέννητου Διός, τόσο σοφοὺς καὶ τόσο δίκαιους, πού, σὰν πέθαιναν, δόθηκε σ' αὐτοὺς νὰ δικάζουνε στὸν Ἅδη τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων. Καὶ μέσα στὰ παραμύθια τους διηγόντανε ἀκόμα πὼς ἐτοῦτο τὸ βασίλειο εἶχε ὑποταγμένη στὴ δύναμή του καὶ τὴν Ἀθήνα καὶ τῆς εἶχε ἐπιβάλει καὶ κείνη τὴν παράξενη φορολογία τοῦ αἵματος, νὰ στέλνουν κάθε χρόνο μιὰ ὁμάδα ἐφήβους καὶ κορίτσια ἀπὸ τὰ πιὸ διαλεχτὰ τῆς Ἀθήνας, γιὰ τὸ χαρέμι ἐκείνου τοῦ μυθικοῦ τέρατος τοῦ Μινώταυρου, ποὺ εἶχε τὴ μονιά του μέσα στὶς ἀπέραντες κατακόμβες τοῦ Λαβυρίνθου. Καὶ ἔπρεπε νὰ προβάλει μέσ' ἀπὸ τὴ ρόδινη ἀχλὺ τοῦ ἀττικοῦ μύθου ὁ Θησεύς, τὸ θαυμαστὸ πριγκιπόπουλο, ὁ πιὸ τέλειος ἱππότης γιὰ τοὺς ἀδικημένους ποὺ ἔπλασε ἡ Ἀθήνα, ἕνα εἶδος Ἅη-Γιώργης, γιὰ νὰ λυτρώσει τὴν πόλη τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸν ταπεινωτικὸ φόρο τοῦ αἵματος.

Ὁ μύθος τοῦ Λαβυρίνθου δείχνει ὣς ποιὸ σημεῖο εἴταν ξακουστὲς οἱ ἱκανότητες τῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ τῶν μηχανικῶν τῆς Μινωϊκῆς Κρήτης. Ὁ μύθος τοῦ Δαιδάλου καὶ τοῦ Ἰκάρου δείχνει σὲ τί ὕψη ἐπετεύξεων εἶχε τολμήσει νὰ διακινδυνεύσει τὶς δοκιμές της ἡ μεγαλοφυΐα τῶν δημιουργῶν τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ της. Καὶ ὁ μύθος τοῦ Μινώταυρου, καὶ οἱ ἔρωτες τῆς Πασιφάης μὲ τὸν ταῦρο, ἐξηγοῦνται τώρα ἀπὸ μᾶς, τοὺς τόσο μακρινοὺς ἀπογόνους, ποὺ ἔχουμε μπροστά μας ἐκτεθειμένα στὰ μουσεῖα μας τὰ ἀποκαλυπτικὰ μνημεῖα τῆς Μινωϊκῆς ζωῆς, ποὺ μᾶς τὰ ξεσκέπασε ὁ ἀρχαιολόγος, καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα τίποτε δὲν ἤξαιραν οἱ Ἕλληνες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπως δὲν ἤξαιραν καὶ ὅσα ξαίρουμε σήμερα ἐμεῖς γιὰ τὶς Μυκῆνες καὶ τὰ παλάτια τῶν Ἀτρειδῶν.

Ἐδῶ, στὴ Μινωϊκὴ πολιτεία, πραγματικὰ ὁ ταῦρος ἔπαιξε μεγάλο ρόλο σὰ θέαμα. Στὶς τοιχογραφίες ποὺ ανα-

κάλυψε ὁ Ἔβανς βλέπουμε τὸν ταῦρο σὰν ἕνα σύμβολο δύναμης καὶ μαζὶ σὰν πολὺ ἀγαπητὸ θέαμα γιὰ τὸν κόσμο τοῦ ἀπέραντου παλατιοῦ καὶ γιὰ τὸ λαό. Ἔχουμε τὴν ταυροδρομία τῆς Κνωσσοῦ, ποὺ εἶναι μιὰ ἀκέραια παράσταση τοιχογραφική. Οἱ ταυροκαθαψίες εἶναι ἕνα εἶδος ταυρομαχίας δίχως φόνους, δίχως αἵματα στὴν ἀρένα, δίχως ἀγριότητες. Ἐδῶ ὁ βαρβάτος ταῦρος εἶναι ἕνα ἐπικίνδυνο παιχνίδι στὶς ἀκροβατικὲς ἱκανότητες ἐφήβων ταυρομάχων, ποὺ ἀγκαλιάζουν τὰ κέρατα τοῦ ταύρου καί, μὲ τὴν ἀνατίναξη ποὺ τοὺς κάνει τὸ ἐξαγριωμένο ζῶο, αὐτοὶ ἐκτελοῦν μιὰ χαριτωμένη τούμπα πάνω ἀπὸ τὴ ράχη του, μόλις ἀγγίζοντας μὲ τὰ χέρια τὰ πλευρά του, καὶ πέφτουν ὄρθιοι στὴν ἄκρη τῶν δαχτύλων πίσω ἀπὸ τὸν ταῦρο ποὺ ὁρμᾶ ξαφνιασμένος. Αὐτὸ θὰ χρειαζόταν πολύχρονη ἐξάσκηση, θάρρος καὶ λυγεράδα καὶ χάρη. Καὶ εἴτανε, φαίνεται, τὸ ἀγαπημένο θέαμα τῶν Μινώων. Θὰ εἶχε βέβαια καὶ τὰ κίντυνά του αὐτὸ τὸ ἄθλημα. Καὶ ποιὸς ξαίρει ἂν οἱ νέοι καὶ τὰ κορίτσια ποὺ ἔστελνε ἡ Ἀθήνα στὸ Λαβύρινθο δὲν προορίζονταν γι' αὐτὲς τὶς γιορτές. Βλέπουμε ἀκόμα τὸν ταῦρο στὶς περίφημες χρυσὲς κοῦπες τῶν Μινωϊκῶν καὶ σ' ἕνα ὑπόλοιπο θαυμασίου ἀναγλύφου τῆς Κνωσσοῦ. Εἶναι ἕνα κεφάλι ποὺ φρουμάζει. Εἶναι ἀπερίγραπτη ἡ ἔνταση τῆς ἔκφρασης ποὺ ἔβαλε ὁ γλύπτης στὰ μάτια καὶ τὰ ρουθούνια αὐτοῦ τοῦ τσακισμένου ἔργου. Ὑπάρχει ἀκόμα ἕνα ἀριστοτεχνικὸ κεφάλι ταύρου ἀπὸ στεατίτη. Αὐτὸ εἶναι ἥμερο, σὲ κοιτάζει ἀγαθὰ μὲ τὰ βελουδωτὰ μάτια, καὶ τὰ κέρατά του ὑψώνουνται ρυθμικά, θριαμβευτικὰ πάνω ἀπὸ τὸ κατσαρό, τὸ περήφανο μέτωπο. Τὸ σχῆμα τους τὸ βλέπουμε πιὰ παντοῦ στὰ Μινωϊκὰ χτίρια, σὰν συμβολικὸ ἀρχιτεκτονικὸ στολίδι, μὲ μυστικὸ θρησκευτικὸ νόημα.

Στοὺς τοίχους τοῦ παλατιοῦ βλέπει κανεὶς τὶς τοιχογραφίες ποὺ στόλιζαν τὰ δωμάτια. Ὅλες εἶναι χαριτωμένες σκηνὲς ξέγνοιαστης χαρᾶς, ξεσηκωμένες ἀπὸ τὴ ζωὴ ἑνὸς λαοῦ εὐτυχισμένου, καλομαθημένου καὶ εὔθυμου. Εἶναι ἔφηβοι ποὺ δρέπουν κρίνα μὲ ὑψηλοὺς μίσχους. Τὸ κορμί τους εἶναι λυγερό, ἡ μέση λεπτή, τὸ δέρμα γανωμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὸν ἀέρα τῆς θάλασσας. Δὲ φοροῦν παρὰ ἕνα σλίπ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Τὸ κεφάλι τους ὅμως εἶναι στολι-

σμένο μὲ διάδημα ἀπὸ πετράδια καὶ πολύχρωμο λοφίο ἀπὸ σπάνια φτερά. Στὰ χέρια τους φοροῦν βραχιόλια. Εἶναι τὰ χαϊδεμένα πριγκιπόπουλα μιᾶς αὐλῆς ἐξαιρετικὰ πολιτισμένης, ποὺ διαβαίνουν ἀνέμελα μέσα ἀπὸ ἀνθισμένα παρτέρια. Οἱ Μινῶες γυναῖκες, ἀπεναντίας, ἀσχολοῦνται πολὺ μὲ τὴ μόδα. Θἄπρεπε νὰ ὑπάρχουν ἐδῶ σπουδαῖα ἐργαστήρια ὑψηλῆς ραπτικῆς, γιὰ νὰ βγαίνουν αὐτὲς οἱ θαυμάσιες τουαλέτες ποὺ βλέπουμε στὶς ζωγραφιὲς καὶ στὰ εἰδώλια. Οἱ φραμπαλάδες εἶναι πολὺ τῆς μόδας στὴ Μινωϊκὴ αὐλή, καθὼς καὶ οἱ κορσέδες ποὺ σφίγγουν τὶς λυγερὲς μέσες. Οἱ φοῦστες μακρυές, φορτωμένες κεντήματα καὶ στολίδια, κατεβαίνουν ὣς κάτω. Ἐπίσης ἡ κόμμωση εἶναι μιὰ ὑπόθεση σπουδαία καὶ περίπλοκη. Θὰ χρειαζόντανε πολλὲς ὧρες τοῦτες οἱ ἀριστοκράτισσες γιὰ νὰ κατσαρώσουν καὶ νὰ τακτοποιήσουν μὲ τόση σοφία αὐτὲς τὶς μποῦκλες γύρω στὸ γοητευτικὸ πρόσωπο μὲ τὰ πελώρια μάτια καὶ τὰ βαμμένα χείλη. Ἀπὸ τὴ μέση κι ἀπάνω ἡ τουαλέτα συμπληρωνότανε μὲ ἕνα κομψότατο μπολερό, ποὺ ἄφηνε γυμνὰ τὰ μπράτσα, καὶ μπροστὰ τὰ στήθη ἐλεύθερα, μὰ ὁλότελα ἐλεύθερα, σὲ ἕνα ντεκολτὲ πολὺ πιὸ γενναιόδωρο ἀκόμα καὶ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ μᾶς προσφέρουν στὶς διαφημιστικές τους φωτογραφίες οἱ ὡραῖες τοῦ Χόλλυγουντ.

Γενικὰ αἰσθάνεται κανένας ἐδῶ μέσα τὸ σπουδαῖο ρόλο ποὺ ἔπαιξε ἡ γυναίκα στὸ Μινωϊκὸ πολιτισμό. Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες ἀναδίδεται ἡ ἀμέριμνη καὶ ἐπιπόλαιη ἀτμόσφαιρα μιᾶς κοσμικότητας περίκομψης, μιᾶς αὐλικῆς κοσμικότητας. Ἕνα πλῆθος ὡραῖες νεαρὲς κυρίες συνωστίζονται σ' αὐτὲς τὶς ζωγραφιές. Εἶναι φανερὸ πὼς πρόκειται γιὰ κάποιο θέαμα πολὺ ἐνδιαφέρον. Καμιὰ γιορτὴ μὲ ἀκροβάτες, μὲ θεατρίνους, μὲ «ταυροκαθαψίες», ὅπως ἔλεγαν τὶς ἀναίμακτες ἐκεῖνες ταυρομαχίες τους. Αὐτὲς οἱ νέες κοπέλες, οἱ περίτεχνα τουαλετιασμένες, εἶναι κοκέτες καὶ κομψές, εἶναι γοητευτικὲς καὶ φλύαρες. Τὶς βλέπεις, τὶς ἀκοῦς σχεδὸν νὰ ψιθυρίζουν χαμογελώντας πονηρὰ τὰ κουτσομπολιὰ τῆς αὐλῆς. Εἶναι ὅλες πρόσχαρες, θορυβοῦν στὶς διακεκριμένες θέσεις, ὅπως γίνεται σὲ μιὰ κοσμικὴ πρεμιέρα, καὶ στὸ βάθος εἶναι ἕνα πλῆθος μορφὲς ποὺ κινοῦνται, χαραγμένες αὐτὲς συμβολικὰ μὲ λίγες γραμμές. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὕπαιθρο, ἀνοιχτωσιά, εὐμάρεια καὶ πάστρα.

Ὁ Μινωϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι ἕνας πολιτισμὸς πλυμένων, καθαρῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχουν ἐδῶ μπανιέρες, ὑπάρχουν ἀποχωρητήρια καὶ ἀποχετεύσεις νερῶν, καὶ σοφὴ διάταξη ἀερισμοῦ καὶ φωτισμοῦ, ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμα μπορεῖ νὰ δώσει μαθήματα στοὺς τεχνικοὺς τοῦ οἰκοδομικοῦ κομφόρ.

Εἶναι οἱ Βερσάγιες τοῦ Μινωϊκοῦ Κράτους τοῦτο τὸ παλάτι τῆς Κνωσσοῦ. Ἀλλὰ Βερσάγιες πλυμένων ἀνθρώπων. Ὁ πολιτισμὸς τῶν κυριῶν αὐτῶν ἔφτανε ὡς μέσα στὸ κορμί, ὡς τὴ μυστικὴ τουαλέτα τῆς γυναίκας. Καὶ αὐτὸ γινότανε χιλιάδες χρόνια πρὶν ἀπὸ τὶς Βερσάγιες τῆς Γαλλικῆς Αὐτοκρατορίας, ποὺ δὲν εἶχαν χώρους ἀτομικῆς καθαριότητας, ποὺ οἱ κυρίες τῆς τιμῆς ἔτρεχαν μέσα στὶς ἰσκιάδες καὶ πίσω ἀπὸ τοὺς θάμνους σὲ ὥρα ἀνάγκης, καὶ μέσα στὶς πουδραρισμένες κομμώσεις τους ἔβραζε ἡ ψείρα καὶ ἡ κόνιδα, καὶ γιὰ νὰ μὴν καταστρέψουν τὴν ὀντουλασιόν τους, εἶχαν ἕνα εἶδος εἰδικὲς ξύστρες γιὰ νὰ ξύνουνται ὅταν τὰ ζωΰφια τὶς παραενοχλοῦσαν. Ὁ πολιτισμὸς τῶν Μινώων ἔχει ἔντονη τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ θηλυκοῦ πνεύματος.

Ἡ τέχνη αὐτὴ εἶναι λεπτουργική. Φτάνει σὲ ἀξεπέραστα κατορθώματα μινιατούρας καὶ σὲ συνθέσεις φυσιολατρικὲς μιᾶς χάρης ποὺ δὲ χορταίνεις νὰ τὴν ἀπολαμβάνεις. Τὰ ἀγγεῖα τὰ Μινωϊκὰ μὲ τὶς θαλασσινὲς παραστάσεις, τὰ φτερωτὰ ψάρια ποὺ πετοῦν στὶς τοιχογραφίες ἀνάμεσα σὲ κυματίζοντα νερολούλουδα, ἐκεῖνες οἱ ἱστορισμένες χρυσὲς κοῦπες, ἐκείνη ἡ αἴγαγρος μὲ τὰ δυὸ μικρά της ἀγριοκάτσικα, ποὺ τὸ ἕνα βυζαίνει τὸ μαστάρι, στὴν ἔξοχη φαγεντιανὴ πλάκα τῆς Κνωσσοῦ, ἐκεῖνες οἱ ἄπειρες, οἱ ἀμίμητες δαχτυλιδόπετρες, ὅλα αὐτὰ διατηροῦν τὸ διακοσμητικὸ πνεῦμα ἑνὸς θηλυκοῦ, ἑνὸς μητριαρχικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπομένουμε ξαφνιασμένοι μπροστὰ στὸ θαῦμα αὐτό, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει πὼς ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἕνα παρακλάδι τοῦ Μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ὅταν οἱ Ἕλληνες τὸν κατέλυσαν καὶ ὑπόταξαν τὸ λαὸ ποὺ τὸν γέννησε, ὑποτάχτηκαν κατόπι καὶ ἀτοί τους στὴν ἀκαταμάχητη δύναμή του, ὅπως κατόπιν οἱ Ρωμαῖοι καταχτητὲς ὑποτάχτηκαν στὸ νικημένον ἑλληνικὸ πολιτισμό.

ΗΛΙΟΒΑΣΙΛΕΜΑ ΕΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΙΝΑΙ ΑΠΕΡΙΓΡΑΠΤΟ τὸ αἴσθημα ποὺ νοιώθει κανείς, ὅταν ἀφήσει τὴν πρόσκαιρη καὶ παροδική του ὕπαρξη νὰ περιπλανηθεῖ μέσα στὰ ἐρείπια τῶν Μινωϊκῶν νεκροπόλεων, χωρὶς νὰ χαλιναγωγεῖ κάθε στιγμὴ τὴ φαντασία του μὲ τοὺς περιορισμοὺς τῆς σύγχρονης πραγματικότητας τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου. Αὐτοὶ οἱ σωροὶ ἀπὸ τὰ δημητριακά, τὶς φακὲς καὶ τὰ μπιζέλια, ποὺ βλέπει ὁ ἐπισκέπτης νὰ στοιβάζουνται μέσα στὰ ἀρχαιότατα πήλινα ἀγγεῖα, μαυρισμένοι, καβουρδισμένοι ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Αὐτὰ τὰ ἄπειρα πιθάρια, ὑψηλὰ ἴσαμε τὸ ἀνάστημα ἀνθρώπου, στολισμένα μὲ πλῆθος ὑποτυπώδεις χειρολαβὲς καὶ μὲ πήλινες ἀπομιμήσεις σχοινιῶν, ὅπως τὰ βλέπεις ἀραδιασμένα στὶς ἀποθῆκες τῶν παλατιῶν. Αὐτὰ τὰ πήλινα σύνεργα τῆς νοικοκυρᾶς, οἱ χύτρες, οἱ φουφοῦδες, οἱ τσαγιέρες, οἱ πρέσες τῆς ἐλιᾶς, τὰ λυχνάρια. Ἔπειτα ἐκεῖνα τὰ λουτρὰ μὲ τὶς μοντέρνες ἀποχετεύσεις τους καὶ τὰ ἴχνη ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες ποὺ στόλιζαν τοὺς τοίχους των. Ἔπειτα ἐκεῖνα τὰ ὑποβλητικὰ σημάδια τῆς φωτιᾶς στοὺς τοίχους καὶ στὶς σκάλες καὶ στὰ ὑπόγεια. Τῆς φωτιᾶς ποὺ πέρασε ἀπ' ἐδῶ πρὶν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, βαλτὴ ἀπὸ τὸν ὀχτρὸ ἢ τυχαῖα ἀπὸ θεομηνία. Ποὺ πέρασε καὶ μάσσησε μὲ λύσσα τοὺς σκελετοὺς τῶν παλατιῶν καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα πατώματα ποὺ εἶταν ἀπὸ τὴν ξυλεία τῶν Κρητικῶν δασῶν. Ποὺ πέρασε καὶ τὰ γκρέμισε καὶ τἀφάνισε

όλα όσα τῆς ἄφησε ἡ λύσσα τοῦ πολέμου καὶ ἡ μανία τῆς διαρπαγῆς. Ποὺ πέρασε πάνω ἀπὸ ἕνα πολιτισμὸ λαμπερόχρωμο, τὸν ἀφάνισε καὶ ἄφησε στοὺς τοίχους καὶ στοὺς ὁλόασπρους γυψόλιθους τὶς μαῦρες πατημασιές της. Ἔπειτα ἐκεῖνες οἱ σκάλες, οἱ μνημειώδεις σκάλες μὲ τὰ μακρυά, τὰ φαρδυά, τὰ ἄνετα σκαλιά, ποὺ χαίρεσαι νὰ τ' ἀνεβαίνεις καὶ νὰ θαμάζεις τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σοφία ποὺ τὰ ἔκαμε τόσο βολικὰ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο βῆμα... Οἱ αἰῶνες παραμερίζουν σιγὰ-σιγὰ καὶ σ' ἀφήνουν ὁλομόναχο μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἐρείπια, σ' ἀφήνουν νὰ περπατᾶς μέσα στὴ Φαιστό, μέσα στὴν Κνωσσό, στὰ Μάλια, στὴν Ἱεράπετρα, στὶς παράξενες Γουρνιές, ποὺ εἶναι μιὰ προ-προϊστορικὴ μικρὴ πολιτεία, μὲ μικροσκοπικὰ σπιτάκια, μὲ μικροσκοπικοὺς δρόμους, μὲ κουκλίστικα δωμάτια, σὰν νὰ τὴν κατοικοῦσεν ἕνας λαὸς νάνων. Νὰ περπατᾶς μόνος μέσα στὶς σελίδες μιᾶς ρημαγμένης, ξεσκισμένης, ἐμπρησμένης ἱστορίας, σὰν νὰ εἶσαι ὁ πρῶτος ἐπισκέπτης μετὰ τὴν καταστροφή, σὰν νὰ περνᾶς μέσα ἀπὸ πολιτεῖες τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, ποὺ χτὲς ἀκόμα τὶς ξεθεμέλιωσε ἡ μανία τοῦ Σλαύου καὶ δοκιμάζεις ὅλη τὴν ψυχικὴ καταπίεση τῆς καταστροφῆς. Καὶ αὐτὸς ὁ κόσμος ποὺ ἔζησε, ποὺ χάρηκε, ποὺ ἐρωτεύτηκε καὶ χόρεψε καὶ τραγούδησε μέσα σὲ τοῦτες τὶς ἀπέραντες, τὶς ξαγερικὲς σάλες, μέσα σὲ τοῦτα τὰ ζωγραφισμένα σαλόνια, αὐτὸς ὁ κόσμος ποὺ ἄφησε τὴ στάχτη του στὴ χώρα μας, ποὺ ἄφησε τὶς ζωγραφιές του, καὶ τὰ χρυσὰ στολίδια τῶν ὡραίων γυναικῶν του, καὶ τὶς τροφές, καὶ τὰ ἔπιπλα τῆς καθημερινῆς του ζωῆς, καὶ τὶς πήλινες νεκρόκασες μὲ τοὺς ἀναδιπλωμένους σκελετούς του. Αὐτὸς ὁ κόσμος, σὲ κάθε βῆμα σου, κάθε στιγμὴ ἀγωνίζεται, θαρρεῖς, νὰ σοῦ δώσει συνθήματα ζωῆς καὶ χαρᾶς ἀπὸ τὸ ἀπόμακρο ὑπερπέραν. Θέλει νὰ σοῦ διηγηθεῖ πόσο στάθηκε ἄξιος, ὁ παλαιότατος αὐτὸς λαὸς τῆς Κρήτης, νὰ νοιώσει τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, τὴν ἱκανοποίηση ποὺ μᾶς δίνει ἡ δημιουργία τῆς ὀμορφιᾶς. Καὶ σὰν δὲ φτάνουν οἱ ζωγραφιὲς καὶ τὰ ἐρείπια τῶν παλατιῶν του καὶ τὰ χρυσάφια τῶν θησαυρῶν του, προσπαθεῖ νὰ σοῦ μιλήσει μὲ τὴ γλῶσσα του. Παντοῦ, πάνω στὶς πέτρες, πάνω στοὺς τοίχους, ἕνα μυστηριῶδες γράμμα σὲ περιμένει σκαλισμένο στὴν πλάκα. Καὶ μέσα στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ Μουσείου

τοῦ Ἡρακλείου, ἕνα πλῆθος πήλινες πλάκες περιμένουν ἐκεῖνον ποὺ θὰ μᾶς φέρει ἀπὸ τὸ ἀπώτατο παρελθὸν τὴ φωνὴ τοῦ μακρινοῦ συμπατριώτη καὶ προγόνου. Στέκεσαι μπροστὰ στὰ μυστηριώδη αὐτὰ σκαλιστὰ αἰνίγματα μὲ τὴν ἀπελπισία τοῦ ξένου ποὺ βρίσκεται ξαφνικὰ μέσα σὲ μιὰ χώρα ἄγνωστη, καὶ δὲν ξαίρει τὴ γλῶσσα τῶν ἀνθρώπων της. Ὅλοι γύρω τοῦ μιλᾶνε σ' αὐτὴ τὴ γλῶσσα. Θἆναι βέβαια θαυμάσιες οἱ διηγήσεις ποὺ θέλουν νὰ τοῦ κάμουν. Θἆναι γοητευτικὰ τὰ μυστικὰ τῆς ζωῆς των ποὺ προσπαθοῦν νὰ τοῦ ἀνακοινώσουν. Καὶ ὁ ξένος δὲν κατορθώνει νὰ καταλάβει οὔτε μιὰ λέξη ἀπὸ τὶς ἱστορίες τους, δὲν ἐννοεῖ τίποτε, ἀπολύτως τίποτε. Τότε οἱ ἄνθρωποι αὐτοῦ τοῦ λαοῦ τοῦ δείχνουν τὶς ζωγραφιὲς στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν τους, τοῦ δείχνουν τὰ περιδέραια τῶν γυναικῶν τους καὶ τὶς τουαλέτες τους. Τὸν πιάνουν ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τὸν γυρίζουν ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπόμερα δωμάτια ὣς τὰ ἱερὰ τῶν ναῶν τους. Καὶ γύρω του κινεῖται μὲ χάρη καὶ μὲ χαρὰ αὐτὸς ὁ λαὸς ὁ ἀρχοντικός, ὁ δυνατός, ὁ σοφός, ὁ ἐρωτιάρης, ὁ γλεντιστής, ὁ ὑπερπολιτισμένος, ὁ δίκαιος. Ἕνας λαὸς ποὺ κυβερνᾶ τὰ κύματα τῆς Μεσογείου ἀπόλυτος κυρίαρχος, καὶ ἀχτινοβολεῖ τὸν πολιτισμό του σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ σ' ὅλα τὰ νησιά της, ὣς τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία.

Καὶ ὁ ξένος ἐπισκέπτης ἀπομένει ν' ἀκούει τὴν κλαγγὴ καὶ τὸ μακρινὸν ἀχὸ αὐτῆς τῆς ζωῆς, ποὺ πέρασε καὶ τὸν ἀφήνει καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ μάτια καὶ τὴν ἀκοὴ τῆς φαντασίας του, σὰν μιὰ μουσικὴ ἀνάερη, ἀπὸ βιολιά, ἀπὸ πίφερα, ἀπὸ τύμπανα, ἀπὸ τραγούδια ἐφήβων καὶ κοριτσιῶν. Καὶ οἱ ἔφηβοι εἶναι λυγερὰ ἀγόρια, μὲ σάρκα χρυσωμένη ἀπὸ τὸν Κρητικὸν ἥλιο, μὲ ὤμους φαρδυοὺς καὶ μέση πολὺ λεπτή. Τὸ κορμί τους εἶναι γδυτό, μόνο ἕνα στενὸ μικρὸ ἔνδυμα σκεπάζει σφιχτὰ τὰ νεφρά τους. Ὅμως στὴν κόμη ποὺ πέφτει μακρυά, βοστρυχωτή, φοροῦν διάδημα ἀπὸ πολύτιμα φτερά, φτερὰ σπάνια, ἀπὸ ἐξαίσια, ἐξωτικὰ πουλιὰ τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ ἔφεραν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ καπεταναῖοι μὲ τὰ Κρητικὰ καράβια. Καὶ στὸ μέτωπό τους εἶναι δεμένες ταινίες, μπλεγμένες ἀπὸ κόκκινα μετάξια καὶ χρυσὴ κλωνιά, στολισμένες μὲ πλατειὰ διαμάντια. Καὶ οἱ κοπέλες ποὺ διασταυρώνουνται πάνω στὰ μεγαλόπρεπα κλιμακοστάσια

εἶναι πανέμορφες, ἁβρότατα ἄνθη θερμοκηπίου μὲ τροπικὰ χρώματα. Ἔχουν τὰ χείλη βαμμένα στὸ καρμίνι καὶ τὶς μακρυὲς φοῦστες στὴν πορφύρα. Ἔχουν κομμώσεις περίτεχνες καὶ ἕνα σγουρὸ μὲ σοφὴ ἀμέλεια ἀφημένο στὸ μέτωπο. Οἱ φραμπαλάδες φουρφουρίζουν μικρὰ μυστικὰ στὸ πέρασμά τους, τὰ ἀκριβὰ μύρα τῆς Ἀραβίας ἀφήνουν ἕνα ἀνάερο αὐλάκι εὐφροσύνης στὸ διάβα τους. Εἶναι κοκέτες καὶ περίκομψες, ψιθυρίζουν σκανδαλώδη ἀνέκδοτα γιὰ τοὺς μπρούντζινους ταυρομάχους καὶ χαριτωμένες κακίες γιὰ τὶς κυρίες τῆς τιμῆς, ποὺ ἐπέδειξαν στὶς πρωϊνὲς ταυροκαθαψίες τὶς τελευταῖες κρεασιὸν τῆς μόδας, καθισμένες πλάϊ στὸν θεϊκὸ Μίνωα καὶ τοὺς λαμπροστολισμένους αὐλικούς του. Ἕνα πλῆθος καλλιτέχνες, ζωγράφοι, λεπτουργοί, ξακουσμένοι ἀριστοτέχνες τῆς μινιατούρας, τῆς δαχτυλιδόπετρας καὶ τοῦ χρυσαφιοῦ, μεγάλοι ἀρχιτέκτονες καὶ μηχανικοὶ ποὺ δὲν ξαίρουμε πιά, ἢ δὲν ξαίρουμε ἀκόμα τὸ ὄνομά τους, κινιοῦνται μέσα στὰ στάδια, μέσα στὰ παρτέρια τῶν βασιλικῶν κήπων, μέσα στὰ ἐργαστήρια τῆς τέχνης των. Μιλοῦν γιὰ τὶς τελευταῖες γιορτές, γιὰ τὶς τελευταῖες ναυτικὲς ἐκστρατεῖες καὶ ἐξερευνήσεις, γιὰ τὸ τελευταῖο θαυμαστὸ ἔργο τοῦ Δαίδαλου, γιὰ τὰ πειράματα τῆς πτητικῆς μηχανῆς. Μιλοῦν ἀκόμα γιὰ τὶς διάσημες καλλονὲς τῆς ἡμέρας, καὶ γιὰ τὰ ἐρωτικὰ σκάνδαλα ποὺ ἐξάπτουν τὴ φαντασία, καὶ καθένας τὰ χρωματίζει ζωηρά, σύμφωνα μὲ τὴν ἀτομική του ἐρωτικὴ διάθεση.

Καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ σύμμιχτη βοή, ἀπὸ ἤχους μουσικούς, ἀπὸ φωνὲς καὶ γέλια καὶ χειροκροτήματα καὶ αὐλοὺς καὶ γυναικείους ψιθυρισμοὺς καὶ κρόταλα ἀκροβατῶν καὶ ψαλμοὺς ἱερέων, ξεμακραίνει, ἀνάερη, σὰν ἕνα κύμα ζωῆς, ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἀπώτατο παρελθὸν καὶ βρῆκε τὸ νοσταλγὸ ξένο μέσα στὰ ἐρείπια. Καὶ ἀφοῦ τοῦ δημιούργησε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴ λαμπερὴ φαντασμαγορία ἑνὸς κόσμου ποὺ χάθηκε, κατόπιν τὸν ἀφήνει σιγὰ - σιγὰ καὶ φεύγει πρὸς τὸ ἀπώτατο παρελθόν. Φεύγει πάλι, νὰ γυρίσει πίσω, μέσα στὸ μισόφωτο τῆς προϊστορίας τοῦ μεγάλου μας νησιοῦ, μέσα στὸ θάμπος μιᾶς πολύχρωμης ρόδινης καὶ γαλάζιας μυθικῆς ἀτμόσφαιρας.

Ἔτσι ἄκουσε τοὺς ἤχους τῆς Μινωϊκῆς ζωῆς ὁ ξένος

ποὺ βρέθηκε ἕνα ἀπόγευμα ἀκουμπισμένος πάνω στὶς ἀρχαῖες πέτρες, στὴ Μινωϊκὴ νεκρόπολη τῶν Μαλίων. Ἡ μακρινὴ μουσικὴ ἔφευγε ὁλοένα πρὸς τὸν ὁρίζοντα, οἱ χαρούμενες φωνὲς ἔσβηναν, οἱ αὐλοὶ σώπαιναν ἕνας - ἕνας. Καὶ ὁ ξένος ἐπισκέπτης τῆς πολιτείας, ποὺ οἱ ἀρχαιολόγοι δὲν ξαίρουν ἀκόμα οὔτε τὸ ὄνομά της, ἄκουγε τοὺς γοητευτικοὺς ἤχους νὰ ξεμακραίνουν, καὶ τὰ δάχτυλά του ἔψαυαν ἀσυναίσθητα στὶς αὐλακιὲς τῶν μυστηριακῶν Μινωϊκῶν γραμμάτων ποὺ εἶταν σκαλισμένες στὴν πέτρα ποὺ ἀκουμποῦσε, στὴν ἀρχαία πέτρα ποὺ προσπαθοῦσε νὰ τοῦ μιλήσει στὴν ἀρχαιότατη Κρητικὴ γλῶσσα.

Τὰ δάχτυλα τοῦ ξένου ἔψαυαν τὰ κοῖλα γράμματα μὲ ἀπόγνωση, ὅπως οἱ τυφλοὶ προσπαθοῦν μὲ τὶς ρῶγες τῶν δαχτύλων, μὲ τὴν ἐκλεπτυσμένη τους ἀφή, νὰ πάρουν πληροφορίες γιὰ τὸν κόσμο ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἰδοῦν. Ὁ ξένος δὲν πῆρε καμιὰν ἀπόκριση στὸ ἀγωνιῶδες ἐρώτημά του πρὸς τὴν Μινωϊκὴ πέτρα. Ἦρθε ὅμως στὴν ἀκοή του τὸ δροσερὸ χελιδόνισμα ἀπὸ δυὸ νεανικὲς φωνὲς ποὺ τὸν καλοῦσαν. Δὲν εἶταν δυὸ Μινωϊκὲς κοπέλες, κι ἂς εἶταν λεπτὲς σὰν ἐκεῖνες τῆς Κνωσσοῦ. Εἶταν συγκαιρινὲς Κρητικοποῦλες, δυὸ ὄμορφες Ἡρακλειώτισσες ἔφηβες. Ἡ μιὰ ξανθή, νωχελὴς ὀμορφιὰ μὲ γαλανὰ ὀνειροπόλα μάτια. Ἡ ἄλλη μελαχροινή, ἀνήσυχη καὶ εὐκίνητη σὰν μικρὴ αἴγαγρος τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Ἐκαλοῦσαν τὸν ξένο νὰ ἰδεῖ τὸ ὡραιότερο Κρητικὸ ἡλιοβασίλεμα, καὶ ἡ νόστιμη Κρητικὴ λαλιά τους τὸν ξανάφερε στὴν πραγματικότητα.

Καὶ ὁ ξένος ἀφέθηκε νὰ παρασυρθεῖ σὰν ὑπνοβάτης ἀπὸ τὶς δυὸ κοπέλες. Καὶ σὰν ἀνέβηκαν πάνω σ' ἕναν ἀρχαῖον ἐξώστη, ἐκεῖ στὰ Μάλια, καὶ βρέθηκαν μπροστὰ σ' ἕνα πελώριον ἥλιο ποὺ βούλιαζε σιγὰ - σιγὰ μέσα στὸ πέλαγο, ὁ ξένος νόμισε πάλι πὼς αὐτὸ τὸ ἡλιοβασίλεμα εἶταν ἡ δραματικὴ συνέχεια τοῦ Μινωϊκοῦ κόσμου, ποὺ ἔφευγε καὶ χανότανε μέσα σὲ μιὰ βασιλικὴ σκηνογραφία χλιδῆς καὶ ὑψηλοῦ ὕφους. Ἀλήθεια, μόνο μιὰ τέτοια δόξα σὲ ἀτμοὺς χρωμάτων καὶ σπατάλες χρυσαφιοῦ ταίριαζε γιὰ νὰ δώσει ὀπτικὰ τὸ σβήσιμο ἑνὸς πολιτισμοῦ τόσον ἀρχοντικοῦ σὰν τοῦ Μινωϊκοῦ. Ἡ σιωπὴ μέσα στὸ ἀρχαιολογικὸ τοπίο εἶταν τόσο ἐπιβλητική, ποὺ ὅλα κρατοῦσαν τὴν ἀναπνοή τους μπροστὰ

στὸ καταπληχτικὸ ἡλιοβασίλεμα. Ἕνα φῶς χρυσαφὶ τύλιγε τὰ χόρτα καὶ τὶς πέτρες, ἔβαζε χρυσὲς Μυκηναϊκὲς προσωπίδες στὶς μορφὲς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἅπλωνε ἀπάνω σὲ ὅλα μιὰν ἐπιφάνεια πολυτελείας. Ὁ ἀέρας εἶχε σταθεῖ ἀκίνητος πάνω στὰ φύλλα. Σώπαιναν οἱ δυὸ κοπέλες, σώπαινε καὶ ὁ καλὸς φίλος τῆς Περιηγητικῆς, ποὺ μοῦ ὀργάνωσε τὴν ἐκδρομὴ ἐκείνη, καὶ ἡ γοητεία κράτησε ὥσπου ὁ δίσκος τοῦ ἥλιου, πορφυρὸς καὶ φλεγόμενος, βούλιαξε μέσα στὰ μακρινὰ κύματα. Στὴ θέση τοῦ ὁρίζοντα, ἐκεῖ ποὺ χάθηκε, ἔσκυψαν τὰ σγουρά τους κεφάλια ἕνα κοπάδι ἀπὸ ρόδινες νεφέλες, σὰν μεγάλοι ἄγγελοι μὲ τριανταφυλλιὰ φτερὰ καὶ χρυσοπόρφυρα ἱμάτια, καὶ κοίταζαν μέσα στὸ πέλαγο μὲ ἔκσταση.

Ἕνας ἀναστεναγμὸς βγῆκε ἀπ᾿ ὅλων τὰ στήθη. Εἶταν ἡ ἀνακούφιση ἀπὸ τὸ βάρος τῆς τόσης ὀμορφιᾶς ποὺ πέρασε καὶ μᾶς ἄφησε. Ἔτσι εἶναι. Ἡ τέλεια ὀμορφιὰ εἶναι τόσο βαρειά, ποὺ δὲν ἀντέχει νὰ τὴν ὑποφέρει κανεὶς μόνος του. Νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ τὴ συμμεριστεῖ καὶ νὰ τὴν ἀνακοινώσει γιὰ νὰ ξαλαφρώσει. Καὶ μήπως δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ αἰτία ποὺ μὲ κάνει νὰ κάθουμαι νὰ τὰ διηγοῦμαι ὅλα αὐτά;

ΜΟΡΙΑΣ

Ο ΤΑΫΓΕΤΟΣ, ΤΟ ΑΡΣΕΝΙΚΟ ΒΟΥΝΟ

ΙΝΑΙ ΜΕΡΙΚΑ τοπία ποὺ ἑρμηνεύονται μέσα μας περισσότερο μὲ τὴ μουσική, παρὰ μὲ τὴ ζωγραφικὴ ἢ τὴ λογοτεχνία. Δὲν μπόρεσα ἀκόμα νὰ καθορίσω ἀναλυτικὰ μὲ ποιὸν τρόπο γίνεται αὐτὴ ἡ ἀνταπόκριση τῶν γραμμῶν, τῶν ὄγκων καὶ τῶν χρωμάτων μὲ τοὺς ἤχους καὶ τοὺς ρυθμοὺς καὶ πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀπόδοση τῶν ὀπτικῶν ἐντυπώσεων μὲ παραστάσεις καθαρὰ ἀκουστικές. Φαίνεται πὼς μέσα στὸ μηχανισμὸ τῶν πέντε αἰσθήσεων ὑπάρχει ἕνα μυστικὸ σημεῖο ἐπαφῆς, ἀλληλοεπίδρασης καὶ ἐπαλληλίας, ὅπου ἀνταμώνουν ὅλες οἱ διαφορετικὲς παραστάσεις ποὺ ἔρχονται ἀπὸ πέντε διαφορετικοὺς δρόμους καὶ συνθέτουν μιὰ μοναδικὴ αἰσθητικὴ συνισταμένη.

Αὐτὸ τὸ αἰσθάνθηκα γιὰ πρώτη φορὰ σὰν ἀντίκρυσα τὸν Παρνασσὸ πηγαίνοντας πρὸς τὴ Λάρισα. Εἶχα μιὰ πολὺ ἔντονη ἐντύπωση πὼς ἔβλεπα πυργωμένη μπροστά μου, ὑλοποιημένη, τὴν Ἐνάτη Συμφωνία. Κάτι παρόμοιο μοῦ συνέβη σὰν βρέθηκα στὸ τοπίο τῆς Ὀλυμπίας. Ἄκουγα Μπὰχ μὲ τὴν ὅραση, καὶ ἡ μουσικὴ αὐτὴ τῆς ἐπουράνιας γαλήνης ἐλίκνιζε τὴν ψυχή μου καταπραϋντικὰ ὅλες τὶς μέρες καὶ τὶς νύχτες ποὺ πέρασα στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ τοῦ Κλάδιου. Ὅμως τὴν τρίτη, τὴν πιὸ μεγάλη μουσικὴ ἀποκάλυψη τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, τὴν εἶχα σὰν βρέθηκα μπροστὰ στὸν Ταΰγετο. Αὐτὸ συνέβη πρὶν ἀπὸ κάμποσα χρόνια, σὲ μιὰ μεγάλη ἀρ-

χαιολογικὴ ἐκδρομὴ ποὺ μᾶς πρόσφερε ὁ ποιητὴς Οὐράνης μὲ τὸ αὐτοκίνητό του στὴν Πελοπόννησο. Εἴταν μαζί μας ὁ τεχνοκριτικὸς τοῦ Παρισιοῦ Τεριάντ, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Λέσβιο αἰσθητικὸ Στράτη Ἐλευθεριάδη, εἴταν καὶ ὁ Βάρναλης, καὶ δὲν θυμᾶμαι ποιὸς ἄλλος.

Κατεβαίναμε ἀπὸ τὴν Τρίπολη πρὸς τὴ Σπάρτη, ὅπου, ξαφνικά, σ' ἕνα γύρισμα τοῦ δρόμου, ἔτσι ἀπροειδοποίητα, στάθηκε μπροστά μας ὁ Ταΰγετος. Ὅλοι σχεδὸν τόνε βλέπαμε γιὰ πρώτη φορά, γιατὶ θυμᾶμαι τὸ ξάφνιασμά μας. Ἄααα! φωνάξαμε ὅλοι, καὶ ὁ Οὐράνης φρενάρησε κι ἀπομείναμε νὰ βλέπουμε τὸ θέαμα σαστισμένοι.

Ὅμως μέσα μου κινήθηκε ἡ μνήμη γύρω σὲ ἀκαθόριστα δεδομένα, καὶ προσπαθοῦσα νὰ τὰ συγκεντρώσω καὶ νὰ τὰ ξεδιαλύνω. Κάπου τὸ εἶχα ἰδεῖ τοῦτο τὸ καταπληχτικὸ βουνό. Κάπου τὸ εἶχα ξανασυναντήσει ἔτσι ὄρθιο, ἔτσι συγκινητικὸ καὶ καταχτητικό. Τάχα σὲ κάποια εἰκόνα, ἢ μήπως μέσα στὰ ἐξαίσια ὄνειρα ποὺ βλέπαμε μονάχα ὅσο εἴμαστε παιδιά; Δὲν εὕρισκα πῶς καὶ ποῦ νὰ στηρίξω τούτη τὴν ἀκαθόριστη θύμηση, καὶ μόνο σὰν ἔπαψα νὰ προσπαθῶ νὰ προσανατολίσω τὴ μνήμη μου, ξαφνικὰ ἔγινε μεγάλο φῶς καὶ ἄκουσα τὴν Ἐρόϊκα νὰ κινεῖται καταπάνω μου μὲ τὰ τεράστια, τὰ τιτανικὰ μουσικά της βήματα. Τώρα πιὰ ἤξαιρα πὼς ἐκεῖ μέσα, στὴν Ἡρωϊκὴ Συμφωνία, εἶχα ἀκούσει τὸν Ταΰγετο.

Τώρα ποὺ τὸν ξαναεῖδα, ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια, ξαναδοκίμασα τὴν ἴδια αἴσθηση, ἔτσι αὐθόρμητα καὶ βίαια, σὰν νὰ ἄνοιξαν ξαφνικὰ οἱ κρουνοὶ τῆς Ἐρόϊκας καὶ ὅρμησαν καταπάνω μου οἱ ρυθμοί της, ἡ αὐστηρότητά της καὶ τὸ ὑποταγμένο πάθος της, ποὺ κάνει τὴν ψυχὴ νὰ τρέμει σὰν φύλλο τῆς λεύκας. Τὸ ὅραμα τοῦ Ταΰγετου σὲ χτυπᾶ κατάστηθα καὶ σὲ καθηλώνει ὅπως ἕνα ἔργο μεγαλοφυΐας. Ἀπὸ τότε συλλογίζουμαι πὼς ἴσως τὸν πιὸ μεγάλο χῶρο, στὶς παράξενες αὐτὲς ἀνταποκρίσεις τοῦ τοπίου μὲ τὰ μουσικὰ μνημεῖα, τὸν κατέχει τὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ποὺ στήνει ὄρθιο τὸ ἑλληνικὸ τοπίο καὶ τὴ συμφωνικὴ σύνθεση. Μπορεῖ νἆναι ἔτσι, μὰ δὲν εἶναι τὸ μοναδικό. Ὑπάρχουν, ἀσφαλῶς, κι ἄλλα σπουδαῖα κοινὰ αἰσθητικὰ σημεῖα, ὅπως εἶναι ἡ κίνηση τοῦ ρυθμοῦ, ἡ δύναμη ποὺ φουσκώνει τοὺς ὄγκους

σὰν μυῶνες, τὰ χρώματα ποὺ παίζουν τὶς αὐξομειώσεις τῶν τόνων, τὰ τόξα, οἱ σπασμένες ξαφνικὲς σιωπὲς - χαράδρες, οἱ οὐρανοκρέμαστοι γκρεμοὶ ποὺ κατρακυλοῦν τοὺς κεραυνοὺς καὶ τὶς θύελλες τῶν ἤχων, τὰ κοπάδια τῶν νεφελῶν ποὺ βόσκουν στὶς τεράστιες βουνοκορφές, τὰ ἄσπρα φτερωτὰ ἄτια τῶν ἀτμῶν ποὺ καβαλικεύουν τὰ διάσελα καὶ κατηφορίζουν ὁρμητικὰ πρὸς τὶς κοιλάδες. Ἀκόμα τὰ παγωμένα νερὰ ἀπὸ τοὺς καταρράχτες ποὺ τραγουδοῦν καὶ πέφτουν μέσα στὴν ἄβυσσο, ποὺ τραγουδοῦν αἰῶνες μὲ τὴν τρομαχτικὴ φωνή τους, πότε μὲ τὸ βρουχητὸ τοῦ λιονταριοῦ, καὶ πότε μὲ τοῦ ἀηδονιοῦ τὴ λαλίτσα, καὶ κάποτε μὲ τὴν ὁμαδικὴ φωνὴ ἑνὸς λαοῦ.

Καὶ πάλι λέω πὼς μαζὶ μ' αὐτά, προκειμένου γιὰ τοῦτο τὸ βουνό, ἴσως νὰ παίζουν τὸ μυστικὸ ρόλο τους καὶ ὁ θρύλος καὶ ἡ ἱστορία καὶ ἡ ποίηση.

Ὁ Ταΰγετος εἶναι ἀπερίγραπος, ἀδύνατο νὰ ἐκφραστεῖ χωρὶς τὴ μουσικὴ τοῦ Μπετόβεν. Τόσο πυκνή, τόσο κυριαρχικὴ εἶναι ἡ ἐπιβολή του πάνω στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι τὸ ἴδιο ὅπως ἀντικρύζεις ἕνα τεράστιο μνημεῖο μεγαλοφυΐας. Ἡ ἐντύπωση εἶναι ἀκαθόριστη στὶς λεπτομέρειες, ὅμως τὸ νόημά του εἶναι ὄρθιο. Σὲ ἀναγκάζει νὰ σταθεῖς καὶ νὰ τὸ δεχθεῖς καὶ σὺ ὄρθιος. Νὰ τὸ δεχθεῖς κατάστηθα, σὰ μιὰ μεγάλη εὐτυχία ἢ μιὰ θεομηνία ποὺ σοῦ κρούει τὴν ψυχὴ καὶ σοῦ γυρεύει προσταχτικὰ μιὰν ἀπάντηση. Μιὰ ἐπιδοκιμασία ἢ μιὰ κατάρα. Βλέπεις τὸν Ταΰγετο καὶ ὁλόκληρο τὸ νόημα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης πυργώνεται καταπρόσωπό σου. Τὸ νόημα τῆς ἀρσενικάδας του ποὺ δὲν δέχεται συμβιβασμούς, ποὺ δὲν κάνει ἕνα βῆμα ἀμφιβολίας πρὸς τὰ πίσω, μόνο στυλώνεται πάνω στὰ ριζωμένα πόδια του καταμέτωπο τῆς Μοίρας.

Δὲν τῆς γυρεύει ἔλεος, δὲν περιμένει ἀνταμοιβή, δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐπιδοκιμασία. Ὁ ἠθικός του κόσμος εἶναι αὐτόνομος. Κάθε κίνησή του αὐτεπάγγελτη. Ὑπαγορεύει πρὸς τὸν ἑαυτό του τὶς δέκα ἐντολὲς τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς δύναμής του καὶ ὑψώνει τὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά σου πρὸς τὰ αἰώνια, τὰ ἀπόκρημνα σύμβολα τῶν κορυφῶν του.

Ὧδε γὰρ ἀργυρότοξος ἄναξ, ἑκάεργος Ἀπόλλων
χρυσοκόμης ἔχρη πίονος ἐξ ἀδύτου.

Μόνο ἡ φωνὴ τοῦ Τυρταίου μπορεῖ νὰ συνοδέψει τὰ τεράστια ἀκκόρντα τοῦ Μπετόβεν.

Τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα
ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ᾗ πατρίδι μαρνάμενον.
...Εἰ δ' οὕτως ἀνδρός τοι ἀλωμένου οὐδεμί' ὤρη
γίγνεται, οὔτ' αἰδώς, οὔτ' ὄπις, οὔτ' ἔλεος
θυμῷ γῆς περὶ τῆσδε μαχώμεθα καὶ περὶ παίδων
θνήσκομεν, ψυχέων μηκέτι φειδόμενοι.
...Ἀλλά τις εὖ διαβάς, μενέτω, ποσὶν ἀμφοτέροισιν
στηριχθεὶς ἐπὶ γῆς, χεῖλος ὀδοῦσι δακών!

Καὶ περνοῦμε μιὰ ἐποχή, ὅπου ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου σαλεύεται σὰν τὸ καλάμι ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ποὺ τὴ δέρνουν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς καὶ ἀποζητᾶ ἀντιστύλι στὸν ἐσωτερικὸ καὶ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο γιὰ νὰ μπορέσει νὰ κρατηθεῖ. Θἄπρεπε νὰ βλέπουμε συχνὰ τὸν Ταΰγετο, καὶ ν' ἀκοῦμε συχνὰ τὸν Μπετόβεν καὶ τὴ βαρειὰ φωνὴ τοῦ Τυρταίου, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν πετρένια καρδιὰ τούτου τοῦ ἀρσενικοῦ βουνοῦ.

Ἀλλά τις εὖ διαβάς, μενέτω, ποσὶν ἀμφοτέροισιν
στηριχθεὶς ἐπὶ γῆς, χεῖλος ὀδοῦσι δακών.

Νὰ δαγκάσεις μὲ τὰ δόντια τὰ χείλη, νὰ στηριχθεῖς πάνω στὴ γῆ μὲ τὰ δυό σου πόδια ἀνοιχτὰ καὶ νὰ μείνεις ὄρθιος ἐκεῖ ποὺ εἶσαι! Νά ὅλο τὸ νόημά σου, Ἑλλάδα!

Δὲν εἶναι βουνὸ τοῦτο ἐδῶ, ὅπως τ' ἄλλα βουνὰ τῆς γῆς. Ἕνα κάστρο εἶναι ὁ Ταΰγετος, σηκωμένο καταπρόσωπο κάθε μικροψυχίας, κρατᾶ δεμένη τὴν ὅρασή σου ἀπὸ τὸ Βοριὰ ὡς τὸ Νοτιά, ὅσο φτάνει τὸ μάτι. Οἱ φωνές του εἶναι ρητὲς προσταγές, σύντομες καὶ ρυθμικές, σὰν τοὺς νόμους τοῦ Λυκούργου, ποὺ δὲν ἔχουν ὑπεκφυγὲς γιὰ τοὺς ἀνάνδρους, καὶ μυστικὲς πισόπορτες γιὰ τοὺς προδότες. Ἡ ψυχὴ τῆς Σπάρτης δὲν πέθανε μαζὶ μὲ τὴν πολιτεία, ποὺ τὴ ρήμαξε ὁ χρόνος καὶ τὴν κούρσεψε ὁ βάρβαρος. Ἡ ψυχὴ τῆς Σπάρτης ἀπόμεινε ἀλυσοδεμένη στὶς ἡρωϊκὲς βουνοπλαγιὲς σὰν τὸν Προμηθέα. Τὴ βλέπετε ἐκεῖ ψηλὰ νὰ ἐκφέρει τὰ σύντομα ρήματά της μὲ τὴ φωνὴ τῶν κεραυνῶν, καὶ ξεχνᾶτε πὼς εἶναι ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες ἡ φωνὴ τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ

θρύλου καὶ σὲ καλοῦν μὲ τὴ γλῶσσα τῆς προσταγῆς καὶ τοῦ χρέους. Ἡ ψυχὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ δύναμη ποὺ δὲν ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό της τὸ θάνατο. Πάλλεται καὶ τεντώνει τὴ θέλησή της ὣς ποὺ νὰ ἀνεβάσει τὸν ἄνθρωπο στὸ δικό της ὑψοδείχτη. Καὶ αὐτὸς ὁ θάνατος, ὅπως τὸν προστάζουν τοῦτες οἱ κορυφές, δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὴ θλίψη ποὺ φέρνει ἡ ἀποσύνθεση. Μόνο εἶναι θρίαμβος τῆς Ἰδέας. Θρίαμβος τῆς λευτεριᾶς, τῆς λεβεντιᾶς καὶ τοῦ χρέους. Ἐδῶ ὅλα τὰ βήματα κινοῦνται πρὸς τὰ ἐμπρὸς κάτω ἀπὸ βαρύηχα ἐμβατήρια. Καὶ εἶναι βήματα ποὺ σφραγίζουν βαθιὰ τὴ γῆ, ποὺ ὁ χτύπος τους ἀντηχεῖ ὣς τὰ φυλλοκάρδια τῆς γῆς.

Ὁ Ταΰγετος εἶναι γαλάζιος καὶ μενεξελής. Εἶναι ροδὴς καὶ χαλκωματένιος. Εἶναι μαβὴς σὰν φρέσκο ἀτσάλι, καὶ φλογερὸς σὰν τὸ λουλοῦδι τῆς ροδιᾶς.

Ὅταν τὰ φῶτα καὶ οἱ σκιὲς ἀρχίσουν τὸ καταπληχτικὸ παιγνίδι τους πάνω στοὺς ὄγκους καὶ μέσα στὶς βαθειὲς χαραδρώσεις τοῦ βουνοῦ, τότες ὅλος ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν, τῶν ἱστορικῶν ὀπτασιασμῶν καὶ τῶν ὑπερανθρώπων ἡρωϊσμῶν, σβήνει μέσα σὲ μιὰ μουσικὴ πολύφωνη, πολύχορδη, πολυόργανη, ὀρχηστρωμένη ὅμως πάντοτε πάνω σὲ μιὰ σοβαρὴ συμφωνικὴ φράση, ποὺ δὲ χάνει τὴ βαρύτητά της καὶ τὸ βάθος της, ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ χαριτωμένες, στὶς πιὸ λυρικές της στιγμές. Εἶναι ἡ χάρη τοῦ σπαθιοῦ ποὺ λυγίζει καὶ παίζει στὸ φῶς, κοφτερό, ἐλαστικὸ σὰν φίδι, δίχως νὰ σπάνει.

Αὐτὴ ἡ φούγκα τῶν χρωμάτων καὶ τῶν γραμμῶν, ποὺ κινοῦνται ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἥλιου ποὺ σηκώνεται ρόδινος μέσ' ἀπὸ τὰ δάση τοῦ Πάρνωνα, ὣς τὰ βασιλέματά του. Αὐτὴ ἡ πλούσια καὶ ἀδιάκοπα ἀνανεωμένη εἰσβολὴ τῶν γενναίων μοτίβων, ποὺ κυνηγιοῦνται μὲ χάρη καὶ μὲ δύναμη γύρω στὸ κεντρικὸ θέμα τῆς θυσίας, εἶναι ἕνα θέαμα ἀχόρταστο γιὰ τὴν ψυχὴ ποὺ θὰ μπορέσει νὰ τὸ δεχτεῖ, ἔτσι κατάστηθα, δίχως νὰ λυγίσει καὶ νὰ γονατίσει. Εἶναι ἕνα δράμα πολὺ γενναίας καὶ ὁρμητικῆς ὀμορφιᾶς, ποὺ αἰστάνεσαι τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ μοιραστεῖς μὲ κάποιον, γιὰ νὰ λιγοστέψει τὸ βάρος τῆς εὐτυχίας σου. Μόνο ὁ Μπετόβεν καὶ ὁ Τυρταῖος θὰ μποροῦσαν νὰ διηγηθοῦν τὴν Ἡρωϊκὴ Συμφωνία τοῦ Ταΰγετου, χωρὶς νὰ ἐξουθενωθοῦν κάτω ἀπὸ τοὺς ὀγκόλιθους τοῦ θέματος.

Όλες τὶς μέρες καὶ ὅλες τὶς νύχτες ποὺ ἔμεινα στὴ Σπάρτη τὸν εἶχα στὰ παράθυρά μου. Καὶ δὲν χόρταινα νὰ τὸν μελετῶ, καὶ πάσχιζα νὰ τὸν καταλάβω σ' ὅλες τὶς ἀμέτρητες παραλλαγὲς τῶν μουσικῶν χρωμάτων του, ποὺ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς σοῦ δημιουργεῖ καὶ ἕνα νέο πρόσωπο, ἕνα νέο ἀνάστημα καὶ ἕνα νέο νόημα.

Εἶναι ὥρες ποὺ αὐτὴ ἡ ρωμαλέα σειρὰ τῶν προβούνων ποὺ στεριώνουν σὰν δυναμάρια τὶς βάσεις του, παύουν νἆναι τὰ γιγάντια γόνατα τοῦ βουνοῦ ποὺ ἀνακλαδίζεται μέσα στὸ σούρουπο, καὶ γίνονται ἀνάλαφρα, δροσερὰ καὶ ἀέρινα πέπλα ἀπὸ τριανταφυλλιὰν ἄχνη, τὰ πιὸ λυρικὰ μαγνάδια τοῦ ἡλιογέρματος. Καὶ ξαφνικά, οἱ δυνατὲς ράχες γίνονται κατάστικτες ἀπὸ λεκέδες μενεξελιοὺς καὶ μαβιοὺς καὶ πορφυρούς, καὶ ὁ Ταΰγετος φοραίνει τὴν προβιὰ τοῦ τίγρη, καὶ οἱ ἁρμοί του σαλεύουν μὲ τὸ κύμα τῶν τρομερῶν μυώνων, μὲ τὴ χαριτωμένη ἀσφάλεια τοῦ λυγεροῦ αἰλουροειδοῦς.

Ένας φίλος Σπαρτιάτης, χτυπημένος ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ αἰώνιου τοπίου, μὲ πέρασε μέσ' ἀπὸ τὸν ἐλιώνα, μὲ ἀνέβασε στὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας πολιτείας. Ἐκεῖ μὲ ἔστησε πάνω σ' ἕνα τετράγωνο ὀγκόλιθο τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ μοῦ εἶπε.

— Κοίτα!

Εἶταν ἕνα συγκινητικὸ θέαμα τούτη ἡ μαγευτικὴ κοιλάδα μὲ τὶς ἀσημωμένες φυλλωσιὲς τῆς ἐλιᾶς, μὲ τὸ φρέσκο μπουκέτο τῶν κήπων καὶ μὲ τὴ σιωπηλὴ μελαγχολία τῶν ρημαγμένων ἐρειπίων. Καὶ πάνω ἀπὸ τὴ γελαστὴ κοιλάδα, ὄρθιος ὁ Ταΰγετος. Εἶταν καταμεσήμερο, ὁ ἥλιος ἔσταζε ἀναλυτὲς φλόγες ἀπὸ τὶς ἀκίνητες φυλλωσιὲς καὶ ἔτρεχε, ρευστὴ φωτιά, ἀπὸ τὶς πλαγιὲς τοῦ βουνοῦ. Ὁ Ταΰγετος εἶταν κόκκινος σὰν ἀπὸ χαλκό, καὶ οἱ χαραδρώσεις του εἶχαν τὸ γαλάζιο χρῶμα τῶν παλιῶν ἐκείνων βάζων ἀπὸ πρωτινὸ γυαλί, ποὺ ἔμειναν αἰῶνες μέσα στὸ βυθὸ τῶν θαλασσῶν, καὶ πῆραν τὸ χρῶμα τῶν ἀρχαίων νερῶν. Τὸ φῶς ἔρρεε, χείμαρρος, ἀπὸ τὰ καταράχια του, γλιστροῦσε σὲ πλατειὰ κύματα πάνω στὰ φοβερὰ ἀντερείσματα τῶν πλευρῶν του, ἔσπανε καὶ πιτσίλιζε μὲ ἀσημόσταλες τὸν ἐλιώνα. Καὶ αὐτὴ ἡ πολεμική, ἡ αὐταρχικὴ παρουσία στεκότανε μὲ βα-

σιλικὴ αὐστηρότητα πάνω ἀπὸ τὴν πιὸ εἰδυλλιακὴ κοιλάδα τῆς Πελοποννήσου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἁπλώνεται ὁ Πάρνωνας μὲ τὸ λαβύρινθο τῶν δασῶν του. Αὐτὸς κρύβει τὸ ὕψος του. Ξεδιπλώνεται σὲ ἔχταση, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ μεριὰ τῆς Σπάρτης. Οἱ λόφοι του εἶναι χρυσοκόκκινοι, μ' ἕνα χρῶμα ζεστό, ἡδονικὸ σὰν τὸ χρῶμα τῆς νεανικῆς σάρκας ποὺ τὴν ἔβαψε ὁ ἥλιος. Καὶ ἀνάμεσα σὲ τούτη τὴν εὐτυχισμένη κοιλάδα, ὁ Εὐρώτας ξετυλίγει τὴν ἀσημένια κορδέλα του γύρω στὴν κόμη τῆς ἐλιᾶς. Εἶναι ἕνα ἥμερο, τρυφερὸ ποτάμι, ποὺ τραγουδᾶ καὶ κατεβαίνει. Στὶς ὀχτιές του ἄκουσα νὰ ψιθυρίζουν τὰ καλάμια ποὺ ἔστρωναν γιὰ κρεβάτι οἱ νεοσύλλεχτοι τῆς Σπάρτης. Δὲν κράτησαν τίποτα ἀπὸ τὶς ἡρωϊκὲς διηγήσεις τους. Εἶταν καλὰ τώρα πιὰ μονάχα γιὰ σουράβλια τοῦ Πάνα.

Τόσα χρόνια ποὺ τρέχει ὁ Εὐρώτας, ἔσυρε μαζί του ὅλες τὶς μιλιταριστικὲς ἀναμνήσεις του. Καλὰ πὄκαμε! Κράτησε ὅμως ὅλη τὴν τρυφεράδα τοῦ εἰδυλλίου του.

Χρειαζότανε τοῦτο τὸ ποτάμι τὸ λυρικό, καὶ τούτη ἡ πρόσχαρη κοιλάδα, γιὰ νὰ γλυκάνει τὸ ἔπος τοῦ Ταϋγετου. Ἐδῶ σὲ τοῦτα τὰ νερὰ κολύμπησε ὁ θεῖος ὁ Κύκνος, γιὰ νὰ γονιμοποιήσει μὲ τὸ σπόρο τοῦ Διὸς τὴ γυμνὴ Λήδα, τυλίγοντάς την μέσα στὶς τεράστιες ἄσπρες φτεροῦγες του.

Ἐδῶ ἔπαιρνε τὸ μπάνιο της ἡ Ἑλένη, σὰν τὴν εἶδε τὸ πριγκιπόπουλο τῆς Τροίας κ' ἐρωτοχτυπήθηκε μὲ τὰ κάλλη της. Πάνω στὶς χλοερὲς ὄχθες ἀναζήτησα τὶς πατημασιὲς ἀπὸ τὸ πόδι τῆς πιὸ γυναίκας ἀπὸ ὅλες τὶς γυναῖκες, σὲ τοῦτον τὸ τόπο ποὺ ἔζησαν οἱ πιὸ ἄντρες ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄντρες.

Στὰ πόδια τοῦ Ταϋγετου ὁ Εὐρώτας. Πλάϊ στὴν Ἑρόϊκα κελαρύζει ἡ Ποιμενικὴ Συμφωνία, γεμάτη πουλιὰ καὶ νερὰ καὶ ἔρωτα.

ΤΑ ΚΑΠΟΥΛΙΑ ΤΟΥ ΛΙΟΝΤΑΡΙΟΥ

ΜΑΝΗ εἶναι μιὰ μικρὴ Ἑλλάδα ἄγνωστη γιὰ ὅλους μας, καὶ εἶναι τόσο ἰδιότυπη, τόσο ἐντυπωσιακὴ καὶ μὲ τόσο ἔντονο τὸν ξεχωριστό της χαρακτῆρα, ποὺ δὲ μοιάζει μὲ κανέναν ἄλλον ἑλληνικὸν τόπο.

Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἐξασκοῦσε πάντα μιὰ παράξενη γοητεία πάνω στὸ πνεῦμα μου, καὶ τώρα ποὺ τὴ γνώρισα ἀπὸ κοντά, πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅσο τὸ ἐπιθυμῶ καὶ τὸ μελετῶ κάποτε νὰ τὴ γνωρίσω, ἡ γοητεία της κρατᾶ ἀκόμη περισσότερο δεμένη τὴν ψυχή μου μὲ τὸ τοπίο της τὸ καταπληκτικό, καὶ μὲ τὸν σκληρό, πεισματάρη καὶ γενναῖο λαὸ ποὺ τὴν κατοικεῖ, καὶ περιφέρει τ' ὄνομά της σὰν προκλητικὸ τίτλο μέσα σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα κ' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Αὐτὸ τὸ δυνατὸ καὶ ἀπαράμοιαστο φυσιογνωμικὸ στοιχεῖο τοῦ τόπου, εἶναι φυσικὸ νὰ ἐνθουσιάζει κάθε καλλιτέχνη, ποὺ ἡ χαρά του εἶναι νὰ ἀνακαλύψει καὶ νὰ ξεχωρίσει ἀνάμεσα στοὺς ἀπρόσωπους ἀνθρώπινους τύπους, ἐκείνους τοὺς ἄλλους, τοὺς προνομιούχους, ποὺ συγκεντρώνουν, δυναμικά, τὰ γνωρίσματα ποὺ εἶναι διάχυτα, σὲ μορφὲς καὶ σὲ ποσότητες ἀσύλληπτες, πάνω στὶς λαϊκὲς μᾶζες. Τὸ ἴδιο χαίρεται ὁ καλλιτέχνης νὰ ἀνακαλύψει ἕνα τοπίο, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ φύση τοῦ προσφέρει συμπυκνωμένες τὶς συνθετικές της ἱκανότητες. Καὶ ὅλοι ξαίρουμε πὼς καμιὰ ἀνθρώπινη φαντασία δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει σὲ ὁλοκληρωτικὴ πληρό-

τητα τὴ φαντασία τοῦ Θεοῦ, ὅσες φορὲς ἡ δύναμη αὐτὴ βουληθεῖ νὰ φανερωθεῖ συγκεντρωτικὰ σὲ μερικὲς μορφές, ψυχοσυνθέσεις καὶ τοπία, κατάλληλα γιὰ νὰ τὰ συλλάβει ὁ πεπερασμένος ἀνθρώπινος νοῦς τοῦ καλλιτέχνη.

Ἡ Μάνη, καὶ σὰν ἑλληνικὸ τοπίο καὶ σὰν ποιότητα ἀνθρώπων, τὰ προσφέρει αὐτὰ ἄφθονα στὸν καλλιτέχνη. Καὶ ὅμως ἡ νεοελληνικὴ τέχνη ἀκόμα οὔτε συνέλαβε, οὔτε ὑποπτεύθηκε ποτὲς τούτη τὴ μοναδικὴ Μάνη σὰν πηγὴ ἔμπνευσης καὶ δημιουργίας.

Ὁ τόπος αὐτὸς εἶναι ἡ ἀμάλαγη πηγὴ τῆς νεοελληνικῆς τραγωδίας. Καὶ ἡ νεοελληνικὴ θεατρικὴ τέχνη τὴν ἀγνοεῖ. Ἐκεῖ παρευρέθηκα στὸ ἀνατριχιαστικὸ μυρολόϊ ποὺ εἶναι ὁ πιὸ ὑψηλὸς κομμός. Εἶδα αὐτὴ τὴν τρομερή, τὴ στενὴ ἀνταπόκριση τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν καὶ ἀγωνίζουνται, μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ πέθαναν, καὶ ὅμως ἀπὸ κεῖ κάτου, ἀπὸ τὸν ἀσφοδελὸν λειμῶνα ποὺ εἶναι τὸ βασίλειο τῶν σκιῶν, κινοῦν τὴ μοίρα καὶ τὰ πάθη τῶν ζωντανῶν, καὶ κατευθύνουν τὶς πράξεις καὶ τοὺς στοχασμούς τους μὲ τὸν ἀδειάσειστο νόμο τῆς Μοίρας καὶ τῆς Νεμέσεως, ποὺ κυβερνᾶ τὴν ἀρχαία τραγωδία.

Ἄκουσα τὶς γυναῖκες τῆς Μάνης, μὲ κεῖνα τὰ αὐστηρὰ πρόσωπα καὶ τὰ φλογερὰ μάτια, νὰ κουβεντιάζουν τραγουδιστὰ μὲ τοὺς νεκρούς, νὰ χτυποῦν μὲ τὴ σκληρὴ παλάμη τους τὸ χορταριασμένο χῶμα τῶν τάφων καὶ νὰ τοὺς καλοῦν παρακαλεστικά, νὰ τοὺς καλοῦν προσταχτικά, ν' ἀνέβουν ἀπὸ τὸν Ἄδη καὶ νὰ τοὺς ἀποκριθοῦν στὶς μεγάλες ἀπορίες τῆς ζωῆς, ὅπως ὁ χορὸς τῶν Περσῶν στὴ σκηνοθεσία τοῦ Ροντήρη. Καὶ θυμήθηκα μὲ οἶκτο τοὺς Ἀθηναίους δραματογράφους, ποὺ ἐπιχείρησαν νὰ γράψουν τραγωδία καὶ ν' ἀνεβάσουν χορὸ γυναικῶν, χωρὶς νὰ πᾶνε πρῶτα νὰ ζήσουν ἀνάμεσα σ' αὐτὸν τὸν ἑλληνόκοσμο, ποὺ τὰ στοιχεῖα τῆς τραγωδίας εἶναι ἀκόμα ὁλοζώντανα στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς του ζωῆς καὶ τῆς καθημερινῆς του σχέσεως μὲ τὴ Μοίρα καὶ μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὴν ἀγάπη καὶ μὲ τὸ χρέος. Καὶ μὲ τὸ μῖσος. Μὲ τὸ μῖσος τὸ Μανιάτικο, ποὺ δὲ στομώνει παρὰ μονάχα σὰν πέσει ἔνοπλο τὸ χέρι τῆς Νεμέσεως.

Οἱ λόγιοι ἐμεῖς, ξαίρουμε τὴ Μάνη μονάχα ἀπὸ τὴ λαογραφικὴ ἐργασία τοῦ Πολίτη καὶ ἀπὸ κάτι χλωμές, αναιμι-

κὲς περιγραφές, τουριστικοῦ τύπου. Μόνο ὁ Γιῶργος ὁ Φτέρης μπόρεσε καὶ μᾶς ἔδωσε μερικὲς σελίδες ἄξιες τῆς Μάνης. Κανένας μας δὲν ἔνοιωσε τὸ πάθος τῆς ἄμεσης ἐπαφῆς μὲ τὸν τόπο, ποὺ εἶναι μιὰ συνάντηση βίαιη καὶ τρομαχτική, μιὰ συνάντηση ἀποκαλυπτική, κατὰ τὸν τρόπο ποὺ εἶναι ἀποκαλυπτικὴ μιὰ ξαφνικὴ ἀστραπή, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ σύγκρουση δύο δυνάμεων ἀντίρροπων καὶ ἰσοδύναμων. Κανένας μας δὲν τὴν ἔνοιωσε αὐτὴ τὴ χαρὰ τῆς προσταχτικῆς ἀνάγκης, γιατὶ κανένας μας δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ μέταλλο, τὸ σκληρὸ καὶ κοφτερό, ἀπὸ τὸ μέταλλο τῆς Μάνης. Γιὰ νὰ πηδήξει ἡ φοβερὴ σπίθα ποὺ γδύνει ἀπὸ τὸ σκοτάδι τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τῆς γῆς καὶ τῶν δυνατῶν ἀνθρώπων, χρειάζουνται δύο πυριέβολα. Τὸ ἀτσάλι καὶ ἡ τσακμακόπετρα. Ἡ Μάνη ὁλάκερη εἶναι μιὰ αἰχμηρὴ πυρωμένη στουρναρόπετρα. Ποῦν' το τ' ἀτσάλι ποὺ θὰ τὴν κάνει νὰ βγάλει τὶς κρυμμένες σπίθες της ;

Ἡ λογοτεχνία μας εἶναι, στὸ σύνολό της σχεδόν, ἀκόμα, μαλακιὰ σὰν προζύμι. Τὸ ὑλικό της εἶναι αἰσθηματικὴ ψίχα τῆς τούρτας, μὲ πολὺ σιρόπι γαλλικὸ καὶ σκανδιναυϊκὸ σκηνικό. Καὶ ἡ Μάνη εἶναι σκληρὴ καὶ γυμνή. Οἱ βράχοι της εἶναι ὅλο ἀγκωνές. Δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ στάλα περίσσιο πάχος. Ἡ γῆ εἶναι βασανισμένη. Τὸ πρόσωπό της σὲ κοιτάζει σοβαρὰ καὶ φλογερά, σὰν τὸ πρόσωπο τῶν ἀνθρώπων της. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ χαμόγελό της, σὰν λάχει καὶ χαμογελάσει, εἶναι τόσο γλυκό, ὅπως θᾶναι τὸ πρόσωπο τῶν ἁγίων, ὅταν θὰ θελήσουν νὰ φωτίσουν μὲ χαμόγελο τὴν ἀσκητική τους θλίψη. Τέτοιο εἶταν τὸ χαμόγελο τῆς Μάνης ποὺ ἀντίκρυσα σὲ μιὰν ἀκρογιαλιὰ στὸ Γύθειο, ὅταν γδυθήκαμε σὲ μιὰν ἀμμουδιὰ τριανταφυλλιά, μιὰν ἀπέραντη ἀμμουδιά, μπροστὰ σὲ μιὰ θάλασσα σμαραγδιά, ποὺ μᾶς ἔδειχνε ἕνα-ἕνα ὅλα τὰ χρωματιστὰ βοτσαλάκια, ποὺ ἔγραφαν σ' ἕνα χρυσὸ βυθὸ τὰ πιὸ χαρωπὰ ψηφιδωτά. Καὶ κεῖ ποὺ τελειώνει τὸ ρόδινο περιθώριο τῆς ἀμμουδιᾶς, μύριζαν οἱ καρυδιὲς μὲ τοὺς πράσινους καρποὺς καὶ ἔσταζαν τὸ πικρό τους γάλα οἱ μεγάλες συκιές. Ἔτσι γλυκὸ εἶναι καὶ τὸ χαμόγελο τῶν μελαχροινῶν παλληκαριῶν της, γιατὶ δὲν εἶδα ἀκόμα καμιὰ Μανιάτισσα κοπέλα νὰ χαμογελάσει μέσα στὸ πένθος ποὺ σφίγγει στὸ κατάμαυρο πλαίσιο τοῦ μαντηλιοῦ τὸ πικραμένο στόμα

καὶ τὰ κατάμαυρα φρύδια τῶν γυναικῶν τοῦ τόπου. Αὐτὲς ἔχουν ἕνα χρέος βαρύ. Τὸ χρέος τῆς Παναγίας. Νὰ γεννοῦν καὶ ν' ἀνασταίνουν ἀγόρια, γιὰ νὰ τὰ στείλουν στὴ μάχη καὶ στὸ γδικιωμό. Τὸ μοναδικὸ τραγούδι τῆς Μάνης εἶναι τὸ μυρολόϊ. Πόσο γλυκὰ θὰ πρέπει νὰ χαμογελοῦν οἱ κοπέλες τῆς Μάνης, ἂν λάχει καμιὰ φορὰ καὶ χαμογελάσουν...

Σὲ τούτη τὴν ἀκρογιαλιὰ εἶναι ἀραγμένη ἡ Κρανάη. Ἕνα μικροσκοπικὸ νησὶ πετρένιο, ἐπίπεδο σὰν δίσκος.

Ἐδῶ πέρασε ἡ Ἑλένη τοῦ Μενελάου, ἡ πιὸ ὄμορφη καὶ ἡ πιὸ ἐρωτικὴ γυναίκα τῶν αἰώνων, τὴν πρώτη μοναχική της νυχτιὰ μὲ τὸν Πάρη, πρὶν ξεκινήσει τὸ μοιραῖο καράβι τους γιὰ τὴν Τροία. Σήμερα ἡ Κρανάη εἶναι δεμένη μὲ ὡραῖο κρηπίδωμα στὴ στεριά. Τὰ κύματα χορεύουν στὴ ρηχὴ ἀκρογιαλιά της, καὶ μέσα στὶς ρυθμικὲς φωνὲς τῶν νερῶν νομίζεις πὼς ἀκοῦς τὸ ἡρωϊκὸ ἑξάμετρο τοῦ Ὁμηρικοῦ ἔπους νὰ ξαναλέει τὸν ἐξαίσιο θρύλο τῆς γυναικείας ὀμορφιᾶς καὶ τοῦ μανιάτικου γδικιωμοῦ.

Στὸ Γύθειο ἔλαχε νὰ βρεθεῖ κείνη τὴ μέρα καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ὑποβρύχια τοῦ Στόλου μας. Ἦρθαν οἱ τρεῖς ἀξιωματικοί του νὰ μοῦ ἐκδηλώσουν τὴν ἀγάπη τους, καὶ μοῦ πρόσφεραν μιὰν ἀναπάντεχη, μιὰ μεγάλη χαρά. Τὸ καράβι τους περιπολοῦσε τὶς ἀκρογιαλὲς τοῦ Μοριᾶ, κυνηγώντας τοὺς κόκκινους γενιτσάρους. Μὲ κάλεσαν σὲ μιὰ ὁλημερινὴ διαδρομή. Εἶταν μιὰ εὐτυχία ποὺ δὲν τὴν ἔλπιζα. Ξεκινήσαμε τὴν αὐγή, πάνω στὰ γλυκοχαράματα, καὶ ἡ θάλασσα φοροῦσε τὰ πιὸ γιορτινὰ γαλάζια της.

— Ποῦ θέλετε νὰ πᾶμε; μὲ ρώτησαν.

Τοὺς ζήτησα νὰ πλέψουμε ὁλόγυρα σ' ὁλόκληρη τὴ χερσόνησο τῆς Μάνης. Καὶ κάναμε αὐτὸ τὸ ὀνειρεμένο ταξίδι, ποὺ βάσταξε δώδεκα ὧρες. Δώδεκα εὐτυχισμένες ὧρες τῆς ζωῆς μου. Ἡ θάλασσα καλόβολη, μᾶς ἄφησε νὰ τὶς περάσουμε ὅλες πάνω στὴ στενὴ γέφυρα. Ἡ γέφυρα εἶναι μιὰ σκάρα σιδερένια, κολλημένη στὴ ράχη τοῦ σκάφους. Καὶ τὸ σκάφος εἶναι ἕνα σιδερένιο ποῦρο. Τὰ κύματα περνοῦν ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ σκάφος καὶ τὴ γέφυρα. Οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ ναῦτες τῶν ὑποβρυχίων εἶναι ὅλοι πολὺ νέοι. Ὁ ἀδιάκοπος κίνδυνος τοὺς ἔχει χαρίσει ἕνα παιδιάτικο κέφι, γεμάτο χιούμορ καὶ μοιρολατρεία. Ἡ ἀνοιχτοκαρδιά τους εἶναι κάτι

τόσο θαυμαστό, πού μόνον ἡ θάλασσα μπορεῖ νὰ τὸ καλλιεργήσει. Οἱ θεοὶ τῆς θάλασσας νὰ τοὺς φυλᾶνε γεροὺς καὶ δοξασμένους τοὺς φίλους μου τοῦ «Πιπίνου». Περάσαμε σύρριζα τὶς ἀκρογιαλιὲς τῆς Μάνης. Τῆς Μάνης τῆς «προσηλιακῆς», καὶ τῆς Μάνης τῆς «ἀποσκιαδερῆς», ὅπως χωρίζουν οἱ ντόπιοι τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου της.

Αὐτὴ ἡ χερσόνησος δὲν εἶναι παρὰ ἡ ραχοκοκκαλιὰ καὶ τὰ πίσω πόδια τοῦ πελώριου μαρμαρένιου λιονταριοῦ πού κράζεται Ταΰγετος. Τὸ καταπληχτικὸ πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ μνημειακοῦ βουνοῦ προσπάθησα νὰ τὸ περιγράψω ὅπως τὸ ἀντίκρυσα ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Ἐδῶ εἶναι τὰ φοβερὰ καπούλια καὶ ἡ δυνατὴ οὐρὰ τοῦ βασιλιᾶ τῶν ἑλληνικῶν βουνῶν. Τὸ μνημεῖο ἐδῶ εἶναι ριζωμένο στὴ θάλασσα. Ὅποιος δὲν τὄδε αὐτὸ τὸ θέαμα τῶν ἀκτῶν τῆς Μάνης, δὲ γίνεται νὰ τὸ φανταστεῖ. Τόσο ἄγριο, τόσο σκληρὸ θέαμα, σπάνια μπορεῖ νὰ τὸ δώσει ἡ φύση. Ἐδῶ ὁ βράχος τοῦ Ταΰγετου καταχρημνίζει τὶς ἰλιγγιώδεις κάθετες κοψιές του ἀπὸ ὕψη ἑκατό, ἑκατὸν πενήντα μέτρα. Δὲν εἶναι ἀκρογιαλιὰ αὐτὸ ἐδῶ. Εἶναι ἕνα κάστρο μονόπετρο, πού σηκώνεται πάνω σου, πάνω ἀπὸ τὰ νερά, ἴσια πρὸς τὸν οὐρανό. Καὶ βυθίζεται πάλι κάθετα μέσα στὴ θάλασσα, ἄλλα ἑκατὸ καὶ ἑκατὸν πενήντα μέτρα τὰ ὕφαλά του. Ἐδῶ ὁ καραβοτσακισμένος ναύτης μπορεῖ νὰ κολυμπήσει, νὰ φτάσει ἕως τὴν ξηρά. Κανένα ἔλεος. Θὰ πεθάνει ἐκεῖ, κρατώντας στὰ χέρια του τὴ στεριά. Κανένας τρόπος γιὰ νὰ σωθεῖ, κανένα ἀραξοβόλι, κανένα πρανές. Ἡ φοβερὴ κάθετος καταχρημνίζεται σὲ μάκρος πολλῶν χιλιομέτρων. Τὸ μαρμαρένιο λιοντάρι τοῦ Ταΰγετου θὰ ἰδεῖ ἀσυγκίνητο τὰ θύματα τῆς θάλασσας νὰ χτυπιοῦνται καὶ νὰ ξεσκίζουνται πάνω στὰ ριζοθέμελά του σὰν τοὺς ναῦτες τοῦ Ὀδυσσέα. Ἡ στεριὰ θὰ τοὺς εἶναι πιὸ ἀλύπητη ἀπὸ τὸ πέλαγος.

Ποῦ εἶναι ὁ λογοτέχνης, ποῦ εἶναι ὁ ζωγράφος πού θὰ μᾶς δώσει μὲ τὸν πεζὸ λόγο, μὲ τὸ στίχο, μὲ τὸ χρῶμα, ἐτοῦτο τὸ δέος καὶ τούτη τὴ θάμαξη πού σκεπάζει τὴν ψυχὴ μπροστὰ στὴν ἀκτὴ τῆς Μάνης; Ποῦ εἶναι κὰν ὁ κινηματογραφικὸς φακὸς πού θὰ κάνει τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ξένους νὰ σεργιανίζουν τοῦτο τὸ ἀπίθανο θέαμα, καθισμένοι

ἀναπαυτικὰ στὶς πολυθρόνες μιᾶς κοσμοπλημμυρισμένης αἴθουσας;

Ὅποιος δὲν εἶδε τὸν Ταΰγετο στὴ Σπάρτη, δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει τὸ ἀρσενικὸ νόημα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Καὶ ὅποιος δὲν εἶδε τὸν Ταΰγετο ἐδῶ ποὺ ἔχτισε τὰ ριζοθέμελά του στὸν ἄπατο βυθὸ τοῦ πελάγου, δὲ θὰ μπορέσει νὰ καταλάβει τὸ νόημα τῆς Μάνης. Οἱ γκρεμοὶ αὐτοὶ στέκουνται ὄρθιοι πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τὴ γεμίζουν μὲ τὸν πελώριο ἴσκιο τους, καὶ τ' ἀγριοπούλια ποὺ φωλιάζουν στὶς τρύπες σπαθίζουν τὴ σιωπὴ ποὺ σὲ τρομάζει, γιατὶ εἶναι γεμάτη ἀπὸ τεντωμένη δύναμη. Τεράστιες λαβωματιὲς κοκκινίζουν στὴ ράχη, στὰ πλευρὰ τῆς πέτρας. Μεγάλη ἡ σπάθα τοῦ Θεοῦ, ἔπεσε καὶ τὶς πελέκησε, καὶ σὰν πάρει νὰ γείρει ὁ ἥλιος, τὸ τριανταφυλλὶ αἷμα τοῦ βουνοῦ κουρνελίζει καὶ βάφει τὰ νερὰ ὣς τὰ βάθη.

Εἶναι μεριὲς ποὺ ἡ θάλασσα ἔχει σκάψει σπηλιὲς μέσα στὰ πλευρὰ τοῦ κάθετου βράχου. Μεγάλες, μυστηριώδεις σπηλιές, ὅπου χωράει νὰ μπεῖ μιὰ ὁλάκερη ψαρόβαρκα, καὶ δὲν τολμᾶ νὰ προχωρέσει μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνήλιου βουνοῦ. Ἐκεῖ τὰ νερὰ σπιθίζουν χαλκοπράσινα. Χοντρὲς μπουκιὲς νερὰ καὶ λάσπη ξεκολνᾶνε καὶ πέφτουν μὲ παφλασμὸ ἀπὸ ψηλά, καὶ πάλι ἡ σιωπὴ γίνεται πιὸ ἐπίφοβη. Τὰ ἀόρατα μάτια τῶν θαλασσινῶν ζώων κοιτᾶνε τὸν ἀπόκοτο ποὺ τόλμησε νὰ προχωρέσει στὰ φοβερὰ ἄδυτα.

Καὶ πάνω ἀπὸ τοῦτον τὸν ἀτέλειωτο γκρεμὸ ποὺ μορφάζει μὲ χίλιους τρόπους, καὶ παίζει μὲ τὰ φῶτα καὶ μὲ τὰ χρώματα ποὺ λυώνουν στὸ νερό, εἶναι ἡ ράχη τῆς Μάνης. Μιὰ γῆ χρυσοκίτρινη, γυμνή, ἀσκητικὴ καὶ στεγνή. Δίχως νερά. Δίχως δέντρα. Κάπου - κάπου μιὰ πράσινη πλαγιά. Σταματᾶς τὸ ἀπελπισμένο μάτι νὰ ξεκουραστεῖ στὴν δαση. Ὅμως ἀπὸ πουθενὰ δὲ λείπουν οἱ πύργοι. Εἶναι κάστρα ἀληθινά, ποὺ σηκώνουνται πάνω στὴ στεγνὴ πέτρα σὰν συνέχεια τοῦ βουνοῦ, σὰν ξωτικιά, πετρένια βλάστηση, ποὺ τινάζει τοὺς κορμοὺς καὶ τοὺς ἄγριους κλώνους της. Εἶναι καστρόσπιτα οἰκογενειακὰ τῆς Μάνης. Ἀληθινὰ κάστρα, μὲ τείχη παχειὰ δυὸ καὶ τρία μέτρα, ὅλο μαρμαρόπετρα κι ἀσβέστη. Μὲ πολεμίστρες ποὺ παραμονεύουν, μὲ μικρὰ παραθυράκια σιδεροδεμένα ποὺ βιγλίζουν. Μὲ καστρόπορ-

τες ἁρμοσμένες στὸ βράχο μὲ χυτὸ μολύβι. Τὰ βλέπεις νὰ προβάλλουν ἀπὸ παντοῦ, ὅσο τὸ καράβι προχωρεῖ, ὅσο ξετυλίγεται τὸ πανόραμα τῆς παράξενης καὶ θαυμαστῆς Μάνης.

Κάθε διάσελο, κάθε λόφος, κάθε πλαγιὰ κ' ἕνα κάστρο. Στέκουνται τὸ ἕνα κατάντικρυ στὸ ἄλλο, γεμάτα μοναξιὰ καὶ σιωπὴ καὶ παλιὲς ἀραχνιὲς σκονισμένες. Τὰ πιὸ πολλὰ εἶναι ἔρημα, ἀφημένα στὴν τύχη τους σήμερα. Οἱ δυνατοὶ ἀγέρηδες μπαίνουν καὶ βγαίνουν ἀπὸ τὶς τρύπες καὶ τὶς καμινάδες. Παραδιάζουν τὶς καστρόπορτες, τὶς δέρνουν πάνω στοὺς τοίχους καὶ τρίζουν λυπημένα οἱ σκουριασμένοι ρεζέδες. Ἀπὸ τὶς ὀροφὲς κρέμουνται οἱ νυχτερίδες.

Εἶναι ἔρημη ἡ γῆ ποὺ φρουροῦν τοῦτα τὰ πετρένια τέρατα. Μέσα τους ζοῦσαν ταμπουρωμένες οἱ Μανιάτικες οἰκογένειες μὲ τὶς μεγάλες παραδόσεις, ποὺ φτάνουν ὡς τὸ Μεσαίωνα. Ἀπὸ τὶς πολεμίστρες ἀντικρύζονταν. Ἡ μάχη τοὺς ἕνωνε καὶ ἡ μάχη τοὺς χώριζε. Σὰν δὲν πολεμοῦσαν μὲ τοὺς Τούρκους, πολεμοῦσαν μὲ τοὺς Βενετσάνους. Καὶ σὰν δὲν πολεμοῦσαν μὲ τοὺς Βενετσάνους, πολεμοῦσαν ἀναμεταξύ τους. Ἀλύπητα, ἀνελέητα, σκληρά. Πόσο μίσησαν καὶ πόσο ἀγάπησαν οἱ ἄνθρωποι τῆς φυλῆς ποὺ ἔζησε μέσα σὲ τοῦτα τὰ ἀμέτρητα κάστρα. Καὶ οἱ γυναῖκες, οἱ γυναῖκες τῆς Μάνης, γεννοῦσαν ἀγόρια. «Ντουφέκες» τὰ κράζουν οἱ μάνες τὰ σερνικὰ παιδιά.

— Γέννησε ἡ Μάρω !

— Τί ἔκανε ;

— Ντουφέκα !

Καὶ σὰν μέστωναν καὶ γίνονταν ἄντρες, οἱ μανάδες ζοῦσαν μὲ τὸ ἀδιάκοπο χτυποκάρδι, πότε θὰ τοὺς τὰ φέρουν σκοτωμένα, γιὰ νὰ ξεπροβοδίσουν μὲ ἄγρια μυρολόγια τοὺς νεκροὺς καὶ γιὰ νὰ σπρώξουν οἱ ἴδιες στὸ «γδικιωμὸ» τοὺς ζωντανούς.

Αὐτὸ εἶναι τὸ καταπληχτικὸ πρόσωπο τῆς Μάνης, ποὺ τὴ βρῆκα νὰ ἀγωνίζεται τὸ μεγάλο της ἀγώνα ἐνάντια στὸν ὕπουλο ἐχθρὸ ποὺ θέλησε νὰ μαγαρίσει τὶς παραδόσεις της, ποὺ θέλησε νὰ τὴν προσβάλει στὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια τῆς ψυχῆς της.

Ὡραία, τρομερή, πεισματάρα, ἀγαπημένη Μάνη !

Σκληρή, πονεμένη Ἑλλάδα - Μάνη !

Ο ΘΡΗΝΟΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΕΝΗΝΤΑ μέρες ἔζησα μακρυὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, καὶ τὶς χρησιμοποίησα γιὰ νὰ ἰδῶ καὶ νὰ μελετήσω ἀπὸ κοντὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἱστορικές, τὶς πιὸ δοξασμένες καὶ τὶς πιὸ βασανισμένες περιφέρειες τὶς Ἑλλάδας. Τὴν Πελοπόννησο.

Ποὺ ὅλοι μιλοῦν γι' αὐτή, ὅλοι ἔχουν τὴ γνώμη τους γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὴν κατοικοῦν καὶ γιὰ τὰ ζητήματά τους, καὶ κανένας δὲ σηκώνεται νὰ πάει νὰ δεῖ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ κοντά. Νὰ τοὺς δώσει τὸ χέρι καὶ τὴν καλημέρα του, νὰ σκύψει τ' ἀφτὶ ν' ἀκούσει τὸν καϋμό τους, καὶ τὸ παράπονό τους καὶ τὴν ὀργή τους.

Ὅλοι τὸν κρίνουν τὸ Μοριά, καὶ κανεὶς δὲν πηγαίνει κοντά του. Αὐτὸ εἶναι τὸ γενικὸ παράπονο ἑνὸς λαοῦ ἐργατικοῦ, γενναίου καὶ δυστυχισμένου, ποὺ τόνε βρῆκα νὰ σφαδάζει στὰ νύχια τοῦ κομμουνιστῆ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Κόκκινο Δεκέμβρη τῆς Ἀθήνας, καὶ κανένας δὲν τοῦ συγχώρεσε τὸ δικαίωμα νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴ χαμένη του χαρά, τὴ χαμένη του ζωή.

Ἔχει διπλὴ ὠφέλεια τὸ νὰ σηκωθεῖ κανένας ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα καὶ νὰ πάει νὰ ζήσει, ἔστω καὶ γιὰ πενήντα μέρες, μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἐπαρχία. Αὐτὸ δὲ σημαίνει μονάχα νὰ δεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴν ἐπαρχία καὶ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων της. Σημαίνει ἀκόμη νὰ δεῖ τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, καὶ μὲ τὰ μάτια τῆς ἐπαρχίας. Ἔτσι γλυτώνει

ἀπὸ πολλὲς προλήψεις, ἀπὸ πολλὲς αὐταπάτες, καὶ ἀπὸ τὴν παραπλανητικὴ διάθλαση ποὺ ἐπέβαλε στὴν δρασή του ὁ κοῖλος καθρέφτης τῆς προπαγάνδας καὶ τῆς ἔνοχης δημοσιογραφίας. Βρῆκα τὸ Μοριὰ νὰ ζεῖ στὸν Κόκκινο Δεκέμβρη τῆς 'Αθήνας χρόνια ὁλάκερα, καὶ ἀκόμα κανένας δὲν ἔκαμε ἐθνικὴ συνείδηση τὸ μαρτύριό του τὸ ἀτελεύτητο. Γι' αὐτὸ ὁ λαὸς αὐτὸς κρίνει αὐστηρὰ τὴν 'Αθήνα, καὶ μέσα στὴν αὐστηρὴ κρίση του παίρνει ὅλο τὸ λαὸ τῆς 'Αθήνας. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ κρίση τούτη εἶναι ἄδικη. Ὅμως ἡ ἀπόσταση εἶναι ἀρκετὰ μακρινή, ὥστε νὰ συγχέουνται οἱ λεπτομέρειες μὲ τὴ γενικότητα. 'Εξάλλου ποτὲς ἡ ἐπαρχία δὲ θὰ μπορέσει νὰ σταθεῖ ἀντίκρυ στὴν πρωτεύουσα τόσο ἄδικη, ὅσο στέκεται ἡ πρωτεύουσα ἀντίκρυ στὴν ἐπαρχία. Ὄχι τώρα μονάχα, μὰ ὅλα τὰ χρόνια ποὺ τὴν κυβερνᾶ μὲ πνεῦμα στενὰ πρωτευουσιάνικο.

Βρῆκα τὴν Πελοπόννησο βουτηγμένη στὸ αἷμα καὶ στὸ δάκρυ. Αὐτὸ τὸ αἷμα καὶ αὐτὸ τὸ δάκρυ δὲ στεγνώνει. Σ' ὅλες τὶς πόλεις, σ' ὅλα τὰ χωριὰ ποὺ γύρισα, χτυποῦν πένθιμα οἱ καμπάνες. Ὅλες οἱ ἐκκλησίες εἶναι γεμάτες ἀπὸ μαυροντυμένες γυναῖκες. Κάθε μέρα νέοι σταυροὶ φυτρώνουν στοὺς παραδεισιακοὺς κάμπους, στὰ πεντάμορφα βουνά. Καὶ τὰ μαῦρα μαντήλια πληθαίνουν, καὶ τὸ μυρολόϊ, τὸ μυρολόϊ τοῦ Μοριᾶ, σηκώνεται ὣς τὰ μεσούρανα. Καὶ δὲν εἶναι πιὰ τὸ μυρολόϊ τοῦ Μοριᾶ, μόν' εἶναι τὸ σύθρηνο ὁλάκερου τοῦ Γένους, ποὺ δὲ λέει νὰ τελειώσει τὸ μαρτύριό του, καὶ γυρεύει ἔκφραση καὶ διέξοδο γιὰ νὰ ξεσπάσει ἡ θλίψη του.

Αὐτὸ τὸ ἀντίκρυσα συμβολικὰ στὸ μνημόσυνο τῶν σφαγμένων τοῦ Μελιγαλᾶ. Εἶταν ἡ τετάρτη ἐπέτειος τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου κακουργήματος. Ξημέρωνε Κυριακὴ σὰν ξεκινήσαμε ἀπὸ τὴν Καλαμάτα μὲ τὸ Δεσπότη καὶ τὸ Νομάρχη, καλεσμένοι στὴν πένθιμη συγκέντρωση ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γίνει στὸ μαρτυρικὸ χωριὸ τῆς Μεσσηνίας.

Μπήκαμε στὴν ὠτομοτρὶς στὶς 8 τὸ πρωί, ὅταν ὁ ἥλιος τοῦ Σεπτέμβρη ἄρχιζε νὰ φωτίζει τὶς κορφὲς τοῦ Ταΰγετου. Ἡ μέρα ἄρχιζε χαρμόσυνη, γεμάτη χρώματα καὶ φωνὲς τῆς αὐγῆς. Ἄνοιγε ἕνα - ἕνα τὰ πέταλά της πάνω στὴν παραδεισιακὴ κοιλάδα ποὺ ἁπλώνεται ἀνάμεσα Ταΰγετου καὶ 'Ιθώμης, σὰν ἀσημένιος κρίνος ποὺ ξεδιπλώνει σιγὰ

καὶ προσεχτικὰ τὸ ἄνθος του γιὰ πρώτη φορὰ στὸ φῶς.

Εἶναι γοητευτικὰ τοῦτα τὰ καλοκαιριάτικα πρωινὰ τῆς Πελοποννήσου, ἀνάμεσα στὰ περήφανα βουνὰ ποὺ γαλάζωσαν οἱ κορφές τους, ἀνάμεσα στὰ σύννεφα καὶ στὰ πελώρια δέντρα ποὺ σηκώνουν τὶς πυκνὲς φυλλωσιὲς πάνω στοὺς γραφικοὺς λόφους. Τὰ χωριὰ παρακολουθοῦν τὴν ὠτομοτρίς, σκαρφαλώνουν στὶς πλαγιὲς δεξιὰ καὶ ζερβά, καὶ πάλι κρύβονται. Καὶ παντοῦ εἶναι κῆποι καὶ λαγκαδιὲς καὶ ὅλο τὸ τοπίο εἶναι στολισμένο μὲ κυπαρίσσια. Δὲν ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα τοπίο ὅπου τὸ κυπαρίσσι νὰ παίζει τὸν κυριαρχικὸ ρόλο ποὺ κατέχει στὴν Πελοπόννησο. Εἶναι ἀμέτρητα, λιγνὰ-λιγνά, καὶ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ πένθιμο καὶ βαρύ. Μόνο τινάζονται ἀπὸ παντοῦ λεπτά, σπαθωτά, προβάλλουν στὸν ὁρίζοντα λυγερὰ σὰν ἔφηβοι, καὶ τραβοῦν ὁρμητικὰ πρὸς τὸν οὐρανό. Καὶ σ' ὅλη τὴ διαδρομή, σ' ὅλη τὴ νότια Πελοπόννησο, νὰ σὲ παρακολουθεῖ ὁ Ταΰγετος. Ὁ ἀπερίγραπτος Ταΰγετος. Κάστρο ψηλὸ καὶ ἀγέραστο, φορτωμένο αἰώνια νιάτα καὶ δύναμη.

Καλότυχά 'ναι τὰ βουνά, ποὺ Χάρο δὲ φοβοῦνται,
μόν' καρτεροῦν τὴν ἄνοιξη, μόν' καρτεροῦν τὰ χιόνια...

Καὶ μεῖς πηγαίναμε γιὰ τὴ μεγάλη γιορτὴ τοῦ Χάρου. Στὸ Μελιγαλὰ πηγαίναμε καὶ στὴν πηγάδα τοῦ Μελιγαλᾶ. Τὴ στοιχειωμένη πηγάδα τοῦ Μελιγαλᾶ, ποὺ ἀπόμεινε μέσα στὴν ἱστορία τοῦ Γένους σὰν σταθμὸς στὴν ἀνηφοριὰ τοῦ Γολγοθᾶ του καὶ σὰν σύμβολο φρίκης. Ἐδῶ ὁ Ἄρης Βελουχιώτης, ἕνα χτῆνος διεστραμμένο ἐρωτικὰ καὶ διψασμένο ἀπὸ τὴ σαδιστικὴ λαγνεία τοῦ αἵματος, ἐξετέλεσε ἕνα μικρὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ πρόγραμμα ἐξοντώσεως τοῦ ἐθνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδας, ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἐργολαβικά, μὲ ἐντολὴ τῶν Σλαύων. Εἶχε διακηρύξει πὼς ἀπὸ τὰ ἐφτάμισυ ἑκατομμύρια τῶν Ἑλλήνων, «ἀρκετὰ εἶναι νὰ ζήσουν τὰ τρία, καὶ πολύ τους». Μάζεψε λοιπὸν μιὰ μέρα σὰν καὶ τούτη ὅσους Μοραΐτες μπόρεσε στὸ Μελιγαλά, καὶ τοὺς ἔσφαξε. Ἔσφαζε ἐπὶ μέρες καὶ δὲν τελείωναν. Μιὰ μαχαιριὰ στὸ λαιμό, μιὰ τσεκουριὰ στὴν πλάτη καὶ μιὰ σπρωξιὰ στὴν πηγάδα. Πολλοὶ ἔπεφταν μέσα ζωντανοὶ ἀκόμα. Καὶ

ἕνας μπόρεσε καὶ ἔσπρωξε τὰ πτώματα καὶ τὰ κορμιὰ ποὺ σπάραζαν, κι ἀνέβηκε πάλι στὸ φῶς. Χίλιους τρακόσους ὑπολογίζεται πὼς ἔφαγε ἡ πηγάδα. Οἱ ληξιαρχικὲς πράξεις τῶν σφαγμένων σ' ὅλη τὴν περιφέρεια τοῦ Μελιγαλᾶ εἶναι 2.300, ὅπως μοῦ εἶπε ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητας.

Αὐτὸ εἴτανε τὸ ἀκαταμέτρητο δράμα, καὶ πηγαίναμε νὰ βρεθοῦμε στὸ τέταρτο χρονιάρικο μνημόσυνό του.

Στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ μοῦ δείχνουν τὸ «Μπεζεστένι». Μιὰ πολὺ μεγάλη μάντρα εἶναι, μὲ γεροὺς ψηλοὺς τοίχους. Ἀπὸ τὴ μέσα μεριὰ εἶναι στεγασμένη σ' ὅλο τὸ μάκρος τῶν τοίχων. Ἐδῶ μαζεύονταν τὰ ζωντανά, καὶ οἱ λογῆς πραματευτάδες καὶ ζωέμποροι καὶ γεωργοὶ γιὰ τὴ μεγάλη ἐμποροζωοπανήγυρη τῆς Μεσσηνίας, ποὺ γίνεται κάθε χρόνο, τοῦ Σταυροῦ, καὶ βαστᾶ μέρες καὶ νύχτες. Ἀπ' ὅλες τὶς ἄκρες τοῦ Μοριᾶ ἔρχονται ἔμποροι καὶ πραμάτιες καὶ ζωντανὰ ἐδῶ, ἀκόμα ὡς κι ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ὅλοι τὸ περίμεναν γιὰ νὰ πάρουν καὶ νὰ δώσουν, νὰ πουλήσουν τὰ προϊόντα τους καὶ ν' ἀγοράσουν τὰ χρειαζούμενα τῆς δουλειᾶς τους, τὶς σοδειές τους οἱ νοικοκυραῖοι, τὴν προῖκα τους οἱ κοπέλες, τὰ ζῶα τους οἱ ἀγρότες. Καὶ τὰ παιδιὰ γιὰ νὰ πάρουν τὰ παιχνίδια τους καὶ τὰ παλληκάρια γιὰ νὰ χορέψουν στ' ἀλώνι, νὰ δείξουν τὴ λεβεντιά τους στὶς ὄμορφες, ποὺ τὰ βλέπουν ὅλα, τὰ προσέχουν ὅλα, ὅλα τὰ ζυγιάζουν, καὶ τὰ μάτια δὲν τὰ σηκώνουν ἀπὸ τὴν κεντητὴ ποδιά, μόνο κρυφοχαμογελοῦν καὶ ροδοκοκκινίζουν.

Τώρα ὅλα αὐτὰ ἦρθε καὶ τὰ σάρωσε τοῦτο τὸ κόκκινο σύννεφο τοῦ κομμουνισμοῦ. Πέρασε πάνω ἀπὸ τὸ Μοριά, πέρασε πάνω ἀπὸ τὴ Μεσσηνία, πέρασε πάνω ἀπὸ τὸ Μελιγαλὰ καὶ ἔβρεξε αἷμα ἀνθρώπινο.

Τώρα τὸ «Μπεζεστένι», ποὺ ἀντιβούϊζε ἀπὸ τὰ λαγούτα καὶ τὶς φωνὲς τῆς χαρούμενης ζωῆς ἑνὸς πληθυσμοῦ ἐργατικοῦ, δημιουργικοῦ, εἶναι γεμάτο ἀπὸ ἴσκιους θλιβερούς. Ἐδῶ μέσα τοὺς εἴχανε μαντρίσει τοὺς μελλοθάνατους οἱ δήμιοι. Ἀπ' ἐδῶ τοὺς ἔπαιρναν, μπουλούκια - μπουλούκια, καὶ τοὺς ὁδηγοῦσαν στὴν πηγάδα, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό. Τελείωναν μὲ τὴ μιὰ ὁμάδα καὶ ἔσερναν ἄλλη γιὰ τὸ σφάξιμο. Καὶ εἴταν οἱ καλύτεροι πολίτες ἀπὸ τὴ Μεσσηνία. Ἐπιστήμονες, ἀγρότες, νοικοκυραῖοι, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά.

Σήμερα εἶταν ἡ τέταρτη ἐπέτειο τῆς φοβερῆς ἑκατόμβης, καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Μελιγαλᾶ εἶταν γεμάτη ἀπὸ τὶς ὀρφανεμένες οἰκογένειες. Δηλαδὴ ἀπὸ κεῖνες ποὺ ἀπόμειναν μερικὰ μέλη τους γιὰ νὰ κλάψουν καὶ νὰ θυμηθοῦν τοὺς ὑπόλοιπους. Γιατὶ οἱ περισσότεροι νεκροὶ δὲν ἔχουν κανένα δικό τους μέσα σὲ τούτη τὴ μαύρη λίμνη ἀπὸ τὶς πενθηφοροῦσες γυναῖκες ποὺ γιόμισαν τὸ ναό. Δὲν ἔχουν κανέναν, γιατὶ σφάχτηκαν ὅλοι, ἔτσι ποὺ νὰ ξεκληρίσουν τὰ σπίτια τους. Τέτοια εἶταν, τέτοια εἶναι, ἡ ὀργὴ τῶν ἑλληνομάχων ποὺ μπόρεσε ὁ Σλαῦος νὰ σηκώσει ἐνάντια στὴ φυλή μας, στρατολογώντας τους μέσα στὴν ἴδια τὴ φυλὴ ποὺ τοὺς γέννησε, τοὺς βάφτισε καὶ τοὺς μύρωσε Χριστιανοὺς καὶ Ἕλληνες.

Ἡ μισὴ ἐκκλησία εἶναι γεμάτη ἀπὸ δίσκους μὲ κόλλυβα. Εἶναι τοποθετημένοι πάνω στὸ σανιδένιο κενοτάφιο, ἀνάμεσα στὰ χωριανὰ λουλούδια καὶ τὰ μυριστικά. Καὶ ὅσα δὲ χωροῦνε εἶναι ἀραδιασμένα χάμου. Χωρικοὶ ἀπὸ τὶς γειτονικὲς κοινότητες, καὶ ἀγόρια ἰσχνὰ καὶ μελαψά, στέκουνται δεξιὰ - ζερβὰ σὲ δυὸ σειρές, μὲ τὰ στέφανα. Εἶναι οἱ κοινότητες, εἶναι τὰ χωριά, εἶναι τὰ σωματεῖα καὶ τὰ σχολεῖα, ποὺ ἔστειλαν τὶς δάφνες καὶ τοὺς βασιλικούς τους. Οἱ κορδέλες εἶναι φτωχές. Τὰ λουλούδια μισομαραμένα ἀπὸ τὴ ζέστη. Τὰ γράμματα ἄτεχνα ζωγραφισμένα στὸ πανί.

Ὁ ἀέρας εἶναι ζεστὸς μέσα στὴν ἐκκλησία. Ἡ ἡμέρα προχωρεῖ θερμή. Τὰ κεράκια καῖνε ἀποπνιχτικὰ καὶ τὸ πιὸ πικρὸ εἶναι ἐκείνη ἡ μαύρη λίμνη ἀπὸ τὶς γυναῖκες ποὺ γεμίζουν ἀσφυχτικὰ τὸ χῶρο. Εἶναι πρόσωπα αὐστηρά, χλωμὰ σὰν κερένια, μὲ χαραχτηριστικὰ τεντωμένα ὡς τὴν ὀδύνη. Ἡ μαύρη μαντήλα σκεπάζει τὰ μαλλιά τους, σκεπάζει τὰ λαιμὰ καὶ τὸ σαγόνι τους. Ἀνάμεσα προβάλλει ἡ μάσκα τοῦ πόνου. Δύο μάτια πελώρια, ποὺ φέγγουν ἀρρωστιάρικα ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ προσώπου, κάτω ἀπὸ τὴ ρυτίδα δύο μαύρων δεμένων φρυδιῶν. Μιὰ μύτη λεπτή, ἕνα στόμα σφιγμένο. Ἀντίκρυ μου εἶναι μιὰ νέα κοπέλα. Μελετῶ τὰ χαραχτηριστικά της ἄνετα, ἔτσι ποὺ στέκεται μέσα στὸ φῶς. Εἶναι ὄμορφη, μεγαλομάτα σὰν Παναγία. Τὰ φρύδια της εἶναι κατάμαυρα. Λεπτά, χαραγμένα θαρεῖς μὲ κάρβουνο πάνω σὲ ἕνα μέτωπο κάτασπρο. Διάφανο. Ἔτσι εἶναι ἄσπρο

όλο τὸ πρόσωπο, ποὺ φέγγει μέσα στὴ μαύρη μαντήλα. Μιὰ ἀσπράδα νοσηρή, ἄχρωμη. Δαγκάνει τὰ χείλη νὰ κρατήσει τὸ κλάμα ποὺ ἀνεβαίνει νὰ τὴν πνίξει. Καὶ ὅταν ὁ Δεσπότης ἀρχίζει νὰ μνημονεύει τὰ ὀνόματα τῶν σφαγμένων, δὲν μπορεῖ νὰ κρατηθεῖ. Τὸ ὡραῖο κεφάλι γέρνει σὰν μαραμένος ἀνθὸς στὸ πλάϊ. Τὴ στηρίζουν ἀπὸ τὰ μπράτσα, γιὰ νὰ μὴ σωριαστεῖ λιπόθυμη.

Καὶ ὁ Δεσπότης συνεχίζει ἀπὸ τὸ θρόνο του τὸ μνημόσυνο τῶν μαρτύρων:

— Νικολάου, Νικολάου, Μαρίας, Μαρίας, Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνου, Ἀνδρέου, Μελισσηνῆς, Ἠλία, Ἠλία...

Ποῦ νὰ τελειώσουν; Πολλὰ εἶναι τὰ χειρόγραφά του. Τετράδια ὁλόκληρα. Τελειώνει ὁ ἕνας κατάλογος καὶ ἀρχίζει τὸν ἄλλο. Καὶ λείπουν ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν ἀγνώστων θυμάτων. Εἶναι πάρα πολλοὶ αὐτοὶ οἱ ἀνώνυμοι, οἱ ἄγνωστοι νεκροί. Κανεὶς δὲν ἦρθε νὰ τοὺς ἀποζητήσει. Κανεὶς δὲν ἦρθε νὰ τοὺς κλάψει, νὰ τοὺς μνημονέψει μὲ μιὰ φούχτα βρασμένο σιτάρι. Γιατὶ κανεὶς δικός τους δὲν ἀπόμεινε. Ὅμως ξέρει τὰ ὀνόματά τους ὁ Κύριος τοῦ Πόνου, τοῦ Μαρτυρίου καὶ τῆς Θυσίας. Ὁ Κύριος τοῦ Οἴκτου. Αὐτὸς τὰ γνωρίζει ἕνα πρὸς ἕνα, ὅπως μπορεῖ νὰ ξεχωρίζει αὐτὲς τὶς ἑκατοστὲς τῶν Νικολάων, τῶν Κωνσταντίνων καὶ τῶν Γιάννηδων, ποὺ ὁ ἀρχιερέας ἀπαγγέλνει δίχως οἰκογενειακὸ ἐπώνυμο.

Ἕνας λαϊκὸς ποιητὴς βγαίνει στὸ τέλος μπροστὰ στὸ λόφο τῶν κολλύβων, ποὺ εἶναι τόσα τὰ σταροκούκκουτσά τους, ὅσοι καὶ οἱ νεκροὶ τοῦ Μελιγαλᾶ. Ὁ ποιητὴς ἀπαγγέλνει, μὲ μονότονη, κουραστικὴ φωνή, μιὰ ραψωδία ἀπὸ αὐτοσχεδίους στίχους του. Ἀναφέρεται σὲ τοπία καὶ ὀνόματα γνωστά. Τὸ ποίημά του προκαλεῖ νέο κύμα σπαραγμοῦ στὶς γυναῖκες. Εἶναι ὁλόκληρο τὸ χρονικὸ τῆς σφαγῆς.

Βουλκάνι, ποὔχεις στὴν κορφὴ τὸ μέγα Μοναστήρι,
γιατί σημαίνει πένθιμα, διπλὰ τὸ σημαντήρι;
Μὲ τὸ Τετράζι ἐμάλωσες ἢ μὲ τὸ Μακρυπλάϊ;
Μὲ τῆς Χειράδας τὸ βουνό; Τὰ Κόκκαλα; Τὴν Τζούκα;
Μήτε τὴν Τζούκα μάλωσα, μηδὲ καὶ τὸ Τετράζι,
μόν' τοῦ Σταυροῦ ἀνήμερα, σὰν πῆρε νὰ χαράζει,

βλέπω τοὺς κάμπους ἔρημους, χωριὰ χωρὶς ἀνθρώπους,
χωρὶς λεβέντες Ἕλληνες, παπάδες, ἐπιτρόπους,
χωρὶς δασκάλους, προεστούς, γιατροὺς καὶ δικηγόρους,
χωρὶς γενναίους στρατηγούς, τοῦ Ἔθνους πρωτοπόρους.
Θαῤῥῶ τῆς Μαυροζούμαινας τὴ μαύρη τὴν Πηγάδα,
τὸ νέο Σοῦλι, Ζάλογγο, τὸ νέο τὸν Καιάδα.
Κατὰ τετράδες πήγαιναν οἱ Μάρτυρες δεμένοι,
τῆς Κοριτσᾶς οἱ γίγαντες, τῆς Πίνδου οἱ ἀντρειωμένοι.
Βλέπω τὴ ράχη τ' Ἀη-Λιᾶ μὲ τὸ ψηλὸ ρολόϊ,
τὸ μαῦρο τὸ Μελιγαλὰ κι ἀκῶ τὸ μυρολόϊ.
Βλέπω ψηλὰ τὴν ἐκκλησιά, τὸ μαῦρο Μπεζεστένι.
Σὰν πρόβατα τοὺς ἔσφαζαν οἱ Βούλγαροι καὶ Ἀρμένιοι...

Καὶ ξεκινᾶμε γιὰ τὸν τόπο τοῦ Μαρτυρίου. Ἐκεῖ στὴν πηγάδα ὁ Δεσπότης θὰ διαβάσει τὴν παράκλησή του γιὰ τὴν εἰρήνη τῶν μαρτύρων. Ἐκεῖ, πάνω στοὺς ὁμαδικοὺς τάφους, θὰ καοῦν τὰ τελευταῖα κεριά, θὰ σωριαστοῦν τὰ τελευταῖα λουλούδια, θὰ χυθοῦν τὰ τελευταῖα δάκρυα. Ὅλο τὸ χωριὸ μᾶς ἀκολουθεῖ. Ὁ ἥλιος βαρᾶ δυνατά. Ὁ Δεσπότης. Ὁ Νομάρχης. Τὸ Κοινοτικὸ Συμβούλιο. Οἱ δίσκοι μὲ τὰ κόλλυβα. Τὰ στεφάνια. Τὰ πανέρια μὲ τὶς μακαριές. Καὶ πίσω μας ὅλο τὸ χωριό. Γυναῖκες οἱ πιὸ πολλές. Εἶναι μιὰ πορεία παράξενη μέσα στὸ κατάφωτο τοπίο. Κανένας δὲ μιλᾶ. Ἀκούεται μονάχα ὁ κούφιος ἦχος ἀπὸ τὸ ποδοβολητὸ τῶν ἀνθρώπων στὸ χῶμα.

Σὰν πλησιάσαμε στὸν τόπο τοῦ Μαρτυρίου, ἀπότομα ἔφτασαν στὴν ἀκοή μου ἕνα πλῆθος ἀπὸ σύμμιχτες φωνές. Ξαφνιάστηκα. Εἶταν τραγούδια καὶ ξεφωνητά, ὅπως γίνεται στὰ λαϊκὰ πανηγύρια, ὅπου τὰ παιδιὰ ξετρελλαίνονται ἀπὸ τὸ φῶς καὶ τὴ χλαλοή, καὶ ξεσπᾶνε σὲ κραυγὲς καὶ χαρούμενη βουή. Γιατὶ οἱ φωνὲς εἶταν σὰν παιδιάτικες.

Ἑτοιμαζόμουν νὰ ἐκφράσω τὴν ἀπορία μου, πῶς ἀφήνουν τὰ παιδιὰ μιὰ τέτοια μέρα καὶ σ' ἕναν τέτοιο χῶρο νὰ ἐκδηλώνουν ἔτσι ἀστόχαστα τὴ ζωτικότητα τῆς ἡλικίας τους. Καὶ ξάφνου σὲ μιὰ καμπὴ τοῦ δρόμου βρέθηκα στὴ μέση τοῦ πανηγυριοῦ. Ἀλλοίμονο! Τὸ πανηγύρι τοῦ θανάτου εἶταν. Καὶ τὰ τραγούδια εἶταν τὰ τραγούδια τῶν νεκρῶν. Ἐδῶ εἶταν ἡ πελώρια πηγάδα. Καὶ πλάϊ στὸ φοβερὸ

στόμα της σταυροὶ φυτρωμένοι, σπαρμένοι ἄταχτα ἕνα γύρω. Σταυροὶ μὲ ὀνόματα καὶ σταυροὶ ἀνώνυμοι. Σταυροὶ χωμένοι στὸ χῶμα ὅπως χώνεται ἕνα μαχαίρι, καὶ ἄλλοι στημένοι ἀνάμεσα σὲ πέτρες. Καὶ πάνω στὶς πέτρες καῖγαν κεριά, πολλὰ κεριά, ποὺ καίγονταν καὶ ἔλυωναν καὶ λύγιζαν μέσα στὴ ζέστη τοῦ μεσημεριοῦ καὶ ἔπαιρναν φωτιὰ τὰ ξερὰ χόρτα. Καὶ πάνω στοὺς ὁμαδικοὺς τάφους ποὺ σημάδευαν οἱ σταυροί, κουρνιασμένες σὰν ὁμάδες μαῦρα πουλιὰ οἱ γυναῖκες. Κοπάδια μαῦρα, ποὺ ἀγκάλιαζαν τοὺς σταυρούς, χάϊδευαν τοὺς σταυρούς, καὶ ξεφώνιζαν τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν καὶ τοὺς τραγουδοῦσαν μυρολόγια :

Λιάκο μ' καὶ Λιάκο μ', Λιάκο μου καὶ χίλιες φορὲς Λιάκο!
Χίλια μαχαίρια στὴν καρδιὰ καὶ χίλια-δυὸ φαρμάκια!
Σήκου, λεβέντη μ', νὰ μὲ δεῖς, τὴν πόρτα μ' νὰ χτυπήσεις!
«Μάνα μ'», νὰ πεῖς, «ὥρα καλὴ» καὶ «μάνα μ', καλημέρα»...

Αὐτὲς εἶταν οἱ φωνὲς καὶ τὰ τραγούδια ποὺ εἶχα πάρει γιὰ ἀστόχαστη φασαρία παιδιῶν. Αὐτὰ τὰ μαῦρα κοπάδια τοῦ θρήνου δὲν τὰ ξαίρουμε ἐμεῖς, στὸν τόπο μας. Ἐδῶ, στὴ νότια Πελοπόννησο, ὁ θάνατος εἶναι μιὰ φοβερή, παλλαϊκή, ἐπίσημη, ἄγρια γιορτή. Τὸν τραγουδοῦν, τὸν κρατοῦν πάνω στὰ ροῦχα τους, στὸ μαντήλι τους, στὸ σπίτι τους, στὸ τραπέζι τους, στὴν κουβέντα τους χρόνια. Καὶ στριφογυρίζουν τὴν κάμα του μέσα στὴ πληγή τους, μὴν τύχει καὶ ξεχάσουν, μὴν τύχει καὶ στερήσουν ἀπὸ δάκρυα καὶ θρῆνο τὸ νεκρό τους.

Πλησιάζω τὶς ὁμάδες αὐτὲς τῶν γυναικῶν ἀναστατωμένος, τρομαγμένος. Ἀκούω τὰ αὐτοσχέδια τραγούδια τους, ποὺ κάθε δίστιχο τελειώνει τὴ μονότονη μουσικὴ φράση του σὲ κραυγή, μιὰ κραυγὴ ἄγριου πουλιοῦ.

Πλησιάζω δύο σταυροὺς ποὺ εἶναι φυτρωμένοι κοντά-κοντά. Τὰ κεριὰ καῖνε ἀγκαλιασμένα σὲ πλεξοῦδες. Ἡ φλόγα μαυρίζει μέσα στὸν ἥλιο ἢ ἐξαφανίζεται. Ἔξι γυναῖκες εἶναι ἐδῶ, ποὺ ἀγκαλιάζουν τοὺς σταυροὺς καὶ τοὺς χαϊδεύουν, ποὺ χτυποῦν μὲ τὴν παλάμη τὶς πέτρες τοῦ τάφου, βυθίζουν τὰ δάχτυλα στὸ χῶμα καὶ στὰ χορτάρια καὶ κλαῖνε καὶ τραγουδοῦν καὶ κινοῦνται μὲ τὸν ἴδιο ρυθμό.

Ποῦ εἶστε, πέντε ἀδέρφια μου, ποῦ εἶστε, οἱ δυὸ γονοί μου,
νἄρθετε πάλι ἀπόκοντα, νὰ κρούσετε τὴν πόρτα...

Εἶναι ἕνα σύθρηνο ἀπερίγραπτο, σκληρό, ποὺ σὲ παρασύρει ἀκαταγώνιστο καὶ ἑνώνει τὰ δάκρυά σου μὲ τὰ δάκρυα τούτου τοῦ ἀνατριχιαστικοῦ χοροῦ τῶν γυναικῶν, τούτου τοῦ κομμοῦ.

Ἕνας ἄνθρωπος στέκεται ἀπὸ πάνω τους. Προσπαθεῖ νὰ σηκώσει τὶς κοπέλες τουλάχιστον.

— Λόγο βγάζουν, τοὺς λέει. Ὁ κόσμος θέλει ν' ἀκούσει...

—Ἄφησέ τες νὰ κλάψουν, τοῦ λέω. Αὐτὸ εἶναι ποὺ θὰ τὶς ἀνακουφίσει καὶ ὄχι ὁ λόγος.

Μὲ κοιτάζει σιωπηλά. Κουνᾶ τὸ κεφάλι. Ὕστερα λέει:

— Τέσσερα χρόνια κλαῖνε.

— Εἶναι συγγενικός σας ὁ τάφος; ρωτῶ.

Μοῦ δείχνει τοὺς δύο σταυρούς.

—Ἐδῶ εἶναι οἱ γονοί μας, ὅλα τ' ἀδέρφια μας καὶ τέσσερα ἀνίψια...

Δύο βήματα παρέκει εἶναι ἡ πηγάδα. Πελώρια, φαρδειά, ξέχειλη ἀπὸ νερὸ πηχτό, μαυροπράσινο. Ὁ δυνατὸς μεσημεριάτης ἥλιος τὸ λογχίζει κάθετα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαπεράσει τὴν ἐπιφάνειά του. Ἡ σιωπὴ σκεπάζει τὸ τρομερὸ μυστικό της.

Ἐκεῖ μέσα λυώνουν πολλὲς ἑκατοντάδες ἄταφοι.

Γύρω - τριγύρω στὶς ὄχθες εἶναι ἕνα μαῦρο στεφάνι ἀπὸ γυναῖκες.

Βλέπουν τὸ νερὸ καὶ τραγουδοῦν. Μπορεῖ νἄναι μέσα οἱ δικοί τους. Μπορεῖ καὶ νὰ μὴν εἶναι. Ἡ πηγάδα κρατεῖ τὰ μυστικά της. Εἶναι θολὴ καὶ πράσινη. Εἶναι σιωπηλή. Οἱ μαῦρες γυναῖκες θρηνοῦν γύρω στὸ νερὸ αὐτὸ τὸ Ἀχερούσιο. Θρηνοῦν καὶ τραγουδοῦν. Καὶ ἀνάβουν κεράκια κίτρινα καὶ τὰ κολνοῦν στὶς πέτρες. Καὶ πάλι παίρνουν φωτιὰ τὰ ξερὰ χόρτα. Τὰ χτυποῦν μὲ τὴ παλάμη νὰ σβήσουν.

—Ἐδῶ τοὺς ἔφερναν, μοῦ λέει ὁ πρόεδρος. Τὰ χέρια τους δεμένα πίσω. Μιὰ μαχαιριά, μιὰ τσεκουριὰ στὸ σβέρκο, μιὰ πιστολιὰ καὶ κατόπι τοὺς ἔσπρωχναν. Οἱ πιὸ πολλοὶ πέ-

φτανε μισοζώντανοι. Ὕστερα φούσκωσαν τὰ κορμιὰ κι ἀνέβηκε, ξεχείλισε τὸ νερό . . .

Οἱ καμπάνες τοῦ χωριοῦ χτυποῦν ἀπὸ τὴν αὐγὴ νεκρώσιμα. Ὁ ἦχος ἔρχεται ἀργά, περνᾶ πάνω ἀπὸ τὰ χόρτα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ ἐλαιόδεντρα ποὺ εἶναι φορτωμένα καρπό.

Ξαναβλέπω τὸ λαϊκὸ ποιητὴ ποὺ μίλησε στὴν ἐκκλησία. Ἔφερε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ἁη - Δημήτρη, λίγο χῶμα γιὰ τοὺς νεκρούς. Τινάζει τὸ χαρτάκι στὴν πηγάδα. Τὸ πράσινο νερὸ τὸ καταπίνει σιωπηλά.

Καὶ τὸ Κοινοτικὸ Συμβούλιο μοῦ ζητᾶ νὰ μιλήσω γιὰ τοὺς 2.300 σφαγμένους τοῦ Μελιγαλᾶ. Πῶς νὰ μιλήσει κανεὶς μπροστὰ στὸ σιωπηλὸ νερὸ τῆς πηγάδας καὶ μέσα στὸ Αἰσχύλειο σύθρηνο τῶν γυναικῶν τοῦ Μελιγαλᾶ;

Ἀκούω τὰ φτωχὰ λόγια μου νὰ ἠχοῦν παράταιρα στὴν ἀκοή μου. Ὕστερα ὁ λυγμὸς μοῦ κλείνει τὸ λαρύγγι, μοῦ πνίγει τὴ φωνὴ καὶ μὲ παίρνουν τὰ δάκρυα. Ἡ πηγάδα μὲ κοιτάζει μὲ τὸ πράσινο νερό της. Ἡ Ἀχερουσία. Χωρὶς κυματισμό. Χωρὶς φωνή. Γύρω στὶς ὄχθες ἕνα στεφάνι φλόγες ἀπὸ κεράκια. Καὶ ἕνα στεφάνι γυναῖκες στὰ μαῦρα. Καὶ τὸ νερὸ ποὺ σωπαίνει. Καὶ τὸ νερὸ ποὺ σωπαίνει . . .

Ο ΦΟΒΕΡΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

ΙΜΟΥΝΑ στὴν Καλαμάτα, ὅταν ἕνα πρωὶ ἦρθαν στὸ ξενοδοχεῖο μου μιὰ συντροφιὰ Μανιάτες νὰ μὲ προσκαλέσουν νὰ πάω στὴν πατρίδα τους. Εἶταν νέοι, καὶ δυὸ ἀπ᾽ αὐτοὺς φοροῦσαν τὴν πολεμικὴ στολὴ τῶν ἀντικομμουνιστικῶν ὁμάδων τῆς Λακωνίας, μὲ τὸ ἐθνόσημο στὸ μαῦρο σκουφί. Εἶταν ἀντιπροσωπεία ἀπὸ τὰ παραθαλάσσια χωριὰ τῆς Μάνης καὶ ἕνα βενζινόπλοιο μᾶς περίμενε ἀραγμένο στὴν προκυμαία τῆς Καλαμάτας.

Μέσα στὸ πλοῖο εἶταν κι ἄλλοι Μανιάτες. Εἶταν κ᾽ ἕνα ξανθὸ ἀλογάκι δεμένο στὸ κατάρτι, καὶ μιὰ κοπέλα τὸ τάϊζε στὴ φούχτα της ψωμί, τοῦ μιλοῦσε καὶ τοῦ χάϊδευε τὸ μέτωπο κάθε φορὰ ποὺ τὸ ἀνησυχοῦσε τὸ δροσερὸ κύμα σὰν τοῦ ράντιζε τὰ καπούλια.

Εἶταν μιὰ ὄμορφη ἐκδρομὴ μ᾽ ἕνα γερὸ σκάφος ποὺ ἔτρεχε μέσα σὲ μιὰ θάλασσα ζωντανή, λουλακιὰ μὲ ἀσημένια στραφτερὰ λέπια. Πηγαίναμε πρίμα, παίρνοντας ξυστὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Καλαματιανοῦ κάβου. Εἶναι ἡ μεσιανὴ ἀπὸ τὶς τρεῖς γλῶσσες ποὺ ἁπλώνει μέσα στὸ χάρτη πρὸς τὸ Νοτιὰ τὸ ἀμπελόφυλλο τοῦ Μοριᾶ. Αὐτὴ ποὺ τελειώνει στὸ ἀκρωτήρι Ταίναρο, τὸν Κάβο Ματαπά. Ὥρες βάσταξε τὸ ταξίδι κι ὅλη τὴν ὥρα ἕνας γέρος Μανιάτης μοῦ διηγότανε τὰ συνήθια τοῦ τόπου του καὶ μοῦ ἔδινε ὁλοένα τὶς πληροφορίες ποὺ τοῦ ζητοῦσα.

Ὁ γέρος μοῦ ἔλεγε ἱστορίες τοῦ «γδικιωμοῦ» παλιὲς καὶ συγκαιρινές. Ὁ γδικιωμός, ποὺ μὲ τὴ μετάπτωση καὶ τὴν ἐπέκταση τοῦ νοήματος λέγεται καὶ δικιωμός, εἶναι ἡ πράξη ποὺ ὁρίζει στὸν κάθε Μανιάτη ὁ ἄγραφος νόμος τῆς τιμῆς. Νὰ πάρει τὸ αἷμα του πίσω. Αὐτὸ σημαίνει νὰ κάνει μόνος, μὲ τὸ χέρι του, δικαιοσύνη γιὰ μιὰ προσβολὴ ποὺ τοῦ ἔγινε μὲ λόγο, μὲ πράξη προσβλητικὴ ἢ μὲ φονικό.

Ἂν ἔδειραν ἢ σκότωσαν ἕναν ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια, ἔχουνε χρέος, ὅλοι ὅσοι συνδέονται μὲ συγγένεια αἵματος μὲ τὸ θύμα, νὰ βγάλουν ἀπὸ πάνω τους τὴ ντροπή, ἀνταποδίνοντας τὴν πράξη στὸν ἔνοχο ἢ σ' ἕνα μέλος τῆς οἰκογένειάς του.

Κατὰ προτίμηση πρέπει νὰ πληρώσει ὁ «κάλλιος» τῆς ἀντίπαλης συγγενικῆς ὁμάδας. Μοῦ διηγήθηκαν γιὰ κάποιον ποὺ τόνε σκότωσαν ὅταν τὸ μοναδικὸ παιδὶ ποὺ ἄφησε εἶτανε βρέφος. Τὸ βρέφος μεγάλωσε καὶ ἀναθράφηκε μὲ τὴ μοναδικὴ ἀποστολὴ νὰ πάρει τὸ αἷμα του πίσω. Καὶ τὄκαμε μόλις ἔγινε δεκατριῶ χρονῶ. Πῆρε τὸ ντουφέκι ποὺ ἡ μάνα του φύλαγε κρεμασμένο στὸν τοῖχο γιὰ τὴ μεγάλη μέρα, ἔστησε «χωσία», ὅπως λένε ἐκεῖ τὴν παγάνα, καὶ ἔκαμε τὸ γδικιωμὸ τοῦ πατέρα του.

Σ' ἕνα χωριὸ ὁ μοναδικὸς ἀρσενικὸς ἀπόγονος μιᾶς οἰκογένειας, ποὺ ἔπρεπε νὰ πάρει πίσω τὸ αἷμα ἑνὸς προγόνου ποὺ δὲν πρόφθασε νὰ γνωρίσει, εἶταν ἕνα παιδί, ποὺ εἶχε φύγει ἐν τῷ μεταξὺ στὴν Ἀμερική. Ἐκεῖ μεγάλωσε, ἔζησε τριανταπέντε, σαράντα χρόνια καί, σὰν ἔπιασε μερικὰ λεφτά, ἡ ἀκατανίκητη νοσταλγία τῆς Μανιάτικης γῆς τὸν ἔφερε πίσω στὴν πατρίδα του. Πενηνταπέντε - ξήντα χρονῶ ἄνθρωπος.

Οἱ χωριανοὶ πῆγαν καὶ τὸν καλωσόρισαν.

— Καλὰ τὄπραξες, τοῦ εἶπαν. Σαράντα χρόνια τώρα ὁ σκοτωμένος σου σὲ καρτερᾶ νὰ πάρεις τὸ αἷμα του πίσω, νὰ γίνει ὁ δικιωμός του.

Ὁ ἄνθρωπος ξαφνιάστηκε. Δὲν ἤξαιρε γιὰ ποιὸν σκοτωμένο τοῦ λέγανε, δὲ γνώρισε ποτὲς τὸ θύμα, ἐξάλλου, τόσα χρόνια στὴν ξενιτιά, τὸ μόνο ποὺ δὲ συλλογιότανε εἶταν νὰ κάνει φονικό.

— Δὲν ἔχω ἰδέα γι' αὐτὰ ποὺ μοῦ λέτε, ἀπάντησε στοὺς

συχωριανούς. Ἐγὼ ἦρθα νὰ ξεκουραστῶ στὸν τόπο μας, νὰ πάρω κανὲ χωράφι, ν' ἀνοίξω καμιὰ δουλειά, νὰ ζήσω τ' ἀποδέλοιπά μου χρόνια ἀγαπημένα μὲ ὅλο τὸν κόσμο, ἔτσι ὅπως ζοῦσα στὴν Ἀμερική!

Ὁ δυστυχισμένος δὲν ἤξαιρε πὼς ἡ ψυχὴ τῆς Μάνης, ἡ πικρὴ ψυχὴ τῆς Μάνης, τὸν παρακολουθοῦσε ἐκεῖ μακρυὰ ποὺ δούλευε, τὸν παρακολουθοῦσε καὶ περίμενε ἐπὶ πενήντα χρόνια τὸ γυρισμό του. Τώρα οἱ συχωριανοί του τὸν κοίταζαν μὲ θλίψη καὶ ἀπογοήτεψη. Σούφρωσαν αὐστηρὰ τὰ σεβάσμια μέτωπα.

— Δὲ γίνεται, εἶπαν. Ἐσὺ ἀπόμεινες ὁ μοναδικὸς ἀρσενικὸς τῆς φαμελιᾶς σου, σὲ σένα πέφτει τὸ χρέος. Ὁ φονιὰς πέθανε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Ἄφησε ὅμως ἕνα γιὸ καὶ τρεῖς κόρες. Αὐτὸς ὁ γιὸς εἶναι σήμερα εἰκοσιπέντε χρονῶ. Καὶ εἶναι ὁ κάλλιος τῆς φαμίλιας. Αὐτὸν ἔχεις χρέος νὰ σκοτώσεις. Πλάϊ στὸ χτῆμα σας εἶναι τὸ δικό του. Θὰ τοῦ φυλάξεις «χωσία» καὶ θὰ τοῦ τὴν ἀνάψεις. Ν' ἀναπαυτεῖ ὁ νεκρός σου, νὰ ξαναβρεῖς κ' ἐλόγου σου τὴν τιμή σου.

Ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ θυμώνει.

—Ἀκοῦστε νὰ σᾶς πῶ, τοὺς εἶπε. Ὁ νεκρός μου, ποὺ ποτὲς δὲν τόνε γνώρισα, εἶναι ἀναπαμένος στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ δικιά μου ἡ τιμὴ δὲν ἔχει κανένα πάρε-δῶσε μ' αὐτὰ ποὺ μοῦ λέτε. Νὰ μ' ἀφήσετε ἥσυχο λέω ἐγώ!

Οἱ χωριανοὶ κοιτάχτηκαν ἀναμεταξύ τους, κούνησαν τὰ κεφάλια μὲ περιφρόνηση. Πῆραν τὰ ραβδιά τους, σηκώθηκαν κ' ἔφυγαν. Ἔφυγαν καὶ τὸν ἄφησαν στὴν ἀπομόνωση τοῦ περιφρονημένου, ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσε παντοῦ. Στὸ δρόμο, στὸν καφενέ, στὴν ἐκκλησιά. Μέσα στὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων ποὺ τόνε τριγύριζαν ἀντίκρυζε ἀδιάκοπα τὴ μομφή. Οἱ γυναῖκες, ὅταν περνοῦσε, σκουντιόντανε μὲ τοὺς ἀγκῶνες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ παλληκάρι, ὁ «κάλλιος» τῆς ἄλλης οἰκογένειας, μόλις ἔμαθε πὼς ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ ὁ μοιραῖος ἐκδικητής, πῆρε τὰ μέτρα του. Γύριζε μὲ τὸ χέρι στὴν κουμπούρα καί, σὰν δὲν εἶχε τ' ὅπλο πρόχειρο, κάθε φορὰ ποὺ περνοῦσε ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ Ἀμερικάνου, τὄκανε συνοδιὰ μὲ τὸν σ υ ν ε β γ α λ τ ή.

— Τί εἶναι πάλι αὐτὸς ὁ συνεβγαλτής, ρώτησα τὸ γεροντάκι ποὺ μοῦ διηγόταν τὶς παλιὲς θύμησές του.

—Ὁ συνεβγαλτὴς εἶναι ἕνας ἄντρας ἀπὸ μιὰν ἄλλη φαμίλια, ἄσχετη μὲ τὸ φονικὸ ποὺ ἔγινε. Ὅταν πάρεις συνεβγαλτὴ μαζί σου, μπορεῖς νὰ περάσεις ἄφοβα ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ὀχτροῦ ποὺ σὲ παραφυλάει νὰ σὲ σκοτώσει. Κανένας δὲν πρόκειται νὰ πειράξει τρίχα ἀπὸ τὸ κεφάλι σου, μακάρι νὰ τοὔχεις σκοτώσει τὸν πατέρα. Ἄν, ὡστόσο, λάχει καμιὰ φορὰ νὰ συνεπάρει τὸ πάθος κανέναν καὶ νὰ χτυπήσει τὸν ὀχτρό του μὲ συνοδιὰ τοῦ συνεβγαλτῆ, τότες ἀλλοίμονο σ' αὐτὸν ποὺ θὰ πατήσει τὸ νόμο! Ὅλοι οἱ ἄντρες ἀπὸ τὸ σόϊ τοῦ συνεβγαλτῆ πρέπει νὰ λογαριάσουν τὴν προσβολὴ γιὰ δικιά τους, καὶ νὰ πάρουν κι αὐτοὶ τὸ γδικιωμό τους.

— Καὶ ἅμα ὁ συνεβγαλτὴς ἔχει δουλειά, ἢ εἶναι ἀνήμπορος στὸ στρῶμα;

— Τότες θὰ πάρει τὸ ραβδὶ τοῦ συνεβγαλτῆ καί, περνώντας ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ὀχτροῦ, θὰ πεῖ: « Βαστῶ τὸ ραβδὶ τοῦ τάδε, τοῦ συνεβγαλτῆ μου »! Καὶ πάλι τρίχα δὲ θὰ πάθει ἀπὸ τὸ κεφάλι του. Καὶ ἂν μολαταῦτα ἡ προσβολὴ γίνει στὸ ραβδὶ τοῦ συνεβγαλτῆ, ἡ προσβολὴ λογαριάζεται πὼς ἔγινε στὸ πρόσωπο τοῦ συνεβγαλτῆ καὶ σ' ὅλο τὸ σόϊ του. Ὅμως, ὅσο ξαίρω κι ὅσο θυμᾶμαι γώ, ποτὲς δὲν ἔγινε τέτοια μπαμπεσιὰ στὸ ραβδὶ τοῦ συνεβγαλτῆ.

Ἄκουγα μὲ ἀπορία τοῦτα τὰ παράξενα πράματα, καὶ ἕνας δάσκαλος, ποὺ πήγαινε στὴ θέση του μετὰ τὶς διακοπές του, εἶπε χαμογελώντας:

— Τὸ ραβδὶ τοῦ συνεβγαλτῆ εἶναι τὸ « κηρύκειον ».

—Ἀλήθεια, εἶναι τὸ κηρύκειον.

— Σημειῶστε ἀκόμα, συμπλήρωσε ὁ γέρος, πὼς ποτὲς δὲν ἔγινε στὴ Μάνη γδικιωμὸς σὲ γυναίκα. Μπορεῖ νὰ περνᾶ μεσάνυχτα, ἀσυντρόφευτη, ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ὀχτροῦ· κανένας δὲ θὰ τὴν ἀγγίξει. Καὶ σὰν προσβάλει κανεὶς μιὰ γυναίκα, πάλι οἱ ἀρσενικοὶ τῆς φαμίλιας της θὰ πάρουν τὸ γδικιωμό της πάνω σὲ ἀρσενικούς. Ποτὲς πάνω σὲ γυναίκα.

Παρακάλεσα τὸ γέρο συνταξιδιώτη μου νὰ συνεχίσει τὴν ἱστορία ποὺ μοῦ ἄρχισε γιὰ τὸν Ἀμερικάνο συντοπίτη του.

— Δὲν ἔχουμε πολλὰ νὰ ποῦμε γι' αὐτόν, εἶπε ὁ γέρος. Ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ φοβᾶται καὶ πῆρε τὰ μέτρα του. Πήγαινε στὸ χωράφι μὲ ἕνα πιστόλι γεμάτο στὴ μέση. Μιὰ

μέρα, πῶς τὄκαμε πάνω στὴ δουλειά του, γλίστρησε σὲ μιὰ πέτρα κ' ἔπεσε. Παίρνει φωτιὰ τὸ πιστόλι καὶ τὸν ἀφήνει στὸν τόπο. Ἔ, ἀπὸ τότες ποὺ ἔγινε αὐτὸ τὸ περιστατικό, οἱ χωριανοὶ ἔχουν νὰ τὸ λένε ὥς τὰ σήμερα καὶ νὰ τὸ πιστεύουν: πὼς ὁ ἀγδίκιωτος νεκρὸς τὄκαμε, γιὰ νὰ τιμωρήσει τὸν ἀνάξιο ἀπόγονο, ποὺ πάτησε τὸ νόμο τῆς Μάνης.

Ἡ τιμὴ τῆς γυναίκας στὴ Μάνη εἶναι μιὰ φοβερὴ ὑπόθεση. Δὲν εἶναι πολλὲς μέρες ποὺ διάβασα στὶς ἐφημερίδες γιὰ τὸν νεαρὸ ἐκεῖνον μαθητή, ποὺ ξεκίνησε σταλμένος ἀπὸ τὴ Μάνη νὰ καθαρίσει τὴν τιμὴ τοῦ σπιτιοῦ του. Εἶχαν φτάσει ἐκεῖ κάτω διαδόσεις, πὼς ἡ ἀδελφή του, ποὺ ἔμενε ἐδῶ στὴν Ἀθήνα, πρόσβαλε τὸ σόϊ της. Ὁ μικρὸς πῆρε ἕνα ὅπλο καὶ ἦρθε. Πῆγε, βρῆκε τὴν ἀδελφή του καὶ τὴν πῆγε σ' ἕνα γιατρό, νὰ διαπιστώσει τὴν ἁγνότητά της. Ὁ γιατρός, χωρὶς νὰ φαντάζεται πὼς ἀπαγγέλνει τὴν καταδίκη της εἰς θάνατο, εἶπε στὸ ἀγοράκι πὼς ἡ ἀδελφή του δὲν εἶναι πιὰ κόρη. Ὁ μικρὸς πλήρωσε τὸ γιατρὸ καί, βγαίνοντας, πάνω στὴ σκάλα τοῦ ἰατρείου σκότωσε τὴν ἀδελφή του.

Ξαίρω ὅμως ἕνα περιστατικὸ ἀκόμα πιὸ χαραχτηριστικό, καὶ εἶναι χρόνια τώρα ποὺ ἐπιθυμῶ κάποτε νὰ τὸ δέσω λογοτεχνικὰ μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς νεοελληνικῆς τραγωδίας.

Ζοῦσαν σ' ἕνα χωριὸ τῆς Μάνης μιὰ χήρα γυναίκα μὲ τὰ δυὸ κορίτσια της. Ζαφείρω λέγανε τὴ μεγάλη, ποὺ εἶταν ὅμορφη, θεωρητικιὰ καὶ ἐρωτιάρα. Μαρία λέγανε τὴ μικρή. Αὐτὴ εἶταν ἕνας τύπος καθαρὰ Μανιάτικος. Ἰσχνή, μελαχροινή, μὲ αὐστηρὰ χαραχτηριστικὰ καὶ πεισματικὸ στόμα. Στὸ μελαγχολικὸ αὐτὸ πρόσωπο ἔρριχναν τὸ φῶς τους δύο πελώρια φλογερὰ μαῦρα μάτια.

Μιὰ μέρα λοιπὸν κάποιος εἶπε μέσα στὸ χωριὸ κι ἀκούστηκε πὼς ἡ Ζαφείρω φιλήθηκε στὸ χωράφι μ' ἕνα παλληκάρι. Ὁ λόγος αὐτὸς γύρισε ἀπὸ πόρτα σὲ πόρτα, καὶ ἡ ντροπὴ σκέπασε τὸ φτωχὸ σπίτι μὲ τὶς τρεῖς γυναῖκες. Οἱ συχωριανὲς τὴ δείχνανε σὰν περνοῦσε:

—Ἡ μπομπεμένη!

Καὶ σὰν περνοῦσε ἡ μάνα της:

—Ἡ μάνα τῆς μπομπεμένης!

Καὶ σὰν περνοῦσε ἡ Μαρία: Ἡ ἀδελφὴ τῆς μπομπεμένης!

Ἡ ζωὴ ἄρχισε νὰ γίνεται ἀβίωτη μέσα στὸ σπίτι, ποὺ τὸ τύλιξε ἡ περιφρόνηση καὶ ἡ ὀργὴ τοῦ κόσμου. Καὶ ἡ ντροπὴ εἴτανε πιὸ μεγάλη καὶ δὲν εἶχε γιατρεμό, γιατὶ ἡ μικρή, φτωχὴ οἰκογένεια δὲν εἶχε κανένα ἄντρα, μηδὲ ἀρσενικὸ συγγενολόϊ, νὰ πάρει ἀπάνω του τὸ γδικιωμό, νὰ ξεπλύνει στὸ αἷμα τὴν ἀτιμία. Ἕνα πένθος ἀσήκωτο ἔπεσε μέσα στὸ σπίτι.

Ἡ Μαρία σηκώθηκε μιὰ νύχτα, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ κοιμηθεῖ ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἔγνοιας. Πῆγε καὶ ηὗρε τὴ μάνα της στὸ στρῶμα.

— Μάνα, τῆς λέει, δὲν ἔκανες κανένα ἀγόρι γιὰ ντουφέκι. Μόνο ἐμᾶς τὶς δύο ἄραχλες ἔκανες.

— Ἔτσι τὸ θέλησε ὁ Θεός, ποὺ μ' ἄφησε ἄναντρη, εἶπε ἡ μάνα.

— Καὶ τώρα ποὺ δὲν ἔχουμε ἀρσενικὸ στὴ φαμίλια μας, τί πρέπει νὰ γίνει μάνα ;

— Τίποτα δὲ θὰ γίνει, λέει ἡ γυναίκα. Θὰ πίνουμε τὴ ντροπή μας καὶ θὰ βυζαίνουμε τὸ φαρμάκι μας. Καὶ μήτε σύ, μήτε αὐτὴ ἡ προκομένη θὰ δεῖ στέφανο στὸ προσκέφαλό της.

Ἡ Μαρία σώπασε γιὰ πολλὴν ὥρα. Εἶχε χαμηλωμένα τὰ μάτια καὶ ἔξυνε μὲ τὸ νύχι τὸ στρῶμα. Ὕστερα, ξαφνικά, σήκωσε τὰ μάτια, ἀκούμπησε τὴ φλογερὴ ματιά της στὸ πρόσωπο τῆς μητέρας.

— Ἄκου ἐδῶ, μάνα! εἶπε. Μιὰ καὶ δὲν εἶναι κανένας νὰ μᾶς προστατέψει, μιὰ καὶ δὲν ἔχω ἀδελφὸ νὰ διαφεντέψει τὸ σπίτι μας, ἐγὼ θὰ τὸ κάνω!

— Τί θὰ κάνεις! λέει ἡ μάνα.

— Πρέπει νὰ τὴ σκοτώσω!

Ἡ μάνα πετάγεται τρομαγμένη.

— Τὴ Ζαφείρω μας ; Χριστὸς καὶ Παναγιά !

— Τὴ Ζαφείρω ! λέει τὸ κορίτσι.

Ἡ γριὰ σηκώνεται. Τὴν παρακαλεῖ. Τὴ χαϊδεύει. Τὴν ἐξορκίζει. Τῆς χαϊδεύει νευρικὰ τὰ χέρια.

— Πῶς μπορεῖ νὰ γίνει αὐτό ; λέει. Ποῦ ἀκούστηκε σὲ γυναίκα τέτοιο πράμα ; Αὐτὰ δόθηκαν γιὰ τοὺς ἄντρες. Καὶ ἀφοῦ ὁ Θεὸς δὲ μᾶς ἔδωσε ἀγόρι . . .

Καὶ τῆς μιλᾶ σιγανὰ μέσα στὴ νύχτα, νὰ τῆς βγάλει ἀπὸ τὸ νοῦ τούτη τὴν ἰδέα.

Ἡ μικρὴ δὲ μιλᾶ. Ἀφήνει τὴ μάνα νὰ λέει. Στὸ τέλος σηκώνεται καὶ φεύγει.

— Καλά, λέει κοντοσύλλαβα καὶ γυρίζει στὸ στρῶμα της.

Ἀπὸ κείνη τὴ μέρα ἡ ζωὴ γίνεται πιὸ καταθλιπτικὴ ἀνάμεσα στὶς τρεῖς γυναῖκες. Ἡ Μαρία παρακολουθεῖ μὲ τὰ φλογερὰ μάτια της τὴ μεγάλη ἀδελφή, ποὺ δὲν τολμᾶ νὰ τὴν κοιτάξει καταπρόσωπο. Παρακολουθεῖ τὰ βήματά της, τὶς κινήσεις της, τὰ ροῦχα της. Ἡ Ζαφείρω νοιώθει ἕνα πνιγερὸ δίχτυ νὰ τὴν τυλίγει. Ἀόρατο, ἀβάσταχτο καὶ ἄλυτο. Καὶ οἱ μέρες περνοῦν γεμάτες ντροπή, γεμάτες σιωπή, οἱ νύχτες δίχως ὕπνο.

Μιὰ νύχτα, ἡ μητέρα ποὺ λαγοκοιμᾶται καὶ ξεπετάγεται σὲ κάθε τρίξιμο, ἀκούει μέσα στὸν ὕπνο της λαφριά, ξυπόλυτα βήματα στὰ σκοτάδια. Κάποιος περπατᾶ μέσα στὸ σκοτάδι. Ἡ καρδιά της μαντεύει, χύνεται, ἁπλώνει ψαχτὰ τὰ χέρια.

Πιάνει τὰ ροῦχα τῆς Μαρίας. Γυρεύει τὰ χέρια της. Πιάνει μέσα στὸ σκοτάδι τὰ χέρια της. Τὰ δάχτυλά της ἀγγίζουν τὸ δροσερὸ σίδερο. Εἶναι τὸ τσεκούρι γιὰ τὰ ξύλα, ποὺ κρατᾶ ἡ Μαρία. Καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ ποὺ τραβάει εἶναι ἡ κάμαρη ποὺ κοιμᾶται ἡ Ζαφείρω.

Ἡ μάνα ἀγκαλιάζει τὰ πόδια τῆς μικρῆς. Παίρνει τὸ σίδερο ἀπὸ τὰ χέρια της. Κλαίει μέσα στὸ σκοτάδι.

— Τί πᾶς νὰ κάνεις, καταραμένη ; τῆς λέει. Τὴν ἀδερφή σου ;

Ἡ Μαρία δὲ μιλᾶ.

Ἀφήνει τὸ τσεκούρι στὰ χέρια τῆς μάνας καὶ γυρίζει στὸ στρῶμα της. Μόνο τ' ἀναφυλλητά της ἀκούγονται μέσα στὴ νύχτα.

Καὶ οἱ μέρες περνοῦν δύσκολες, ντροπιασμένες. Καὶ οἱ νύχτες γεμάτες ἀγωνία καὶ ὑποψίες καὶ τρομάρες.

Μιὰ μέρα ἡ Μαρία παίρνει τὸ τσεκούρι καὶ τὴν τριχιὰ νὰ πάει στὸ χωράφι γιὰ ξύλα. Τὴν περίμεναν ὣς τὸ βράδυ, δὲ γύρισε. Πῆραν τὰ φανάρια καὶ γύριζαν ψάχνοντας.

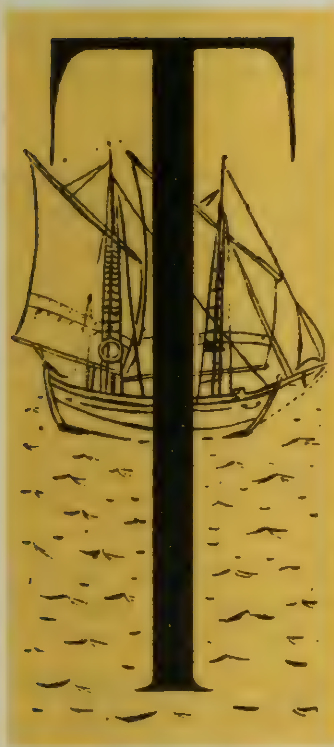
Τὴ βρήκανε κρεμασμένη μὲ τὴν τριχιὰ στὸ λαιμό της, ἀπὸ μιὰν ἀγριοσυκιά.

Ὁ φοβερὸς νόμος τῆς Μάνης.

ΡΟΔΟΣ

Τ Α Ξ Ι Δ Ι

Ι ΕΙΝΑΙ ἀλήθεια ἕνα ταξίδι;

Νομίζω πὼς δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἕνας ἀκόμα τρόπος γιὰ νὰ ἐξερευνοῦμε καὶ νὰ διαπιστώνουμε τὶς δυνάμεις ποὺ κατέχει ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς μας στὸ νὰ ἀνταποκρίνεται συνθετικὰ στὰ φαινόμενα ποὺ ἀντικρύζει. Τὰ ἐξωτικὰ νησιά, τὰ μαγικὰ τοπία εἶναι μονάχα μιὰ πρόφαση γιὰ τὸ ταξίδι. Μέσα μας εἶναι ὅλα αὐτὰ τὰ θαύματα καὶ παίρνουμε τὸ καράβι γιὰ νὰ πᾶμε νὰ τ' ἀνακαλύψουμε. Πῶς τὸ εἶπε ὑπέροχα κεῖνος ὁ ἅγιος ἀναχωρητής, ποὺ πῆγε ν' ἀσκητέψει στὴ Θηβαΐδα τῆς Αἰγύπτου: «Ἀπέρχομαι εἰς τὴν ἔρημον τοῦ ἐπισκέψασθαι ἐμαυτόν.» Μία νέα αὐλαία ἀνοίγεται μπροστὰ στὶς διψασμένες μας αἰσθήσεις. Ὅμως μέσα μας εἶναι ἡ σκηνή, μέσα μας εἶναι ἡ μαγεία τοῦ νέου ἔργου. Τὸ καράβι χρειάζεται γιὰ νἄχουμε ἕνα κατάλληλο θεωρεῖο. Ὁ θεατὴς εἶναι ὁ ἴδιος, ὁ παλιός. Μέσα μας ἡσυχάζει ἕνα ὄργανο πολύχορδο, εὐαίσθητο, ἕτοιμο νὰ ἠχήσει ἁρμονικά, χαρούμενα ἢ λυπητερὰ μὲ τὸ πιὸ ἀνάλαφρο φύσημα τῆς αὔρας σὰν τὴν λύρα τὴν Αἰολική. Ὅμως ὁ τρόπος ποὺ θὰ τραγουδήσουμε τὸ τραγούδι τῆς ζωῆς, εἶναι ἀπὸ πρὶν αὐστηρὰ καθορισμένος. Μέσα μας εἶναι ὅλα τὰ ταξίδια ποὺ δὲν κάναμε. Μέσα μας εἶναι ὅλα τὰ δράματα ποὺ δὲν εἴδαμε, τὰ τραγούδια ποὺ δὲν τραγουδήσαμε. Μέσα μας τὰ χρώματα καὶ οἱ ἦχοι, τὰ τοπία, οἱ χαρὲς καὶ οἱ λύπες,

ποὺ ἀκόμα δὲν ἀντικρύσαμε. Μόνο ποὺ περιμένουν τὸν ἀντίστοιχον ἐρεθισμὸ ποὺ θὰ τὰ ξυπνήσει καὶ θὰ τὰ κάνει νὰ μιλήσουν, νὰ τραγουδήσουν, νὰ γελάσουν ἢ νὰ μορφάσουν ἀπὸ ὀδύνη.

Θέλω νὰ πῶ μὲ ὅλ' αὐτὰ πὼς οἱ ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις, ὅσες φορὲς εἶναι εἰλικρινεῖς, δὲν περιγράφουν ἀντικειμενικὰ τὰ πράγματα ποὺ εἴδαμε. Περιγράφουν μονάχα τὸν ἑαυτό μας, καὶ τὴ στάση του ἀντίκρυ στὰ πράγματα ποὺ εἴδαμε. Τώρα, εἶναι πρὸς ὄφελος τοῦ ἀναγνώστη αὐτό; Ἢ μήπως εἶναι εἰς βάρος του;

Πιστεύω πὼς εἶναι πρὸς ὄφελός του.

Οἱ ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις ἑνὸς συγγραφέα δὲ γίνεται νἆναι μιὰ σειρὰ φωτογραφίες. Δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο, παρὰ «ὁ συγγραφέας μέσα στὸ ταξίδι του». Ὁ Παπαντωνίου, ὁ Πάλλης, ὁ Ψυχάρης, ὁ Οὐράνης, ὁ Μελᾶς, ὁ Χρῆστος Ζαλοκώστας, ὁ Παναγιωτόπουλος, ὁ Καζαντζάκης, εἶναι ἐνδιαφέροντες συγγραφεῖς ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων, ἐπειδὴ — καὶ σὲ ὅσο βαθμὸ — ἔμειναν πιστοὶ πρὸς τὸν ἑαυτό τους καὶ ὄχι πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ συμβάντα ποὺ ἀντίκρυσαν. Πιστὸς πρὸς τὰ πράγματα εἶναι μονάχα ὁ Μπαίντεκερ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει ἄλλους ἀναγνῶστες ἐξὸν ἀπὸ τοὺς χαζοὺς τουρίστες ποὺ τοὺς λείπει ἡ φαντασία.

Θυμᾶμαι τώρα ἕνα νόστιμο ἐπεισόδιο ποὺ μοῦ συνέβη κάποτε, σχετικὰ μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς μας ποὺ ἀνάφερα παραπάνω.

Εἶχε ἔρθει νὰ μὲ δεῖ ἕνας γνωστὸς καὶ συμπαθητικὸς καθηγητὴς τῆς ἀγγλικῆς, καί, ἀπὸ κουβέντα σὲ κουβέντα, μοῦ διηγήθηκε τοῦτο τὸ περιστατικό:

Πῆγε στὸ σπίτι του ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους ταξιδιωτικοὺς συγγραφεῖς μας, καὶ τοῦ ζήτησε νὰ μεταφράσει στὰ ἐγγλέζικα ἕνα βιβλίο του μὲ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Ἔλαχε ὅμως ὁ συγγραφέας νἆναι ἄνθρωπος τοῦ ΕΑΜ, ὁ δὲ καθηγητὴς φανατικὸς ἐθνικόφρων, ἀποφασισμένος νὰ μὴ δεχτεῖ νὰ ἐξυπηρετήσει ἀριστερόν, ἀκόμα καὶ μὲ τὴν καλύτερη ἀμοιβή. Ἀφοῦ λοιπὸν ἄκουσε μὲ ὑπομονὴ τὸ συγγραφέα καὶ τὶς προτάσεις του, τοῦ λέει:

—Ἐσεῖς δὲν ξαίρετε ἀγγλικά;

— Δὲν ξαίρω, ἀπαντᾶ ὁ συγγραφέας.

Καὶ ὁ καθηγητὴς συνεχίζει :

—Ἔχω διαβάσει τὸ βιβλίο ποὺ μοῦ φέρατε νὰ μεταφράσω. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε λοιπὸν νὰ σᾶς ἐκφράσω τὴν ἔκπληξή μου γιὰ ἕνα πρᾶγμα.

— Τί πρᾶγμα ; τοῦ λέει ὁ ἄλλος.

— Νά, ἐσεῖς ἐκεῖ μέσα γράφετε ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ, γράφετε γιὰ τὶς σκέψεις του, γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀντικρύζουν ἐκεῖ τὴ ζωή. Ἔχετε μέσα διαλόγους μὲ ἕνα σωρὸ Ἄγγλους, ὅλων τῶν τάξεων. Ἀφοῦ δὲν ξαίρετε ἀγγλικά, πῶς κουβεντιάσατε μὲ τόσους ἀνθρώπους ; Αὐτὸ σημαίνει πὼς εἶναι φανταστικὲς οἱ ἐντυπώσεις σας ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ἢ παρμένες ἀπὸ διαβάσματα. Καὶ ἀφοῦ δὲν ξαίρετε οὔτε κινέζικα, οὔτε γιαπωνέζικα, τὸ ἴδιο θᾶναι φανταστικὲς καὶ οἱ συζητήσεις ποὺ ἔχετε στὰ ἄλλα σας βιβλία μὲ τοὺς Κινέζους καὶ τοὺς Γιαπωνέζους... Καὶ ἔτσι σοῦ τὸν ἐσυγύρισα, συμπλήρωσε ὁ ἀγαθὸς καθηγητής, καὶ στὸ τέλος τοῦ εἶπα καθαρὰ πὼς δὲν μεταφράζω ἐγὼ τέτοιας λογῆς βιβλία !

Γέλασα μὲ τὴν καρδιά μου ἀκούγοντας τὴν ἀθώα ἐκδίκηση ποὺ πῆρε ὁ καλοκάγαθος δάσκαλος, ἀπὸ ἕναν ποὺ τὸν πίστευε ἐχθρὸ τοῦ τόπου.

— Δὲν ἔχω δίκιο ; μὲ ρώτησε στὸ τέλος θριαμβευτικά.

Καὶ ἄνοιξε τόσα δὰ τὰ μάτια του σὰν τοῦ εἶπα πὼς δὲν ἔχει δίκιο, καὶ πὼς τὰ βιβλία ποὺ κατηγοροῦσε μοῦ ἀρέσουν καὶ μάλιστα εἶναι τὰ περισσότερο ἀληθινὰ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ ἔγραψε ὁ ἐν λόγῳ συγγραφέας.

— Μὰ ἀφοῦ εἶναι ψεύτικες οἱ κουβέντες του μὲ τοὺς ξένους ; μὲ ρωτάει.

Τοῦ ἀπάντησα :

— Δὲν εἶναι ψεύτικες. Ἔτσι θὰ μιλοῦσε ἂν ἤξαιρε ἐγγλέζικα, γιαπωνέζικα καὶ κινέζικα.

— Καὶ ἔτσι θὰ τοῦ ἀπαντοῦσαν οἱ ἄλλοι ;

—Ὅπως κι ἂν τοῦ ἀπαντοῦσαν, τοῦ ξήγησα, ἔτσι θὰ τὰ καταλάβαινε ὁ συγγραφέας. Γιατὶ οἱ ἀπαντήσεις τῶν ξένων εἶταν ἤδη μέσα του, μόλις ἔφτασε στὸν τόπο τους. Καὶ ἂν ἀπαντοῦσαν ἀλλιώτικα, αὐτοὶ θἆταν ποὺ θἄφταιγαν.

Δὲν πιστεύω βέβαια νἄφυγε ἀπόλυτα διαφωτισμένος ἀπὸ τὴ συζήτησή μας ὁ καλὸς ἀγγλοδιδάσκαλος.

Ὡστόσο ἂς γυρίσουμε στὸ δικό μας τὸ ταξίδι. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ πὼς ἀγαπῶ τὰ ταξίδια, ἐννοῶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Αἰσθάνομαι τόση δίψα γιὰ νὰ γνωρίσω τὸν τόπο μας, ὥσπου νὰ μπῶ στὸ βαθύτερο νόημά του καὶ νὰ μπορέσω κάποτε νὰ τὸ ἐκφράσω στὴ γλῶσσα του! Καὶ ξαίρω πὼς δὲ μοῦ φτάνει ὁλάκερη ἡ ἀνθρώπινη ζωή μου γιὰ νὰ προφτάσω νὰ τὸν γνωρίσω, ἔστω καὶ συνοπτικά. Ὑπάρχουν τοπία, σὰν τὸν Ἄγρα, σὰν τὴν Ἔδεσσα, ἐδῶ στὴν Ἀττική, στὸ Πήλιο, προπάντων στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ποὺ τἄζησα καὶ τὰ ἐπισκέφτηκα πολλὲς φορές. Λοιπόν, κάθε φορὰ ποὺ ξαναπηγαίνω, τὰ ἀνακαλύφτω ἀπὸ πλευρὲς ποὺ ποτὲ δὲν τὶς εἶχα ὑποπτευθεῖ. Ξαίρω πὼς αὐτὸ γίνεται ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξὺ ἔχει πλουτισθεῖ, ἔχει ὡριμάσει περισσότερο, ἔχει γίνει μέσα μου πιὸ εὐαίσθητη, πιὸ ἀνοιχτομάτικη, πιὸ κοφτερὴ ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ ἀνταπόκρισή μου μὲ τὴ ζωὴ καὶ μὲ τὰ φαινόμενά της. Ὅμως αὐτὸ δὲ βγάζει ἀπὸ τὴ μέση τὴν πραγματικότητα, πὼς κάθε φορὰ πλησιάζω περισσότερο στὸ νὰ συλλάβω ὁλοκληρωτικότερα τὸ νόημα, τὴ γραμμή, τὸ φῶς καὶ τὴν ἔκφραση τοῦ τοπίου, καθὼς καὶ τῶν ἀνθρώπων, τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν ποὺ κινοῦνται, ζοῦν καὶ πεθαίνουν μέσα του.

Τὸ πρόσωπο τῆς Ἑλλάδας εἶναι τόσο ἀχόρταστο σὲ ποικιλία καὶ σὲ ἀποχρώσεις, ἐκφράσεις, καὶ μᾶς καλεῖ τόσο ἔντονα νὰ τὸ καταχτήσουμε μὲ τὸ νοῦ καὶ μὲ τὶς αἰσθήσεις μας (βοηθημένες βέβαια ἀπὸ μιὰ φλογερὴ ἀγάπη, ποὺ ξαίρουμε δὰ πόσο εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ κάθε σωστὴ κατανόηση). Καὶ ἀκόμα ξαίρουμε πὼς αὐτὸς ὁ νοῦς καὶ αὐτὲς οἱ αἰσθήσεις, εἶναι τὰ καταλληλότερα, τὰ μοναδικὰ ὄργανα γιὰ νὰ μᾶς δώσουν τὴ σωστὴ ἀντίληψη τῶν φαινομένων, ἀφοῦ τὰ ἴδια αὐτὰ ὄργανα εἶναι πλασμένα ἀπὸ τὰ ὑλικὰ καὶ τὰ ἀόρατα στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἑλληνικὸ τοπίο καὶ τὴν ἀτμόσφαιρά του. Ἡ σάρκα μας, τὸ μυαλό μας εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χῶμα, τὸ πνεῦμα μας εἶναι αὐτὸ τὸ γνώριμο ἀρχαῖο πνεῦμα, ποὺ ζωντανεύει καὶ γονιμοποιεῖ ἐπὶ 30 αἰῶνες τὴν ἰδέα αὐτὴ τῆς γῆς. Τὸ αἷμα ποὺ κυκλοφορεῖ μέσα στὶς φλέβες μας εἶναι ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο ποὺ τὴν περιβρέχει, εἶναι ἀπὸ τὶς βροχὲς ποὺ ραπίζουν τὰ πολύχρωμα βράχια μας, καὶ ἡ ψυχή μας εἶναι συνθεμένη ἀπὸ τὶς

ψυχὲς ἀμέτρητων προγόνων ποὺ ἔζησαν ἐδῶ, ἀγάπησαν καὶ μίσησαν μὲ τὸ δικό μας τρόπο ἐπὶ χιλιάδες χρόνια.

Τὰ χέρια μας ζοῦν καὶ κινοῦνται μέσα στὰ κλωνιὰ τῶν ἑλληνικῶν δέντρων, τὰ τραγούδια μας, τὰ τροπάριά μας, οἱ ρυθμοί μας, βγαίνουν ἀπὸ τοὺς ἤχους τῆς γῆς, ἀπὸ τὶς φωνὲς τῶν ἀγέρηδων καὶ τῶν κυμάτων τούτης τῆς χώρας. Μέσα στὰ ἑλληνικά μας μάτια καίγει ὁ ἥλιος ποὺ λαξεύει τὸ τοπίο ποὺ προσπαθοῦμε νὰ καταλάβουμε, καὶ ἡ καρδιά μας εἶναι ἕνα μόριο ἀπὸ τὴ μεγάλη, τὴ φλογερὴ καὶ ἀνήσυχη ἑλληνικὴ καρδιά. Πῶς γίνεται λοιπὸν νὰ γνωρίσω, πῶς ν' ἀγαπήσω, νὰ χαϊδέψω, νὰ κατανοήσω καλύτερα ἕνα ἄλλο χέρι, ἕνα ἄλλο πρόσωπο, μιὰν ἄλλη φωνή, ἕνα ἄλλο χαμόγελο, πρὶν ἀπὸ τὸ δικό μου χέρι, τῆς μητέρας μου τὸ πρόσωπο, τὸ χαμόγελο τοῦ παιδιοῦ μου; Καὶ πῶς γίνεται νὰ κατανοήσω μ' ἕναν οὐσιαστικὸν τρόπο τὸ πρόσωπο μιᾶς ξένης χώρας, μιᾶς ξένης γυναίκας, ἑνὸς ξένου λαοῦ, πρὶν μπορέσω νὰ συναγροικηθῶ σωστὰ μὲ τὸν δικό μου τόπο; Νά ἀκόμα ἕνας λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἕλληνας ποὺ γεννήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ Ἕλληνες γονεῖς, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ βλέπει ἑλληνιστὶ τοὺς ξένους τόπους καὶ τοὺς ξένους λαούς, καὶ ἕνας Ἐγγλέζος νὰ βλέπει ἀγγλιστὶ τοὺς Ἕλληνες καὶ τὴν Ἑλλάδα. Δὲ γίνεται ἀλλιώτικα κι ἂς μὴ γελιούμαστε.

Ἔτσι λοιπόν, ἡ δίψα μου γιὰ τὰ ταξίδια εἶταν κλεισμένη μέσα στὸ σύνορο τοῦ τόπου μας. Ἡ λαχτάρα μου, ποὺ θὰ μείνει ἀχόρταστη, στάθηκε πάντα αὐτό: Νὰ μπορέσω νὰ δῶ ἂν εἶναι βολετὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, νὰ τὴν καταχτήσω βῆμα πρὸς βῆμα μὲ ὅλο τὸ νοῦ, μὲ ὅλες τὶς αἰσθήσεις, μὲ ὅλη τὴν ψυχή, ν' ἀκούσω ὅλες τὶς φωνές της τὶς ἀγαπημένες. Πάνω ἀπ' ὅλα, μιὰ βιολογικὴ ὁρμὴ νὰ γυρίσω τὰ νησιά μας. Ἔχουμε, ἀκοῦτε, περὶ τὰ τριακόσια νησιά, μικρὰ καὶ μεγάλα. Ποιός μας τὰ μέτρησε ἐπὶ τόπου;

Νὰ μπορούσαμε, λέω, νὰ γυρίσουμε ὅλα τοῦτα τὰ νησιά, ἕνα πρὸς ἕνα. Νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὸ καράβι, νὰ τὰ κολυμπήσουμε, νὰ τὰ περπατήσουμε, νὰ τὰ μυρίσουμε, νὰ νοιώσουμε κάτω ἀπὸ τὴ φτέρνα μας τὴν ἀπάντηση ἀπὸ τὴ γδαρμένη τους μαρμαρόπετρα, ἀπὸ τὸ ξανθό τους χῶμα. Ν' ἀγγίσουμε μὲ τὰ δάχτυλα ἕνα-ἕνα τοὺς πολύχρωμους βράχους, ποὺ λάμπουν, χορτασμένοι ἀπὸ φῶς, ποτισμένοι ἀπὸ καφτε-

ρὸν ἥλιον ὧς τὰ βάθη τῆς καρδιᾶς τους. Ν' ἀκουμπήσουμε τὸ μάγουλο πάνω στὸ ζεστό τους πρόσωπο, ν' ἀκούσουμε μέσα στὸν παλμὸ τῆς ἀρτηρίας μας τὴν ἀντίστοιχη κόκκινη φλέβα ποὺ χτυπᾶ κατάβαθα στὴ μυστικὴ καρδιά τους, τὴν πετρένια. Νὰ μετρήσουμε τὰ ψηφιδωτὰ βότσαλα τῆς ἀκρογιαλιᾶς μας μέσα στὴ βρεγμένη μας φούχτα, νὰ τ' ἀκούσουμε νὰ τρίζουν κάτω ἀπὸ τὰ γυμνὰ πόδια μας. Ἀκόμα: ν' ἀγγίσουμε τὶς ρῶγες τῶν δαχτύλων μας πάνω στ' ἀγκάθια τὰ ἑλληνικά, τὰ χρυσά, τὰ γαλανὰ ἀγκάθια, νὰ γλείψουμε μὲ τὴ γλῶσσα τοὺς ἁλατισμένους θαλασσόβραχους ποὺ κατεβαίνουν κι ἁρμυρίζουν τὰ ζωντανὰ καὶ ὕστερα κοιτᾶνε τὸ πέλαγο σκεφτικά.

Νὰ δοῦμε τὸ πηχτὸ γάλα νὰ στάζει ἀπὸ τὶς συκιές, τὸ δάκρυ ἀπὸ τὰ κλαδεμένα κλήματα. Νὰ κολυμπήσουμε ὅλες τὶς ἀμμουδιές, νὰ ντυθοῦμε κατάσαρκα τὸ γαλάζιο μας Αἰγαῖο σὰν ἄμφιο, νὰ μιλήσουμε μὲ τοὺς νησιῶτες γόνατο μὲ γόνατο, καρδιὰ μὲ καρδιά. Νὰ πονέσουμε ὅλους τοὺς πόνους τοῦ λαοῦ μας, ποὺ εἴμαστε ὁ καθένας μας ἕνα μόριό του· γι' αὐτὸ προδίδοντας ἢ πλαστογραφώντας τον, προδίδουμε καὶ πλαστογραφοῦμε τὸν ἑαυτό μας. Ἔτσι μονάχα θὰ μπορέσουμε νὰ τραγουδήσουμε μαζὶ μ' αὐτὸν τὸ λαὸ ὅλες τὶς χαρές του, νὰ κλάψουμε ὅλα τὰ μυρολόγια τοῦ σταυρωμοῦ του, ποὺ εἶναι ὁ δικός μας, ὁ κατάδικός μας σταυρωμός.

Αὐτὰ εἶταν ποὺ μ' ἔκαναν, κάθε φορὰ ποὺ μοῦ παρουσιάστηκε εὐκαιρία μέσα στὴ δημοσιογραφική μου ζωὴ νὰ κάμω ἕνα μεγάλο ταξίδι ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, νὰ νοιώσω μιὰ στενοχώρια, σὰν νἄτανε νὰ διαπράξω μιὰ προδοσία, νὰ ἀφανίσω ἢ νὰ παραμερίσω κάτι πολὺ ἀκριβὸ ἀπὸ τὸν δικό μου θησαυρό. Στὴν ἀρχὴ μὲ γοήτευε ἡ ὑπόσχεση τοῦ ἀγνώστου. Ἔβρισκα μέσα μου μιὰ δικαιολογία γιὰ νὰ δεχτῶ. Ἔλεγα: Θὰ φύγω γιὰ νὰ χαρῶ τὴν ἡδονὴ τοῦ γυρισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ «νόστιμον ἦμαρ» τῶν προγόνων μου. Εἶταν ὅμως αὐτὸ ἕνα φτωχὸ σόφισμα, ποὺ γλήγορα ξέφτιζε μπροστὰ στὶς δυνάμεις τὶς αὐτοχθονικές, ποὺ μὲ κρατοῦν κάτω ἀπὸ τὸ νόμο τῆς ἀγάπης, μὲ τὴ δύναμη ποὺ ἔχουν οἱ φυσικοὶ νόμοι. Ἔτσι ἔμεινα καὶ πάλι στὸν τόπο μου, πολεμώντας νὰ τὸν καταχτήσω μὲ τὴ δύναμη τῆς ἀγάπης, καὶ νὰ τὸν ἐκφράσω στὰ βιβλία μου μὲ ὅση μπόρεση μοῦ ἄφησε ὁ Θεός.

Ὅμως ἐτούτη τὴ φορὰ δέχτηκα τὸ ταξίδι, δίχως νὰ προδώσω καμιὰ ἀπὸ τὶς μυστικὲς δυνάμεις ποὺ κυβερνοῦν καὶ κρατοῦν δεμένη μὲ τὸν τόπο μας τὴν ὕπαρξή μας. Γιατὶ αὐτὴ τὴ φορὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα ταξίδι γιὰ τὰ Δωδεκάνησα καὶ γιὰ τὴν Κύπρο καὶ γιὰ τὴν Αἴγυπτο καὶ γιὰ τὴ Μακεδονία. Πόσο παλιά, ἀξεθύμαστη, γνήσια Ἑλλάδα! Πόσες λαχτάρες κοινές, ὄνειρα, παραδόσεις, τραγούδια, ἱστορία καὶ ζωὴ αἰώνων!...

Ἔτσι ξεκίνησα.

Π Ρ Ο Σ Τ Η Ρ Ο Δ Ο

ΙΑΒΑΖΩ τὶς ταξιδιωτικές μου σημειώσεις. «Ἀττική» λέγεται τὸ βαπόρι ποὺ πρόκειται νὰ μᾶς γυρίσει στὰ ἑλληνικὰ κέντρα τῆς Μεσογείου. Θὰ μᾶς πάει καὶ θὰ μᾶς φέρει στὴ Ρόδο, στὴν Κύπρο, στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴ Θεσσαλονίκη. Εἶναι ἕνα καλλίγραμμο καράβι, παστρικό. Μόλις ἀγορασμένο ἀπὸ τοὺς Ἐγγλέζους. Ὁ Ἕλληνας ἐφοπλιστής του μᾶς συνοδεύει στὸ παρθενικό του ταξίδι. Ταξιδεύει μὲ ἐγγλέζικη σημαία. Αὐτὸ τὸ ὑποχρεώνει νὰ ἔχει καὶ ἕναν Ἐγγλέζο καπετάνιο, «Capitano de la pandiera». Εἶναι ἕνας μεσόκοπος ναυτικός, μικροκαμωμένος, εὐθυτενής, κόκκινος καὶ κοιλαράς. Ἔχει μικρὰ μάτια στὸ χρῶμα τοῦ νερωμένου οὔζου, ὡστόσο πίνει ἐγγλέζικα πιοτὰ ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὰ μεσάνυχτα. Εἶναι πάντα ξουρισμένος ἀλύπητα, ἔτσι ποὺ νομίζεις πὼς ἀπὸ τὸ ξύσιμο τοῦ ξουραφιοῦ προέρχεται αὐτὸ τὸ ἐρεθισμένο κόκκινο στὸ πρόσωπο καὶ στὸ σβέρκο. Εἶναι πάντα ντυμένος τῆς ὥρας στὰ κάτασπρα. Τὴ μέρα μὲ τὸ σόρτ, τὸ βράδυ μὲ μακρὺ πανταλόνι. Ἡ κοιλιά του εἶναι ἕνα μικρὸ βαρελάκι ἀπὸ οὐΐσκι. Δὲν ξαίρει φυσικὰ γρὺ ἑλληνικά. Χορεύει ὅμως ἀνάλαφρα κάθε νύχτα μὲ κάτι μακρυὲς ξανθὲς ταξιδιώτισσες σὰν ἀνοίξουν ἀπὸ τὰ μεγάφωνα οἱ κρουνοὶ τῆς τζάζ. Τὸ κεφαλάκι του μόλις φτάνει στὸν ὦμο τους. Σὰν δὲν πίνει, τρώει. Σὰν δὲν τρώει, χορεύει. Σὰν δὲ χορεύει, πηγαινοέρχεται ἄσκοπα.

Ὁ πραγματικός μας κυβερνήτης ὡστόσο εἶναι ὁ Ἕλληνας καπετάνιος. Αὐτὸς δὲν εἶναι πάντα ξουρισμένος, ὅμως δὲν πίνει ποτέ, οὔτε τρεκλίζει.

Ἡ «Ἀττική» εἶναι ἕνα καράβι ποὺ ἔχει τὰ χρονάκια του, ὅμως τώρα κάνει τὸ πρῶτο ἑλληνικό του ταξίδι καὶ εἶναι φρεσκοβαμμένο, καθαρὸ καὶ γυαλισμένο. Μυρίζει βερνίκι καὶ λάκκα. Στὶς κουκέτες τὰ σεντόνια εἶναι ἀμεταχείριστα, οἱ κουβέρτες καινούργιες, ὁλόφρεσκες. Αὐτὸ δίνει πάντα τὴν εὐχάριστη ἐντύπωση τῆς δροσιᾶς καὶ τῆς πάστρας ποὺ νοιώθει κανεὶς σὰν πρωτομπαίνει νοικάτορας σὲ διαμέρισμα πρωτοκατοίκητο καὶ ἀμεταχείριστο. Ἀγαποῦμε βέβαια τὴν ἀνθρωπότητα καὶ μποροῦμε νὰ κάνουμε ἀξιοθαύστες θυσίες γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ὅμως νοιώθουμε ἀνακούφιση νὰ μὴν αἰσθανόμαστε τὸ χνῶτο καὶ τὴν ἀκαθόριστη μυρουδιὰ τῆς ὕπαρξης καὶ τὰ σημάδια τοῦ περάσματος τῶν ἀγνώστων μας συνανθρώπων, πάνω στὰ πράματα ποὺ μεταχειριζόμαστε. Ὁπωσδήποτε ἡ «Ἀττικὴ» μοιάζει μὲ μιὰ κυρία ὥριμη, ποὺ κάποτε στάθηκε πολὺ ὡραία, καὶ τώρα μ' ἕνα ἐπιμελημένο μακιγιάρισμα καὶ μιὰ νέα τουαλέτα τὴ βρίσκουμε πολὺ συμπαθητική, προπάντων τὸ βράδυ κάτω ἀπὸ τὰ ἠλεχτρικά.

Οἱ ἐπιβάτες ποὺ πήραμε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ εἶναι ἐλάχιστοι καὶ χωρὶς ἐνδιαφέρον. Ἐμεῖς ὅμως, ποὺ κάνουμε τούτη τὴν ἐξόρμηση τῆς Ἐθνικῆς Σκηνῆς εἴμαστε πολλοί. Ἄντρες καὶ γυναῖκες ἑβδομήντα ὅλοι μαζί. Ἔχουμε καὶ ἕνα παιδί. Τὸ λέμε «τὸ ζουζούνι» καὶ τὸ λατρεύουμε καὶ οἱ ἑβδομήντα. Εἶναι ἕνα κοριτσάκι μόλις τεσσάρω χρονῶ. Ὄμορφο σὰν ἄγγελος, ἔξυπνο σὰν διάβολος. Ζουζουνίζει ἀδιάκοπα καὶ ἀνεβοκατεβαίνει τὶς σκάλες ἀπὸ τὴν τραπεζαρία ὡς τὴ γέφυρα τοῦ καπετάνιου, φλυαρεῖ σὰν χελιδόνι καὶ τὸ κυνηγᾶ καταπόδι ἡ παραμάνα του. Τὸ «ζουζούνι» εἶναι ἡ μασκὼτ τοῦ θιάσου. Εἶναι ὡραῖο ἀκόμα καὶ σὰν τὸ πιάσουν τὰ πείσματά του κι ἀρχίζει νὰ κλαίει ἀπαρηγόρετα. Τότε τὰ λεπτά του φρύδια ψηλώνουν ἐκεῖ στὴ ρίζα τῆς ἀνασηκωτῆς μυτίτσας, καὶ τὸ μικρό του στόμα μορφάζει μ' ἕναν τρόπον ἀξιολάτρευτο. Ξαίρει τοὺς περισσότερους μὲ τ' ὄνομά τους, ἔχει κάθε φορὰ τὴ δική της θέληση καὶ δὲν δέχεται ἐκβιασμοὺς στὶς πρωτοβουλίες ποὺ παίρνει ξαφνικά.

Σερβίρεται μόνη πρὸς μεγάλο τρόμο τοῦ καμαρότου καὶ τρώει μὲ μεγάλη ὄρεξη. Τρώει ἐπίσης μὲ μεγάλη ὄρεξη τὰ μισὰ σύμφωνα ἀπὸ τὶς λέξεις καὶ μερικὲς τὶς συγυρίζει μ' ἕνα δικό της γλωσσοπλαστικὸ τρόπο ἀναποδογυρίζοντας τὴ σειρὰ στὶς συλλαβές. Χαίρουμαι σὰν βρεθῶ κοντὰ σ' ἕνα ἀληθινὸ παιδί, ἀπροσποίητο καὶ ὁρμητικὸ σὰν μιὰ πρώτη αὐθόρμητη κίνηση τῆς ζωῆς. Κρατᾶ ὅλη τὴ χάρη τῶν πλασμάτων ποὺ μόλις βγῆκαν ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ. Πάνω στὴν τρυφερή τους σάρκα νομίζω πὼς διακρίνω τὰ ἴχνη ἀπὸ τὰ ἅγια δάχτυλα τοῦ Δημιουργοῦ. Καὶ τὸ «ζουζούνι» εἶναι ἕνα γνήσιο παιδὶ ἑλληνικῆς ποιότητας γεμάτο ἔκφραση καὶ χάζι.

Ἐπὶ τέλους τὰ σκηνικὰ φορτώθηκαν. Σκηνικὰ γιὰ ἑφτὰ ἔργα. Τόνοι ὁλόκληροι. Κάσες πελώριες καὶ τελάρα. Τὸ καράβι βγαίνει ἀργὰ - ἀργὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Περνᾶμε πλάϊ ἀπὸ τὶς καταστρεμμένες προκυμαῖες, ἀπὸ τὶς γκρεμισμένες ἐγκαταστάσεις, τὶς καμένες ἀποθῆκες, τοὺς ξεριζωμένους γερανούς. Πλέουμε σιγά. Εἶναι σὰν ἕνα μελαγχολικὸ προσκύνημα. Τὰ σίδερα εἶναι ἀκόμα σὲ πολλὲς μεριὲς στριμμένα ἀπὸ τὸ δυναμίτη, μπερδεμένα, στραμπουλιγμένα ἀπὸ τὸ δαίμονα τῆς καταστροφῆς. Πελώρια μπλὸκ ἀπὸ τσιμέντα εἶναι ἀναποδογυρισμένα, μπρουμυτισμένα στὴ θάλασσα.

Τὸ θέαμα ρίχνει σὲ ὅλα τὰ πρόσωπα ποὺ εἶναι ἀραδιασμένα στὴν κουπαστὴ ἕναν ἴσκιο πένθους. Μέσα σ' ὅλα τὰ μάτια σπιθίζει ἡ ὀργή. Εἶναι ἐδῶ μπροστά μας οἱ οἰκονομίες, ὁ ἱδρώτας καὶ ὁ μόχθος ἑνὸς λαοῦ, ποὺ ἐδούλεψε ἐπὶ ἑκατὸν εἴκοσι χρόνια μέσα στὴ φτώχεια του, γιὰ νὰ δημιουργήσει τοῦτο τὸ λιμάνι, τὸ δεύτερο μέσα στὴ Μεσόγειο. Πέτρα στὴν πέτρα, βίδα στὴ βίδα, δοκάρι στὸ δοκάρι. Καὶ σὰν ἔφυγαν νικημένοι οἱ Γερμανοί, ἄφησαν πίσω τους τετρακόσιους μαστροχαλαστῆδες γιὰ ν' ἀνατινάξουν ὅλον αὐτὸ τὸν ἐθνικὸν κόπο. Ἔμειναν αὐτοὶ οἱ τετρακόσιοι καὶ ἄρχισαν νὰ ξηλώνουν πιθαμὴ πρὸς πιθαμὴ τὸ πελώριο ἔργο. Οἱ ἐκρήξεις ἀκούγονταν ἐπὶ δυὸ μέρες. Μέσα σὲ δυὸ μέρες ἐρείπωσαν τὴν ἐργασία ἑκατὸν εἴκοσι χρονῶ. Τὴν ἴδιαν ὥρα μέσα στὴν Ἀθήνα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἔκαναν παρελάσεις 70 χιλιάδες ἔνοπλοι τοῦ Ἐλάς. Ἀφοῦ

ἄφησαν ἀντουφέκιστους νὰ περάσουν τοὺς Γερμανοὺς ποὺ ἄδειαζαν τὴν Ἑλλάδα, τώρα ἄκουγαν τὶς ἐκρήξεις τοῦ χαλασμοῦ καὶ ἀκόναγαν ἐν τῷ μεταξὺ τὰ χατζάρια καὶ τὰ χασαπομάχαιρά τους γιὰ τὴ Δεκεμβριανὴ σφαγὴ τῶν Ἑλλήνων ἀδελφῶν τους. Καὶ ἡ σφαγὴ ἐξακολουθεῖ ὡς τὰ σήμερα. Ποιὸς Θεὸς καταράστηκε τοῦτον τὸ λαὸ καὶ τοῦ ἔβαλε στὴν ψυχὴ τὰ δαιμόνια ποὺ ὁ Χριστὸς ἔρριξε στὴν ἀγέλη τῶν χοίρων;

Ἡ ἀκρογιαλιὰ τῆς Ἀττικῆς ξεμακραίνει ὁλοένα καὶ μᾶς ἀφήνει. Ἂς προσπαθήσουμε καὶ μεῖς ν' ἀφήσουμε πίσω μας γιὰ λίγον καιρὸ τὴ θύμηση ἀπὸ τὴ φρίκη τῆς ἐθνικῆς τραγωδίας. Ἂς ρίξουμε μιὰ ματιὰ μπροστά, ἐκεῖ ποὺ μᾶς δείχνει ἡ πλώρη τοῦ καραβιοῦ μας. Πρὸς τὰ ἐκεῖ εἶναι ὁ Ἑλληνισμὸς ποὺ δὲν ἔβαψε τὰ χέρια στὸ αἷμα τοῦ Ἄβελ. Ἐδῶ εἶναι ὁλόστρωτο τὸ Αἰγαῖο. Γαλάζιο, λουλακί, χορτάτο ἀπὸ φῶς καλοκαιριάτικο. Ἐδῶ εἶναι ὁ ἁγνὸς πόντος, «πάντα ἀνθρώπων κλύζων κακά». Ἐδῶ ἡ θάλασσα εἶναι σπαρμένη ἀπὸ ἑλληνικὰ νησιὰ ἥμερα, γεμάτα τίμιους καὶ καλοὺς ἀνθρώπους, ἀσβεστωμένα σπιτάκια καὶ πλῆθος ἀπὸ κάτασπρα ἐκκλησάκια. Καὶ πάνουθέ μας ὁ οὐρανὸς αἴθριος, γελαστός, γιορτιάτικος, σημαιοστολισμένος μὲ συννεφάκια ἀπὸ γαλατιά, τριανταφυλλιά, γαλανὴ γάζα.

Τὸ «ζουζούνι» εἶναι κοντά μου. Φορεῖ στὰ μαλλιὰ μιὰ κορδέλα χρώματος τερακότας. Μὲ τραβᾶ ἀπὸ τὸ ροῦχο καὶ προστάζει:

— Σήκωσέ με ψηλά!

Τὴ σηκώνω στὰ μπράτσα.

— Δός μου τὸ μαντήλι!

Τῆς δίνω τὸ μαντήλι. Τὸ ξεδιπλώνει μὲ προσοχή, τὸ κουνᾶ στὸν ἀέρα. Φωνάζει μὲ τὴ χελιδονίσια της φωνή:

—Ἔχε γειά, καλή μου Ἀσήνα, ἔχε γειά!

Μοῦ δίνει κατόπι τὸ μαντήλι καὶ προστάζει:

— Κάνε καὶ σύ!

Κουνάω καὶ γὼ τὸ μαντήλι πρὸς τὴν ἀγαπημένη, τὴ βασανισμένη πολιτεία ποὺ φεύγει.

—Ἔχε γειά, καλή μου Ἀθήνα, ἔχε γειά!

Χτὲς τὸ ἀπόγευμα, τὴν τελευταία βραδιὰ πρὶν φύγουμε, ἔκανα μὲ κάτι φίλους μιὰ διαδρομὴ ὡς τὴν Ἐλευσίνα,

ν' ἀποχαιρετήσω τὴν Ἀττικὴ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ γοητευτικές της μορφές. Τώρα παίρνω μαζί μου ἕνα σούρουπο, ἕνα ἡλιοβασίλεμα στὴν ἀκρογιαλιά σου, Ἀττική. Εἶναι μιὰ χρυσὴ σφραγίδα ποὺ μένει ὡς τὸ θάνατο πάνω στὴν ψυχή, ποὺ τὴ βρῆκε μαλακιὰ σὰν μελισσοκέρι καὶ τὴ σημάδεψε βαθιὰ μὲ τὸν καϊμὸ τῆς ὀμορφιᾶς της.

Οἱ μαλακοὶ λόφοι ξεδίπλωναν ἁβρὰ τὶς καμπύλες τῶν μαστῶν σου, τὰ πεῦκα στεφάνωναν τὸ μέτωπό σου καὶ μπροστὰ στὰ πόδια σου σωριαζότανε τὸ γλαυκὸ φόρεμα τῆς ἀκρογιαλιᾶς. Τὰ μικρὰ κύματα κυνηγιόντανε ὥς τὴν ἀμμουδιά, ὁ ἥλιος ἔτρεχε πάνω στὰ νερὰ μὲ μικρὰ - μικρὰ βήματα, ἔτρεχε μὲ ἀσημένια πέδιλα ποὺ κροτάλιζαν καὶ σπίθιζαν. Καὶ δεξιά, ἀριστερὰ τοῦ ἱεροῦ δρόμου οἱ ὡραῖες πέτρες, χρυσές, γαλανές, μὲ τὸ χρῶμα τῆς σέπιας καὶ τοῦ ἀρχαίου ἀγγείου, ἔφεγγαν ἀπὸ τὸν ἥλιο ποὺ βασίλευε, ποτισμένες ὥς τὰ ἔγκατα ἀπὸ φῶς, ἕνα φῶς τριανταφυλλί, ποὺ τὶς διαπερνοῦσε καὶ τοὺς ἔδινε τὸ χρῶμα τοῦ φθινόπωρου στὸ δάσος.

Ὕστερα ἔγινε σιωπή, μιὰ μεγάλη, τετράπλατη σιωπή. Σώπαιναν τὰ πεῦκα, σώπαιναν οἱ βράχοι τῆς Ἐλευσίνας, καὶ μόνο ψιθύριζαν τὰ μικρὰ κύματα. Τότε ὁ ἥλιος ἔγειρε νὰ βασιλέψει πίσω ἀπὸ τὸ μακρινὸ βουνό, κι ὅλα τὰ χρώματα ἔγιναν μενεξελιά, ὕστερα μολυβιά, κ' οἱ διάφανες πέτρες ἔγιναν βαρειὲς ἀπὸ τὸ μολύβι τῆς ἑσπέρας.

Ἔξαφνα ὁ ἥλιος ἄναψε πίσω ἀπὸ τὸ βουνὸ μιὰ πελώρια πυρκαγιὰ ἀπὸ πορφυρὲς καὶ πορτοκαλιὲς φλόγες, ποὺ φώτισαν κόκκινο τὸν οὐρανό, καὶ τὶς κορφὲς τῶν βουνῶν βυσσινιές. Στὸ τέλος μαράθηκαν οἱ φλόγες, ἔσβησαν τὰ αναμμένα χρώματα καὶ κατέβηκε ἡ νύχτα πάνω στὴν Ἀττική. Κατέβηκε πάνω στὴν ἥσυχη θάλασσα καὶ λικνιζότανε σὰν ἕνα πελώριο γαλάζιο πουλὶ τῶν κυμάτων. Κατέβηκε πάνω στοὺς ἱεροὺς βράχους, κάθησε καὶ ἔλυσε τὰ μαβιὰ μαλλιά της. Εἶταν ἡ μενεξελιὰ ἀττικὴ νύχτα, πυκνὴ ἀπὸ τὴν ἀσημόσκονη τῶν ἄστρων, γεμάτη ἀπὸ τοὺς ἤχους τῆς ἐξοχῆς καὶ τὴν ἀμέτρητη προσευχὴ τῶν ἐντόμων τῆς γῆς. Μεγάλες σκιὲς ξεκίνησαν σὲ μακρυοὺς στοίχους μέσα ἀπὸ τὰ ἐλευσίνια ἐρείπια νὰ θερίσουν ἐν σιγῇ τὸν ἱερὸν στάχυν.

Τώρα πάλι ἦρθε ἡ νύχτα καὶ μᾶς βρῆκε πάνου στὸ καράβι. Ἕνα καράβι γεμάτο θεατρίνους, καὶ καθένας ἀπ' αὐ-

τοὺς πάλι εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἥρωες φανταστικούς, καὶ πάθη καὶ ὀμορφιὲς καὶ πένθη καὶ ἀσκήμιες, ποὺ δὲν εἶναι δικά τους, ὅμως τὰ ζοῦν καὶ τὰ ὀνειρεύουνται σὰν νἆναι περισσότερο ἀπὸ δικά τους, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ξένη προσωπικότητα τοὺς γράφει ἡ μοίρα νὰ δείχνουν τὸ πιὸ ἀκριβὸ καὶ τὸ πιὸ γνήσιο μέρος ἀπὸ τὴν ἀτομική τους προσωπικότητα.

Μοῦ εἶναι ἀγαπητὸς ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος τῶν θεατρίνων, ποὺ εἶναι ἕνας ἰδιαίτερος κόσμος, παράξενος καὶ γοητευτικός, γεμᾶτος ἀντιθέσεις καὶ χάσματα, καλωσύνες καὶ παιδικότητες καὶ μικροπονηριὲς καὶ φθόνο καὶ ἀγάπη καὶ χάρη καὶ ἁγνότητα καὶ ὑποκρισία καὶ ἔρωτα. Εἶναι ὅλοι τους, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ὄντα ἀπίθανα, συγκινητικὰ στὸ μέγεθος τῆς θυσίας ποὺ κάνουν, μὲ τὸ νὰ προσφέρουν τὸ κορμί τους καὶ τὴν ψυχή τους γιὰ νὰ ντύσουν μὲ σάρκα καὶ αἷμα τὶς φανταστικὲς μορφὲς ποὺ δημιούργησαν οἱ συγγραφεῖς καὶ τοὺς παράδωσαν αὐτὰ τὰ τρομαχτικὰ φαντάσματα τοῦ νοῦ των, γιὰ νὰ τὰ περιφέρουν μέσα στοὺς ζωντανοὺς ἀνθρώπους σὰν ζωντανά, σὰν πιὸ ζωντανὰ ἀπὸ τοὺς ζωντανοὺς ἀνθρώπους. Κ' ὕστερα αὐτοὶ οἱ θεατρίνοι θὰ γεράσουν ἢ θὰ πεθάνουν, ὅμως οἱ ἥρωες, ποὺ ἡ ὕπαρξή τους εἶναι πλασμένη ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν, αὐτοὶ οὔτε θὰ γεράσουν, οὔτε θὰ πεθάνουν. Μόνο θὰ μεταπηδήσουν στὴ σάρκα, στὸ αἷμα καὶ στὴν ψυχὴ μιᾶς νέας γενεᾶς θεατρίνων, γιὰ νὰ τοὺς κινήσουν κι αὐτοὺς μὲ τὰ πάθη καὶ μὲ τὶς χαρὲς τῆς ἀθάνατης καὶ βρυκολακιασμένης ψυχῆς των, καὶ αὐτὸ θὰ γίνεται στὸν αἰῶνα.

Τώρα πιὰ εἶναι περασμένα τὰ μεσάνυχτα. Ὁ κοντόπαχος Ἐγγλέζος καπετάνιος ἔπαψε νὰ χορεύει ἀνάλαφρα μὲ τὶς ψηλὲς ξανθὲς ντάμες του. Τράβηξε πρὸς τὴν καμπίνα του μὲ τὴν ἀξιοπρέπεια ποὺ μποροῦν νὰ χωρέσουν δυὸ μπουκάλια οὐΐσκι, καὶ ἡ καμπύλη τῆς κοιλιᾶς του προπορεύεται γιὰ τὸν εἰρηνικὸν ὕπνο τῆς τελειωμένης ὑπηρεσίας.

Ἔκλεισε καὶ ὁ διακόπτης τοῦ ραδιοφώνου καὶ μόνο μερικὲς συντροφιὲς ἀπὸ ἠθοποιοὺς μένουν στὶς πάνινες ξαπλωτῆρες. Καπνίζουν ἢ τραγουδοῦν σιγανὰ νοσταλγικὰ τραγούδια γιὰ τὴν Ἀθήνα. Οἱ φωνές τους εἶναι ἁρμονικές, γεμάτες ἀπὸ τρυφερότητα καὶ μελαγχολία. Ὕστερα ἕνας-ἕνας φεύγουν κι αὐτοί. Τὰ ἄστρα ὅλο καὶ πληθαίνουν.

Τότε ὁ ρυθμὸς τῆς μηχανῆς, μόνο αὐτός, δίνει τὸν τόνο τῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ ἔγκατα τοῦ καραβιοῦ, σὰ ν' ἀκούστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μπήκαμε.

Τὰ νησιὰ περνᾶνε δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ τοῦ καραβιοῦ, γράφουν τὸ προφίλ τους μέσα στὴ γαλάζια νύχτα, κατόπι σιγὰ-σιγὰ βουλιάζουν μέσα στὸ σκοτάδι. Τώρα σωπαίνουν πιὰ ὅλες οἱ φωνὲς τῆς μέρας. Ἔτσι θὰ σωπαίνουν κ' ἐκεῖ στὴ στεριὰ οἱ φωνὲς τῆς ἐξοχῆς. Τὰ πηγάδια καὶ τὰ ζωντανὰ ποὺ μουκανίζουν, καὶ τὰ τζιτζίκια πάνου στὶς ἐλιές, καὶ τὰ πουλιὰ καὶ οἱ σκύλοι. Οἱ ἄνθρωποι ποῦ τραγουδοῦν καὶ δουλεύουν, οἱ ἄνθρωποι ποὺ σκοτώνουν, τὰ σφυριὰ καὶ οἱ τσάπες ποὺ στήθηκαν ὄρθια στὴ γωνιά, ἀφοῦ ὁλημερὶς χτυπήθηκαν μὲ τὶς πέτρες καὶ μὲ τὸ χῶμα.

Τώρα πιὰ ἀρχίζει νὰ μιλᾶ μέσα στὴ νύχτα ἡ θάλασσα, καὶ ὅλα τὰ σύμπαντα δὲν ἀκοῦν ἄλλο ἀπὸ τὶς φωνὲς τοῦ νεροῦ. Οἱ ἀστερισμοὶ ποὺ ἀραδιάστηκαν μὲ τὴν τάξη τους στὸν οὐρανό, καὶ τὸ καράβι ποὺ ἀρμενίζει, καὶ οἱ δεμένες βάρκες καὶ τὰ σωσίβια. Ὅλα σωπαίνουν, στέκουνται καὶ ἀκοῦνε τὴ θάλασσα, καὶ τὴν καρδιὰ τοῦ καραβιοῦ, ποὺ βροντάει τὸ ρυθμό της.

Τὸ τραγούδι τῶν νερῶν ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴν πρύμη κι ἀπὸ τὴν πλώρη, ἀνεβαίνει μακρυὰ ἀπὸ τοὺς κάβους ποὺ ἀφρίζουν καὶ ἀπὸ τὰ χίλια κύματα ποὺ σπρώχνουνται καὶ σπρώχνουν πάνω στὸ στέρνο τῆς θάλασσας. Τὸ τραγούδι τῶν νερῶν ἀνεβαίνει βαθὺ καὶ μελαγχολικό, ὅπως ὅλες οἱ πρωταρχικὲς φωνὲς τῆς Δημιουργίας, ποὺ ὁρμοῦν καὶ χουχλακίζουν ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς. Ἀπὸ τότε, κάθε νύχτα, σηκώνεται τὸ μεγάλο τραγούδι τοῦ πελάγου μέσα στὸ σκοτάδι, καὶ ξετυλίγουνται οἱ ὠδές του ἀργὰ καὶ ἐπίσημα, σὰν ὕμνος λατρείας καὶ ὑποταγῆς πρὸς τὴν ἀναπόδραστη μοίρα. Τὸ κάθε τι στὴ ζωὴ τραβάει τὸν πεπρωμένο δρόμο του. Λέει τὰ λόγια ποὺ ἔφερε φυλαγμένα μέσα στὴν καρδιά του, καὶ τραγουδᾶ τὸ τραγούδι ποὺ τοὔβαλε ὁ Θεὸς πάνω στὴ γλῶσσα του τὴν ὥρα ποὺ τὸ δημιουργοῦσε.

Η ΡΟΔΟΣ

ΙΝΑΙ ΠΟΛΥ δύσκολο νὰ πιάσει νὰ μιλήσει κανένας γιὰ τὴ Ρόδο, καὶ αὐτὰ ποὺ θὰ πεῖ νὰ εἶναι ἄξια τῆς Ρόδου. Κάτι ξαίρω σχετικὰ γι' αὐτό. Ξεκινώντας γιὰ τὸ ταξίδι της, εἶχα ὑποσχεθεῖ σὲ μιὰν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα τὶς ἐντυπώσεις μου ἀπὸ τὸ νησί. Ἡ ἐφημερίδα τὸ ἀνήγγειλε μὲ πλατειὰ διαφήμιση, οἱ ἀναγνῶστες τὸ περίμεναν, καὶ γώ, μόλις βρέθηκα στὴ Ρόδο, δὲν ἤξαιρα πιὰ τί νὰ κάμω γιὰ νὰ τὰ βγάλω πέρα μὲ τὶς ἐπαγγελματικὲς ὑποχρεώσεις ποὺ ἀνέλαβα.

Ζοῦσα τώρα μέσα στὴ φύση καὶ στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Ρόδου ἀπὸ μέρες. Εἶταν κάτι σὰν μεθύσι τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ πνεύματος, ποὺ ἀνανεωνόταν ἀδιάκοπα. Καὶ σὰν κάθιζα τὴ νύχτα νὰ γράψω γι' αὐτή, ἔγραφα πράματα τόσο ξέθωρα, τόσο κατώτερα ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις μου, ποὺ τἄσκιζα καὶ ὅλο ἀνέβαλλα γιὰ τὴν ἄλλη νύχτα, μήπως θὰ μποροῦσε νὰ βγεῖ κάτι πιὸ ὑποφερτό. Καὶ ἐρχόταν ἡ ἄλλη νύχτα καὶ προσπαθοῦσα πάλι νὰ ἀπομονωθῶ μέσα στὸ μεγάλο καὶ ἄνετο δωμάτιο τοῦ ξενοδοχείου, νὰ συγκεντρωθῶ πάνω στὰ χαρτιὰ τῶν χειρογράφων ποὺ ἅπλωναν μπροστά μου αὐτὴ τὴν ἀπελπιστική, τὴν ὁλόασπρη ἔρημο τῶν κατεβατῶν ποὺ ἔπρεπε νὰ τὴν κάμω νὰ ἀνθίσει καὶ νὰ πεντοβολήσει ἀπὸ ἐξωτικὰ χρώματα καὶ σχήματα, ἀπὸ λουλούδια καὶ ἤχους καὶ μορφές, νὰ γεμίσει ἀπὸ τὴ γοητεία ποὺ μὲ κρατοῦσε,

πού μέ πλημμύριζε καί δέν ήξαιρα πώς θά γίνει νά ξεχυθεΐ μέ τή μορφή τοΰ έντεχνου λόγου καί νά πάρει τήν τελειωτική έκφρασή της.

Προσπαθοΰσα νά άπομονωθώ. Άπό ποιόν; Μά άπό τήν ίδια τή Ρόδο, πού μέ κατεΐχε τυραννικά μέ τήν παρουσία της. Γι' αύτό έκλεινα τά παράθυρα καί τίς πόρτες, νά τήν κλειδώσω τή μαργιόλα άπ' έξω, γιά νά μ' άφήσει ήσυχον νάν τή σκεφτώ καί νά συλλάβω κάπως όλοκληρωμένα, κάπως στρογγυλά, τό νόημά της τό έκπληχτικό. Καί πάλι δέ γινότανε τίποτα. Ή Ρόδος έμπαινε άπό παντοΰ, μέ πολιορκοΰσε καί μ' ένοχλοΰσε μέ χίλιους τρόπους. Μέ τή θάλασσά της πού τραγουδοΰσε κάτω άπό τά παράθυρά μου, μέ τήν άδιάκοπη αύρα πού έκαμε τά άστρα της νά τρέμουν, μέ τά πορφυρά, τά μεγάλα λουλούδια της, πού μέ κοιτάζαν άπό τά φαρδειά άνθογυάλια, καί γώ άφαιρόμουνα νά τά βλέπω καί νά τούς χαμογελώ. Ύστερα παραδινόμουνα πάλι σκλάβος στίς έντυπώσεις πού μοΰ άφησε ή μέρα πού πέρασε, καί πιά εΐταν τών άδυνάτων άδύνατο νά τούς ξεφύγω. Γιατί ή κάθε μέρα άδειαζε πάνω μου, πάνω σέ όλους μας, ένα πλήθος νέες έντυπώσεις. Πυκνές, σύμμιχτες, έντονες, θαυμαστές. Σάν νά άδειαζαν άδιάκοπα μέσα στήν άγκαλιά μας πανέρια άπό τριαντάφυλλα. Καί άσφυχτιοΰσε ή σκέψη, καί παρέλυε ό στοχασμός μέσα στήν όνειροπόληση, καί εΐταν άδύνατο πιά νά έξασφαλίσει κανείς μέσα σ' αύτόν τό στρόβιλο τής ζωής, πού σέ συνέπαιρνε στήν όρμή του, μιά θέση θεατή, μιά στάση έποπτείας άντικειμενικής. Γιά νά περιγράψει κανείς μιά κατάσταση, πρέπει πρώτα νά τήν ξεπεράσει. Κι αύτό δέν μποροΰσε νά γίνει. Έτσι στό τέλος τά παράτησα. Παραδόθηκα όλόκληρος στή Ρόδο, έρμαιο τής όμορφιάς της, καί έπαψα νά έπιχειρώ νά τήν περιγράψω.

Άπό τήν έφημερίδα μου έν τώ μεταξύ άγωνιοΰσαν. Στά μηνύματά τους άπάντησα άπελπισμένος: «Τί νά σάς κάνω. Δέ γίνεται τίποτα. Δέν ξαίρω άπό ποΰ ν' άρχίσω, καί μόλις άρχίζω βλέπω πώς δέν είν' αύτό πού θέλω νά διηγηθώ.»

Τώρα μπορώ νά πώ πώς ξαίρω πιά τί μοΰ συνέβαινε. Εΐμουν άπλούστατα έρωτευμένος μέ τή Ρόδο. Άληθινά έρωτευμένος. Έρωτευμένος θά πεΐ παραδομένος. Νικημένος. Πώς νά μιλήσει γιά τήν έρωμένη του ένας άνθρωπος πού

ζεῖ μέσα στὴν ἀγκαλιά της, ποὺ κατέχεται, ψυχή, σῶμα καὶ νοῦς, ἀπὸ τὴ μαγεία τῆς ἀδιάκοπης παρουσίας της; Ἀπάντησα στὶς ἐκκλήσεις τῶν φίλων καὶ συναδέλφων μου: «Μὴν περιμένετε τίποτα ὡς ποὺ νὰ συνέλθω. Καὶ ὁ Θεὸς ξαίρει πότε θὰ μπορέσω νὰ συνέλθω. Γιὰ τὴν ὥρα, καὶ ὅσο μένω ἐδῶ, τὸ μόνο ποὺ μπορῶ νὰ σᾶς δώσω εἶναι ἐπιφωνήματα. Μὰ ποῦ ἀκούστηκε ἕνας δημοσιογράφος νὰ γεμίζει τὰ χειρόγραφά του μὲ ἐπιφωνήματα καὶ μὲ θαυμαστικά;»

Ἀπὸ τότε πέρασαν μῆνες καὶ ἡ γοητεία τῆς Ρόδου δὲν διαλύθηκε ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μου, πάνω ἀπὸ τὴν ψυχή μου. Λέω τ' ὄνομά της καὶ τὴν αἰσθάνομαι νὰ μὲ τυλίγει τὸ δραμά της. Φαίνεται πὼς δὲν πρόκειται νὰ ξελευτερωθῶ ἀπὸ τὰ ἀκαταγώνιστα φίλτρα της. Ὡστόσο, γιὰ λόγους λογοτεχνικῆς εὐσυνειδησίας, ἔπιασα ἐν τῷ μεταξὺ καὶ διάβασα ὅσο μποροῦσα περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὸ νησί. Εἶχα τὴν περιέργεια νὰ ἰδῶ πῶς μπόρεσαν καὶ τὰ κατάφεραν μαζί της ἄλλοι πιὸ ἄξιοι ἀπὸ μένα. Διάβασα ὅλες τὶς ἀνταποκρίσεις τῶν συναδέλφων μου ποὺ πέρασαν ἀπ' ἐκεῖ, διάβασα ὅλα τὰ βιβλία, τὰ ποιήματα, τὶς μελέτες. Καὶ τελευταῖα - τελευταῖα τὸν μεγαλοπρεπῆ τόμο ποὺ μᾶς χάρισε γιὰ τὰ Δωδεκάνησα ἡ ἀκούραστη καὶ πολύτεχνη Ἀθηνᾶ Ταρσούλη. Γύρεψα ἀνάμεσα στὶς σελίδες νὰ βρῶ τὸ πρόσωπο τῆς Ρόδου τὸ λατρεμένο, ν' ἀκούσω τὰ κρυφομιλητά της, τὶς φωνὲς ἀπὸ τὰ κύματα, ἀπὸ τὶς φυλλωσιὲς κι ἀπὸ τοὺς μικροὺς καταρράχτες της, τὰ χρώματα, τὰ κάστρα της τὰ σταχτιά, τὰ κάτασπρα χωριὰ καὶ τὶς κόκκινες πεταλοῦδες της.

Ὅλα ὅσα διάβασα εἶναι σωστὰ διατυπωμένα, ὅλα εἶχαν περιγραφτεῖ μὲ ἀκρίβεια. Ἀπὸ ὅλα ἔβγαινε ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ νοσταλγία καὶ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶταν γραμμένα περίφημα. Ὅμως πουθενὰ δὲ βρῆκα τὸ πρόσωπο τῆς Ρόδου ποὺ ὑπάρχει μέσα μου καὶ χαμογελᾶ ἀδιάκοπα, γεμάτο ἀπὸ φῶς, ἀπὸ νόημα καὶ ἀστραφτερὲς ἀχτινοβολίες. Εἶναι λοιπόν, φαίνεται, ὁ ἔρωτας, ποὺ δημιουργεῖ στὴν κάθε του περίπτωση ἕνα θαῦμα μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο, μιὰ παρουσία προσωπικὴ καὶ ἀμετάδοτη; Αὐτὸ θὰ εἶναι. Καὶ νομίζω πὼς τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸ καθολικὸ ἀντίκρυσμα ἀπὸ μέρους μας κάθε ἔντονης ὀμορφιᾶς μέσα στὴ ζωή, σὲ ὅλα τὰ φανερώ-

ματα καὶ σὲ ὅλα τὰ αἰσθητικὰ γεγονότα καὶ ἐπεισόδιά της. Τὸ ἴδιο φαντάζομαι πὼς γίνεται καὶ μὲ κάθε σπουδαῖο καὶ τελειωμένο ἔργο τέχνης, ποὺ ἡ ἐπικοινωνία μας μαζί του εἶναι καθαρὰ ἐρωτικὴ καὶ αὐτὴ ἡ ἐπικοινωνία γίνεται στὸ τέλος μιὰ μυστηριώδης ἀνταπόκριση καί, ὅταν πᾶμε νὰ μεταδώσουμε τὴν αἴσθησή μας ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ καλλιτεχνήματος μὲ λόγια, δὲν κάνουμε ἄλλο παρὰ μιὰ προσωπικὴ ἐξομολόγηση, ὅπου ὅλη ἡ κριτική μας θεώρηση τοῦ ἔργου ἀναβρύζει ἀπὸ πηγὲς καθαρὰ αἰσθηματικές.

Ἡ Ρόδος εἶναι ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ τέτοια τελειωμένη μονάδα ὀμορφιᾶς, πού, μόλις βρεθεῖς μέσα στὸ θέαμά της, δέχεσαι, κατάστηθα θᾶλεγα, τὸ μήνυμά της, χωρὶς νὰ προλάβεις νὰ ἀμυνθεῖς μὲ τὴν κριτική σου πανοπλία. Τὸ μήνυμα τῆς Ρόδου πάνου στὸν καθένα παίρνει τὴν ἔνταση, τὴν ἔκταση καὶ τὶς μορφὲς ποὺ εἶναι ἱκανὸς νὰ συλλάβει ὁ αἰσθητικὸς δέκτης του.

Ὁ τόνος ποὺ κυριαρχεῖ στὸ τοπίο εἶναι ἀσφαλῶς ὁ τόνος τοῦ εἰδυλλίου. Ὅλα, οἱ λόφοι, οἱ ἀκρογιαλιές, οἱ χαράδρες, τὰ δέντρα καὶ τὰ χωριάτικα σπίτια, βρίσκονται μέσα στὶς ἑλληνικὲς ἀναλογίες. Αὐτὲς τὶς ἀναλογίες ποὺ κάνουν τὸν Ἕλληνα μέσα σ' ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς ζωῆς του νὰ ἀντικρύζει τὴ φύση τοῦ τόπου του καὶ τὰ φαινόμενά της μέσα στὸ ἀνθρώπινο μέτρο, ποὺ τὰ τοποθετεῖ φιλικὰ καὶ πρόσχαρα μέσα στὴ ζωή του σὰν συμπλήρωμά της. Κανένα βουνό, κανένα σπίτι, κανένα δάσος ἐδῶ δὲ σὲ καταθλίβει, δὲ σὲ ταπεινώνει, δὲ σὲ τρομοκρατεῖ καὶ δὲ σὲ ἐξουθενώνει μὲ τὸν ὄγκο τῶν διαστάσεών του, μὲ τὴν προβολὴ τῶν ἐπιπέδων του, μὲ τὴν ἀγριάδα τῆς φυσιογνωμίας του. Ἡ Ρόδος εἶναι ἕνα τοπίο ἰδανικὰ ἑλληνικό. Χωρᾶ ἄνετα μέσα στὴν κατανόησή σου, ξυπνᾶ ζωηρὰ ὅλες τὶς πηγὲς τῆς αἰσθητικῆς σου χαρᾶς, καὶ συγχρόνως γεμίζει τὴν ὑλική σου ὕπαρξη μὲ ἀνεκλάλητες ἀγαλλιάσεις αἰσθησιακῆς εὐδαιμονίας. Σπάνια θὰ συναντήσει κανεὶς μιὰ φύση τόσο τελειωμένη στὰ στοιχεῖα της τὰ ἀνθρώπινα, ποὺ νὰ ἀποτείνεται μὲ τὴν ἴδιαν ἔνταση στὸ πνεῦμα καὶ στὶς αἰσθήσεις. Αὐτὸ νομίζω πὼς εἶναι καὶ ὅλο τὸ μυστικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ θαύματος, εἴτε στὴ ζωὴ εἴτε στὴν τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὸ

ἀντικρύζουμε, ὅσες φορὲς μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθεῖ σὲ τελειωτικὰ ἀποκρυσταλλωμένες μορφές.

Ὅταν τὸ καράβι μας σίμωσε τὶς ἀκρογιαλιὲς τοῦ νησιοῦ, ὅλοι, ἀραδιασμένοι στὴν κουπαστὴ κοιτάζαμε καὶ κανένας δὲ μιλοῦσε. Ἔξαφνα κάποιος νέος ἠθοποιός μας, αὐτὸς ποὺ μ' ἕνα ρωμαλέο πήδημα ἀνέβηκε ξαφνικὰ στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς ἑλληνικῆς θεατρικῆς τέχνης, μοῦ ἔσφιξε τὸ μπράτσο καὶ μοῦ εἶπε μὲ τρεμάμενη φωνή:

— Πολέμησα ἕξι μῆνες στὴν Ἀλβανία γιὰ τοῦτο τὸ νησί. Χαλάλι του! Θὰ πολεμοῦσα καὶ ἕξι χρόνια!

Γύρισα καὶ τὸν κοίταξα. Τὰ μαῦρα νεανικά του μάτια ἄστραφταν ὡραῖα στὸ μελαχροινό του πρόσωπο.

Τὸ καράβι ἔρριξε τὴν ἄγκυρα πλάϊ σὲ μιὰ πεντακάθαρη προκυμαία, ἔξω ἀπὸ τὸ ὡραιότερο μεσαιωνικὸ κάστρο ποὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ φαντασθεῖ ζωγραφιστὰ μέσα σ' ἕνα εἰκονογραφημένο τόμο παραμυθιῶν.

Εἶταν ἕνα κάστρο ὁλόκληρο, ἀπείραχτο καὶ περήφανο, μὲ τὴ δαντέλα τῶν ἐπάλξεων καθαρὰ ψαλιδισμένη, ἕνα ἔργο ὄρθιο καὶ ἡρωϊκό, ὅπως θὰ στεκότανε τότες ποὺ τὸ διαφέντευαν οἱ ἱππότες. Ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ περίμενες νὰ διακρίνεις ψηλὰ στὶς πολεμίστρες τὶς ἄκρες ἀπὸ τὰ κοντάρια, τὴ λάμψη ἀπὸ τὰ κράνη τους. Τὸ ταξίδι τοῦ Ἐθνικοῦ Θιάσου ἄρχιζε ἀπὸ μιὰ πολιτεία φανταστική, κλεισμένη μέσα σὲ ὡραῖα τείχη, σὰν μέσα σὲ μιὰ προστατευτικὴ ἀγκαλιά. Ὅλα ἔμοιαζαν σὰν μεγαλόπρεπη σκηνογραφία ἀπὸ ἕνα ἔργο, τοποθετημένο σὲ χρόνια ἀρχαῖα, ποὺ πέρασε ἀπὸ πάνω τους ὁ θρύλος καὶ τὰ στοίχειωσε, ποὺ κατακάθισε στὶς πέτρες του ἡ πατίνα τοῦ καιροῦ καὶ τὶς χρύσωσε ἡ παλιοσύνη του ἡ ἀγέραστη. Καὶ μεῖς ὅλοι εἵμασταν μέσα σ' αὐτὴ τὴ σκηνογραφία θεατρίνοι παράξενοι, ποὺ παίζαμε σὲ κεῖνο τὸ μεσαιωνικὸ ἔργο μὲ τὰ σύγχρονα κοστούμια μας.

Κατεβήκαμε στὴν προκυμαία. Μιὰ σειρὰ αὐτοκίνητα μᾶς περίμεναν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν στὰ ξενοδοχεῖα. Μπήκαμε στὴν ἀρχαϊκὴ πολιτεία περνώντας κάτω ἀπὸ τὴν ὑπερήψηλη ἀψίδα μιᾶς καστρόπορτας στολισμένης μὲ τὶς ἄρμες τῶν ἱπποτῶν. Λιοντάρια καὶ σταυροί. Τὴν μεγαλόπρεπη ἐτούτη πύλη τὴν παράστεκαν δυὸ πύργοι ποὺ δὲν εἶταν πιὰ ἔργο πολέμου, μόνο εἶταν ἕνα ἐπιβλητικὸ ἔργο τέχνης. Μιᾶς

τέχνης στιβαρῆς, μελαγχολικῆς, αὐστηρῆς μέσα στὸ μεγαλεῖο της.

Σὰν περάσαμε μέσα ἀπὸ τὰ τείχη, τὸ θέαμα εἶταν τόσο ἀπρόοπτο, τόσο φαντασμαγορικό, ποὺ οἱ θεατρίνοι μας σηκώθηκαν ὄρθιοι, ὅσοι ἔλαχαν σὲ ἀνοιχτὰ αὐτοκίνητα, καὶ ξεφώνιζαν ἀπὸ ἐνθουσιασμό. Δὲν εἶταν πορεία πρὸς τὰ ξενοδοχεῖα αὐτό. Εἶταν μιὰ παρέλαση θαμπωμένων ἀνθρώπων, ἀνάμεσα ἀπὸ μέγαρα μεσαιωνικά, κάτω ἀπὸ καμάρες πελώριες, ποὺ τέντωναν τὰ περήφανα τόξα τους, ἀνάμεσα ἀπὸ δρόμους ἰδεώδεις, ποὺ δὲν εἶχαν μόριο σκόνης, ποὺ δὲν εἶχαν μιὰ πλάκα χαλασμένη στὰ πεζοδρόμιά τους. Καὶ αὐτοὶ οἱ δρόμοι δὲν εἶταν δρόμοι, μόνο εἶταν δεντροστοιχίες καὶ ἀνθόκηποι. Ἀπέραντοι ἀνθόκηποι σ' ὅλο τὸ μάκρος τοῦ δρόμου, ἀπὸ τὴ μιὰ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ εἴμασταν μέσα στὸ θέρος, καὶ τὰ παρτέρια αὐτὰ εἶταν κατάφορτα ἀπὸ μεγάλους πορφυροὺς ἰβίσκους, καὶ ἀπὸ φυλλωσιὲς ὁλοπράσινες, ἀνοιξιάτικες, γυαλιστερές, δίχως κανένα γέρικο φύλλο. Καὶ ἀπὸ παντοῦ ἐκρέμονταν λουλούδια σὲ χοντρὰ τσαμπιά, καὶ ἀπὸ τὰ πέτρινα μπαλκόνια, καὶ ἀπὸ τοὺς ψηλοὺς καστρότοιχους καὶ ἀπὸ τὰ παραθύρια, καὶ ἀπὸ τὶς καγκελόπορτες καὶ ἀπὸ τοὺς στύλους κρεμόντανε ἀπίστευτα πλατειὰ παραπετάσματα ἀπὸ θεριεμένες μπουκαμβίλιες. Παραπετάσματα βυσσινιὰ καὶ μὼβ καὶ κόκκινα ὣς τὸ χρῶμα τοῦ ἄνθους τῆς ροδιᾶς. Καὶ αὐτὸ εἶταν παντοῦ, σ' ὅλους τοὺς δρόμους, σ' ὅλα τὰ σπίτια, σ' ὅλα τὰ ξενοδοχεῖα καὶ τὰ κέντρα καὶ τὰ συντριβάνια. Καὶ οἱ προκυμαῖες εἶταν πλατειὲς σὰν τὶς πλατεῖες τῆς Ἀθήνας, καὶ ὅλα ἄστραφταν ἀπὸ τὴν πάστρα καὶ τὴ χαρά.

Τὸ ξενοδοχεῖο μας εἶταν ἕνα παλάτι πελώριο, χτισμένο μέσα σὲ μεγάλον κῆπο πλάϊ στὴ θάλασσα. Καὶ ἀπ' ἔξω εἶταν ἕνας γαλάζιος κόλπος καὶ μιὰ τετράπλατη ἀμμουδιά, καὶ ἡ καλοκαιρινὴ τραπεζαρία του ἔβλεπε τὴ θάλασσα. Ἡ τραπεζαρία αὐτὴ σκιαζόταν ἀπὸ μιὰ ἀπέραντη κινητὴ τέντα, καὶ μέσα στὴν τραπεζαρία αὐτὴ ὑπῆρχαν δέντρα μεγάλα, καταπράσινα, καὶ γλάστρες φαρδειὲς μὲ κόκκινους ἰβίσκους. Καὶ νερά, ζεστὰ καὶ κρύα, ἄφθονα καὶ ἀστέρευτα, ἔτρεχαν ἀπὸ χίλιες βρύσες. Κοίταξα τὸ κλειδὶ τοῦ δωματίου μου καὶ εἶχε ἀριθμὸ 212. Κοίταξα τὸν κατάλογο τῶν

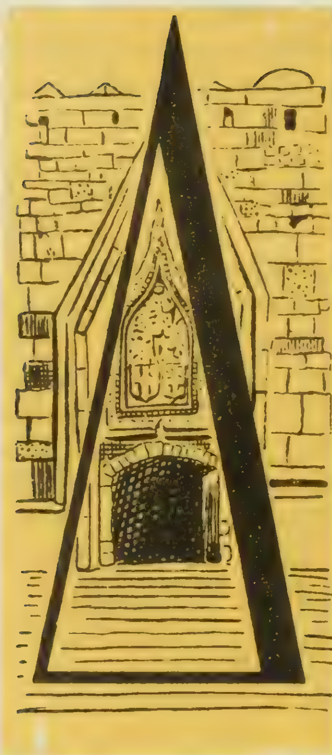
φαγητῶν καὶ εἶταν ἕνα ἀριστουργηματικὸ τοπίο ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς Λινδίας Ἀθάνας, τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Λίνδου. Ἀκουμπήσαμε τὰ πράματά μας καὶ πήραμε ἔξαλλοι τοὺς δρόμους.

Εἶταν μιὰ περιπλάνηση ἀνάμεσα σὲ μιὰ πόλη ἀπίθανη, ποὺ ξεφύτρωσε μέσ' ἀπὸ ἕνα παραμύθι, καὶ εἶταν ἀπ' ὅλες τὶς μεριὲς ἔτσι ὡραία καὶ δροσερή. Καὶ ἔλεγες: Ψέματα εἶναι, μέσα σὲ κάποιο ὡραῖο ὄνειρο περπατῶ, καὶ τώρα, ὅπου νἄναι, θὰ σβήσει ἐτοῦτο τὸ μαγικὸ ὅραμα καὶ θὰ ἐξατμισθοῦν τὰ παλάτια καὶ οἱ πυλῶνες καὶ οἱ καταρράχτες τῶν λουλουδιῶν.

Ὅμως ἀποστάσαμε νὰ περπατᾶμε μέσα στὸ ὄνειρο, καὶ τὸ ὄνειρο δὲν ἔλεγε νὰ τελειώσει, καὶ ἀδιάκοπα ξετυλιγότανε πιὸ ὡραῖο καὶ πιὸ ἀπίστευτο.

Καὶ ἡ κορωνίδα αὐτοῦ τοῦ ὀνείρου εἶταν ἡ γαλανόλευκη σημαία, σημαία ἀληθινὴ καὶ χεροπιαστή, ποὺ πλατάγιζε χαρούμενη πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπίθανη πολιτεία. Καὶ ἡ πολιτεία αὐτὴ εἶταν ἡ Ρόδος, ἡ κόρη τοῦ Ἥλιου, ποὺ φύτρωσε ἀπὸ τὰ βάθη τῆς θάλασσας τοῦ Αἰγαίου σὰν τὴν Ἀναδυομένη Ἀφροδίτη, καὶ τὰ βουνά της εἶναι γεμάτα ἀπὸ ὄστρακα καὶ θαλασσινὰ κοχύλια, καὶ ἀπὸ ἑλληνικὲς νεκροπόλεις καὶ λείψανα ναῶν καὶ κολόνες καὶ βάσεις ἀγαλμάτων. Εἶταν ἡ Ρόδος ποὺ γύριζε στὴν Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ 638 χρόνια σκλαβιᾶς, καὶ 638 χρόνια ἀντίστασης καὶ ἀγώνα, ἑλληνικὴ ὅσο εἶταν στὰ χρόνια τῆς Ἰλιάδας κι ὅσο ποτὲ δὲν εἶταν ἑλληνική.

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΛΑΜΑ

ΕΝ ΕΙΜΑΙ ἀπὸ κείνους ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἀθωώσουν τοὺς λαοὺς ποὺ κακούργησαν, καὶ κακουργοῦν ἀκόμα μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς μας, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία ζητοῦν ἀμνηστία τοῦ κακουργήματός τους ρίχνοντας τὸ βάρος τοῦ ἐγκλήματος στὴ ράχη τῶν ἀρχηγῶν τους. Ἡ μέθοδος εἶναι πολὺ παλιά, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἑβραῖοι ἔσερναν μπροστὰ στὴν Ἱερὴ Σκηνή τους δυὸ τράγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸν ἕναν ἐθυσίαζαν καὶ στὸν ἄλλον ὁ ἀρχιερέας ἐφόρτωνε μὲ μιὰν εὐχὴ ὅλες τὶς ἁμαρτίες τῶν υἱῶν τοῦ Ἰσραήλ, κατόπιν τὸν ἔδιωχναν στὴν ἔρημο, νὰ τὶς πάρει μαζί του. Εἶναι ἡ μέθοδος τοῦ Ἀζαζήλ, τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου. Οἱ Ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι, πραχτικότεροι, μεταχειρίζονταν γιὰ τὴν ἴδια δουλειὰ ἕναν ἀποδιοπομπαῖο γάϊδαρο, καὶ ἡ προτίμησή τους εἶταν πολὺ πιὸ δικαιολογημένη, ἀφοῦ θὰ εἶταν ἔτσι βολετὸ νὰ φορτώσουν στὴν ὑπομονετικὴ ράχη του πολὺ περισσότερο βάρος ἀπὸ τὶς ἀνομίες τους.

Ἡ ἱστορία ἐπανελήφθηκε στὶς μέρες μας, ὅταν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἐθυσίασαν τοὺς τράγους των καὶ οἱ Βούλγαροι τοὺς ἀποδιοπομπαίους γαϊδάρους των, γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν ἁγνοὶ ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν σφαγιασμένων λαῶν μπροστὰ στὸ διεθνὲς δικαστήριο τῆς Νίκης καὶ τῆς Δικαιοσύνης. Ἡ μέθοδος αὐτὴ τοῦ Ἀζαζήλ, μπορεῖ νἄχει πέραση στὰ

μάτια καὶ στὴ συνείδηση τῶν δικαστῶν ποὺ εἶναι σύγχρονα καὶ διπλωμάτες. Μέσα στὴν καρδιὰ ὅμως τῶν σταυρωμένων λαῶν, τὸ κακούργημα ἀπομένει ἑνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο πάνω στὰ ἔθνη ποὺ ἐκακούργησαν ὁμαδικά.

Μιλᾶμε πάντα γιὰ τὰ Δωδεκάνησα, λοιπὸν ξεχωριστὰ μᾶς ἀπασχολοῦν οἱ Ἰταλοὶ καὶ ὁ διωγμὸς ποὺ ὑφίσταται ὁ ἑλληνικὸς λαός, καὶ ἡ λευτεριὰ αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ἀπὸ χρόνια πολὺ πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὸν Μουσσολίνι καὶ τὴ φαιδρὴ ρωμαϊκή του αὐτοκρατορία. Εἶναι μιὰ χυδαία ἱστορικὴ ὑπόθεση αὐτὸ τὸ κρατικὸ ἰταλικὸ μῖσος, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ πρώτη φορὰ οἱ Ρωμαῖοι εἰσέβαλαν στὸν τόπο μας γιὰ νὰ τὸν σκλαβώσουν καὶ νὰ τὸν λεηλατήσουν. Ὁ ἑλληνοθρεμμένος Ὁράτιος, ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ πνευματικὴ σκοπιά του, ἔκλεισε μέσα σ' ἕνα ἐπίγραμμα ποὺ καίει καὶ στιγματίζει αἰώνια αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ πράξη:

«Ἡ καταχτημένη Ἑλλάδα κατάχτησε τὸν ἄγριο καταχτητὴ καὶ ἔφερε τὶς τέχνες στὸ χωριάτικο Λάτιο.»

Τὸ «χωριάτικο Λάτιο» ξανάκαμε πολλὲς φορὲς τὴν ἴδιαν ἀσέβεια μέσα στοὺς αἰῶνες τῆς λατινικῆς ἱστορίας, καὶ ἡ τελευταία φορὰ εἶταν αὐτὴ ποὺ τὴ σφράγισε μὲ πυρωμένο σίδερο ἡ 28η τοῦ Ὀχτώβρη, σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ οἱ ἄγριοι νικητὲς δὲν εἶταν πιὰ οἱ λεγεῶνες τῆς Ρώμης, παρὰ ἕνα πλῆθος ἀπὸ μεραρχίες ἀδέξιων θεατρίνων, μεταμφιεσμένων σὲ πολεμιστές, ποὺ μᾶς ἦρθαν ἕρποντας πίσω ἀπὸ τὰ πολεμικὰ ἅρματα τῶν δημίων τῆς Εὐρώπης, καὶ τσαλαπάτησαν τὴν Ἑλλάδα, ποὺ τοὺς νίκησε. Ὑπάρχει μιὰ ἀδιάκοπη κατιούσα στὴν ἱστορία τοῦ ξεθυμασμένου αὐτοῦ ἔθνους ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση κ' ἐδῶ.

Ὁ Μουσσολίνι βρῆκε τὸν ἰταλικὸ λαὸ ὥριμο γιὰ δουλεία. Τὸν ὑποδούλωσε πρῶτα στὸν ἑαυτό του, κατόπι στοὺς Γερμανούς. Οἱ Ἕλληνες, εἴδαμε τὸ βάθος αὐτοῦ τοῦ ξεπεσμοῦ, ὅταν οἱ Γερμανοὶ ξαρμάτωναν μέσα στοὺς δρόμους μας αὐτοὺς τοὺς δούλους, ποὺ ἦρθαν στολισμένοι μὲ φτερὰ πουλερικῶν καὶ τομάρια λύκων καὶ παρίσταναν τοὺς θεοὺς τοῦ πολέμου. Τοὺς ἐλεήσαμε μὲ ἑλληνικὸν τρόπο, σὰν τοὺς εἴδαμε, κοπάδια ἀξιοδάκρυτα, νὰ ὁδηγοῦνται στὸ δρόμο τῆς ταπείνωσης, τὸ δρόμο ποὺ ἐμεῖς ποτὲς δὲ δοκιμάσαμε. Καὶ ὅμως, ποτὲς δὲν μποροῦμε νὰ ξεχάσουμε τὴν αἰσχρὴ συμπε-

ριφορά τους στὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς. Τὰ δυστυχισμένα Δωδεκάνησα τὴ δοκίμασαν πολλὰ χρόνια χωρὶς νὰ ὑποταχθοῦν. Ὁ τελευταῖος δυνάστης των στάθηκε ὁ Ντεβέκκι. Εἶναι ἀπίστευτα τὰ ὅσα τόλμησε νὰ κάνει αὐτὸς ὁ τύπος, πολεμώντας ν' ἀλλαξοπιστίσει ἐθνικὰ καὶ γλωσσικὰ τοὺς Δωδεκανήσιους. Κεῖνο ποὺ κατόρθωσε εἶταν νὰ τοὺς κάνει δέκα φορὲς πιὸ Ἕλληνες.

Καὶ ὅμως ὑπάρχει μέσα σ' αὐτὸν τὸ λαὸ μιὰ πατρογονικὴ ἀρετή, μπροστὰ στὴν ὁποία κάθε δίκαιος ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀποκαλυφθεῖ. Εἶναι ἕνας λαὸς εὐσυνείδητων καὶ καλαίσθητων μαστόρων. Γύρισα τὴν Κύπρο καὶ δὲν εἶδα μήτε ἕνα ἔργο ποὺ νὰ δείχνει στὸ μέλλον πῶς κάποτε τὸ μεγάλο καὶ εὔφορο αὐτὸ νησὶ κυβερνήθηκε ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀπὸ τὴν πολιτισμένη καὶ περήφανη αὐτοκρατορία τῆς Μεγάλης Βρεττανίας. Στὰ Δωδεκάνησα καὶ στὴν Ἀφρική, ἀπ' ὅπου πέρασαν οἱ Ἰταλοί, ἄφησαν δημόσια ἔργα καὶ σημάδια ἑνὸς πολιτισμοῦ, ὅσο καὶ ἂν ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ παρασταίνει μὲ χοντροκομμένο κ μποτινισμὸ τὴ ρωμαϊκὴ μεγαλοπραγμοσύνη, προσκολλημένη στὰ ἐξωτερικά της μνημειακὰ γνωρίσματα.

Ἡ Ρόδος εἶταν ἕνα νησί, ἀπὸ τὰ ὡραιότερα χωρὶς ἄλλο ἑλληνικὰ νησιά, εὐλογημένο μὲ ὅλες τὶς χάρες ποὺ μοίρασε ὁ Θεὸς στὸ ἑλληνικὸ ἀρχιπέλαγος. Οἱ Ἰταλοὶ πέρασαν καὶ τὸ στόλισαν μὲ ὅ,τι πιὸ καλὸ μπόρεσαν νὰ φαντασθοῦν καὶ νὰ ἐκτελέσουν. Δὲν εἶναι καθόλου ὡραῖα στὸ σύνολό τους τὰ ὅσα ἔκαμαν. Μερικὰ μάλιστα θὰ στέκουνται γιὰ πολλὰ χρόνια σὰν μνημειώδη δείγματα μιᾶς ἀρχιτεκτονικῆς βάναυσης καὶ μιᾶς ζωγραφικῆς ἀθλίας. Ὅσα δημόσια χτίρια ἔχτισαν μὲ τὴ σημερινή τους ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι, σχεδὸν ὅλα, κοινοτοπίες ἀκαλαίσθητες, ὅταν δὲν εἶναι ἀσχημίες, ὅπως ἐκεῖνο τὸ «Θέατρο Πουτσίνι», ποὺ τὸ ἀφήσαμε «Ἐθνικὸ Θέατρο», καὶ τὸ ὀγκῶδες Καστέλλο. Ἐξ ἴσου ἀνόητο εἶναι τὸ μεγάλο χτίριο τοῦ Διοικητηρίου, ποὺ πάει νὰ παραστήσει Βενετία καὶ μοιάζει πάρα πολύ, προπάντων τὴ νύχτα, μὲ τὸ παλάτι τοῦ Βεζύρη στὸν Καραγκιόζη τοῦ Μόλλα. Ἐκεῖ ποὺ οἱ Ἰταλοὶ εἶναι ἀξιοθαύμαστοι ὡς μαστόροι, εἶναι σὰν ἀντιγράφουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἱπποτῶν, καὶ σοῦ σηκώνουν μιὰ πολιτεία ὁμόρρυθμη καὶ ὁμόχρωμη μὲ

τὸ περιβάλλον τοῦ θαυμαστὰ ἐπιδιορθωμένου κάστρου, καὶ τῶν σπιτιῶν τῆς «ὁδοῦ τῶν ἱπποτῶν». Ἐκεῖ ξαίραν τί ἤθελαν, καὶ αὐτὸ ποὺ ἤθελαν τὸ κατάφεραν ἀπόλυτα. Ἀργότερα θὰ δοῦμε τί ἤθελαν.

Στὰ παλιὰ χτίρια ποὺ βρήκανε μισογκρεμισμένα, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποκατάσταση ἔγινε μ' ἕναν τρόπο ποὺ ξεφεύγει πιὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ εὐσυνειδησία καὶ φτάνει στὴν ἀπομίμηση καὶ στὴν πλαστογραφία. Περπατᾶς μέσα στὴν παλιὰ πολιτεία, καὶ ἀδιάκοπα αἰσθάνεσαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἀνακαλύψεις καὶ νὰ ξεχωρίσεις τὰ γνήσια ἀπὸ τὰ πλαστά. Τὸ πνεῦμα ποὺ κυβερνοῦσε τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς πόλης στάθηκε ὡς τὸ τέλος πνεῦμα θεατρικό. Ἡ Ρόδος εἶναι μιὰ πόλη προορισμένη νὰ καταπλήσσει τοὺς περιηγητές, καὶ νὰ διαφημίζει τὴ Ρώμη. Αὐτὸ τὸ κάνει, ἀκόμα καὶ σήμερα ποὺ γκρεμίστηκαν οἱ ρωμαϊκὲς λύκαινες καὶ οἱ θυρεοὶ μὲ τὰ τσεκούρια. Καὶ τὸ κάνει μὲ μεγάλες φωνὲς λαϊκῆς ἀγορᾶς. Ὅμως ὅταν μείνεις μερικὲς μέρες μέσα στὴν πόλη καὶ ἀγγίσεις ἀπὸ κοντὰ αὐτὴ τὴν ἐργασία, ἀνακαλύπτεις πολὺ γρήγορα πὼς εἶναι μιὰ ἐργασία ψεύτικη καὶ ἀπατηλὴ σὰν σκηνογραφία θεάτρου.

Αὐτὲς οἱ μεγάλες σταχτορόδινες γωνιόπετρες μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι χτισμένα τὰ παλάτια, καὶ ποὺ στὴν ἀρχὴ τὶς παίρνεις πὼς εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο στέρεο καὶ αἰώνιο ὑλικὸ τῶν τειχῶν καὶ τῶν σπιτιῶν τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου, εἶναι ἁπλούστατα μιὰ ρηχὴ ἐπένδυση τοῦ τοίχου, ποὺ ἀπὸ μέσα εἶναι σκέτη λάσπη καὶ πέτρες, πολὺ σαθρὰ χτισμένες γιὰ νὰ σηκώσουν τὸν πανδαμάτορα χρόνο γιὰ πολὺ καιρό. Αὐτὰ τὰ φατνώματα, αὐτὰ τὰ ἀρχαϊκὰ μεγάλα τραπέζια, εἶναι καπλαμὰς ποὺ παριστάνει τὴ μονοκόμματη καρυδιά. Αὐτὲς οἱ χρυσὲς καρέκλες μὲ τὸ ὑψηλὸ ἀκουμπιστήρι μέσα στὴν πελώρια αἴθουσα τῶν συνεδριάσεων τοῦ Καστέλλο, εἶναι ἀπὸ ἐπιχρυσωμένο γύψο. Ὅπου νὰ ξύσεις λιγάκι στὴν ἐπιφάνεια, ἀνακαλύπτεις τὸ φτηνὸ ὑλικὸ καὶ τὴν πρόσκαιρη δουλειά. Νομίζει κανεὶς πὼς ἤξαιραν τὴν προσωρινότητα τῆς κατοχῆς αὐτοὶ ποὺ τὰ κατασκεύαζαν.

Ἡ πόλη τῆς Ρόδου καὶ οἱ χτιριακὲς κατασκευὲς ποὺ μᾶς ἄφησαν οἱ Ἰταλοί, εἶναι ἕνα θαυμάσιο δεῖγμα τῆς ποιότητας καὶ τοῦ ὑλικοῦ μὲ τὸ ὁποῖο εἶταν χτισμένη ἡ

αὐτοκρατορία τοῦ φασισμοῦ. Εἶναι ἡ αὐτοκρατορία τοῦ καπλαμᾶ. Καπλαμὰς εἶταν τὸ κράτος, ὁ στόλος, ὁ στρατός, τὰ ἀεροπλάνα καὶ τὰ τρόπαια τοῦ φτωχοῦ Μουσσολίνι. Καπλαμὰς εἶταν οἱ ρητορικοί του λόγοι, τὰ σύμβολα, οἱ ἀετοὶ οἱ ρωμαϊκοὶ καὶ τὰ φρούριά του. Ἀπὸ καπλαμὰ εἶταν καὶ τὰ ἅρματά του καὶ ὁ θρόνος τοῦ «βασιλέως - αὐτοκράτορος» τῆς Αἰθιοπίας. Ἐπῆγα σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ὡραιότερες τοποθεσίες τοῦ νησιοῦ. Ἕνα βουνὸ κατάφυτο. Στὶς ἰταλικὲς φωτογραφίες τοῦ τουρισμοῦ τὄλεγαν ἰταλικὰ «Φιλερέμο». Στὴν ἀρχὴ νόμισα πὼς εἶταν τὸ πραγματικὸ τοπωνύμιο, καὶ μοῦ φάνηκε ἀστεῖο πόσο ἡ λέξη μοιάζει νὰ σημαίνει «θὰ τὸ σκάσουμε». Ὕστερα ἔμαθα πὼς πρόκειται γιὰ τὴν ὡραιότατη ἑλληνικὴ λέξη Φιλέρημο, ποὺ τὴν ἐσυγύρισαν οἱ καταχτητὲς πρὸς τὸ ἰταλικότερο. Ἐκεῖ πάνω λοιπὸν ὑπῆρχαν τὰ ἐρείπια ἀπὸ κάποια ἀρχαία βυζαντικὴ ἐκκλησία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ καὶ τὴν κολυμβήθρα τῆς αὐλῆς. Οἱ Ἰταλοί, ἀλλαξοπιστίζοντάς τη, ἔχτισαν στὰ θεμέλιά της ἕνα καθολικὸ μοναστήρι, πάντα πάνω στὰ σχέδια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἱπποτῶν. Μπῆκα καὶ τὸ περιεργάστηκα ὣς ἀπάνω στὴ στέγη καὶ μὲ ὁδηγοῦσε ἕνας παχύτατος καὶ ὑποκλινέστατος καπουτσῖνος, γεμάτος ὑποχρεωτικὰ χαμόγελα. Σὲ μιὰ μεριὰ εἶτανε χαλασμένος ὁ θόλος ἀπὸ βομβαρδισμό.

— Ποιὸς τὸ γκρέμισε; τόνε ρώτησα.

Καὶ ὁ ἰταλόπαπας ἀπάντησε, μὲ καμάρι σχεδόν:

— Λ' ἀρτιλερία ἰταλιάνα!

Εἶχα δεῖ τὸ 1940 στὴν Ἀλβανία τὴν εὐστοχία αὐτῆς τῆς ἀρτιλερίας!

Πῆγα κ' ἔψαξα στὸ γκρεμισμένο μέρος. Οἱ πελώριες γωνιόπετρες εἶταν ψεύτικες, καὶ οἱ θόλοι ποὺ ἔμοιαζαν νὰ ἀντέχουν γιὰ αἰῶνες, εἶταν ἀπὸ σουβᾶ ἕνα δάχτυλο πάχος, κολλημένο πάνω σὲ σκελετὰ ἀπὸ διχτυωτὸ σύρμα, ἀπ' αὐτὸ ποὺ βάζουμε στὰ κοτέτσια. Πάντοτε ἡ αὐτοκρατορία τοῦ καπλαμᾶ!

Ὁ κ. Κλώνης, ὁ σκηνογράφος τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου, σὰν τοῦ τἄδειξα, μουρμούρισε:

— Τὴ δική μου δουλειὰ πῆραν οἱ μασκαράδες!...

Ἀπὸ τὸ μοναστήρι αὐτὸ ξεκινᾶ ἕνα θρησκευτικὸ τουρι-

στικὸ μονοπάτι ποὺ λέγεται «ὁ δρόμος τοῦ Γολγοθᾶ». Τραβάει τὸν ἀνήφορο ἀνάμεσα ἀπὸ δυὸ σειρὲς πευκοφυτεμένα κυπαρίσσια, ὡραῖα καὶ μελαγχολικά. Καὶ ὅσο ἀνεβαίνεις, ἀνταμώνεις κάθε δεκαπέντε, εἴκοσι βήματα στημένο ἕνα προσκυνητάρι ἀπὸ τσιμέντο. Σὲ κάθε προσκυνητάρι εἶναι ἐντειχισμένο ἕνα ἀνάγλυφο, σκαλισμένο σὲ ὀρειχάλκινη πλάκα, ποὺ παριστάνει μιὰ φάση ἀπὸ τὴν πορεία τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἀνεβαίνει τὸ Γολγοθᾶ, φορτωμένος τὸ σταυρὸ τοῦ μαρτυρίου του. Ἐδῶ τοῦ τὸν φορτώνουν, παρέκει γονατίζει ἀπὸ τὸ ἀσήκωτο βάρος, κατόπι εἶναι ὁ Σίμων ὁ Κυρηναῖος ποὺ τὸν βοηθᾶ, ὕστερα ἡ γυναίκα ποὺ τοῦ σκουπίζει τὸ πρόσωπο μὲ τὸ ἅγιο μανδήλιο, καὶ τὰ λοιπά. Κ' ἐδῶ θέατρο καὶ τουρισμός. Εἶναι μέτριας τέχνης γλυπτά, ὅλα ἀπὸ τὸν ἴδιον καλλιτέχνη. Σὲ ἕνα ἀπ' αὐτὰ ὁ Χριστὸς ἔχει δεχθεῖ κατάστηθα καὶ ἕνα βλῆμα ἀπὸ ὀβίδα, ποὺ δὲν εἴταν γραμμένο μέσα στὰ μαρτύριά του. (Λ' ἀρτιλερία ;) Στὸ τέλος, φτάνεις στὸ Γολγοθᾶ. Ἐκεῖ εἶναι τὸ πιὸ ψηλὸ σημεῖο. Ἀπὸ κάτου εἶναι ἕνας μεγαλοπρεπὴς γκρεμός, ὅλο ἀγκάθια καὶ τριβόλους, καὶ στὸ βάθος βλέπεις τὸν κάμπο σὰν ἀπὸ ἀεροπλάνο. Ἐκεῖ κάτω εἴταν τὸ μεγάλο ἀεροδρόμιο τῶν Ἰταλῶν, μὲ ἀπέραντες ἐγκαταστάσεις, ποὺ ρημάχτηκαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ἐδῶ ψηλὰ λοιπὸν οἱ Ἰταλοὶ εἶχαν χτίσει ἕναν θεόρατο σταυρό, ποὺ φαινόταν ἀπὸ μακρυὰ ἀπὸ τὸ πέλαγο, τόσο μεγάλος εἴταν. Ἀπὸ μέσα εἴταν κούφιος. Ἀνέβαινες σκάλα, καὶ πάνω σὲ κάθε βραχίονά του μπορούσαν νὰ ἀραδιαστοῦν πέντε - δέκα ἄνθρωποι. Τόσο μεγάλος. Οἱ Ἐγγλέζοι τόνε βρήκανε θαυμάσιο σημάδι γιὰ νὰ ἐπισημαίνουν τὸ ἀεροδρόμιο ποὺ εἴταν ἀπὸ κάτου καὶ νὰ ρίχνουν τὶς βόμβες τους κυριολεχτικὰ «στὸ σταυρό». Εἶδαν κι ἀπόειδαν οἱ Ἰταλοί, ἔβαλαν δυναμίτη καὶ τόνε γκρέμισαν. Ἔπεσε καὶ σκόρπισε μὲ μεγάλη εὐκολία τοῦτος ὁ νέος κολοσσὸς τῆς Ρόδου. Εἴταν ἀκόμα ἕνα δεῖγμα ἀπὸ τὸ Ἰμπέρο τοῦ Καπλαμᾶ.

Λίγο παρέκει, πίσω ἀπὸ τὸ μοναστήρι, κατὰ τὴν πλαγιά, πηγαίνεις καὶ βρίσκεις ἕνα αἰώνιο ἑλληνικὸ ἔργο, καὶ καταλαγιάζει ἡ καρδιά σου μέσα στὸ ρυθμὸ καὶ τὴν ἁπλότητά του. Εἶναι ἡ λεγόμενη «Δωρικὴ πηγή». Τὰ νερά της τρέχουν, ἀκόμα καὶ σήμερα, ἄφθονα καὶ δροσερὰ σὲ μιὰ

μεγάλη τεσσαράγωνη στέρνα ἀπὸ μάρμαρο. Καὶ οἱ κολόνες της εἶναι ἀπὸ μάρμαρο. Τὰ ἄγρια χαμόδεντρα καὶ τὰ θυμάρια τοῦ Φιλέρημου τριγυρίζουν τὸ σιδερένιο καγκέλωμά της καὶ τὸ πολιορκοῦν μὲ τὴν πρασινάδα καὶ τὰ μύρα τους. Καθίζεις ἐκεῖ στὸν ἴσκιο τους καὶ ἀκοῦς τὸ νερὸ νὰ τραγουδᾶ χιλιάδες χρόνια τὸ ἑλληνικὸ τραγούδι του κι ἀνασταίνεται ἡ καρδιά σου.

Κάτου, στὸ βάθος, ἁπλώνεται πάλι μιὰ κοιλάδα. Χωριὰ εἶναι σπαρμένα ἐδῶ κ' ἐκεῖ. Κατάλευκα σπιτάκια σὰν σμάρια περιστεριῶν, ποὺ συνάχτηκαν ὁμάδι νὰ ξεκουραστοῦν ἀπὸ τὸ πέταγμα. Ὅλα ἔχουν ὑψηλὰ ὡραιότατα καμπαναριὰ στὶς ἐκκλησίες. Κατεβαίνεις ἀνάμεσα στὰ καθαρὰ σοκάκια τους καὶ βλέπεις τὴν ἑλληνικὴ σημαία ζωγραφισμένη ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς πάνω σ' ὅλα τὰ λευκὰ ντουβάρια.

ΧΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΗ

Ν Ο ΤΟΠΟΣ ΜΑΣ δὲ βρισκότανε μέσα στὴν ἀγωνία καὶ τὴ δυστυχία τοῦ νέου σκληροῦ πολέμου ποὺ διεξάγει, θὰ ἐπρότεινα ἡ Κυβέρνηση νὰ συνάξει στὴν Ἀθήνα ὅλους τοὺς δημάρχους τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, νὰ τοὺς βάλει σ' ἕνα καράβι καὶ νὰ τοὺς πάει μιὰ ἐκπαιδευτικὴ ἐκδρομὴ ὡς τὴ Ρόδο. Ἐκεῖ νὰ μείνουν μερικὲς μέρες καί, μὲ τὶς ὁδηγίες καὶ τὴ διδασκαλία ἑνὸς εἰδικοῦ, νὰ μελετήσουν τὰ ἔργα ποὺ μᾶς ἄφησε ἐκεῖ γιὰ ἐπίδειξη ὁ διωγμένος καταχτητής, ξοδεύοντας ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ θησαυρὸ τοῦ φτωχοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν ἱδρώτα καὶ τὸν ἀπλέρωτο μόχθο τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων.

Τὰ ἔργα αὐτὰ μποροῦν νὰ διαιρεθοῦν σὲ τέσσερις κατηγορίες. Σὲ ἀναστηλωτικά, σὲ ἀρχιτεκτονικά, σὲ διακοσμητικὰ καὶ σὲ ἔργα ὁδοποιΐας. Ἐκεῖ οἱ Ἕλληνες δήμαρχοι θὰ ἔβλεπαν διάφορα «ὑποδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν» καὶ «ὑποδείγματα πρὸς μίμησιν». Ἡ ὁδοποιΐα τῶν Ἰταλῶν στάθηκε ἀξιοθαύμαστη. Ἑκατοντάδες χιλιόμετρα δρόμου ἑνώνουν τὰ χωριά, τὶς ἐξοχὲς καὶ τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν πρωτεύουσά του. Ἕνα πολὺ μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους εἶναι ἀσφαλτωμένο. Δεξιὰ κι ἀριστερὰ τοῦ δρόμου εἶναι στημένα μικρὰ πέτρινα ὁρόσημα, χρωματισμένα ἄσπρα καὶ μαῦρα, ἔτσι, ποὺ ὁ ὁδηγὸς τοῦ αὐτοκινήτου νὰ ξεχωρίζει μέσα στὴ νύχτα τὸ περίγραμμα τοῦ δρόμου. Οἱ δρόμοι αὐ-

τοὶ δὲν εἶναι μόνο γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴ συγκοινωνία ἀνάμεσα στὰ χωριά. Εἶναι καὶ γιὰ νὰ ὁδηγοῦν τὸν ἐπισκέπτη σ' ὅλες τὶς ὅμορφες τοποθεσίες καὶ στὰ ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ.

Εἶναι ἀπίστευτο τὸ πόσο ὡραία δουλειὰ ἔκαμαν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο οἱ Ἰταλοί. Παίρνοντας μιὰν ὁποιαδήποτε διακλάδωση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς Ρόδου, μπορεῖτε νὰ εἶστε βέβαιος πὼς πηγαίνετε πρὸς μιὰ ἐξασφαλισμένη αἰσθητικὴ χαρά. Θὰ σᾶς βγάλει στὸ Ροδίνι, ποὺ εἶναι λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, στὸ Φιλέρημο, στὴν Κάμειρο, στὴν Καλλιθέα. Καὶ θὰ βρεθεῖτε σ' ἕνα μνημεῖο ἢ σ' ἕνα παραδεισιακὸ τοπίο, ἀνάμεσα σὲ πεῦκα ἢ σὲ πελώρια πλατάνια, σὲ νερὰ ποὺ τραγουδοῦν, σὲ μικρὲς τεχνητὲς λιμνοῦλες, ποὺ ἡ μιὰ ἀδειάζει στὴν ἄλλη καὶ στὸ βυθό τους ὑπάρχουν φυτεμένα νούφαρα καὶ ἄλλα ὑδροχαρῆ λουλούδια. Ἐκεῖ θὰ περιπλανηθεῖτε σὲ μονοπάτια ποὺ περιφέρονται σ' ὅλες τὶς γραφικότητες τοῦ τοπίου, σὲ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ χέρι στὶς πιὸ ἀποκαλυπτικὲς τοποθεσίες τῆς ὀμορφιᾶς τοῦ τόπου. Αὐτὸ ποὺ γίνεται στὸ Ροδίνι καὶ στὸ Φιλέρημο, γίνεται σὲ ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ τοπία τοῦ νησιοῦ. Ὅπου ἡ θέα εἶναι ἄξια νὰ τὴ χαρεῖς περισσότερο, θὰ βρεῖς καναπεδάκια στερεωμένα στὰ πιὸ ἀπρόοπτα σημεῖα τῆς διαδρομῆς. Θὰ τὰ βρεῖς στὰ δάση, θὰ τὰ βρεῖς στὸ φρύδι ἑνὸς ἀξιοθαύμαστου γκρεμοῦ. Θὰ τ' ἀνταμώσεις νὰ σὲ περιμένουν ψηλά, πάνω στὸ πευκόφυτο βουνό, ποὺ τὸ περιτυλίγουν οἱ ἁπαλὲς σερπαντίνες τοῦ δρόμου.

Τὰ ρομαντικὰ αὐτὰ μονοπάτια, ξεκορμίζουν ἀπὸ τὸ κύριο στέλεχος τοῦ δρόμου, καὶ χάνονται μέσα στὰ δέντρα. Εἶναι περιποιημένα καὶ στέρεα. Μπορεῖτε νὰ τοὺς ἐμπιστευθεῖτε μὲ κλειστὰ μάτια. Κάποια ὡραία ἔκπληξη σᾶς ἑτοιμάζουν. Κάπου ἐκεῖ θὰ σταματήσετε ξαφνισμένος χαρούμενα. Μιὰ σπηλιὰ εἶναι ἐκεῖ μέσα στὴν πέτρα, ἰδανικὴ φωλιὰ γιὰ τοὺς ἐρωτευμένους. Ἡ σπηλιὰ δὲν εἶναι ἀφημένη στὰ χέρια τῆς τύχης. Ὁ μάστορας μπῆκε ἐκεῖ μέσα μὲ τὰ σύνεργά του, μὲ τὰ σχέδιά του καὶ μὲ τὴ φαντασία του, καὶ τὴ διαμόρφωσε χωρὶς νὰ τῆς ἀφαιρέσει τίποτα ἀπὸ τὴ γραφικότητά της. Ὅπου χρειάστηκε κιόλας, τὴ συμπλήρωσε

μὲ τὴν ἴδια πέτρα, κολλημένη μὲ τσιμέντο, ἀλλὰ μὲ τρόπο ποὺ νὰ ξεγελᾶ τὸ μάτι. Ὕστερα ἔκατσε καὶ σκάλισε καναπεδάκια στὸ βράχο, νὰ καθήσεις καὶ νὰ ξεκουραστεῖς, καὶ κάποτε, ὅπως ἔγινε στὶς σπηλιὲς ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἀκτὴ τῶν θερμῶν Καλλιθέας, ἔβαλε καὶ ἠλεχτρικοὺς γλόμπους μέσα στὰ τοιχώματα τῆς σπηλιᾶς καὶ πίσω ἀπὸ τοὺς κρεμασμένους κισσοὺς ἔκρυψε ἕναν... μπάρμαν μὲ τὶς μποτίλιες καὶ τὰ ἡδύποτά του.

Τὰ ἔργα τῆς ὁδοποιΐας λοιπὸν καὶ τῆς πολεοδομικῆς εἶναι ἀξιοθαύμαστα καὶ ἀξιομίμητα. Μόνο ποὺ «χρειάζουνται λεφτὰ γιὰ νὰ γίνουν. Πολλὰ λεφτά». Ἔτσι θὰ μᾶς ποῦν οἱ δήμαρχοι τῆς Ἑλλάδας ποὺ θὰ τοὺς δείξουμε αὐτὰ τὰ ἔργα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα, ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ κάνουμε, καὶ ποὺ πρέπει κάποτε νὰ πᾶ νὰ τὰ δοῦν οἱ δημοτικοί μας ἄρχοντες. Καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ διακοσμητικὰ ἔργα τῶν Ἰταλῶν δενδροκόμων καὶ ἀνθοτεχνικῶν.

Πρόκειται ἀλήθεια γιὰ μιὰν ἀξιοθαύμαστη ἐργασία, ποὺ πολλαπλασίασε τὴ φυσικὴ ὀμορφιὰ τῆς Ρόδου. Ἔτσι θὰ μποροῦσαν νὰ στολιστοῦν ὅλα τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ποὺ εἶναι τὸ ἕνα πιὸ ὄμορφο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὰ λουλούδια, τὰ ἀναρριχητικά, τὰ κυπαρίσσια, τὰ πεῦκα, τὰ τριαντάφυλλα καὶ οἱ κισσοί, οἱ ἀγράμπελες καὶ οἱ πορφυροὶ ἰβίσκοι, οἱ μπουκαμβίλιες, οἱ ἀτέλειωτες ἐκεῖνες μπουκαμβίλιες καὶ οἱ μπαξάνες, ἕρπουν, σκαλώνουν, κρεμιοῦνται, ἁπλώνουνται, ὁδοιποροῦν μαζί σου, στὰ βουνά, στοὺς δρόμους, στὶς ἀκρογιαλιές, στὶς λαγκαδιές, στὶς πηγές, στοὺς μικροὺς καταρράχτες, στὰ κάστρα καὶ στὰ μπαλκόνια καὶ στὰ ξενοδοχεῖα. Εἶναι γιρλάντες καὶ ἀψίδες καὶ στεφάνια. Εἶναι σημαῖες χαρᾶς, εἶναι κραυγὲς ἀπὸ χρώματα, ποὺ σοῦ θυμίζουν πὼς στὴ γῆ ἐτοποθέτησε ὁ Θεὸς τὸν παράδεισο, καὶ πὼς ἡ γῆ αὐτὴ δὲν εἶναι «κοιλὰς τῶν δακρύων», ὅπως τὴ θέλουν οἱ μελαγχολικοί, οἱ στομαχικοὶ καὶ οἱ ψυχικὰ σακάτηδες, ἀλλὰ τόπος αἰσθητικῆς εὐφροσύνης καὶ ἐρωτικῆς χαρᾶς καὶ δημιουργίας, τόπος ἀνοιχτόκαρδης δουλειᾶς.

Μᾶς πῆρε μιὰ μέρα τὸ αὐτοκίνητο νὰ μᾶς πάει «στὶς πεταλοῦδες». Τί εἶναι «οἱ πεταλοῦδες;» ρωτήσαμε. Καὶ ὁ

ξεναγὸς χαμογέλασε μυστηριακά. «Θὰ δεῖτε.» Εἶταν λοιπὸν ἕνας δρόμος ἀνάμεσα ἀπὸ δέντρα καὶ ὡραίους βράχους, ντυμένους τὰ ὡραιότερα χρώματα τῶν ἑλληνικῶν βράχων. Ἀνάμεσα ἀπὸ κομψὰ σπίτια ποὺ σήκωναν μιὰ στιγμὴ τὰ μάτια τῶν παραθύρων τους πίσω ἀπὸ τὴ φωτεινὴ πρασινάδα, νὰ μᾶς δοῦν ποὺ περνᾶμε, καὶ πάλι χάνονταν πίσω ἀπὸ τὶς πυκνὲς τοῦφες τῶν δασῶν. Καὶ κάποτε φτάσαμε.

Εἶταν ἕνα βουνὸ ἀνθισμένο μὲ νεανικὴ βλάστηση. Καὶ στὰ πόδια τοῦ βουνοῦ εἶταν μιὰ λαγκαδιὰ γεμάτη ἀπὸ ὑπερύψηλα πλατάνια καὶ καρυδιές. Τὸ νερὸ κελαϊδοῦσε βαθιά, ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς γλυμμένες ποταμόπετρες, ποὺ τὶς σκέπαζαν οἱ μέντες, τὰ σκοῖνα καὶ οἱ ἀγριοτριανταφυλλιές. Ὁ δρόμος περνοῦσε σύρριζα στὸ φρύδι αὐτῆς τῆς λαγκαδιᾶς, σ' ὅλο τὸ μάκρος της, γιὰ νὰ μπορέσεις νὰ τὴ θαμάξεις ἀπὸ ψηλά. Κάπου ἐκεῖ τέλειωνε ὁ ὡραῖος δρόμος. Αὐτὸ εἶταν. Γι' αὐτὸ κατασκευάστηκε. Γιὰ νὰ σὲ φέρει ἐδῶ. Ὅπου ὁ ξεναγὸς μᾶς λέει: «Τώρα θ' ἀφήσουμε τὸ αὐτοκίνητο καὶ θὰ κατεβοῦμε στὴν κοίτη τῆς λαγκαδιᾶς.» Καὶ κατεβήκαμε στὴν κοίτη τῆς λαγκαδιᾶς. Ἐκεῖ βρήκαμε ἕνα μονοπάτι, κατασκευασμένο μὲ τσιμέντο, ἀλλὰ καλὰ σκεπασμένο μὲ βότσαλα τῆς ρεματιᾶς. Ἕνα μονοπάτι στενό, μόνο γιὰ ἕναν ἄνθρωπο, ποὺ πότε σκάλωνε καὶ πότε κατηφόριζε ἀνάμεσα στοὺς μυριστικοὺς θάμνους, ἀνάλογα μὲ τὴ φυσικὴ διαρρύθμιση τῆς κοίτης. Τὸ μονοπάτι αὐτὸ εἶχε πιὰ ἀρχίσει νὰ φθείρεται, σὲ πολλὰ σημεῖα κιόλας οἱ νεροφαγιὲς τὸ εἶχαν ξεχαρβαλώσει. Εἶταν μεσημέρι, καὶ ὁ ἴσκιος ἐκεῖ μέσα στάλιζε πηχτὸς καὶ πράσινος πάνω στὰ πρόσωπα καὶ πάνω στοὺς βράχους, καὶ ἡ δροσιὰ καὶ ἡ εὐωδιὰ ἀπὸ τοὺς πατημένους θάμνους σοῦ ἀνάσταινε τὴν ψυχή.

Ὅλοι ξεφώνιζαν, καὶ οἱ ἀντίλαλοι ἀπαντοῦσαν στὶς φωνὲς ἀπὸ τὶς κουφάλες καὶ ἀπὸ τὶς ὄρθιες πλαγιὲς τῆς χαράδρας.

Ὁ ξεναγὸς φώναξε: «Προσέξετε τώρα!» Προσέξαμε καὶ περιμέναμε. Πῆρε μιὰ πέτρα καὶ τὴν τίναξε πάνω σ' ἕνα πλατάνι. Καὶ τότε ἔγινε τὸ θάμα. Χιλιάδες πεταλοῦδες ὅρμησαν ἀπὸ παντοῦ καὶ γιόμισαν τὸν ἀέρα. Ὅλοι πήραμε πέτρες καὶ βαλθήκαμε νὰ πετροβολᾶμε τὰ δέντρα. Καὶ οἱ

πεταλοῦδες ἔγιναν δεκάδες χιλιάδων καὶ ἔγιναν σύννεφο καὶ σκέπασαν τὰ πάντα. Εἶταν κόκκινες, πετοῦσαν παντοῦ γύρω μας, στοὺς ὤμους μας καὶ στὸ πρόσωπό μας καὶ στὰ μαλλιὰ τῶν κυριῶν καὶ στὰ ἀνοιχτὰ στόματα τῶν κυρίων ποὺ ἔχασκαν. Εἶταν ἀληθινὰ ἕνα θάμα. Καὶ μόλις σταματοῦσε τὸ πετροβολητὸ οἱ πεταλοῦδες αὐτές, οἱ ἀμέτρητες, ἐξαφανιζόντανε σὰν ὅραμα. Κι αὐτὸ εἶταν ἄλλο ἕνα θάμα. Ἔπρεπε νὰ προσέξουμε τότε, γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε πὼς κάθε πλατανόφυλλο εἶταν σκεπασμένο ἀπὸ δυὸ καὶ τρεῖς πεταλοῦδες, καὶ πὼς ὅταν αὐτὲς κλείσουν τὰ φτερά τους δὲν εἶναι πιὰ κόκκινες, ἀλλὰ σταχτιές, ἔτσι, ποὺ νὰ μὴν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴ φυλλωσιά, καὶ τοὺς κορμοὺς τῶν δέντρων, καὶ τοὺς βράχους ποὺ ἀπάνω τους εἶναι κουρνιασμένες κοπαδιαστά. Τότε πρόσεξα τὸ ἔδαφος χάμου, ποὺ εἶταν κοκκινωπό, σὰ νὰ τὄχες βάψει μὲ τριμμένο κεραμίδι. Εἶταν οἱ κόκκινες φτεροῦγες ἀπὸ τὶς πεθαμένες πεταλοῦδες, ἀπὸ ἑκατομμύρια πεθαμένες πεταλοῦδες, ποὺ τέλειωσαν τὴν ἐφήμερη ζωή τους ἐκεῖ μέσα στὸν ἴσκιο, ἐρωτεύτηκαν, γέννησαν καὶ κατόπι ξεψύχησαν μέσα στὴ ρεματιὰ ποὺ στάθηκε ὅλος ὁ κόσμος τους. Ξεψύχησαν καὶ ἔπεσαν ἀπὸ τὰ πλατανόφυλλα, νὰ στολίσουν μὲ τὰ πεθαμένα τους πεταλουδόφτερα τὴν κοίτη τῆς λαγκαδιᾶς. Ἔγινε τόση σιωπὴ ξαφνικὰ γύρω μας, ποὺ ἔνοιωσα νὰ μὲ διαπερνᾶ τὸ ρῖγος ἀπὸ τὴν εἰρηνικὴ μελαγχολία τόσων θανάτων.

Οἱ Ἰταλοὶ ἔκαμαν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ συγκαλύψουν τὸν γνήσια ἑλληνικὸ χαραχτῆρα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῶν πατρογονικῶν μνημείων, ποὺ οἱ αἰῶνες τῆς ἱστορίας τους τὰ σκόρπισαν σ' ὅλη τὴν ἔχταση τῶν νησιῶν. Τόνισαν ὣς τὴν ὑπερβολὴ τὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τῶν ἱπποτῶν, τὴν ὁποία μάλιστα, μὲ τρόπο, προσπάθησαν νὰ τὴ χρωματίσουν ἰταλική. Ἐννοεῖται πὼς οἱ περιπλανώμενοι ἐκεῖνοι πολεμικοὶ ἀλῆτες τῆς Δύσης, κατὰ τὸ ἐλάχιστο ποσοστό τους προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Γάλλοι εἶταν κυρίως καὶ Ἐγγλέζοι. Ἦρθαν, ὅπως ἦρθαν καὶ στὴν Κύπρο, ἔπαιξαν τὸν ἱστορικό τους ρόλο καί, στὸ τέλος, σὰν σήμανε ἡ ὥρα τους, ἔφυγαν, ἀφήνοντας πίσω τους τὰ γραφικὰ κάστρα καὶ τὶς γοτθικὲς ἐκκλησίες ἑνὸς ξένου πο-

λιτισμοῦ. Καὶ τὰ Δωδεκάνησα, ὅπως καὶ ἡ Κύπρος, ἀπόμειναν στὴ θέση τους, Ἑλλάδα ἑκατὸ τοῖς ἑκατό, ὅπως εἴτανε καὶ πρὶν ἔρθουν, ὅπως τὰ βρήκαμε καὶ σὰν ἔφυγαν οἱ ξένοι.

Τὶς προάλλες ἔφυγαν ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ οἱ νέοι καταχτητές. Ἄφησαν κι αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους τὰ μνημεῖα τους, πού, ὅταν δὲν εἶναι ἀντίγραφα καὶ φτηνὲς ἀπομιμήσεις τῶν ἱπποτικῶν ἢ βενετσιάνικων μνημείων, εἶναι ἀκαλαίσθητες καὶ ἁπλοϊκὲς χοντροκοπιές. Κι αὐτὲς θἄπρεπε νὰ τὶς δοῦν οἱ δήμαρχοι τῆς Ἑλλάδας, στὸ φανταστικὸ ταξίδι ποὺ τοὺς ὀνειροπολῶ στὴ Ρόδο, γιὰ νὰ δοῦν τί θὰ πεῖ κακὸ γοῦστο καὶ ἀνορθογραφία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς τὸ τοπίο, τὸ χῶρο καὶ τὸ φῶς ἑνὸς νησιοῦ. Τὸ πιὸ μεγάλο δεῖγμα κακοῦ ἰταλικοῦ γούστου εἶναι κεῖνο τὸ Καστέλλο. Ἕνα πελώριο ἔργο ἀληθινὰ καταπληχτικό, ποὺ εἶναι ἀπίστευτο πῶς ἔγινε μέσα στὰ χρόνια μας, ἀπὸ τὴ μεγαλομανία ἑνὸς ἰμπεριαλισμοῦ μπαγιάτικου, ποὺ πῆγε ν' ἀνθίσει σὰν σαπρόφυτο πάνω στὸν πελώριο τάφο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ὅπως ὅλες σχεδὸν οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ φασιστικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ στάθηκαν κακὸ θέατρο καὶ ἀπομίμηση, ἔτσι καὶ τὸ Καστέλλο τῆς Ρόδου εἶναι μιὰ πελώρια, χοντρή, ἀπίθανη ἀπομίμηση. Εἶναι ἕνα κάστρο ὁλόκληρο, χτισμένο πάνω στὰ ἀρχαῖα θεμέλια ἑνὸς μεσαιωνικοῦ φρουρίου, μὲ ἐξωτερικὴ ἀρχιτεχτονικὴ καὶ ὑλικὰ πανομοιότυπα μὲ αὐτὰ ποὺ βλέπουμε στὰ τείχη τῶν ἱπποτῶν καὶ στὰ γνήσια σπίτια τῆς «ὁδοῦ τῶν ἱπποτῶν». Μόνο ποὺ καὶ τούτη τὴν ἀντιγραμμένη σχολαστικὰ ἀρχιτεχτονική, τὴν ἔχουν παραφορτώσει μ' ἕνα περιττὸ πλῆθος ἀπὸ δαντέλες ἐπάλξεων, ποὺ τὶς βλέπεις κολλημένες καὶ ἐκεῖ ποὺ δὲ χρειάζουνται ἔστω καὶ σὰν διακόσμηση. Αὐτὸ τὸ θεόρατο οἰκοδόμημα λοιπόν, χτίστηκε γιὰ νὰ ὑποδέχεται σὰν ἀντάξια κατοικία τὸν αὐτοκράτορα - βασιλέα τῆς ἰταλικῆς αὐτοκρατορίας καὶ Αἰθιοπίας καὶ τὸν Ντοῦτσε, ὅταν θὰ ἔρχονταν οἰκογενειακῶς νὰ παραθερίσουν στὰ αἰγαιοπελαγίτικα ἐδάφη τους.

Ἐκεῖ μέσα κατοικοῦσε καὶ ὁ Ντεβέκκι, ὁ τελευταῖος τύραννος τῶν Δωδεκανησίων, ἕνας θρησκόληπτος, φανατικὸς τύραννος. Αὐτὸς στάθηκε ὁ πιὸ σκληρός, ὁ πιὸ δόλιος καὶ

ὁ πιὸ μισέλληνας Ἰταλός, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὰ νησιά μας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ χωρὶς πόλεμο καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἑλλήνων τὰ κατέλαβαν οἱ Ἰταλοί. Μέσα στὸ ἀπέραντο οἰκοδομικὸ μεγαθήριο, οἱ αἴθουσες διαδέχονται τὶς αἴθουσες. Μεγάλες, κατάφωτες, ἀστραφτερὲς ἀπὸ μάρμαρα πολυτελῆ, ἀπὸ κρύσταλλα, καρυδένια ἐπένδυση καὶ ἐπιχρυσώσεις.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι κακοῦ γούστου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ταβάνια. Τὰ χρώματα, οἱ συνδυασμοὶ τῆς πέτρας, τὰ πλακάκια τοῦ δαπέδου, οἱ πολυτελεῖς ταπετσαρίες τῶν τοίχων, οἱ μπανιέρες τῶν ὑπνοδωματίων. Ἄθλιες καὶ οἱ μεγάλες τοιχογραφίες, ποὺ δὲν διαφέρουν καὶ πολὺ ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῆς εἰσόδου τῶν κινηματογράφων μας. Γελοῖες καὶ πελώριες πολυθρόνες ἀπὸ βελοῦδο καὶ χρυσάφι, ποὺ ἀπὸ κάτω κρύβεται ὁ πρόχειρος γύψος. Καὶ πιὸ γελοῖες ἀπ' ὅλα, οἱ πελώριες χάλκινες προτομὲς ποὺ βρήκαμε στὴν αἴθουσα τῶν τελετῶν. Τὸ βασιλικὸ ζεῦγος τῆς Ἰταλίας, τὸ διαδοχικὸ ζεῦγος, καὶ ὁ . . . Μουσσολίνι.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο γλυπτικὸ ἀριστούργημα θὰ εἶχε ὑποστεῖ πολλὲς ταπεινώσεις μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Πάνω στὸν γνωστὸν ἐκεῖνο θεατρικὸ μορφασμὸ τῆς περηφάνειας, ποὺ ἐπιτηδευόταν ὁ δικτάτορας μπροστὰ στοὺς φωτογράφους καὶ τοὺς γλύπτες ποὺ ἀπαθανάτιζαν τὴ μορφή του, οἱ ἐλευθερωτὲς Ἐγγλέζοι καὶ οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἱεροῦ Λόχου θὰ εἶχαν σπάσει πολλὰ μπουκάλια Ροδίτικο κρασί. Τὰ ἴχνη ἀπὸ αὐτὲς τὶς σπονδὲς τῆς ἀσέβειας διακρίνονταν ὁλοφάνερα πάνω στὰ μάγουλα, στὰ φουσκωμένα χείλη καὶ στὸ διάσημο σαγόνι, ποὺ ὁ δικτάτορας μόλις ἔβλεπε φωτογράφο τὸ τέντωνε ὅσο μποροῦσε πιὸ μπροστά, γιατὶ εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ φυσιογνωμιστὲς τὸ θεωροῦν ὡς ἕνα δεῖγμα δυνατῆς θέλησης. Αὐτὸ ὅμως συνέτεινε ὥστε τὰ περισσότερα μπουκάλια τῶν νικητῶν νὰ βρίσκουν τὸ σαγόνι σὰν πρόχειρο στόχο. Ἐκεῖ ἔσπασαν, καὶ τὸ κόκκινο κρασὶ τῆς Ρόδου ἔσταζε ἀπὸ τὸ πελώριο σαγόνι, καὶ ἔτρεχε πάνω στὰ παράσημα τοῦ στήθους. Ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι τὸ ἔξοχο μέσα στὸ Καστέλλο. Εἶναι τὰ ἑλληνικὰ ψηφιδωτὰ ποὺ οἱ Ἰταλοὶ τεχνί-

τες μὲ ἀξιοθαύμαστη μαστοριὰ μετέφεραν ἐδῶ ἀπ' ὅλα τὰ Δωδεκάνησα.

Σὲ μιὰ στοὰ τῆς ἀπέραντης αὐλῆς τοῦ Καστέλλο βρεθήκαμε μπροστὰ σὲ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ ἀρχαῖα ἀγάλματα προσωπικοτήτων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ὅταν τὰ ξέτασα ἀπὸ κοντά, εἶδα πὼς καὶ αὐτὰ εἶταν ἀπάτη, θέατρο καὶ τουρισμός. Ὅλα εἶχαν κατασκευασθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ τὸ μόνο ἀρχαῖο τμῆμα ποὺ διέσωζε τὸ καθένα τους εἶταν, ἀλλοῦ ἕνα χέρι, ἀλλοῦ ἕνα πόδι, ἀλλοῦ μισὸ κεφάλι. Τὰ ὑπόλοιπα τὰ εἶχαν συμπληρώσει μὲ ζηλευτὴν ἀφέλεια οἱ Ἰταλοὶ καλλιτέχνες. Μὲ παρόμοιον ἀπατηλὸν τρόπο ἔγινε καὶ ἡ ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων.

Ο ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΘΑ ΕΠΙΘΥΜΟΥΣΑΝ πολὺ οἱ τελευταῖοι καταχτητὲς τῆς Ρόδου νὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιβάλουν στὰ τοπία καὶ στὰ μνημεῖα της νὰ πάψουν νὰ μιλοῦν ἑλληνικά, ὅπως δοκίμασαν νὰ τὸ κάμουν στοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ. Μοῦ διηγήθηκαν πὼς κάτι ἀνασκαφὲς ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ γίνουνται στὴ θέση τοῦ «Ξενοδοχείου τῶν Ρόδων» διατάχτηκε νὰ σταματήσουν, γιατὶ κάτω ἀπὸ κάτι ρωμαϊκὰ μάρμαρα ποὺ προκάλεσαν αὐτὲς τὶς ἀνασκαφές, ἄρχισαν νὰ ξεσκεπάζουνται χτίσματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πολιτείας. Δὲν δυσκολεύουμαι νὰ τὸ πιστέψω, ἔχοντας στὸ νοῦ μου τὶς ἄλλες ἀστεῖες μεταμφιέσεις ποὺ εἶχαν ἐπιχειρήσει ἐκεῖ πέρα οἱ Ἰταλοί, κατορθώνοντας νὰ προφέρουν καὶ νὰ γράφουν «Φιλερέμο» τὸ ρομαντικὸ ἐκεῖνο «Φιλέρημο», καὶ νὰ ἀνακαλύπτουν τ' ὄνομα, τὴ μορφὴ καὶ τὴν ἱστορία ἑνὸς ἀρχαίου Ρωμαίου, μόνο ἀπὸ ἕνα χέρι, ἕνα γόνατο ἢ μιὰ σπασμένη μύτη κάποιου σκόρπιου ἀγάλματος. Δυστυχῶς γι' αὐτούς, ἕνα πλῆθος ἀπὸ ὡραῖα γλυπτὰ τῆς καλύτερης ἑλληνικῆς τέχνης ἔβγαιναν κάθε λίγο στὸ φῶς, καὶ μιλοῦσαν μὲ ἐνοχλητικὴ ἐπιμονὴ ἑλληνικά, ὅπως ὅλοι οἱ κάτοικοι, ὅπως ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν, ὅπως ὅλοι οἱ λόφοι, τὰ τοπία, οἱ ἐκκλησίες καὶ τὰ δάση μιλοῦν ἑλληνικά.

Πῆγα στὴν ἀρχαία Κάμειρο. Εἶναι ὁλάκερη μιὰ νεκρόπολη. Περιδιάβασα τὰ σοκάκια της, στάθηκα ἔξω ἀπὸ τὰ

σπιτάκια τῶν ἀρχαίων κατοίκων της, διάβασα τὶς ἐπιγραφές, χάϊδεψα τὰ βάθρα τῶν κλεμένων ἀγαλμάτων, κοίταξα τὴ μορφή μου μέσα στὰ πηγάδια τους. Εἶναι πάνω σ' ἕνα λόφο ὅλο θεριεμένα πεῦκα. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς πράσινες τοῦφες τους οἱ ἀρχαῖες κολόνες κοιτάζουν ἀπὸ ψηλὰ τὴ θάλασσα ποὺ τραγουδᾶ στὰ πόδια τους τὸ αἰώνιο ἑλληνικὸ τραγούδι της. Εἶναι ἐκεῖ στὴν ἀτμόσφαιρα κάτι ἀπὸ τὸ τοπίο τῆς Ἀφαίας. Λίγο παρέκει ἀπὸ τὴ συγκινητικὴ αὐτὴ νεκρόπολη, σὲ ξαφνιάζει ἕνα νέο νεκροταφεῖο ποὺ σηκώνει τοὺς σταυρούς του κατάντικρυ στὴ θάλασσα. Εἶναι οἱ Γερμανοὶ στρατιῶτες ποὺ ἄφησαν ἐδῶ τὰ κόκκαλά τους. Σεβόμεθα τοὺς νεκροὺς αὐτοὺς βαρβάρους ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν παγωμένη τους πατρίδα νὰ σκλαβώσουν, νὰ κάψουν καὶ νὰ σφάξουν τὴν Ἑλλάδα. Νομίζω ὡστόσο πὼς ἀρκετὰ τοὺς φιλοξένησε ἡ ὑβρισμένη ἑλληνικὴ γῆ, καὶ καιρὸς εἶναι νὰ εἰδοποιηθοῦν οἱ ἐνδιαφερόμενοι, ἂν ὑπάρχουν τέτοιοι, νἄρθουν νὰ παραλάβουν τὰ λείψανα τῶν θλιβερῶν αὐτῶν ἀποίκων, ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ δουλειὰ νὰ ἐπιδεικνύονται πλάϊ-πλάϊ στὰ ἐρείπια τῆς Καμείρου. Κατεβήκαμε στὴν ἀκρογιαλιά της νὰ κολυμπήσουμε. Ἡ θάλασσα ὣς μέσα εἶταν γεμάτη ἀπὸ τ' ἀπομεινάρια τῆς ἀρχαίας πολιτείας. Κεραμίδια, κτίσματα καὶ σπασμένα ἀγγεῖα, ποὺ τὰ παρέλαβε τὸ Αἰγαῖο καὶ στρογγύλεψε μὲ τὸ χάδι του τὴν κόψη τους.

Καταπληχτικὸ ὅμως, ὅσο καὶ γραφικό, εἶναι τὸ θέαμα μιᾶς ἄλλης ἀρχαίας Ροδιακῆς πολιτείας. Τῆς Λίνδου. Ἐκεῖ εἶναι μιὰ ἀκρόπολη περήφανη καὶ ὑπερύψηλη, ποὺ σὲ ἀφήνει σαστισμένον μὲ τὴν ἐπιβολή της καὶ μὲ τὴν ὀμορφιὰ τοῦ τοπίου ποὺ ἀντικρύζει κανεὶς ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις της. Ἕνα κάστρο εἶναι αὐτὴ ἡ ἀκρόπολη, ἕνα κάστρο ἑλληνικό, ποὺ τὸ πῆραν κατόπι οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Ἱππότες καὶ οἱ Τοῦρκοι καὶ τώρα τελευταῖα οἱ Ἰταλοί. Ὅλοι αὐτοὶ ἔγραψαν μὲ τὴ σειρά τους ἐκεῖ, μὲ τὴν πέτρα καὶ μὲ τὸν ἀσβέστη, τώρα πιὰ καὶ μὲ τὸ τσιμέντο, τὴν ἱστορία τοῦ περάσματός τους. Ὅμως κι αὐτὸ τὸ κάστρο μιλάει ἑλληνικά, ἀκόμα καὶ οἱ μεσαιωνικὲς τάμπιες του φωνάζουν ἑλληνικά, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ θεμέλια ὣς τὴν ὑψηλότερη κορφή του εἶναι ἑλληνικὰ τὰ σημάδια του. Γιατὶ στὴ βάση του εἶναι σκαλισμένη πάνω σὲ πελώρια μονόπετρα ἡ πλώρη

ἑνὸς ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καραβιοῦ σὲ φυσικὸ μέγεθος καὶ στὴν κορφή του ὀρθώνουνται οἱ στύλοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ναούς. Ἐδῶ εἶναι τῆς Ἀθηνᾶς τὸ Κάστρο, τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς οἱ ναοί, τῆς Ἀθάνας, ὅπως πρόφεραν τ' ὄνομα τῆς Ἀθηνᾶς οἱ ἀρχαῖοι Ρόδιοι. Ἀπὸ δῶ πέρασαν λαοὶ καὶ στρατοί, διάβηκαν στόλοι μεγάλοι καὶ φοβεροί, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὁμηρικοῦ ἔπους καὶ πολὺ πρὶν ἀκόμα. Πέρασαν ὅλοι, κόσμος καὶ κοσμάκης, πέρασε καὶ κείνη ἡ γαλιάντρα ἡ Ἑλένη, ὅταν ὁ καλόκαρδος σύζυγός της τὴ γύριζε πίσω ἀπὸ τὸ καϊμένο Ἴλιον. Καὶ γιὰ νὰ πάρετε μιὰ ἰδέα ἀπὸ τὴ φιλαρέσκεια αὐτῆς τῆς καταπληχτικῆς γόησσας, φτάνει νὰ σᾶς πῶ πώς, στὸ γυρισμό της, περνώντας ἀπὸ τὴ Λίνδο, ἀνέβηκε στὸ ναὸ τῆς Ἀθάνας καὶ τῆς ἀφιέρωσε ἕνα ἀντίγραφο τοῦ μαστοῦ της σὲ φυσικὸ μέγεθος, σκαλισμένο σ' ἕνα μονοκόμματο κεχριμπάρι. Λὲς κ' ἐρχόταν ἀπὸ τὸ Χόλλυγουντ καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ γκρεμισμένο Ἴλιον.

Οἱ Ἰταλοὶ ἔκαμαν σπουδαῖα ἀναστηλωτικὰ ἔργα καὶ σὲ τούτη τὴν ἀκρόπολη. Δὲν ἔχω βέβαια καμιὰν εἰδικότητα, φαντάζομαι ὅμως πὼς πολὺ θὰ γέλασαν οἱ δικοί μας ἀρχαιολόγοι, ἂν δὲν ἐξοργίστηκαν, μὲ τὸ ἄφθονο τσιμέντο καὶ τὶς ἀπέραντες σκάλες ποὺ κατασκεύασαν ἐδῶ οἱ Ἰταλοὶ μὲ πολλὴ φαντασία καὶ λίγο σεβασμό. Σ' ἐμᾶς ἐδῶ εὐτυχῶς ἡ φρίκη τοῦ τσιμέντου ἔχει φτάσει μονάχα ὣς τὴν εἴσοδο τῆς Ἀκρόπολης. Καί, μιὰ ποὺ τὄφερε ἡ κουβέντα, πότε θὰ βρεθεῖ, ἀλήθεια, ἕνας ἁρμόδιος μὲ λίγη καλαισθησία, ποὺ θὰ χαλάσει ἐκεῖνα τὰ ἄθλια πεζούλια ποὺ περισφίγγουν τὴν εἴσοδο τοῦ πιὸ σεβαστοῦ μνημείου τῆς φυλῆς μας; Εἶναι ἕνα ἔργο φτηνῆς τουριστικῆς καλαισθησίας, ὁλότελα ἀντάξιο μὲ αὐτὰ ποὺ κάμαν οἱ Ἰταλοί.

Ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο, στὸν ἴσκιο τῶν τειχῶν του, ἀνθίζει σήμερα τὸ γραφικότατο χωριὸ τῆς Λίνδου, μὲ ἕνα πλῆθος μεσαιωνικὰ σπίτια. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ σπίτια θαυμάζει κανένας σπουδαῖες συλλογὲς ἀπὸ τὰ λεγόμενα «Ροδίτικα πιάτα», ποὺ τὰ λένε ἔτσι, μὰ δὲν εἶναι Ροδίτικα. Φαίνεται πὼς εἶταν μιὰ βιομηχανία μικρασιατική, σὰν τῆς Κιουτάχιας. Πιστεύω πὼς θὰ ἤκμασε στὰ ἑλληνικὰ μικρασιατικὰ ἀκρογιάλια καὶ ὄχι στὸ ἐσωτερικό, γιατὶ ἀλλιώτικα δὲ θὰ μποροῦσε κανένας νὰ ξηγήσει τὸ μοτίβο τοῦ καραβιοῦ μὲ

τ' ἀνοιχτὰ πανιά, ποὺ ἔχω δεῖ σὲ κάμποσα ἀπ' αὐτὰ τὰ πιάτα νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἐπίμονο.

Κατεβήκαμε στὴν ὡραία ἀμμουδιὰ τῆς Λίνδου. Κολυμπήσαμε καὶ κεῖ, μέσα στὸν ἥλιο ποὺ κυλοῦσε σὰν καταρράχτης χρυσὸς ἀπὸ τὰ ρόδινα τείχη, καὶ ἔκαμε τὴ θάλασσα νὰ γεμίζει ἀπὸ ἀσημένιες πεταλοῦδες. Καὶ σὰν βγήκαμε ἀπὸ τὸ νερό, μᾶς κέρασαν οἱ Λίνδιοι ἕνα κρασὶ γλυκὸ καὶ μυρουδάτο σὰν τὸ καλύτερο Σαμιώτικο κι ἀκόμα καλύτερο. Ὁ ἥλιος τῆς Ρόδου εἶταν ἀναλυτὸς καὶ κεῖ μέσα, καὶ βαροῦσε γλυκὰ στὸ κεφάλι.

. Πρὶν τελειώσω τοῦτες τὶς ταξιδιωτικές μου ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴ Ρόδο, θἄθελα νὰ ἐκφράσω τὸ θαυμασμό μου γιὰ τὸ λαό της. Γύρισα σχεδὸν ὅλα τὰ χωριὰ τοῦ νησιοῦ, μπῆκα στὰ φτωχὰ γραφικὰ σπιτάκια τῶν ἀγροτῶν. Τοὺς εἶδα στὸν καφενέ, τοὺς εἶδα στ' ἁλώνισμα, ὅπου τὴν πιὸ πολλὴ δουλειὰ τὴν κάνουν οἱ κοπέλες. Τοὺς εἶδα σ' ἕνα λαϊκὸ γάμο νὰ χορεύουν τὴν ἔξοχη ἐκείνη σούστα τους. Τοὺς εἶδα καὶ μαζὶ μὲ τὸ Μητροπολίτη Τιμόθεο, ἕνα θαυμάσιο ἱεράρχη, στὶς κάτασπρες ἐκκλησιές τους, ποὺ ὅλες εἶναι στρωμένες μὲ χοχλάδια τοῦ γιαλοῦ ἄσπρα καὶ γαλάζια, σὲ ἀξιοθαύμαστα ψηφιδωτὰ λαϊκῆς τέχνης. Τοὺς μίλησε ὁ Δεσπότης, καὶ τοὺς διηγήθηκε πῶς περνοῦν οἱ Δωδεκανήσιοι στὴν Αὐστραλία, ὅπου ὁ Τιμόθεος ὣς τὰ τελευταῖα ἔκαμε σπουδαία ἐθνικὴ καὶ χριστιανικὴ ἐργασία.

Τοὺς διηγήθηκε ὁ καλὸς ἱεράρχης τὸν ἀγώνα καὶ τὴ φλόγερὴ νοσταλγία αὐτῶν τῶν ξεπατρισμένων Ἑλλήνων, ποὺ ἡ ἰταλικὴ κατοχὴ τοὺς σκόρπισε σ' ὅλες τὶς ἄκρες τοῦ κόσμου, ὅπου κατέφυγαν γιὰ νὰ βροῦν τὴ χαμένη λευτεριά τους, ὅμως δὲ βρῆκαν τὴ χαμένη πατρίδα τους. Οἱ ἐκκλησιὲς εἶταν γεμάτες, καὶ ἀπὸ παντοῦ οἱ ἀκροατὲς ἔκαμαν ἐρωτήσεις στὸ Δεσπότη, καὶ ὁ Τιμόθεος ἀπαντοῦσε σὲ ὅλους. Ἤξαιρε μὲ τὰ ὀνόματά τους ὅλους τοὺς ξενιτεμένους Ροδίους καὶ τοῦ καθενὸς τὴ σημερινὴ κατάσταση. Κατόπι οἱ χωρικοὶ μοῦ ζητοῦσαν καὶ μένα νὰ τοὺς μιλήσω. Νὰ τοὺς μιλήσω γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἡ φλόγα της ἔκαιγε μέσα σὲ ὅλα ἐκεῖνα τὰ καστανά, τὰ μαῦρα μάτια ποὺ μὲ κοίταζαν. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἡ σημαία της εἶταν ζωγραφισμένη σὲ ὅλους τοὺς τοίχους, γιατὶ ὅλοι οἱ τοῖχοι ἐκεῖ εἶναι

ἄσπροι, καὶ ὅλες οἱ ψυχὲς εἶναι γαλάζιες. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ποὺ τὴν παραμιλοῦσαν, ποὺ τὴν παρακαλοῦσαν, ποὺ τὴ λάτρευαν μυστικὰ καὶ φανατικὰ ἐπὶ 638 χρόνια.

Καὶ γὼ τοὺς μιλοῦσα γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ σιγὰ - σιγὰ ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος ποὺ πλημμύριζε τὶς ἐκκλησιὲς πλησίαζε, πλησίαζε πρὸς τὴ βαθμίδα τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου, καὶ μὲ τριγύριζε κοντὰ - κοντά, καὶ ἔβλεπα στὰ μάτια τους ὁλοζώντανα τὰ λόγια μου, καὶ στὸ χαμόγελό τους τὴν ἀγάπη μου, καὶ στὸ βούρκωμά τους τὴ λαχτάρα μου. Καὶ εἶταν γέροι, καὶ εἶταν νέοι, καὶ γυναῖκες μὲ τὰ μικρὰ στὴν ἀγκαλιά, καὶ παιδοῦλες μὲ φεγγερὰ πρόσωπα, καὶ παιδάκια μὲ τρυφερὰ μάτια καὶ λιγνὲς γαμπίτσες. Εἶταν ὅλα τὰ πρόσωπα χλωμὰ ἀπὸ τὴ φτώχεια, εἶταν ὅλες οἱ γαμπίτσες ἀδύνατες ἀπὸ τὴν ἀνεφαγιά, καὶ εἶταν ὅλα τὰ πρόσωπα στραφτερά, καὶ ὅλα τὰ μάτια φεγγοβόλα. Αὐτὸ εἶταν ἔτσι, παντοῦ ἀπ' ὅπου περνούσαμε. Σ' ὅλα τὰ χωριά, σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησίες, σὲ ὅλα τὰ σχολειά, σὲ ὅλα τὰ χωράφια.

Σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς περιοδεῖες παραβρέθηκα καὶ σὲ μιὰ κοινοτικὴ σύναξη ποὺ ἔκαμε τὸ χωριό, παρακαλώντας τὸ Δεσπότη νὰ κανονίσει κάτι διαφορές τους. Εἶταν ἀπίθανα φτωχὲς οἱ ὑποθέσεις τους. Ἔλεγαν «χτήματα», ἔλεγαν «χωράφια» καὶ ἐννοοῦσαν ἐκτάσεις ἴσαμε ἕνα οἰκόπεδο. Ἔλεγαν «μαζέψαμε τὸν ἐλαιόκαρπο» καὶ ἐννοοῦσαν μερικὰ καλάθια ἄθλιες ἐλιές. Οἱ Ἰταλοὶ ἔκαμαν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ κάμουν αὐτὸ τὸν ἔξοχο ἀγροτικὸ λαὸ πιὸ φτωχὸ ἀπὸ ὅ,τι εἶταν. Ἔτσι νὰ τὸν ἀπελπίσουν, νὰ πάρει τῶν ὀμματιῶ του καὶ νὰ φύγει, νἄρθουν οἱ Ἰταλοὶ ἄποικοι. Εἶδα κιόλας ἕνα χωριό τους, ὑποδειγματικὸ ἀλήθεια χωριό, χτισμένο γιὰ Ἰταλοὺς ἐπιδρομεῖς.

Τώρα εἶναι ἔρημο καὶ λεηλατημένο, μὰ σύντομα θὰ γεμίσει ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καὶ νόμιμους κατοίκους του. Λοιπόν, σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς κοινοτικὲς συγκεντρώσεις, ὅπου ὁ Μητροπολίτης μὲ τὸν ἀρχιμανδρίτη του ἔλυναν τὰ ζητήματα τῶν χωρικῶν, ἡ ἐπιτροπὴ ἑνὸς χωριοῦ ζητοῦσε νὰ ἀνεβάσει τὰ νοίκια τῶν κοινοτικῶν χτημάτων ποὺ εἴπαμε, γιὰ νὰ ἐπιδιορθώσει τὸ χτίριο τοῦ σχολειοῦ ποὺ εἶχε μισογκρεμιστεῖ. Ζήτησα τὴν ἄδεια νὰ μιλήσω καὶ μοῦ δόθηκε πρόθυμα. Ἐπρότεινα λοιπὸν στὴν κοινότητα νὰ ἀναλάβω, ἂν θέλουν, νὰ με-

ταφέρω τὴν ὑπόθεση τοῦ σχολειοῦ τους στὸ Στρατιωτικὸ Διοικητή, ἢ στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, ποὺ ὁπωσδήποτε θὰ φρόντιζαν νὰ ἐπιδιορθωθεῖ τὸ βλαμμένο χτίριο.

Τότε ὅλοι αὐτοὶ οἱ φτωχοὶ ἄνθρωποι κοιτάχτηκαν καὶ μὲ μιὰ σκέψη καὶ μιὰ καρδιὰ ἀπάντησαν ἔντονα:

—Ὄχι, κύριε. Ξαίρουμε πὼς ἡ Ἑλλάδα εἶναι φτωχειά, περνᾶ δύσκολες ὧρες καὶ ἔχει χίλιες ἀνάγκες. Ἐμεῖς θὰ τὸ διορθώσουμε τὸ σχολειό μας.

Τέτοιος εἶναι ὁ λαὸς τῆς Ρόδου, ὁ λαὸς τῆς Δωδεκανήσου. Πῶς θὰ γίνει νὰ τὸν διατηρήσουμε ἔτσι ὡραῖον καὶ ἁγνό; Ὅταν πρωτοδώσαμε τοὺς «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου στὴ Ρόδο, καλέσαμε ἀντιπροσωπεῖες χωρικῶν ἀπ' ὅλα τὰ νησιὰ καὶ ἀπ' ὅλα τὰ χωριά. Τοὺς βρήκαμε μέρος γιὰ νὰ μείνουν τὶς μέρες ποὺ θὰ τοὺς φιλοξενούσαμε, τοὺς κάναμε καὶ τὰ ἔξοδά τους γιὰ τὸ χασομέρι.

Εἶταν κάτι συγκινητικὸ αὐτὴ ἡ ἀνανέωση τῆς ἐπικοινωνίας τῶν νεοελευθερωμένων Ἑλλήνων μὲ μᾶς, τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς ἐλεύθερης πατρίδας, μιᾶς ἐπικοινωνίας καθαρὰ πνευματικῆς καὶ συγχρόνως βαθιὰ ἐθνικῆς, ποὺ ἔγινε μέσον ἑνὸς ὑψηλότατου λογοτεχνικοῦ μνημείου τῆς φυλῆς, ὅπως εἶναι οἱ «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου. Καὶ ὅταν, γιὰ ἀποχαιρετιστήριο τῆς ἀξέχαστης Ρόδου, ξαναδώσαμε τοὺς «Πέρσες» στὸ ἀρχαῖο θέατρο, ποὺ τὸ ἔχουν ἀναμαρμαρώσει οἱ Ἰταλοὶ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἐμεῖς τὸ ἐγκαινιάσαμε μὲ ἕνα τέτοιο ἔργο, τὸ θέαμα εἶταν ἀληθινὰ συγκλονιστικό.

Κανένας ἀπὸ ὅσους παραβρέθηκαν σ' αὐτὴ τὴ μυσταγωγία, δὲν πρόκειται νὰ τὴν ξεχάσει σ' ὅλη τὴ ζωή του. Οἱ κερκίδες εἶταν γιομάτες, κατόπι γιόμισε καὶ ὁ λόφος ὁλόκληρος, καὶ ὁ κόσμος ἐρχότανε μὲ ἁμάξια, καὶ ἐρχότανε μὲ λεωφορεῖα ἀπὸ τὰ χωριά, καὶ ἐρχότανε μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὰ χωράφια κι ἀπὸ τὶς δημοσιές. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ παλλαϊκὸ προσκύνημα, οἱ ἠθοποιοὶ τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου εἶχαν γίνει ἁπλῶς ὑ π έ ρ ο χ ο ι. Μὲ τὸ στόμα τους μιλοῦσε ἡ Ἑλλάδα τῆς Σαλαμίνας καὶ ἡ Ἑλλάδα τῆς Πίνδου, μὲ τὰ ἴδια νοήματα, μὲ τὰ ἴδια ἰδανικά, μὲ τὴν ἴδια γλῶσσα. Καὶ ἡ ποίηση, ἡ καυτερὴ ποίηση τοῦ Αἰσχύλου, ἔμπαινε βαθιὰ μέσα σ' ἐκεῖνες τὶς ἁπλές, τὶς ἀγαθὲς ἀλλὰ ἀδάμαστες καρδιὲς τῶν Ροδίων, καὶ ἡ σιωπὴ ὅλων αὐτῶν τῶν χιλιάδων ἀγράμ-

ματων ἀνθρώπων εἶταν καταπληχτική, καὶ ἡ ἔνταση τῆς προσοχῆς τους, μὴ χάσουν κανένα στίχο τῆς τραγωδίας, εἶταν κάτι τὸ ἀπίστευτο.

Εἶταν ἐκεῖ, μέσα στὸν κόσμο ποὺ ἄκουγε τὰ χορικὰ τοῦ Αἰσχύλου, καὶ τὴν ἐξήγηση τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας, εἶταν ἕνα πλῆθος μητέρες μὲ τὰ βρέφη στὴν ἀγκαλιά. Καὶ δὲ μιλοῦσε, δὲν θορυβοῦσε κανένα παιδί, καὶ ὅλοι ἄκουγαν καὶ ἔβλεπαν μὲ διάπλατα μάτια. Καὶ μόνο μιὰ στιγμή, ἕνα βρέφος πῆγε νὰ κλάψει. Καὶ εἶδα τὴ μητέρα του νὰ τοῦ σκεπάζει μὲ τὴν παλάμη τὸ στόμα, ὥσπου νὰ βγάλει νὰ τοῦ προσφέρει τὸ στῆθος της, γιὰ νὰ μερώσει. Καὶ θέλω νὰ σημειώσω ἀκόμα κάτι καταπληχτικό, ποὺ ἔγινε σὲ κείνη τὴν ἱστορικὴ θεατρικὴ παράσταση. Τὸ βάζω σὰν πρόβλημα πρὸς λύσιν στοὺς λογίους μας ἐκείνους ποὺ γράφουν σήμερα στίχους ἀκαταλαβίστικους σὲ στὺλ Πυθίας καὶ μὲ ὕφος δῆθεν ἔξαλλο. Οἱ ἀγράμματοι Ρόδιοι ἀκροατὲς τῶν Περσῶν, διέκοψαν πολλὲς φορὲς τὴν παράσταση, μὲ αὐτὸ ποὺ λέμε «θύελλα χειροκροτημάτων». Οἱ διακοπὲς αὐτὲς δὲν ἔγιναν μονάχα στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποὺ ὁ Αἰσχύλος εἶναι ἐθνικιστὴς καὶ πατριδολάτρης. Τὰ χειροκροτήματα ὑπογράμμισαν κυρίως μέρη καθαρῶς ποιητικά.

Ποτὲ δὲ θὰ ξεχάσω αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνες χωρικοὺς τῆς Ρόδου. Σὰν τελείωσε ἡ παράσταση, ὁ ἥλιος ἔγερνε πάνω στὸ γοητευτικὸ τοπίο, καὶ τὰ χρώματα τοῦ δειλινοῦ ἔπαιρναν στὴ θάλασσα, στὰ δέντρα καὶ στοὺς ἀμέτρητους ἀνεμόμυλους τὴν ἀκαθόριστη ἐκείνη μαγεία τῆς γρήγορης ρευστότητας. Λοιπὸν σηκώθηκε ὅλος ἐκεῖνος ὁ κόσμος, ἄντρες, γυναῖκες, παιδιά, σηκώθηκε ὅλος ὁ λόφος θᾶλεγα, καὶ τραγούδησε τὸν ὕμνο τῆς Ἑλληνίδας Λευτεριᾶς. Καὶ οἱ στίχοι τοῦ Σολωμοῦ ἔσμιξαν ἐκεῖ μὲ τοὺς τελευταίους ἀντίλαλους τῶν στίχων τοῦ Αἰσχύλου.

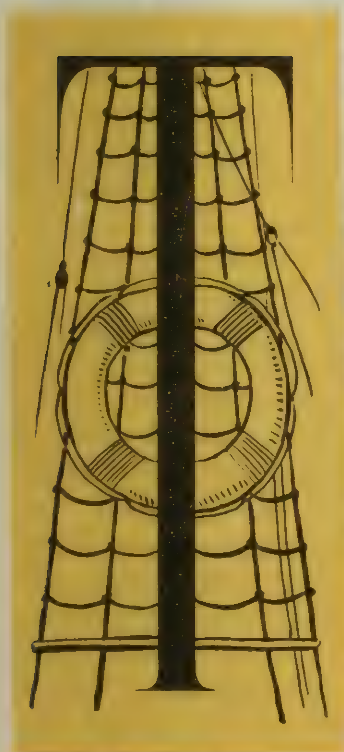
Ἔσμιξαν ὁλότελα φυσικά, ταιριαστικά, σὰν μιὰ φράση ποὺ τὴν ἄρχισε ὁ πρόγονος Σαλαμινομάχος, τὴν τέλειωσε ὁ πρόγονος τοῦ 21 καὶ τὴν ξανάπε ὁ ἀπόγονος τοῦ 40 - 41.

Ἔτσι ἀποχαιρετήσαμε τὴν ἡλιογέννητη Ρόδο μας, τὴν κόρη τοῦ Φοίβου καὶ τῆς θάλασσας, γιὰ νὰ τραβήξουμε πρὸς τὴν ἄλλη Ἑλληνοπούλα, τὴν Κύπρο.

ΚΥΠΡΟΣ

ΑΡΜΕΝΙΖΟΥΜΕ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Ο ΚΑΡΑΒΙ ΜΑΣ ἀρμενίζει ἀπὸ τὴ Ρόδο πρὸς τὴν Κύπρο. Ἀπὸ τὴ Ρόδο ποὺ ξαναβρῆκε τὴ λευτεριά της, πρὸς τὴν Κύπρο ποὺ περιμένει τὴ λευτεριά της.

Ἡ Δωδεκανησιακὴ λευτεριὰ εἶναι ἡ πρωτότοκη κόρη τῆς νίκης τῆς Πίνδου. Γεννήθηκε μέσα σὲ πολλὰ αἵματα, πολλοὺς πόνους, πολλὰ δάκρυα. Μὰ ἡ μάχη τῆς Πίνδου δὲν τέλειωσε. Γιατὶ ἡ μάχη τῆς Πίνδου εἶναι ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν γιὰ ὅλους τοὺς ἐλεύθερους λαοὺς τῆς Γῆς, ποὺ ἡ Μοίρα ὅρισε τὴν Ἑλλάδα νὰ τοὺς διδάσκει στὰ παλιά της χρόνια πῶς πρέπει νὰ ζοῦν, καὶ στὰ νέα της πῶς πρέπει νὰ πεθαίνουν μὲ ἀξιοπρέπεια. Ἡ μάχη τῆς Πίνδου δὲν τέλειωσε, μᾶς μηνάει ἀπὸ τὸ αἱματοβρεγμένο τρόπαιο τῆς Κόνιτσας ὁ Ντόβας, ὁ Παλλαντᾶς, καὶ ὅλη ἐκείνη ἡ σεμνὴ θεωρία τῶν νέων ἡρώων. Ἡ μάχη τῆς Πίνδου δὲν τέλειωσε, μηνᾶνε στὴν ἀνθρωπότητα οἱ 600.000 πρόσφυγες, ποὺ ἦρθαν μὲ τὴν ψυχὴ στὸ στόμα, γυμνοὶ καὶ πεινασμένοι μέσα στὰ χιόνια, ποὺ τἄχασαν ὅλα, γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴν Ἑλλάδα. Ἡ μάχη τῆς Πίνδου . . . Οἱ κοπέλες, οἱ Ἠπειρώτισσες ποὺ πεθαίνουν μὲ τὸν καινούργιο χορὸ τοῦ Ζαλόγγου, γκρεμισμένες στοὺς κοφτεροὺς βράχους τῶν βουνῶν τους. Οἱ ἄλλες, οἱ χιλιάδες παρθένες Ἑλληνοποῦλες, ποὺ σέρνουνται στὴν ἀτίμωση ἀπὸ τὶς ὀρδὲς τῶν νέων γενιτσάρων τοῦ κόκκινου Σλαύου. Πότε θὰ γαληνέψει ἡ ζωή μας;

Καὶ ἡ Κύπρος πάλι κοιτάζει καταδῶ. Καὶ ἡ Κύπρος περιμένει. Θὰ ἔρθει καὶ ἡ ὥρα τῆς Κύπρου. Πολὺ αἷμα ἑλληνικὸ χύνεται καὶ πολὺ δάκρυ. Εἶναι τάχα τὸ αἷμα ἀπὸ μιὰ νέα γέννα; Ἡ λευτεριὰ τῆς Κύπρου μήπως θὰ εἶναι ἡ δεύτερη κόρη ποὺ μᾶς ἑτοιμάζει ἡ νίκη τῆς Πίνδου; Τὸ νόημα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ Δικαιοσύνη. Καὶ ἡ Ἑλλάδα γιὰ τὴ Δικαιοσύνη χύνει τὸ αἷμα της. Αὐτὸς ὁ στρατὸς ποὺ ἀγωνίζεται μέσα στὴ χιονοθύελλα, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Στρατὸς τῆς Παναγίας, ὁ Στρατὸς τοῦ 40-41, ὁ στρατὸς τῶν Ἁγίων Στρατιωτῶν. Ὅταν ὁ Μπέβιν πῆρε στὰ ἐργατικὰ χέρια του τὸ τιμόνι τῆς Βρεττανίας, μᾶς ἔστειλε ἕνα μήνυμα μὲ βαρειὰ σημασία. «Ἡ φιλοδοξία μου, εἶπε, εἶναι νὰ συνεχίσω τὸ ἔργο τοῦ Βύρωνα!» Τὸ ἔργο τοῦ Βύρωνα;

Μεγάλος λόγος. Μόνο ποὺ ἀπόμεινε κούφιος.

Τὸ καράβι μας ἀρμενίζει πρὸς τὴν Κύπρο.

Βλέπω πάλι γύρω μου πάνω στὴν ἡλιόλουστη γέφυρα τοὺς νέους καὶ τὶς κοπέλες τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου. Πολλοὶ ἀπ᾽ αὐτούς, πρὶν ξαναφορέσουν τὴν προσωπίδα τοῦ Θέσπιδος, εἶχαν φορέσει τὴν πανοπλία τοῦ πολεμιστῆ, ὅπως ὁ Αἰσχύλος. Τώρα κάθουνται παρέες-παρέες στὶς πάνινες ξαπλωτῆρες καὶ κουβεντιάζουν πρόσχαρα, καπνίζουν καὶ συλλογιοῦνται, ἢ στέκουνται ἀκουμπισμένοι στὴν κουπαστὴ καὶ σιγοτραγουδοῦν. Ἄλλοι βλέπουν τὴ Ρόδο ποὺ ὁλοένα καὶ ξεμακραίνει, ξεμακραίνει μέσα στὸ γαλάζιο Αἰγαῖο, ὥσπου σβήνει τὸ γοητευτικό της ὅραμα στὸν τριανταφυλλὴν ὁρίζοντα. Ξαίρω πὼς μέσα στὶς καρδιές τους εἶναι ἡ Ρόδος, ἡ Ρόδος ἡ μαγεύτρα, ὁ μεγάλος μας ἔρωτας. Καὶ ξαίρω πὼς μέσα στὶς ψυχές τους εἶναι ἡ Κύπρος. Ἡ μεγάλη, ἡ εὐτυχισμένη, ἡ νοσταλγὸς Κύπρος.

Στέκω καὶ κοιτάζω τὰ ὡραῖα λαξευτὰ κύματα τοῦ Αἰγαίου. Κάνω νὰ τὰ μετρήσω καὶ ἀδιάκοπα χάνω τὴ σειρὰ καὶ ξαναρχίζω. Ἔρχουνται νὰ προϋπαντήσουν τὸ καράβι μας, ψιθυρίζουν λόγια μυστικὰ στὶς πλευρὲς τοῦ σκάφους. Ξαίρω ἀπὸ ποῦ ἔρχουνται αὐτὰ τὰ κύματα. Καταλαβαίνω τὴ γλῶσσα τους, γιατὶ ἡ γλῶσσα τῶν κυμάτων, σ᾽ ὅλες τὶς θάλασσες τοῦ κόσμου, εἶναι ἑλληνική. Πάνω σ᾽ αὐτὰ τὰ γαλάζια φύλλα τοῦ νεροῦ εἶναι γραμμένη ὅλη ἡ Ἱστορία τῆς Φυλῆς μου. Αὐτὸ τὸ νερὸ κι αὐτὸ τὸ ἁλάτι εἶναι· ποὺ τρέ-

χει μέσα στὶς γαλάζιες φλέβες τῆς Φυλῆς μου. Εἶναι ἡ εὐγένειά του.

Ἔρχουνται καὶ μὲ βρίσκουν στὴ μοναξιά μου τρεῖς κοπέλες ἀπὸ τὸ θίασο. Εἶναι τρεῖς θεατρινοῦλες. Ἡ μιὰ εἶναι ὁλόξανθη, τόσο ἄσπρη, ποὺ τὰ χέρια της μοιάζουν ἀσημένια. Αὐτὴ εἶναι ἡ Ἀνήλιαγη. Ποτὲς δὲ γδύθηκε νὰ κολυμπήσει μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες στὰ ρόδινα ἀκρογιάλια τῆς Ρόδου. Ἡ δεύτερη εἶναι Κρητικιά, ἔχει καστανὰ μάτια, θερμά, καὶ στὸ νεανικὸ στόμα ἕτοιμες τὶς μαντινάδες. Ἡ ἄλλη, μιὰ θεραπαινίδα τῆς Ἄτοσσας, τῆς τραγικῆς χήρας τοῦ Δαρείου, τὴ βλέπω πάντα μέσα στὸν ὡραῖο καστανόχρωμο χιτώνα μὲ τὶς αὐστηρὲς πτυχές, ποὺ τὸν κρατᾶνε ψηλὰ τὰ ἐφηβικὰ στήθη της.

Ξεδιπλώνουν γύρω μου τὰ καθίσματά τους.

—Ἤρθαμε νὰ μᾶς πεῖτε γιὰ τὴν Κύπρο, λέει ἐκείνη μὲ τὰ ἀσημένια χέρια. Εἴμαστε τόσο μαγεμένες ἀπὸ τὴ Ρόδο, ποὺ φοβόμαστε τὴν Κύπρο.

— Τί φοβόσαστε;

— Φοβόμαστε μὴ δὲν εἶναι ἔτσι ὡραία.

— Δὲ μπορεῖ νἆναι ἔτσι ὡραία, λέει καὶ ἡ ἄλλη.

— Βέβαια καὶ δὲ μπορεῖ νἆναι ἔτσι ὡραία, λέω καὶ γώ. Θὰ εἶναι ὅμως ἀλλιώτικα ὡραία. Τὸ φαντάζομαι, μὰ δὲν ξαίρω ἀκριβῶς τί λογῆς θἆναι ἡ ὀμορφιά της. Αὐτὸ κιόλας δὲν εἶναι τὸ προνόμιο τῶν ἑλληνικῶν νησιῶν; Νἆναι ὡραῖα, τὸ καθένα μὲ τὸ δικό του τρόπο. Ἔτσι ὅπως εἶστε ἐσεῖς, οἱ κοπέλες τῆς Ἑλλάδας. Τί μπορῶ λοιπὸν νὰ σᾶς πῶ γιὰ τὴν Κύπρο;

— Νὰ μᾶς πεῖτε γιὰ τὴν Ἀφροδίτη ποὺ γεννήθηκε στὴν Κύπρο, λέει ἡ μικρὴ θεραπαινίδα τῆς βασίλισσας Ἄτοσσας.

Καὶ πιάνω καὶ τοὺς λέω γιὰ τὴ θεὰ τῆς Ἀγάπης.

— Βέβαια, τὴν Ἀφροδίτη τὴν ἔλεγαν Κύπρι οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὁμήρου κιόλας. Ξαίρουνε μάλιστα καὶ τὸ χωριό της, ποὺ εἶταν ἡ Πάφος. Σήμερα ὅμως πιστεύουν οἱ σοφοὶ τὸ ἀντίθετο. Πὼς ἀπὸ τὸ παλαιότατο αὐτὸ ὄνομα τῆς θεᾶς, «Κύπρις», ὀνομάστηκε καὶ τὸ νησὶ Κύπρος, ἐπειδὴ ἐκεῖ τὴ λάτρευαν οἱ Ἕλληνες ξεχωριστά, καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους των τοὺς θεούς. Φαίνεται πὼς τὴ λατρεία αὐτὴ τὴν φέρανε μαζί τους οἱ Ἕλληνες ἄποικοι τῆς Μυκη-

ναϊκῆς περιόδου, δηλαδὴ γύρω στὰ 1500 - 1100 π.Χ. Ὁ Κύπριος φίλος μου κ. Λανίτης μοῦ λέει πὼς ὡς τὰ σήμερα ὁ θρύλος τῆς Ἀφροδίτης ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ, σὰν μιὰ ξεχασμένη θρησκεία, ποὺ μιὰ μακρινὴ νοσταλγία της ἀπομένει μέσα στὶς παραδόσεις καὶ τὰ τραγούδια τοῦ κόσμου. Μπορεῖ αὐτὸ νἄναι ἀλήθεια, μπορεῖ κιόλας νἄναι μόνο μιὰ γλυκειὰ ὀνειροπόληση τοῦ σεβαστοῦ μου φίλου, ποὺ διασώζει τὴ λατρεία τῆς γλυκύτατης θεᾶς, ἀφοῦ κάθε χριστιανὸς Ἕλληνας εἶναι κατὰ βάθος ἕνας ἀμετανόητος εἰδωλολάτρης.

— Πεῖτε μας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ, λέει ἡ Ἀνήλιαγη, μὲ τ' ἀσημένια χέρια.

Καὶ πιάνω καὶ τοὺς λέω τὸ παραμύθι τῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου.

Εἶναι λοιπὸν ἕνα πολὺ μεγάλο νησὶ μὲ ἐπιφάνεια 9.282 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα. Ἔχει δύο βουνοσειρές. Μιὰ κατὰ τὰ νοτιοδυτικά, τὴ βουνοσειρὰ τοῦ Ὀλύμπου, καὶ μιὰ κατὰ τὴ βορινὴ μεριὰ τοῦ νησιοῦ, τὴ βουνοσειρὰ τοῦ Πενταδακτύλου. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ψηλὰ βουνὰ ἁπλώνεται ἕνας μεγάλος, εὐτυχισμένος κάμπος, καὶ στὴ μέση του εἶναι ἡ Λευκωσία, ἡ πρωτεύουσα, ὅπου θὰ δώσουμε τὶς πρῶτες παραστάσεις τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου. Θὰ βροῦμε μεγάλη ζέστη ἐκεῖ, καὶ πρέπει ἀπὸ τώρα νὰ ξεχάσουμε κείνη τὴν αἰώνια ἄνοιξη τῆς Ρόδου, μὲ τὸ δροσερὸ ἀγέρι ποὺ φυσοῦσε ἀδιάκοπα πάνω στὰ λουλούδια καὶ στὰ κύματα. Περὶ τὰ μέσα τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ. ἀρχίζει στὴν Κύπρο ἡ Μυκηναϊκὴ περίοδο, καὶ τὸ νησὶ διατηρεῖ στενὲς ἐμπορικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τοὺς Φαραώ. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει, ἀνάμεσα στὶς φυλὲς ποὺ κατοικοῦσαν τὴν Κύπρο, Ἕλληνες ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, τὴν Ἀθήνα, τὴν Ἀρκαδία, τὴν Κύθνο, ἀκόμα καὶ φυλὲς ξένες ἀπὸ τὴ Φοινίκη καὶ τὴν Αἰθιοπία. Ὁπωσδήποτε, εἶναι βέβαιο πώς, ὅταν γύρω στὰ 1400 π. Χ. οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Πελοποννήσου κατέλαβαν τὴν Κρήτη, προχώρεσαν κατόπι κατὰ τὴ Μικρασία καὶ πέρασαν στὴν Κύπρο. Τότε χτίστηκε καὶ ἡ Σαλαμίς, ἡ παλιὰ πρωτεύουσα, ποὺ βλέπουμε σήμερα κοντὰ στὴν Ἀμμόχωστο τὰ ἱερὰ ἐρείπιά της. Ὅταν ἐγκαταστάθηκαν οἱ Ἕλληνες, ἔδιωξαν τοὺς Φοίνικες καὶ ἔκαμαν ναυτικὸ με-

γάλο καὶ δυνατὸ σὰν τὸ φοινικικό. Στὰ 715 π. Χ. κατάχτησαν τὸ νησὶ οἱ Ἀσσύριοι, ποὺ ἔφυγαν ὕστερα ἀπὸ ἕνα αἰώνα. Ὕστερα ἦρθαν οἱ Πέρσες, στὰ χρόνια τοῦ Δαρείου, καὶ τὴν ἔκαμαν ἐπαρχία τους. Σὰν ἔγινε στὴ Μικρασία ἡ Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση ἐνάντια στοὺς Πέρσες, οἱ Κύπριοι ἔλαβαν μέρος μὲ τὸ στόλο τους. Στὴ ναυμαχία νικήθηκαν οἱ Πέρσες, ὅμως στὶς μάχες νικήθηκαν οἱ Ἕλληνες. Τότε οἱ Κύπριοι ὑποτάχθηκαν πάλι καὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ πολεμήσουν μαζὶ μὲ τοὺς Πέρσες ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν. Ἔτσι βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὸν Ξέρξη, σὰν ἦρθε νὰ καταχτήσει τὴν Ἑλλάδα στὰ 480. Ὕστερα ἀπὸ τὴ νίκη τῆς Σαλαμίνας, ἦρθε ὁ Παυσανίας μὲ ἑλληνικὸ στόλο καὶ ἔδιωξε ἐπὶ ἕνα διάστημα τὶς περσικὲς φρουρὲς κατοχῆς. Κατόπι ἦρθε ὁ μεγάλος Κίμων μὲ 140 καράβια καὶ τσάκισε τὸν ἑνωμένο στόλο τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Κιλικίας. Ὁ Κίμων πέθανε ἐδῶ στὴν Κύπρο, πάνω στὴ μάχη. Κατόπι οἱ Κύπριοι ἐπαναστάτησαν στὰ 351 κατὰ τοῦ Ἀρταξέρξη μὲ ὅλους τοὺς κατὰ τόπους Ἕλληνες βασιλιάδες τους. Ὅμως σὲ δυὸ χρόνια πάλι ὑποτάχθηκαν καὶ ἔτσι βρίσκουμε τὸν Κυπριακὸ στόλο νὰ συνεργάζεται μὲ τὸν περσικὸ τοῦ Δαρείου ἐναντίον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Μόλις ὅμως ὁ Δαρεῖος νικήθηκε στὴν ἐν Ἰσσῷ μάχη, οἱ Κύπριοι προσχώρησαν στὸν Μέγ' Ἀλέξανδρο, καὶ τὸν βοήθησαν πολύ. Σὰν πέθανε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἡ Κύπρος βρέθηκε στὸ κράτος τῶν Πτολεμαίων. Τότε μόλις ἀρχίζει καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ μὲ ἕνα πλῆθος συγγραφεῖς Κυπρίους. Ὕστερα καταλαμβάνουν τὸ νησὶ οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἦρθαν ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ καταλήστεψαν τὸν κόσμο ποὺ εὐτυχοῦσε. Κατόπι ὁ Καῖσαρ καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτὸν ὁ Ἀντώνιος χάρισαν τὴν Κύπρο σὰν μικρὸ ἐρωτικὸ σουβενὶρ στὴν Κλεοπάτρα καί, σὰν αὐτοκτόνησαν ἡ Κλεοπάτρα καὶ ὁ ἐραστής της Ἀντώνιος, ὁ νικητής του Ὀκτάβιος πρόσφερε τὸ νησὶ στὸ Δῆμο τῶν Ρωμαίων. Ἀρκετὰ καλὰ πέρασαν οἱ Κύπριοι κάτω ἀπὸ τὸν καταχτητή. Τότε ἐμφανίζεται στὸν κόσμο ἡ νέα πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ δύναμη. Ὁ Χριστιανισμός. Ἡ Κύπρος δέχεται ἀπὸ τοὺς πρώτους τὸ κήρυγμα, ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους Παῦλο καὶ Βαρνάβα.

Ἐδῶ μαρτύρησε, πέθανε καὶ θάφτηκε ὁ Βαρνάβας, ποὺ

εἶναι καὶ ὁ ἱδρυτὴς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. Κεῖνα τὰ χρόνια ἔγινε καὶ μιὰ ἀνταρσία τῶν φανατικῶν Ἑβραίων τῆς Κύπρου, ποὺ κατέσφαξαν χιλιάδες Κυπρίους Ἕλληνες. Ἦρθαν οἱ Ρωμαϊκὲς λεγεῶνες, τσάκισαν τὴν ἐπανάσταση καὶ ἀπαγόρεψαν ἀπὸ τότε στοὺς Ἑβραίους νὰ μένουν στὴν Κύπρο. Κατόπι, χωρίζεται τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Καὶ ἡ Κύπρος πηγαίνει στὸ κράτος τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι μιὰ περίοδο ξεπεσμοῦ γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ὑλικὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων κρατοῦν τὴν Κύπρο σὲ ἀδιάκοπη σχεδὸν ἀγωνία. Οἱ κάτοικοι ἀποτραβιοῦνται ἀπὸ τὰ παράλια, γίνουνται στεριανοὶ καὶ ἀπὸ τότε κάνουν πρωτεύουσά τους τὴ Λευκωσία. Δὲν ἔφταναν οἱ μουσουλμάνοι ληστές, ἄρχισαν τώρα τὶς ἐπιδρομές τους καὶ οἱ Σταυροφόροι.

Στὰ 1191 μ. Χ. ὁ Ριχάρδος ὁ Λεοντόθυμος ὑποτάζει τὸ νησί, δημεύει τὰ μισὰ χτήματα τῶν κατοίκων, λαφυραγωγεῖ ὅλο τὸν πλοῦτο τους, κατόπι πουλᾶ τὸ νησὶ στοὺς Ναΐτες ἱππότες γιὰ 100.000 σαρακηνοὺς βυζαντινούς. Αὐτοί, πάλι, εἶδαν πὼς δὲν τοὺς σήκωνε ὁ τόπος, ξαναπούλησαν τὸ νησὶ στὸν Γάλλο Γουΐδο Λουζινιὰν στὰ 1193. Ὁ Λουζινιὰν δημιούργησε ὁλόκληρη δυναστεία, ποὺ κράτησε τὸ νησὶ ἐπὶ τριακόσια χρόνια. Ὕστερα ἦρθαν ἐπὶ ἕνα διάστημα ἀκόμα καὶ οἱ Γερμανοί, ὅταν ὁ Φρειδερῖκος κράτησε τὸ νησὶ ἐπὶ πέντε χρόνια. Ὅσο βαστοῦσαν οἱ Λουζινιάν, ἡ Κυπριακὴ Ἐκκλησία ἀναγκάστηκε νὰ ὑποταχτεῖ στὸν Πάπα, καὶ οἱ Λατίνοι φραγκοπαπάδες πολὺ δυνάστεψαν τοὺς ὀρθοδόξους κατοίκους τοῦ νησιοῦ. Ὕστερα πῆρε τὸ νησὶ ἡ Βενετικὴ Δημοκρατία καὶ ἡ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου κυμάτιζε σ' ὅλο τὸ νησί. Ὥσπου ἦρθαν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸ πῆραν ἀπὸ τὰ χέρια τους. Νέες σφαγές, νέες λεηλασίες, ἐμπρησμοὶ καὶ σκλαβοπάζαρο τῶν Κυπρίων. Ἕνα μεγάλο καράβι τούρκικο, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, φορτωμένο ἀπὸ λάφυρα, νέους καὶ κοπέλες, ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἀμμόχωστο γιὰ τὴν Πόλη. Μέσα εἶταν καὶ κείνη ἡ Κυπριώτισσα ἀρχοντοπούλα, ἡ Μαρία ἡ Συγκλητική. « Νὰ πεθάνουμε », λέει ἡ Μαρία στὶς ἄλλες Ἑλληνοποῦλες, «παρὰ νὰ μᾶς μολύνουν οἱ Τοῦρκοι.» « Νὰ πεθάνουμε », λένε ὅλοι, νέοι καὶ κοπέλες. Καὶ ἡ Μαρία ἡ Συγκλητικὴ βάζει φωτιὰ στὰ βαρέλια τῆς μπαρούτης, ποὺ εἶταν μαζὶ μὲ τοὺς σκλάβους φορτωμένα στὸ κύτος, καὶ

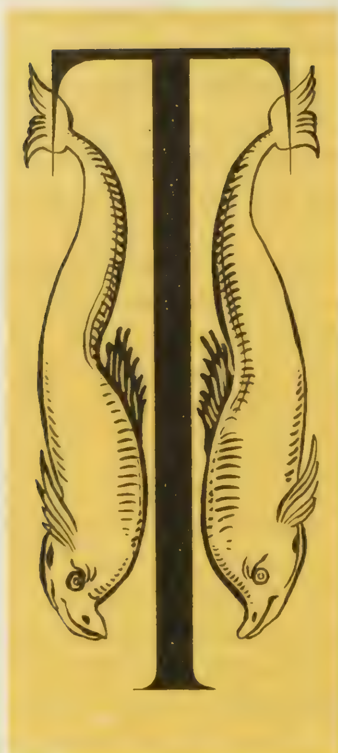
τινάζεται τὸ καράβι στὸν ἀέρα. Τέτοια λαμπρὰ μετέωρα πόσες φορὲς δὲν ἄναψαν μέσα στὴν Ἱστορία τοῦ Γένους, γιὰ νὰ φωτίσουν τὴν κοιμισμένη ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια! Τὸ Μεσολόγγι κατόπι. Τὸ Ἀρκάδι ὕστερα. Οἱ προχτεσινὲς Ἠπειρώτισσες παρθένες ἀκόμα. Καὶ ὅλη ἡ Ἑλλάδα ποὺ καίγεται σὰ λαμπάδα, γιὰ νὰ φωτίσει τὶς συνειδήσεις τῶν ἐθνῶν, ποὺ ναρκώθηκεν ἡ καρδιά τους ἀπὸ τὴν καλοπέραση ἢ ἀπὸ τὴ δουλεία. Ἕντεκα μῆνες βάσταξε ὁ ἀγώνας τῶν Κυπρίων, ποὺ πολεμοῦσαν κι αὐτοὶ πλάϊ στοὺς Βενετσιάνους τὸν Τοῦρκο καταχτητή. 80.000 Τοῦρκοι σκοτώθηκαν. Στὸ τέλος νικήθηκαν οἱ ντόπιες φρουρές. Παραδόθηκαν στὰ 1571. Ὁ στρατηγός των Βραγαδῖνος ἐβασανίστηκε ἐπὶ μέρες καὶ στὸ τέλος ξεγδάρθηκε ζωντανός. Τὸ δέρμα του τὸ γιόμισαν πίτουρα καὶ τὸ περιέφεραν νὰ τὸ δοῦν ὅλοι οἱ χριστιανοὶ τῆς Τουρκίας γιὰ νὰ βάλουν γνώση. Σὰν τιμωρία τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴ Θεία Δίκη ἦρθε ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, ὅπου οἱ ἑνωμένοι χριστιανικοὶ στόλοι τσάκισαν τὴν τουρκικὴ ἀρμάδα. Ἐκεῖ πολέμησε καὶ ὁ Θερβάντες. Τὸ πετσὶ τοῦ Βραγαδίνου τὸ πῆραν πίσω οἱ Βενετοὶ καὶ ὑπάρχει ἀκόμα σήμερα στὸ ναὸ Ἰωάννου καὶ Παύλου.

Οἱ Τοῦρκοι κρατῆσαν τὸ νησὶ σκλαβωμένο ὣς τὸ 1878, ὁπότε τὸ πούλησαν στὴν Ἀγγλία, μὲ τὴ μυστικὴ συμφωνία ἡ Ἀγγλία νὰ βοηθήσει μὲ τὰ ὅπλα τὴν Τουρκία σὲ περίπτωση ποὺ ἡ Ρωσία θὰ δοκίμαζε νὰ καταλάβει τουρκικὰ ἐδάφη. Εἴταν ἡ ἐποχὴ ποὺ τέλειωνε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Ἀπὸ τότε ἡ Ἀγγλία κατέχει τὸ ἑλληνικὸ νησί.

Καὶ ὁ λόγος τοῦ Μπέβιν γιὰ τὸν Βύρωνα;

Ἀρμενίζουμε πρὸς τὴν Κύπρο.

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Ο ΤΑΞΙΔΙ ξετυλίγεται χαρούμενο πάνω στὴν πιὸ γαλανὴ θάλασσα τοῦ κόσμου. Ὁ ἥλιος μόλις ξύπνησε. Περπατᾶ πάνω στὰ ρυθμικὰ κύματα ποὺ ἀναδιπλώνουνται στὰ βήματά του. Βλέπω τὶς λαμπερὲς πατημασιὲς ποὺ ἀφήνουν πάνω στὰ πρωινὰ νερὰ τ' ἀσημένια του πέδιλα. Τέσσερα δελφίνια κολυμπᾶνε μὲ χαριτωμένες περισπωμένες παράπλευρα τοῦ καραβιοῦ. Δυὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μάσκα, δυὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Κανονίζουν τὸ δρόμο τους μὲ τὴν τρεχάλα τοῦ καραβιοῦ μας καὶ δὲν ἐπιτρέπουν στὸ «Ἀττικὴ» νὰ τὰ ξεπεράσει. Εἶναι τὰ μουσόληπτα ἄτια τῆς θάλασσας, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρίωνα δὲν κουράστηκε ἡ Ἑλλάδα νὰ τὰ τραγουδᾶ, νὰ τὰ χαράζει πάνω στὰ νομίσματά της καὶ νὰ τ' ἀνακατεύει μέσα στοὺς ὡραίους θαλασσινοὺς θρύλους της. Παρακολουθοῦμε τὶς γραμμένες τους κινήσεις, ποὺ ἔχουν τὸ περήφανο κυμάτισμα τῶν εὐγενικῶν κελήτων τὴν ὥρα ποὺ παρατρέχουν γιὰ τὸ ἔπαθλο τῆς νίκης. Τέτοιο ἕνα πρωινὸ θὰ εἴταν καὶ κείνη τὴ μέρα, ποὺ ὁ Λέσβιος μουσικὸς τραγούδησε πάνω στὴ λύρα του, ὄρθιος στὴν πλώρη, τὸ ἐπιθανάτιο τραγούδι του μπροστὰ στοὺς ἄγριους κουρσάρους, κατόπι ρίχτηκε στὰ κύματα. Οἱ κουρσάροι γέλασαν ἀσυγκίνητοι. Ὅμως τὰ δελφίνια τὸν δέχτηκαν στὴ ράχη τους, τὸν πῆραν μαζί τους καὶ τὸν ἀπόθεσαν στὴ μαλακιὰ ἀμμουδιὰ γιὰ νὰ τὸν παραδώσουν στοὺς ἀνθρώπους σὰν σύμβολο

᾿Από τὸ σαλόνι ἀνεβαίνει μιὰ βαθειὰ ἀντρίκεια φωνή. ᾿Απαγγέλνει στίχους θριαμβευτικοὺς γιὰ τὴ θάλασσα. Βλέπω τὰ κύματα νὰ ξεδιπλώνουνται πλατειὰ καὶ ἀργοβάδιστα. ᾿Ακούγω τοὺς στίχους νὰ συνοδεύουν τὸ ρυθμὸ τῶν κυμάτων μὲ τὴ ρωμαλέα χάρη τῶν δελφινιῶν. Γιὰ τὴ θάλασσα μιλοῦν οἱ στίχοι, γιὰ τὴν ἑλληνικὴ θάλασσα τὴ λεβεντοπνίχτρα, ποὺ γιόμισε τσακισμένα ναυάγια καὶ ἔπηξε ἀπὸ τὰ κορμιὰ τῶν βαρβάρων γύρω στὸ νησάκι τοῦ ᾿Απόλλωνα, σὰν ἦρθαν οἱ ὀχτροὶ νὰ τὴν ὑποδουλώσουν. Εἶταν ἡ φωνὴ τοῦ πελάγου τοῦτο τὸ ἐξαίσιο ποίημα ποὺ ἄκουγα; Ἢ μὴν εἶταν ὁ ἐξάγγελος τῶν «Περσῶν», ποὺ μὲ τὸ στόμα τοῦ Αἰσχύλου μοῦ ξαναμιλοῦσε ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς αἰῶνες; Οἱ ἠθοποιοὶ τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου εἶταν, ποὺ ἔκαμαν κάτω στὸ σαλόνι τοῦ καραβιοῦ τὴν ταχτική τους δοκιμὴ στὰ χορικὰ τῆς τραγωδίας τῶν Σαλαμινομάχων. Θάλασσα, πικροθάλασσα καὶ πικροκυματοῦσα!

Θυμᾶμαι κι ἀναμετρῶ τοὺς παλιοὺς καὶ τοὺς νέους ἥρωες τοῦ Γένους μου, ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ ὣς τὸν Μιαούλη καὶ τὸν Τομπάζη, κι ἀπὸ τὸ Ναύαρχο τοῦ ᾿Αβέρωφ ὣς τὸν Λάσκο, ποὺ ἅπλωσαν τὴ θάλασσα σὰν ἑλληνικὴ σημαία σ᾿ ὅλους τοὺς ὠκεανοὺς καὶ σ᾿ ὅλα τὰ πέλαγα, ὅπου κινδύνευε ἡ λευτεριὰ καὶ ἡ περηφάνεια τῶν ἀνθρώπων. Τούτη ἡ θάλασσα στάθηκε τὸ γαλάζιο λίκνο τῆς Φυλῆς μου τῆς ἀδούλωτης. Πάνω στὸ ρυθμό της ταίριαζε τὰ βήματά του καὶ ὁ αἰγαιοπελαγίτικος λυρισμός της. Ὅμηρος, Σαπφώ, ᾿Αρίων, Τέρπανδρος, ᾿Αλκαῖος... πόσοι ἄλλοι... πόσες ἄλλες...

Τὸ καράβι μας πετάει πρὸς τὴν Κύπρο!

Τὸ καράβι μας ἔρχεται ἀπὸ τὴ Ρόδο!

— Κοιτάχτε, μοῦ λέει σκυφτὸς πάνω ἀπὸ τὴν κουπαστὴ ὁ μηχανικός. Ταξιδεύετε μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια!

— Μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια;

Χαμογελᾶ ὁ Ρωμιὸς ναυτικὸς καὶ μοῦ δείχνει κατὰ τὸ κατάστρωμα. ᾿Εκεῖ, ἀνάμεσα στὰ σκηνικὰ τοῦ παλατιοῦ τοῦ Ξέρξη, εἶναι κάτι παράξενα, πελώρια δέματα. Εἶναι τυλιγμένα σὲ φτηνὴ λινάτσα, καλὰ δεμένα, περιτυλιγμένα μὲ σκοινιά. ᾿Εκεῖ μέσα εἶναι ὁ «βασιλιὰς τῆς ᾿Ιταλίας καὶ αὐτοκράτορας τῆς Αἰθιοπίας Βίκτωρ ᾿Εμμανουὴλ». Στὸ

ἄλλο εἶναι ἡ βασίλισσα - αὐτοκρατόρισσα. Παρέχει ὁ πρίγκιπας διάδοχος Οὐμβέρτος καὶ σιμά του, πλάι στὸ βίντσι τοῦ καραβιοῦ, ἡ πριγκιπέσσα. Εἶναι οἱ πελώριες προτομὲς ἀπὸ χαλκό, μὲ τὶς ὁποῖες διασκεδάσαμε πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Καστέλλο, στὴ Ρόδο. Ὁ Φαρούκ, ὁ βασιλιὰς τῆς Αἰγύπτου, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ξεπεσμένη αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, τὶς ζήτησε μὲ ἐπιμονὴ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, νὰ τοῦ κάνουμε τὴ χάρη νὰ τοῦ τὶς παραδώσουμε. Τώρα οἱ φτωχοὶ χαλκωματένιοι βασιλιάδες τῶν Ἰταλῶν ταξιδεύουν μαζί μας κατάστρωμα. Τὰ πελώρια, ἄδειανὰ κεφάλια τους, εἶναι τυλιγμένα σὲ ἄχυρο, κι ἀπὸ πάνου καναβάτσα, καὶ σκοινιὰ καὶ κόμποι. Σὶκ τράνσιτ γκλόρια μούντι.

Θυμᾶμαι τοὺς φαντάρους ποὺ ἐπισκέφτηκα τὸ Γενάρη τοῦ 41 ἔξω ἀπὸ τὸ Τεπελένι. Μοῦ ἔφεραν κάτι μετάλλια ποὺ βρῆκαν πάνω σὲ Ἰταλοὺς αἰχμαλώτους. Τὰ μετάλλια εἶχαν ἀπάνω ἕνα χάρτη τῆς Ἑλλάδας. Στὴν καρδιὰ τῆς χώρας, μέσα στὰ φυλλοκάρδια της, ἕνα χέρι βύθιζε ἕνα μαχαίρι. Ἀπὸ τὸ λαβωμένο χῶμα πηδοῦσε τὸ αἷμα. Τὸ χέρι εἶταν φασιστικό, καθὼς καὶ τὸ μαχαίρι. Τὸ αἷμα εἶταν ἑλληνικό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ αὐτὸ τὸ αἰσχρὸ μετάλλιο τῆς ἀνανδρίας εἶχε τὴν κατατομὴ τοῦ Μουσσολίνι, καὶ γύρω - γύρω ἔγραφε τὴν περίφημη ἡρωϊκὴ φράση του : « Θὰ τσακίσω τὰ νεφρὰ τῆς Ἑλλάδας.» Τώρα οἱ ἀφεντάδες, ποὺ ὀνειρεύτηκαν σκλαβωμένη στὰ πόδια τους τὴ Φυλή μου, ταξιδεύουν κατάστρωμα μαζὶ μὲ τὰ σκηνικὰ τοῦ Ξέρξη. Εἶναι τυλιγμένα τὰ χοντρὰ κεφάλια τους σὲ ἄχυρο, κατόπι σὲ τσουβαλόπανα, καὶ ταξιδεύουν μαζί μας. Καὶ ὁ Πέρσης ἐξάγγελος φωνάζει ἀπὸ τὸ σαλόνι τοῦ καραβιοῦ : « Αὐτοὶ ἐκεῖ κάτω δοῦλοι δὲν εἶναι κανενός. Καὶ ἡ Παλλάδα προστατεύει τὴν Ἀθήνα.»

— Καὶ ἡ προτομὴ τοῦ Μουσσολίνι ; ρωτάω τὸ μηχανικό.

Ἐκεῖ στὸ Καστέλλο, μαζὶ μὲ τοὺς βασιλιάδες, εἶταν καὶ ὁ Μουσσολίνι. Οἱ φαντάροι τοῦ Ἱεροῦ Λόχου ἔσπαζαν τὰ μπουκάλια τοῦ κρασιοῦ πάνω στὴ χαλκωματένια μύτη τοῦ Ντοῦτσε, καὶ τὸ κρασὶ ἔσταζε ἀπὸ τὸ πελώριο σαγόνι του καὶ διασκέδαζε ἡ φανταρία. Τί ἀπόγινε ὁ Ντοῦτσε ;

Ὁ μηχανικὸς κούνησε φιλοσοφικὰ τὸ κεφάλι καὶ ἀναστέναξε μὲ κωμικὴ συμπόνεση μιὰ φράση ἐπιγραμματική :

— Κανένας δὲν τόνε ζήτησε τὸν ἄμοιρο τὸν Ντοῦτσε. Ἡ προτομή του ἀπόμεινε στὴ Ρόδο ἀνάμεσα στὰ περίεργα καὶ τὰ ἀζήτητα.

Ἔτσι ὁ φτωχὸς διχτάτορας πολιτογραφήθηκε Ρόδιος γιὰ τὸ ἐθνολογικὸ μουσεῖο.

Κοιτάζω τὸν ἔνδοξο μπόγο ποὺ κλείνει μέσα τὸν ἄτυχο Βίκτωρ Ἐμμανουέλε. Καὶ θυμᾶμαι μιὰ ταινία ποὺ μᾶς ἐπέδειξαν οἱ καταχτητὲς στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς. Εἶταν στὴ Ρώμη, στὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου. Ὁ βασιλιὰς καθόταν στὸ θρόνο. Οἱ σωματοφύλακες ἄνοιγαν τὴν πόρτα καὶ ἔμπαινε στὴν αἴθουσα τὸ λεφούσι τῶν Ἀλβανῶν φυλάρχων. Πλησίασαν ἔτσι κοπαδιαστὰ τὰ σκαλοπάτια τοῦ θρόνου, καὶ κατέθεταν στὰ πόδια τοῦ Βίκτωρ Ἐμμανουέλε ἕνα στέμμα. Εἶταν τὸ στέμμα τῆς Ἀλβανίας.

Ἔτσι ὁ βασιλιὰς τῆς Ἰταλίας ἔβαζε στὸ κεφάλι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δικό του, ἄλλα δύο στέμματα. Τὸ στέμμα τῆς Αἰθιοπίας καὶ τὸ στέμμα τῆς Ἀλβανίας. Ἡ καρδιά του ὀρέχτηκε καὶ τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδας. Τέσσερα στέμματα γιὰ ἕναν ἄνθρωπο δίχως κεφάλι ἔρχουνταν κάπως πολλά. Καὶ κατέρρευσαν ὅλα μαζί, διὰ τὸ μὴ ἔχειν στήριγμα.

Ἔτσι ἦρθε ἡ Μοίρα ἡ κοροϊδεύτρα καὶ ἔβαλε τούτη τὴν τελευταία πράξη στὴν ἱστορικὴ φάρσα. Τώρα ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουέλε, τυλιγμένος στὰ ρουκανίδια καὶ στὶς λινάτσες, ταξιδεύει κατάστρωμα, πλάι στὰ ξεσκισμένα σκηνικὰ τῆς στολῆς τοῦ Ξέρξη, ποὺ ὀνειρεύτηκε καὶ κεῖνος κάποτε τὸ ἴδιο ὄνειρο. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Ἀλβανοὶ δὲν ἔμειναν μὲ σταυρωμένα χέρια. Ἔγιναν Δημοκρατία ἀνατολικοῦ τύπου, ἀφοῦ αὐτὴ εἶχε τώρα μεγάλη ζήτηση στὸ ἀλογοπάζαρο τῶν Ἐθνῶν, καὶ πρόσφεραν τὴ Δημοκρατία τους αὐτὴ σὲ ἄλλον πελάτη.

Ἂς περιμένουμε νὰ δοῦμε τὴ συνέχεια, ἐπὶ τῆς ὀθόνης τῆς Ἱστορίας.

Ἐμεῖς ὡστόσο φτάσαμε στὴν Κύπρο. Τὸ πελώριο νησὶ μᾶς ἀνοίγει τὴν ἀγκαλιὰ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Λεμησοῦ. Μιὰ συνηθισμένη ἀποβάθρα ἑλληνικῆς ἐπαρχίας. Ἕνα ἀρκετὰ εὐπαρουσίαστο σανιδένιο τελωνεῖο. Ἡ ὑπηρεσία πρόθυμη, εὐγενική, παντοῦ Ἕλληνες. Μὲ τριγυρίζουν οἱ δημοσιογρά-

φοι μὲ τὸ καρνὲ καὶ τὸ μολύβι στὸ χέρι. Λαμποκοποῦν τὰ μάτια τους ἀπὸ χαρά.

— Πεῖτε μας κάτι.

— Τί νὰ σᾶς πῶ ; Μᾶς στέλνει ἡ Μητέρα Ἑλλάδα νὰ σᾶς φέρουμε τὸν πνευματικό της χαιρετισμό.

— Πεῖτε μας μιὰν εὐχή.

— Εὔχομαι νὰ ξανάρθουμε τοῦ χρόνου χωρὶς διαβατήριο στὴν Κύπρο.

Τὰ σκοῦρα μάτια τους ἀστράφτουν.

— Θἄρθετε χωρὶς διαβατήριο.

Ἕνας νέος μὲ μαῦρα σγουρὰ μαλλιὰ χαμογελᾶ. Ρωτᾶ πονηρά :

— Κι αὐτὸ εἶναι μήνυμα τῆς Μητέρας Ἑλλάδας ;

— Ὄχι, λέω σοβαρά. Ἡ Ἑλλάδα μιλᾶ μὲ τὸ στόμα τῶν ὑπεύθυνων Κυβερνητῶν της. Μὲ τὸ στόμα ἑνὸς ταπεινοῦ λογοτέχνη μιλοῦν μόνον οἱ Ἕλληνες.

Ἀόρατα χέρια τοποθετοῦν τὶς βαλίτσες μου σὲ ὡραῖα αὐτοκίνητα. Εἶναι οἱ Κύπριοι λογοτέχνες ποὺ κατέβηκαν ἀπὸ τὴ Λευκωσία νὰ μὲ ὑποδεχτοῦν. Εἶναι ὁ διευθυντὴς τοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ τῆς πρωτευούσης, ὁ Γυμνασιάρχης, νέοι ποιητές, δασκάλες, λόγιοι. Εἶναι ὅλοι νέοι, χαρούμενα πρόσωπα ποὺ χαμογελοῦν, μάτια ποὺ σπιθίζουν, καρδιὲς θερμές, ἀνοιχτὲς σὰν ἑκατόφυλλα ρόδα.

Ἡ Λευκωσία εἶναι ἡ πρωτεύουσα. Ὁ κεντρικὸς σταθμὸς γιὰ τὴν πρώτη σειρὰ τῶν παραστάσεων τοῦ Βασιλικοῦ. Ἡ Λευκωσία εἶναι στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ. Ἔτσι ἀρχίζει μιὰ διαδρομὴ ἀπὸ τ' ἀκρογιάλι πρὸς τὰ μεσόγεια, ποὺ κρατᾶ πολλὲς ὧρες. Οἱ αὐτοκινητόδρομοι εἶναι περίφημοι. Ἔτσι εἶναι οἱ δρόμοι ποὺ ἑνώνουν τὶς πόλεις τοῦ νησιοῦ. Εἶναι ἴσως τὸ μόνο ἔργο ποὺ ἔκαμε ἡ ἀγγλικὴ Κατοχὴ καί, χωρὶς νἄχει τὴν κομψότητα τῶν δημοσίων ἔργων τῆς Ρόδου, δὲν παύει νὰ εἶναι ἕνα θαυμάσιο καὶ χρήσιμο ἔργο. Τὸ τοπίο ποὺ ξετυλίγεται εἶναι γοητευτικὸ στὴν ποικιλία του. Δὲ χορταίνει κανεὶς νὰ βλέπει. Καὶ οἱ νέοι φίλοι μου δὲν προφταίνουν νὰ μοῦ ἐξηγοῦν.

— Δὲν κάνατε φρόνιμα πολὺ νὰ μιλήσετε ἔτσι στοὺς δημοσιογράφους, μοῦ λέει στοχαστικὰ ἕνας νέος.

— Γιατί ; ρωτῶ μὲ ἀπορία τὸ παλληκάρι.

— Γιατὶ αὔριο ποὺ θὰ δημοσιευτοῦν τὰ λόγια σας, μπορεῖ νἄρθει ἕνας εὐγενικὸς ἀξιωματικὸς καὶ νὰ σᾶς προσφέρει, μὲ πολλὴ λεπτότητα, ἕνα διαβατήριο θεωρημένο γιὰ τὴν ᾿Αθήνα.

—Ἔτσι;

—Ἔτσι.

Δὲν ἔγινε τίποτ᾿ ἀπ᾿ αὐτά. Ὁ ᾿Εγγλέζος δὲν ἦρθε στὸ ξενοδοχεῖο μου οὔτε τὸ πρωΐ, οὔτε ὅλες τὶς ἄλλες μέρες. Οὔτε εἶδα κανέναν ἀξιωματικὸ ᾿Εγγλέζο ὅλες τὶς μέρες ποὺ ἔμεινα στὴν Κύπρο. Ψέματα λέω. Εἶδα ἕναν νὰ κρατεῖ τὴν τάξη στὴν κηδεία τοῦ Λεόντιου. Ἡ Κυπριώτικη ᾿Αστυνομία εἶναι ἀπὸ Ἕλληνες καὶ μερικοὺς Τούρκους, ποὺ δὲν τοὺς ξεχωρίζεις, γιατὶ μιλοῦν ἑλληνικά. Ὅλοι εἶναι εὐγενικοὶ καὶ ἐγκάρδιοι. Πουθενὰ δὲ βλέπεις ἔνοπλες δυνάμεις.

Σημαῖες ἑλληνικὲς κυματίζουν ὅσες θέλεις καὶ οἱ ἐφημερίδες βρίζουν ἐλεύθερα τὸ σύμπαν, ὅπως ἀκριβῶς στὴν Ἑλλάδα. Οἱ κομμουνιστικὲς μάλιστα βρίζουν μόνο τὴν Ἑλλάδα. Καὶ τὸ κάνουν χορταστικὰ καὶ μὲ ἐνθουσιασμὸ ἀντάξιο τῶν δικῶν μας κατσαπλιάδων τῆς πέννας.

ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ἔλεγαν πὼς τὸ σχῆμα τῆς Κύπρου μοιάζει μ' ἕνα βοϊδοτόμαρο τεντωμένο. Ἂν κοιτάξει κανένας στὸ χάρτη τὸ ἑλληνικὸ μεγαλονήσι, ποὺ ζεῖ ἀπομονωμένο στὴν πιὸ ἀπόμακρη μεριὰ τῆς Μεσογείου, θὰ δεῖ πόσο ἀκριβὴς εἶναι τούτη ἡ ρεαλιστικὴ παρομοίωση. Ὁ Κύπριος συνάδελφος κ. Λανίτης βρῆκε μιὰν ἄλλη παρομοίωση, ποὺ εἶναι λιγώτερο ἀκριβὴς καὶ περισσότερο ποιητική. Τὸ νησὶ τῆς Ἀφροδίτης μοιάζει μ' ἕνα πελώριο φύλλο ποὺ πλέει πάνω στὰ κύματα. Ἔβγαλε κ' ἕνα βιβλίο γιὰ τὴν πατρίδα του καὶ τὴ ζωγράφισε ἔτσι στὸ ξώφυλλό του. Ἡ Κύπρος μέσα σ' ἕνα φύλλο δέντρου, ποὺ ἀρμενίζει πάνω στὸ πέλαγο. Τὸ περίγραμμά της, ἀλήθεια, συνταιριάζεται μὲ τὸ περίγραμμα τοῦ φύλλου. Καὶ ὅλες τὶς ὧρες ποὺ τὸ αὐτοκίνητό μας κατάπινε τὰ 54 μίλια ἀπὸ τὴν ἀκρογιαλιὰ τῆς Λεμησοῦ γιὰ νὰ μᾶς φέρει στὴν πρωτεύουσα, τὴ Λευκωσία, θυμόμουνα αὐτὸ τὸ ξώφυλλο τοῦ βιβλίου. Εἴτανε μιὰ διαδρομὴ ἀνάμεσα ἀπὸ λόφους εὐτυχισμένους καὶ κάμπους εὐλογημένους ἀπὸ τὸν Πάνα καὶ τὴ Δήμητρα.

Ἡ Κύπρος εἶναι ἕνας πλούσιος κῆπος ποὺ ἀρμενίζει πάνω στὴ Μεσόγειο. Καὶ ἡ Λευκωσία, ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ. Αὐτὴ εἶναι μέσα σ' ἕνα ἀπέραντο κάμπο, ποὺ ἁπλώνεται, φαρδὺς καὶ εὔφορος, ἀνάμεσα στὶς δυὸ βουνοσειρὲς τοῦ νησιοῦ, τοῦ Τρόοδου κατὰ τὴ νοτιά, τοῦ Πενταδάχτυλου

κατὰ τὰ βορινά της. Οἱ Ἐγγλέζοι, τόσα χρόνια ποὺ τὴν κατέχουν, δὲν ἔκαναν κανένα σπουδαῖο δημόσιο ἔργο. Ἡ Κύπρος δὲν ἔχει οὔτε ἕνα λιμάνι. Ἔκαμαν ὅμως ἕνα μεγάλο ἔργο πραχτικό. Ἑκατοντάδες χιλιόμετρα ἀσφαλτοστρωμένους δρόμους, ποὺ δένουν τὸ νησὶ ἀπὸ τὴ μιὰν ἄκρη ὥς τὴν ἄλλη. Οἱ αὐτοκινητόδρομοι αὐτοὶ δὲν εἶναι κομψοί, σὰν τῆς Ρόδου π.χ. Οὔτε περιθώρια ἔχουν, οὔτε στηθαῖα περιποιημένα, οὔτε σήματα καθοδηγητικά. Εἶναι μόνο ἕνα ἔργο καλοδιατηρημένο, ἀπαραίτητο γιὰ τὴν Κατοχή, χρήσιμο γιὰ τὸν πληθυσμὸ καὶ χαρὰ γιὰ τοὺς μερακλῆδες τοῦ βολάν.

Ἔτσι ἀπεριποίητη εἶναι καὶ ἡ Λευκωσία. Μιὰ πολιτεία πλούσια, γεμάτη γραφικότητες ἱστορικές. Ἕνα ἀληθινὸ μουσεῖο ἀπὸ μνημεῖα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ἄκομψη, ἀκαλλώπιστη, ἀσχεδίαστη καὶ χωρὶς ρυθμό. Ὅλοι οἱ δρόμοι της ἔχουν κάποιο ὄνομα, καὶ κανένας δὲ μεταχειρίζεται τὰ ὀνόματα αὐτά, καὶ τὰ περισσότερα κανένας δὲν τὰ ξαίρει, οὔτε κὰν οἱ σωφέρηδες, ἀφοῦ κανένας δὲν τὰ χρησιμοποιεῖ. Βάσανο γιὰ τὸν ξένο ποὺ ἀγωνίζεται νὰ κατατοπιστεῖ.

Τὰ ὀνόματα τῶν δρόμων εἶναι μολαταῦτα γραμμένα στὶς πινακίδες, τρεῖς φορὲς τὸ καθένα στὴν κάθε πινακίδα. Μιὰ στὰ ἑλληνικά. Πάνω - πάνω αὐτό. Στὴ μέση ἐγγλέζικα. Καὶ κάτω - κάτω τούρκικα.

Μοῦ διηγήθηκαν κιόλας μιὰ νόστιμη ἱστορία γι' αὐτὲς τὶς πινακίδες, ποὺ δείχνει μὲ πόσο χιούμορ οἱ Ἐγγλέζοι ξαίρουν καὶ λύνουν καμιὰ φορὰ τὶς διαφορὲς τῶν φυλῶν ποὺ κυβερνοῦν. Ὅταν τοποθετήθηκαν αὐτὲς οἱ πινακίδες, τότε μὲ τὴν ἀγγλικὴ Κατοχή, οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς τούρκικης μειονότητας τοῦ νησιοῦ πῆγαν καὶ παραπονέθηκαν στὸν Ἐγγλέζο Κυβερνήτη, γιατί νὰ βάλει τὶς τούρκικες ὀνομασίες τελευταῖες. Καὶ κεῖνος ἄνοιξε τὰ χέρια μὲ ἀπορία καὶ τοὺς ἀπάντησε :

— Παραξενεύομαι πολὺ μὲ τοῦτο τὸ παράπονό σας. Ἐγώ, ξαίροντας πὼς ἀρχίζετε νὰ διαβάζετε ἀπὸ τὸ τέλος, νόμιζα πὼς θὰ βρίσκατε τὶς τούρκικες ἐπιγραφὲς πρῶτες στὴ σειρά!

Καὶ οἱ ἀγάδες, λέει ἡ ἱστορία, ἔφυγαν ἱκανοποιημένοι.

Ἡ παλιὰ πολιτεία εἶναι χτισμένη μέσα σ' ἕνα κυκλικὸ σύστημα ἀπὸ τείχη καὶ προμαχῶνες. Οἱ δρόμοι της εἶναι

στενοὶ καὶ δίχως πεζοδρόμια. Καὶ ἐπειδὴ ξαπλώθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια πολὺ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, οἱ ἀποστάσεις εἶναι μεγάλες καὶ ἡ πορεία ξεθεωτικὴ γιὰ ἕναν ξένο ποὺ δὲν ἔχει τὰ μέσα νὰ κρατᾶ στὴ διάθεσή του ἀδιάκοπα ἕνα ταξί.

Οἱ ντόπιοι ὡστόσο ἔχουν λύσει τὸ ζήτημα χάρις στὸ ποδήλατο. Ἡ Ρόδος, ποὺ οἱ δρόμοι της εἶναι ἕνα ἀπέραντο ἰδεῶδες ἀσφαλτωμένο γήπεδο γιὰ πατινάζ, δὲν ἔχει παρὰ ἐλάχιστα ποδήλατα.

Ἡ Λευκωσία, ποὺ ἔχει ἄθλιους δρόμους, εἶναι γεμάτη ποδήλατα. Ἂν πῶ πὼς κάθε κάτοικός της ἔχει τὸ ποδήλατό του, δὲν θἆναι καμιὰ ὑπερβολή. Ὅλος ὁ πληθυσμός, θαρρεῖς, κυλάει καβάλα πάνω σὲ δυὸ ρόδες. Καβάλα πᾶν στὴν ἐκκλησιά, καβάλα προσκυνᾶνε, καβάλα παίρνουν ἀντίδωρο ἀπ' τοῦ παπᾶ τὸ χέρι. Ἕνας ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες τοῦ θιάσου μας εἶχε τὴν ὑπομονὴ νὰ μετρήσει ἀκουμπισμένα στὸ δρόμο καὶ στὶς παρόδους δυὸ αἰθουσῶν ποὺ ἔδωσα διαλέξεις, 300 ποδήλατα στὴ μιὰ καὶ 250 στὴν ἄλλη. Καὶ αὐτὸ συνέβη γιατὶ οἱ ὑπόλοιποι ἀκροατές μου εἶχαν ἔρθει μὲ ταξί.

Ἔτσι, κάθε φορὰ ποὺ βγαίναμε νὰ χαζέψουμε μέσα στὰ γραφικὰ σοκάκια τῆς Λευκωσίας, ποὺ δὲν ἔχουν πεζοδρόμια, βρισκόμασταν ἀδιάκοπα ἀνάμεσα σὲ μιὰ μάζα ποδηλατιστὲς καὶ ποδηλατίστριες ποὺ κουδούνιζαν καὶ αὐτοκίνητα ποὺ σάλπιζαν, καὶ δὲν εἴχαμε ἄλλο καταφύγιο ἀπὸ τὶς πόρτες τῶν μαγαζιῶν καὶ τῶν σπιτιῶν γιὰ νὰ σωθοῦμε. Αὐτοὶ ὅμως, ποὺ ζοῦν ὅλη τὴ ζωή τους πάνω στὸ ποδήλατο, ἔχουν συνηθίσει πιὰ καὶ ποτὲ δὲ σκοντάφτουν ὁ ἕνας πάνω στὸν ἄλλο. Στέκεσαι κατάπληχτος καὶ τοὺς βλέπεις νὰ διασταυρώνονται, νὰ προσπερνιοῦνται, νὰ λοξοδρομοῦν καὶ νὰ κουβεντιάζουν ἀμέριμνα πάνω ἀπὸ τὰ δίτροχά τους, καὶ ἔχεις τὴν ἐντύπωση πὼς βρίσκεσαι ἀνάμεσα σ' ἕνα ἀμέτρητο πλῆθος ἀκροβάτες, ποὺ κάνουν ἀριστοτεχνικοὺς ἑλιγμούς.

Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τοῦ Ντάρβιν, οἱ ἀνάγκες καὶ οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς δημιουργοῦν, στὴν κάθε περίσταση, νέες ἱκανότητες βιολογικὲς καὶ νέα αἰσθητήρια. Αὐτοὶ λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι ἔχουνε γίνει πιὰ μιὰ νέα φυλὴ ποδηλατοκενταύρων. Ἂν βαστάξει αὐτὴ ἡ ἱστορία μερικὲς γενεές, τὰ βρέφη τῆς Λευκωσίας σὲ μερικοὺς αἰῶνες θ' ἀρχίσουν νὰ γεννιοῦνται μὲ πεντὰλ κάτω ἀπὸ τὶς φτέρνες. Εἶδα μιὰ μέρα ἕνα

κοριτσάκι — δὲ θἆταν πάνω ἀπὸ τριάμιση ἢ τεσσάρω χρονῶ μπόμπιρας — ποὺ ἐρχόταν μὲ ὅλη τὴν ταχύτητά του ἀπὸ ἕνα φαρδὺ δρόμο καὶ τραβοῦσε πρὸς ἕνα στενοσόκακο γεμάτο ἀπὸ ρόδες. Ἡ μικρὴ ποδηλατοαμαζόνα εἶταν τόσο μικροκαμωμένη πάνω στὸ μικροσκοπικό της μηχάνημα, ποὺ ἔγερνε ὁλόκληρο τὸ σωματάκι ἀπὸ κάθε μεριά, σὲ κάθε κίνηση, γιὰ νὰ φτάσει τὰ πεντάλια της. Ὅταν ὅρμησε μέσα στὸ στενὸ δρόμο, εἶπα τώρα δὲ γλυτώνει τὸ κακόμοιρο. Ἐλεεινολογοῦσα τοὺς γονιούς του ποὺ τοῦ ἐπέτρεπαν αὐτὴ τὴ θανάσιμη τρέλλα, καὶ περίμενα μὲ χτυποκάρδι τὸ ἀναπόφευχτο δυστύχημα. Δὲ βαριέστε. Τὸ νήπιο πέρασε ἀνάμεσα ἀπὸ τὸν δαίδαλο τῶν τροχοφόρων χωρὶς νὰ λιγοστέψει τὴ γρηγοράδα του, κύλησε ἀριστοτεχνικὰ ἀνάμεσα σὲ ποδήλατα, αὐτοκίνητα καὶ πεζοὺς χωρὶς νὰ συγκρουστεῖ μὲ κανέναν καὶ χωρὶς νὰ προκαλέσει τὸ θαυμασμὸ σὲ κανέναν, ἐχτὸς ἀπὸ ἐμένα καὶ τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους, ποὺ παρακολουθήσαμε τὸ ἀκροβατικὸ θαῦμα.

Ἕνας ντόπιος δημοσιογράφος, ποὺ μᾶς ἔκανε μιὰ μέρα τὸν ξεναγὸ καὶ μᾶς ἔβλεπε νὰ κοιτᾶμε περίτρομοι μπρὸς - πίσω - δεξιὰ καὶ ζερβά, μᾶς εἶπε μὲ μακάρια βεβαιότητα:

— Μὴ φοβᾶστε. Περπατᾶτε ἥσυχα καὶ κανένας δὲ θὰ πέσει ἀπάνω σας. Ἐκτὸς πιὰ ἂν ἐσεῖς πέσετε πάνω σὲ κανέναν.

Εἶχε δίκιο, ἀφοῦ βγήκαμε 70 ἄνθρωποι σῶοι καὶ ἀρτιμελεῖς μέσ' ἀπὸ κεῖνο τὸ πλέγμα τῶν τροχῶν ποὺ ἔμοιαζε πυκνὸ σὰν μηχανισμὸς ρολογιοῦ.

Ἡ Λευκωσία εἶναι μιὰ ἑλληνούπολη ποὺ σφύζει ἀπὸ ἔντονη ζωὴ καὶ νιάτα. Νιάτα ἄφθονα, ζωηρά, θορυβώδη, πυκνά, περιπατητικά, φλύαρα, εὔθυμα, ἐργατικὰ καὶ γλεντζέδικα. Σὰν βραδιάσει καὶ ἀφήσει ὁ κόσμος τὴ δουλειὰ τῆς μέρας, ξεχύνεται στὰ κέντρα ἢ σουλατσάρει στοὺς δρόμους, στρώνεται στὰ ὑπαίθρια οὐζάδικα, στὰ ζαχαροπλαστεῖα, στὰ καφενεῖα. Οἱ μεζέδες εἶναι ἄφθονοι, τὰ πιατάκια ἀμέτρητα, τὰ χορευτικὰ κέντρα γεμάτα. Στὰ κέντρα πολυτελείας, στὰ ὑπαίθρια ἑστιατόρια, τρῶτε παρακολουθώντας νούμερα ποὺ δὲν τελειώνουν, ποὺ ὅλο ἀνανεώνονται, καὶ τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς εἶναι πρώτης τάξεως. Ὁ κόσμος εἶναι πλούσιος, ὁ πόλεμος δὲν πέρασε ἀπὸ τὴν Κύπρο παρὰ σὰν ἕνα μαῦρο σύννεφο ποὺ δὲ στάθηκε, μόνο διάβηκε χωρὶς νὰ

ρίξει τοὺς κεραυνούς του. Ἔρριξε μόνο μιὰ ραγδαία χρυσὴ βροχή. Τὰ παλληκάρια δὲ σκοτώθηκαν ἐκεῖ κατὰ δεκάδες χιλιάδων, οἱ κοπέλες δὲν σφάχτηκαν, τὰ ἑλληνόπουλα δὲν πέθαναν ἀπὸ πεῖνα καὶ ἀπὸ μαχαίρι.

Ὅσο μέναμε στὴ Ρόδο, κλαίγαμε τὴν ἀδυναμία τοῦ κόσμου, τὰ χλωμὰ πρόσωπα τῶν νέων, τὰ τσακισμένα προσωπάκια τῶν κοριτσιῶν, τὰ ἰσχνὰ γαμπάκια τῶν παιδιῶν, ποὺ μᾶς θύμιζαν τὴν Ἀθήνα τῆς Κατοχῆς. Εἴχαμε βάλει στοίχημα μὲ τοὺς καλλιτέχνες τοῦ θεάτρου, νὰ δοῦμε ἕνα χοντρό. Ὅπου μιὰ μέρα, ἐκεῖ στὴν ἀμμουδιά, ἔρχεται ἕνας καὶ μοῦ λέει:

— Κέρδισα στὸ στοίχημα. Βρῆκα ἕνα χοντρὸ Δωδεκανήσιο.

— Ποῦν' τος; τὸν ρωτάω δύσπιστος.

— Πᾶμε νὰ σοῦ τὸν δείξω.

Μὲ τράβηξε στὴν ἀκρογιαλιὰ καὶ μὲ πέρασε κοντὰ ἀπὸ ἕνα παχουλότατο νέο μὲ κόκκινα μάγουλα, μέσα σ' ἕνα μαγιὼ ποὺ τέντωνε νὰ σκάσει.

— Νά τος, μοῦ λέει. Πᾶμε τώρα νὰ μὲ κεράσεις τὸ στοίχημα.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ χοντρὸς γύρισε τὸ κεφάλι, μὲ κοίταξε καὶ φώναξε χαρωπὰ τ' ὄνομά μου.

Εἶταν ἀπὸ τὸ Βόλο!

Στὴν Κύπρο εἶναι μιὰ χαρὰ νὰ βλέπεις τὰ παλληκάρια καὶ τὶς κοπέλες στὴ θάλασσα, μέσα στὴν ὑγεία τῆς γύμνιας τους.

Εἶναι ὅλοι καὶ ὅλες καλοθρεμμένη ράτσα, μελαψή, γερή, μὲ ἐλαστικοὺς μυῶνες καὶ στέρεα μέλη.

Ἡ Κυπριώτικη ράτσα εἶναι μιὰ ράτσα ἐρωτιάρικη.

Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τέτοια εἶταν καὶ τέτοια μένει. Ἡ ἐρωτικὴ ζωὴ εἶναι καὶ κεῖ καταπιεσμένη ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες, ποὺ εἶναι αὐστηρές, ὅπως σὲ κάθε ἑλληνικὴ ἐπαρχία. Ἀλλὰ αἰσθάνεσαι ἀδιάκοπα αὐτὸ τὸ φλογερὸ καὶ ἀδάμαστο κύμα τοῦ ἐρωτισμοῦ νὰ φουσκώνει ἕνα γύρω χωρὶς ξέσπασμα, νὰ στενοχωριέται μέσα στὰ ἀσφυχτικὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς καταπίεσης, νὰ τεντώνεται καὶ νὰ γυρεύει διέξοδο τῆς ὁρμῆς του.

Οἱ κοπέλες δὲν ἔχουν ἀνάστημα σὰν τὶς Ἀθηναῖες ἢ

σὰν τὰ κορίτσια τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Εἶναι ὅμως ὅλες, σχεδὸν χωρὶς ἐξαίρεση, νόστιμες. Ἡ θηλυκότητά τους ἀχτινοβολεῖ ἔντονα. Ἔχουν ὅλες, ὅπως καὶ τὰ παλληκάρια, δυνατὰ σκεδιασμένα φρύδια, σαρκωμένα χείλη καὶ θαυμάσια βελουδωτὰ μάτια, ποὺ τὸ φῶς τους ἔχει μέσα πολλὴ φωτιά. Μιὰ φλόγα ἀναδεύεται ἀδιάκοπα ἐκεῖ βαθειά, ποὺ θέλει νὰ τιναχτεῖ, ν' ἀνάψει τὴν ἐρωτικὴ πυρκαγιὰ καὶ νὰ φουντώσει μεσούρανα. Καὶ εἶναι δυὸ ματόκλαδα πυκνά, μαῦρα, ἀνήσυχα καὶ νευρικά, ποὺ πεταλουδίζουν μιὰ στιγμὴ καὶ ἔπειτα κατεβαίνουν φιλανθρωπικά, σὰν προπέτασμα ἀσφαλείας, ἀπ' αὐτὰ τὰ μετάλλινα μπλεχτὰ προπετάσματα ποὺ βάζουν μπροστὰ στὸ ἀναμμένο τζάκι, γιὰ νὰ μὴν πηδᾶνε τὰ κόκκινα κάρβουνα στὸ χαλὶ τοῦ σαλονιοῦ.

Ἡ Ἀφροδίτη, ἡ Δέσποινα τοῦ Νησιοῦ, δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι ἡ μεγάλη, ἡ ἀκαταγώνιστη, ἡ μυστικὴ θεότητα τῆς Κύπρου. Ἕξι χιλιάδες χρόνια μετρᾶ ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Πέρασαν ἀπ' ἐδῶ οἱ Ἀσσύριοι, οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Πέρσες, ὁ Μεγαλέξαντρος, οἱ Πτολεμαῖοι, οἱ Ρωμαῖοι, οἱ Βυζαντινοί, οἱ Φράγκοι, οἱ Ἑνετοί, οἱ Τοῦρκοι, οἱ Ἐγγλέζοι. Ὅλοι πέρασαν κ' ἔφυγαν. Κι ὅσοι δὲν ἔφυγαν θὰ φύγουν. Καὶ ὁ μόνος ποὺ δὲν ἔφυγε εἶναι ἡ Ἀφροδίτη. Ἡ Κύπρις. Ἀπὸ τότε ποὺ χώρισε ἀπὸ κοίτης καὶ τραπέζης μὲ τὸν Ἥφαιστο, ὅπως μᾶς τὰ λέει ὁ Ὅμηρος, ὁ κουτσὸς σύζυγος τράβηξε γιὰ τὴ Θράκη καὶ ἡ θεὰ τῆς ἀγάπης ἦρθε ἐδῶ κ' ἔστησε τὸ φλογερὸ θρόνο της.

> Αὐτίκ' ἐπαΐξαντε ὁ μὲν Θρήκηδε βεβήκειν
> ἡ δ' ἄρα Κύπρον ἵκανε φιλομμειδὴς Ἀφροδίτη.

Ἔστησε τὸ θρόνο της καὶ κανένας καταχτητὴς δὲν εἶναι γιὰ νὰ τὴν ξεθρονιάσει ἀπὸ τοῦτο τὸ ζεστὸ νησὶ τοῦ πόθου. Ἐδῶ στήθηκε ὁ ναός της, «τέμενος βωμός τε θυήεις». Καὶ ἀπὸ ἐδῶ ξεκίνησε γιὰ νὰ πάει νὰ πάρει μέρος ἡ θεὰ στὸν Τρωϊκὸ πόλεμο, ν' ἀνεκατέψει τὶς ρόδινες φωτιές της μὲ τὴν πυρκαγιὰ τῆς πόλεως τοῦ Πριάμου, «καταλείπουσα εὐώδεα Κύπρον», ὅπως λέει ὁ Ὁμηρικὸς ὕμνος εἰς Ἀφροδίτην. «Ὦ Κύπρου Δέσποινα», τὴν κράζει καὶ ὁ μεγάλος

Πίνδαρος. «δός δ' ἱμερόεσσαν ἀοιδήν, αὐτὰρ ἐγὼ καὶ σεῖο καὶ ἄλλης μνήσομ' ἀοιδῆς.» Εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐμπνέει. Ἡ Μοῦσα τῶν Μουσῶν.

Καὶ στὸν «Ἕκτον Ὁμηρικὸν ὕμνον εἰς Ἀφροδίτην» παρόμοια τὴν τραγουδᾶ ὁ ποιητής. Ἡ φιλομειδὴς θεά, «ἣ πάσης Κύπρου κρήδεμνα λέλογχεν εἰνάλης», ἐδῶ ἐσπρώχθηκε ἀπὸ τοὺς Ζεφύρους καὶ πάνω σὲ τούτη τὴν Κυπριακὴ θάλασσα «αἱ χρυσάμπυκες ὧραι» τὴν ὑποδέχτηκαν, καὶ ἔντυσαν τὴν ἀκαταμάχητη γύμνια της μὲ «ἄμβρυτα εἵματα».

Αὐτὴ εἶταν ποὺ μοίραζε τὰ βραβεῖα τῆς νίκης ἀκόμα καὶ στοὺς ποιητικοὺς ἀγῶνες. Γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μυστικὴ καὶ ἀφανέρωτη ἐμπνεύστρια γιὰ ὅλες τὶς καλὲς τέχνες καὶ γιὰ τὴν ποίηση.

Χαῖρ' ἑλικοβλέφαρε, γλυκομείλιχε, δὸς δ' ἐν ἀγῶνι
νίκην τῇδε φέρεσθαι, ἐμὴν δ' ἔντεινον ἀοιδήν.

Ἀπὸ τοῦτα τὰ νερὰ ἀνεδύθη, ὅταν ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ πρῶτα σταμάτησε στὰ Κύθηρα. Ὁ γερο-Ἡσίοδος τὸ βεβαιώνει. Ἀπὸ ἐδῶ βγῆκε ἡ σεμνή, ἡ πεντάμορφη θεά:

...πρῶτον δὲ Κυθήροισι ζαθέοισι
ἔπλετ' ἔνθεν, ἔπειτα περίρρυνον ἵκετο Κύπρον.
Ἐκ δ' ἔβη αἰδοίη, καλὴ θέος.

Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἀλκμάν, τὸν 7ον αἰῶνα π. Χ., μιλώντας γιὰ τὴν Κύπρο, τὴ λέει «ἱμερτάν», γεμάτη ἀπὸ πόθους. Ὁ δὲ Θέογνις (6ος αἰώνας π.Χ.) ὀνομάζει τὸν Ἔρωτα «Κύπριον κυνηγόν». Καὶ ὁ Εὐριπίδης ξαίρει τοῦτο τὸ νησὶ σὰν τόπο τῶν χαρίτων, τοῦ πόθου καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Ἐδῶ εὔχεται ὁ χορὸς τῶν Βακχῶν νὰ ταξιδέψει, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ παραδοθοῦν στὸ ἐρωτικό τους ὄργιο. «Ἐκεῖ χάριτες, ἐκεῖ δὲ πόθος.»

Μαζὶ μὲ τὴν Ἑλληνοπούλα θεὰ ἔμεινε ἐδῶ γιὰ πάντα καὶ ἡ Ἑλλάδα. Πέρασαν ὅλοι, ἄφησαν τὰ μνημεῖα τους, ὅπως ἀφήνουν τὰ ὄστρακά τους, ψυχρὰ καὶ ἄδειανά, τὰ καβούρια τῶν βυθῶν ποὺ κάποτε κατοικοῦσαν μέσα καὶ τώρα πέθαναν. Ὅμως ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ ἔμεινε ἀδάμαστη μέσα

στὰ χώματα καὶ μέσα στοὺς ἀνθρώπους, ἀδούλωτη, πεισματάρα, θεληματική. Ἑφτακόσια πενήντα χρόνια ξένη κατοχὴ τὴ δυναστεύει τὴν Κύπρο. Καὶ μέσα στὰ ἑφτακόσια πενήντα αὐτὰ χρόνια, ὅλοι οἱ ξένοι ἔσβησαν σὰν ἀφρὸς ἀπὸ κύμα ποὺ ξεψύχησε. Καὶ ἡ Κύπρος κρατεῖ τὴν ἑλληνική της συνείδηση, τὴν ἑλληνική της γλῶσσα, τὶς παραδόσεις, τὰ ἔθιμα καὶ τὰ τραγούδια τῆς Φυλῆς.

Ἐδῶ ζεῖ ἡ παράδοση τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, πλάι στὴν παράδοση τῆς Ἀφροδίτης. Ἡ Ἑλλάδα καὶ τὸ Βυζάντιο. Καὶ καμιὰ δύναμη δὲ θὰ τὶς ξετοπίσει. «Καὶ πύλαι ᾎδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς.»

Η ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Ν Η ΚΥΠΡΟΣ εἶναι ἕνα νησὶ ποὺ καίγεται μέσα στὴ φλόγα τοῦ καλοκαιριοῦ, ἡ Λευκωσία, ἡ πρωτεύουσά του· εἶναι ἡ καρδιά, τὸ ἄνθος αὐτῆς τῆς φλόγας. Δὲν εἶμαι ἀπὸ κείνους ποὺ φοβοῦνται τὸν ἥλιο. Ἀπεναντίας, σὰν τοὺς περισσότερους Ἕλληνες, προτιμῶ καὶ γὼ τὸ πιὸ ζεστὸ καλοκαίρι, ἀπὸ τὸν πιὸ φιλάνθρωπο χειμώνα. Τὸ κρύο εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ δεινὰ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τσαλακώνουν τὴν ἀξιοπρέπειά του καὶ γελοιογραφοῦν τὸ σχῆμα του. Τὸν φουσκώνει μὲ τὰ πολλὰ ροῦχα. Σηκώνει τοὺς ὤμους πρὸς τ' αὐτιά, παραμορφώνει τὴν ἀνθρώπινη ὄψη καὶ τῆς δίνει τὴ μάσκα τῆς ἀγωνίας. Μιλῶ γιὰ τὸν πολύν, τὸν κοινὸ κόσμο, τῆς φτωχῆς καὶ τῆς μέσης τάξης, ποὺ ποτὲς στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀπόχτησε κανονικὴ θέρμανση στὸ σπίτι, καὶ δέχεται τὸ κρύο σὰν ἐπιδερμικὸ νόσημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μόνο ὁ ἥλιος ἔρχεται νὰ τὸν λυτρώσει.

Καὶ δὲν πρόκειται βέβαια νὰ ξεχάσει κανένας μας ἐκείνους τοὺς φριχτοὺς χειμῶνες τῆς Κατοχῆς, ποὺ ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας γύριζε στοὺς δρόμους πεινασμένος, κακοντυμένος καὶ παραμορφωμένος ἀπὸ τὸ κρύο καὶ τὰ πριξίματα τῆς ἀποβιταμίνωσης. Θαρρῶ πὼς ἡ πιὸ σκληρὴ μορφὴ ἐκείνης τῆς τραγωδίας εἶταν ἐκείνη ποὺ φοροῦσε τὴν ἀποτροπιαστικὴ προσωπίδα τῆς κωμωδίας. Κάτω ἀπὸ τὴ μάσκα τῆς καρικατούρας μόρφαζε ὁ πιὸ φριχτὸς θάνατος.

Ὡστόσο ἡ πρώτη φορὰ στὴ ζωή μου ποὺ ὑπόφερα ἀπὸ τὴ ζέστη εἶταν κεῖνες τὶς μέρες στὴ Λευκωσία. Ὅταν ὑπάρχει θάλασσα κάπου κοντά, τὸ μαρτύριο τῆς ζέστης μεταβάλλεται εὔκολα σὲ χαρὰ μέσα στὰ κύματα. Καὶ ἡ Λευκωσία εἶναι πολὺ μακρυὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Καὶ οἱ ἀποστάσεις μέσα στὴν πόλη μεγάλες. Καὶ οἱ μπανιέρες μέσα στὰ μεγαλώνυμα ξενοδοχεῖα μετρητές. Καὶ τὰ δωμάτια μικρὰ καὶ ἀσφυχτικά. Καὶ τὰ γκαρσόνια, σχεδὸν ὅλα, κουκουέδες. Μαζὶ μὲ τὰ παχειὰ φαγητά τους — εἶναι μυστήριο πῶς μποροῦν καὶ χωνεύουν τὰ λίπη καὶ τὰ χοιρινὰ μέσα σὲ τόση ζέστη — νὰ σὲ σερβίρουν καὶ κάτι βλοσυρὲς ματιές, πιὸ δύσπεπτες ἀκόμα κι ἀπὸ τὴ μαγειρική τους.

Πῶς μπόρεσε ἡ σλαύϊκη προπαγάντα νὰ κατασκευάσει κουκουέδες μέσα στὰ σπλάχνα ἑνὸς λαοῦ ποὺ περιμένει αἰῶνες τὴν ἕνωση μὲ τὴν ἐλεύθερη πατρίδα του, ὅπως μόνο ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ποὺ κάναμε κάτω ἀπὸ ξένη Κατοχὴ ξαίρουμε πῶς τὴν περιμένει; Καὶ ὅμως ἔγινε κι αὐτό. Τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ τὸ βρήκαμε στὰ χέρια τῆς ἐχθρικῆς προπαγάντας. Ὑπεύθυνοι γι' αὐτὸ εἶναι βέβαια καὶ οἱ Ἐγγλέζοι, ποὺ ἐπωάζουν τὸ κίνημα γιὰ νὰ διχάζουν τὸν πληθυσμό, ὅμως πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι ἡ παθολογικὴ νωθρότητα τῶν ἀστῶν, ἡ ἀνόητη βεβαιότητα τῶν γνησίων Ἑλλήνων πὼς εἶναι πάντοτε ἡ μεγάλη καὶ ἀκατανίκητη πλειονότης, καὶ ἡ ἀσυνειδησία μερικῶν κεφαλαιοκρατῶν καὶ ἐργοδοτῶν. Παντοῦ τὰ πάντα.

Ἡ πέμπτη φάλαγγα δούλεψε καὶ στὴν Κύπρο μὲ μεγάλη ἐπιτυχία. Καὶ μὲ σύστημα. Στὴν ἀρχὴ παίρνει τὸ φτωχὸ ἐργάτη καὶ τὸν ὀργανώνει συνδικαλιστικά. Ἀγώνας γιὰ τὸ καλύτερο μεροκάματο, ἀγώνας γιὰ μιὰ ἀνθρωπινότερη ζωή. Στὴν Κύπρο ὑπάρχουν συντεχνίες θαυμάσια ὀργανωμένες. Τὶς μέρες ποὺ μέναμε ἐκεῖ εἶταν κηρυγμένη μιὰ παγκυπριακὴ ἀπεργία τῶν χτιστῶν. Βάσταξε τρεῖς μῆνες, καὶ ἐπὶ τρεῖς μῆνες οἱ ἀπεργοὶ ἔπαιρναν μεροκάματο ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ ταμεῖο τῆς συντεχνίας. Καθόντανε καὶ τεμπέλιαζαν στὸ καφενεῖο καὶ στὶς λέσχες τοῦ ΑΚΕΛ, ποὺ εἶναι τὸ Κυπριακὸ ΕΑΜ. Ἀπὸ τὴ συνδικαλιστικὴ διδασκαλία ὅμως — ποὺ εἶναι νόμιμη καὶ δίκαιη καὶ ἐπαινετὴ — ἡ ὀργάνωση τοῦ σλαυϊκοῦ κινήματος ἀρχίζει καὶ τοὺς μπάζει

σιγὰ-σιγὰ στὴν ἀντιελληνικὴ γραμμὴ τοῦ προγράμματός της. Ἡ μέθοδος εἶναι εὔκολη γιὰ κάθε ἀσαβούρωτο μυαλό. Ποιοὶ εἶν' αὐτοὶ ποὺ ἀρνιοῦνται νὰ σᾶς αὐξήσουν τὸ μεροκάματο; Οἱ πλούσιοι ἐργοδότες. Τί εἶναι αὐτοί; Εἶναι, ὅπως λένε, Ἕλληνες πατριῶτες. Τί εἶναι ὁ ἐργοδότης; Ἐχθρός. Ἄρα κάθε Ἕλληνας πατριώτης εἶναι ἐθχρός. Κατόπι τ' ἄλλα ἔρχουνται κορδόνι. Ὁ Βασιλιάς, ἡ Κυβέρνηση, τὸ Προξενεῖο, ὅλοι τους ἐκπρόσωποι τῆς Ἐθνικῆς Ἑλλάδας, ἄρα ἐχθροί. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ σημαία τὸ σύμβολό τους. Ἐχθρικὴ λοιπὸν κι αὐτή. Καὶ ἡ θρησκεία ὄργανο τῶν ἐργοδοτῶν. Κάτω καὶ ἡ θρησκεία. Καὶ κάθε τι ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν Ἑλλάδα, ἐχθρός. Καὶ τὸ Βασιλικὸ Θέατρο, ἐχθρὸς κι αὐτό. Προσέξετέ το. Τὄστειλαν οἱ ἐργοδότες καὶ οἱ μοναρχοφασίστες γιὰ νὰ σᾶς ξεγελάσουν ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο, ποὺ εἶναι ὁ δρόμος τοῦ σλαυϊσμοῦ, καὶ νὰ σᾶς ξαναφέρουν στὸ δρόμο τῆς λαϊκῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ εἶναι ὁ δρόμος τῆς Ἑλλάδας. Ἔτσι βρήκαμε καφενεῖα καὶ ταβέρνες ἐργατικὲς στολιστένες μὲ κάδρα τοῦ Στάλιν, μὲ κάδρα τοῦ στρατάρχη Τίτο. Καὶ φρίξαμε μπροστὰ στὸ ἀπίστευτο θέαμα.

Οἱ Ἐγγλέζοι παρακολουθοῦν τὴ διαβρωτικὴ δουλειὰ τῆς πέμπτης φάλαγγας μὲ ἄψογη οὐδετερότητα. Μόνο σὰν ἔρθουν στὰ χέρια, ἡ μηχανὴ τῆς Δικαιοσύνης κινεῖται. Οἱ Κύπριοι κομμουνιστὲς εἶναι τὸ προχωρεμένο φυλάκιο τῆς σλαυϊκῆς πέμπτης φάλαγγας σὲ κείνη τὴν ἐσχατιὰ τῆς Μεσογείου. Καὶ ἔχει στὰ χέρια της ὅλα τὰ γνωστὰ μέσα γιὰ νὰ ξεμαυλίζει. Ὅπως ἐδῶ, ὅπως παντοῦ, ἡ προπαγάντα γίνεται πάνω σὲ συμπεράσματα ποὺ βγῆκαν ἀπὸ πολύχρονες μελέτες ἐπιστημονικές, ψυχολογικές, βιολογικὲς καὶ ἐθνολογικές, ἐκεῖ πάνου στὰ πανεπιστήμια τοῦ σλαυϊκοῦ κομμουνισμοῦ. Ὁ ἐρωτισμὸς τοῦ νησιοῦ τῆς Ἀφροδίτης δὲν ἀγνοήθηκε κι αὐτός.

Ἔχω ὑπ' ὄψη μου τὸ γράμμα μιᾶς Κυπριοπούλας μαθήτριας, ποὺ δημοσιεύεται σὲ μιὰ ἐφημερίδα τοῦ νησιοῦ. Ἡ κοπέλα ἀποκαλύπτει πὼς οἱ δασκάλοι τοῦ σχολειοῦ της σύστησαν στὰ κορίτσια γιὰ ἐλεύθερο ἀνάγνωσμα ἕνα βιβλίο κομμουνιστικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημοσιεύει ἀποσπάσματα. Σ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ ὁ προαγωγὸς προπαγανδιστὴς λέει: «Ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἐρωτικῆς σας ἐπιθυμίας εἶναι ἀνα-

φαίρετο δικαίωμά σας. Νὰ παραδίδεστε σὲ ὅποιον σᾶς ἀρέσει καὶ ὅποτε σᾶς ἀρέσει.» Οἱ κομμουνιστὲς ἔβγαλαν καὶ δημάρχους σὲ τρεῖς μεγάλες πόλεις τῆς Κύπρου. Πῶς ἔγινε αὐτό; Μὲ τὴ γνωστὴ μέθοδο. Ὅλοι οἱ κομμουνιστὲς πηγαίνουν καὶ ψηφίζουν, μάλιστα περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορά. Καὶ ὅλοι οἱ ἐθνικόφρονες βαρυοῦνται νὰ πᾶν νὰ ψηφίσουν ἢ φοβοῦνται τοὺς μόρτες καὶ τοὺς βωμολόχους, ποὺ ἐξαπολύει κεῖνες τὶς μέρες ἡ κόκκινη μαφία τοῦ νησιοῦ.

Ἐννοεῖται πὼς καὶ στὴν Κύπρο, ὅπως κ' ἐδῶ, τὴν πιὸ μεγάλη δύναμή της ἡ πέμπτη φάλαγγα τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τοὺς ἄθλιους συνοδοιπόρους. Ὑπάρχει κ' ἐκεῖ ὅπως κ' ἐδῶ ἕνα συφοριασμένο κοπάδι ἀπὸ δυσαρεστημένους, ἀπὸ ἀποτυχημένους, ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν προσωπικὰ ἢ κομματικὰ πάθη μὲ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐθνικοφρόνων. Ὅλοι αὐτοί, γιὰ νὰ βγάλουν τὸ ἄχτι τους, πηγαίνουν μὲ τοὺς κουκουέδες τῆς Κύπρου καὶ ἀγωνίζονται ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας μὲ μιὰ βλακώδη ἀσυνειδησία. Μαζί τους εἶναι καὶ ἕνας κόσμος κερδοσκόπων, ποὺ συνδέθηκαν τὰ συμφέροντά τους τὰ οἰκονομικὰ μὲ τὴ σημερινὴ κατοχὴ τοῦ νησιοῦ καὶ δὲν τοὺς ἔρχεται καλὰ ἡ ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Ἔτσι ὁ κομμουνισμὸς κήρυξε μποϋκοτὰζ κατὰ τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου. Καὶ μόλις βρεθήκαμε στὴν καρδιὰ τῆς Κύπρου, πολλοὶ φίλοι λογοτέχνες καὶ νοικοκυρέοι ἦρθανε νὰ μὲ βροῦν, νὰ μὲ κατατοπίσουν καὶ νὰ μὲ συμβουλέψουν. «Μάθαμε πὼς ὁ κόσμος τοῦ νησιοῦ μας σᾶς ζητεῖ διαλέξεις πάνω σὲ ἑλληνικὰ θέματα. Προσέξετε τί θὰ πεῖτε. Μπορεῖ νὰ σᾶς κάνουν κακὸ αὐτοί. Μπορεῖ νὰ σᾶς κάνουν κακὸ καὶ ... οἱ Ἄλλοι.» Μιλοῦσαν σιγά. Εἶταν τρομοκρατημένοι ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Λεόντιου, ποὺ στάθηκε ἡ μεγάλη μάχη καὶ θεωρήθηκε τότες σὰν μεγάλη νίκη τοῦ κομμουνισμοῦ.

Τοὺς καθησύχασα πὼς δὲ θὰ μιλήσω. Καὶ μίλησα. Μίλησα στὸν Κυπριακὸ λαὸ ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου. Τοῦ μίλησα ἀπὸ τὸ βῆμα τῶν πνευματικῶν ὀργανώσεών του. Ἀπὸ τὸ βῆμα τῶν Γυμνασίων του, τῶν λεσχῶν του. Μίλησα σ' ὅλες τὶς πόλεις, ὅσες μοῦ ζήτησαν νὰ τοὺς μιλήσω. Καὶ παντοῦ εἶταν ἕνα ξέσπασμα χαρᾶς, καὶ παντοῦ εἶταν ἕνα κύμα ἀπὸ συγκίνηση, καὶ μιὰ ἰαχὴ καὶ μιὰ ζητωκραυγὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ πνευματικὲς ὀργανώσεις μοῦ πρόσφεραν ψηφί-

σματα, ἀμφορεῖς τοῦ 6ου π. Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Κύπρου. Πλάκες ἀναμνηστικές. Πιάτα ἀνάγλυφα μὲ τὸ νησί. Τὰ λαμπρὰ περιοδικὰ τοῦ νησιοῦ μᾶς ἀφιέρωσαν πανηγυρικὸ τεῦχος. Οἱ ἐφημερίδες ἔγραψαν μὲ τόνο θριαμβευτικὸ γιὰ τὸ πέρασμά μας, ποὺ εἶταν τὸ πέρασμα τῆς Ἐλεύθερης Ἑλλάδας. Τοῦ Ἐλεύθερου Ἑλληνικοῦ Πνεύματος. Αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ δροσερό, τὸ εὔθυμο, τὸ ἀποφασιστικό, τὸ ἀγωνιστικό, ἔπνευσε ὁρμητικὸ πάνω ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου, σάρωσε τὰ μιάσματα καὶ δρόσισε ὅλο τὸ νησί, ὅλο τὸ μεγάλο, τὸ εὐτυχισμένο, τὸ νοσταλγικὸ ἑλληνικὸ νησί, ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη ὡς τὴν ἄλλη. Οἱ κομμουνιστὲς ἔβριζαν στὰ ἔντυπά τους. Ἔβριζαν τὸ πρωί, ἔβριζαν τὸ μεσημέρι, ἀπειλοῦσαν τὸ βράδυ.

Γνωστὰ καὶ συνηθισμένα πράγματα. Ἄλλο τίποτα. Καὶ οἱ Ἄλλοι; Κι αὐτοὶ δὲν ἔκαμαν τίποτα. Εὐγενικοί, σιωπηλοὶ καὶ οὐδέτεροι. Κι ἀόρατοι. Καὶ τὸ θέατρο; Τὸ θέατρο ποὺ παίξαμε στὴ Λευκωσία τὸ λέγαν «Μαγικὸ παλάτι». Δὲν εἶναι οὔτε μαγικό, οὔτε παλάτι. Εἶταν μιὰ μεγάλη αἴθουσα σὰν συνοικιακὸς κινηματογράφος τῆς Ἀθήνας. Εἶταν χειμερινό. Κλειστό. Μέσα ἐκεῖ ὁ ἀέρας ἔβραζε. Καὶ ὁ θίασός μας ἔπαιξε τὰ μεγάλα κλασικὰ ἔργα του. Καὶ ὁ κόσμος ἔτρεχε πατεῖς με - πατῶ σε καὶ γιόμιζε ἀσφυχτικὰ τὴ σάλα καὶ τὸ ὑπερῶο. Καὶ οἱ θεατὲς ξεφυσοῦσαν, ἵδρωναν, ἔσταζαν, ἔβγαζαν τὰ σακκάκια. Καὶ πάνω στὴ σκηνὴ ξεκολλοῦσαν ἀπὸ τὴ ζέστη τὰ γένεια τῶν ἠθοποιῶν. Ποτές μου δὲν εἶδα ἡρωϊκότερο θεατρικὸ κοινόν. Αὐτὸ εἶταν ἕνας ἡρωϊσμὸς ἀνάλογος μὲ κεῖνον τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ Καμίνῳ. Καὶ εἶταν ἡ ἡρωϊκὴ ἀπάντηση τοῦ θαυμαστοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ.

ΕΙΝΑΙ ΟΜΟΡΦΗ Η ΚΥΠΡΟΣ;

ΙΝΑΙ ΕΝΑ ρώτημα πού συχνὰ τ' ἄκουσα. Ἂν ρωτήσεις τοὺς καλλιτέχνες τοῦ θεάτρου μας, θὰ σηκώσουν τοὺς ὤμους διστακτικά. Γιατὶ πολὺ τοὺς κούρασαν οἱ ἀποστάσεις, ἡ ζέστη καὶ ἡ ἀδιάκοπη δουλειά. Κυρίως ὅμως γιατὶ τοὺς κρατᾶνε ἀκόμα τὰ μάγια τῆς Ρόδου. Αὐτὴ ἡ Ρόδος στάθηκε μέσα τους σὰν ἕνας κυριαρχικὸς ὅρος συγκρίσεως, πού δὲν τοὺς ἄφησε νὰ ἰδοῦν μὲ δικαιοσύνη οὔτε τῆς Κύπρου οὔτε τῆς Αἰγύπτου κατόπι τὴν ἰδιαίτερη ὀμορφιά.

Νομίζω ὡστόσο πὼς ὑπάρχει καὶ ἕνας ἄλλος παράγοντας πού παίζει ρόλο στὶς ἐντυπώσεις πού μᾶς ἀφήνει ἕνας τόπος ὅταν τὸν γνωρίζουμε γιὰ πρώτη φορά.

Μὲ τὶς πόλεις πού πρωτοβλέπουμε συμβαίνει αὐτὸ πού γίνεται καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Κάθε τοπίο, καθὼς καὶ κάθε πολιτεία, ἔχει μιὰ φυσιογνωμία πού μᾶς προδιαθέτει καλὰ ἢ κακά, μᾶς δένει ἐρωτικὰ ἢ μᾶς ἀπωθεῖ, μᾶς γίνεται ἀγαπητὴ ἢ ἁπλῶς μᾶς ἀφήνει ἀδιάφορους. Μιὰ πολιτεία εἶναι ἕνα νέο πρόσωπο πού μπαίνει στὴ ζωή μας. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ μπαίνουν καταχτητικὰ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, χωρὶς καλὰ - καλὰ νὰ ξαίρουμε τὸ γιατί. Ὕστερα, σὰν ἀνακαλύψουμε πὼς αὐτὸ τὸ πρόσωπο ἐξασκεῖ ἀπάνω μας κάποιαν ἀκαθόριστη, ὅμως ἀκατανίκητη ἕλξη, προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε μὲ τὸ νοῦ τὰ στοιχεῖα πού συνθέτουν αὐτὴ τὴν ἕλξη. Ἔτσι γίνεται καὶ μὲ κάθε τόπο, μὲ κάθε νέα πόλη

ποὺ γνωρίζουμε. Οἱ πόλεις ἔχουν, ἡ κάθε μιά, τὴ δική της ἔκφραση. Εἶναι πόλεις κοκέτες καὶ πόλεις ἀσουλούπωτες, εἶναι πόλεις ἁπλοϊκές, ἔξυπνες, κουτές, φιλάρεσκες, σοβαρές, ἐπιπόλαιες, τρυφερὲς ἢ αὐστηρές. Ὑπάρχουν πόλεις χωριατοποῦλες καὶ πόλεις μοδάτες καὶ πόλεις μακιγιαρισμένες μὲ ἐπιμέλεια, καὶ ἄλλες ἀχτένιστες. Πόλεις παχειὲς καὶ πόλεις σιλουέτες, πόλεις μπακάλισσες, πόλεις δασκάλες καὶ πόλεις κοκότες. Πόλεις νοικοκυροῦλες καὶ πόλεις ξενύχτισσες. Πόλεις πεινασμένες καὶ χορτασμένες πόλεις. Πόλεις ἄσπρες, ξανθές, μελαχροινές, μελαψές, κίτρινες, καὶ πόλεις τριανταφυλλιές. Καὶ ἡ κάθε μιά, σὰν τοὺς ἀνθρώπους, ἔχει τὸ δικό της χνῶτο, τὴ δική της ὀσμή, τὴ δική της φωνή.

Αὐτὴ ἡ ξεχωριστὴ φωνὴ τῶν πόλεων εἶναι κείνη ποὺ μοῦ κάνει πάντα βαθειὰ ἐντύπωση. Κάθε μιὰ ἔχει τοὺς δικούς της ἤχους, καὶ οἱ ἦχοι εἶναι ἕνας τόνος ἀδιάσπαστος ἀπὸ τὴν προσωπικότητά της, ἀπὸ τὴ μυρουδιά της καὶ ἀπὸ τὴ φυσιογνωμία της. Ἡ φωνὴ τῆς Ἀθήνας εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ φωνὴ τοῦ Πειραιᾶ, τὴ φωνὴ τῆς Πάτρας καὶ τὴ φωνὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅλα αὐτὰ δημιουργοῦν μέσα μας ὁρισμένες ἀντιδράσεις. Κάποιος σοφὸς καὶ πολυταξιδεμένος φίλος μου μοῦ εἶπε σχετικὰ καὶ κάτι ἀκόμα πιὸ ἐνδιαφέρον. Κάθε πόλη τὴ γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ κάποια γυναίκα ποὺ μᾶς τὴν ἔδειξε. Εἶναι ἴσως κι αὐτὸ ἕνας νέος τρόπος αἰσθητικῆς ἐποπτείας, ποὺ ἀξίζει ν' ἀπασχολήσει τοὺς εἰδικοὺς καὶ τοὺς ἐπαΐοντες.

Ὁπωσδήποτε εἶναι ἄδικο νὰ πηγαίνει κανεὶς πρὸς μιὰ νέα γνωριμία, τόσο σπουδαία καὶ τόσο σημαντικὴ ὅπως εἶναι ἡ Κύπρος, μὲ τὶς πέντε αἰσθήσεις του μπουχτισμένες ἀπὸ τὸ παραδεισιακὸ ὄραμα τῆς Ρόδου. Γι' αὐτὸ θέλω νὰ ταχτοποιήσω τὶς αἰσθητικές μου βεβαιώσεις γιὰ τὸ νησὶ τῆς Ἀφροδίτης, προσπαθώντας νὰ ξεθολώσω τὴν κρίση μου ἀπὸ τὰ Δωδεκανησιακὰ μάγια. Θὰ τὸ κάμω μὲ μιὰ σύντομη ἀντιπαραβολή. Ἡ Ρόδος εἶναι τὸ εἰδύλλιο. Ἡ Κύπρος εἶναι τὸ πάθος. Ἡ Ρόδος εἶναι μιὰ γυναίκα πεντάμορφη, θαυμάσια ντυμένη, λυγερή, γεμάτη ἀστραπόβολες ματιὲς καὶ χαμόγελα. Εἶναι ξαπλωμένη, ἕτοιμη νὰ σοῦ παραδοθεῖ. Σοῦ δείχνει ὅλους τοὺς θησαυρούς της καὶ σὲ καλεῖ ν' ἁπλώσεις τὰ χέρια νὰ γιομίσεις τὶς φοῦχτες σου ἀγαθά. Ἡ Κύπρος

εἶναι ἡ στιβαρὴ Μητέρα, ἡ γεννήτρα, ἡ καρπερή, ἡ σεβάσμια. Πρέπει νὰ κουραστεῖς γιὰ νὰ ἀνακαλύψεις τὴν ὀμορφιά της. Τὴ σοβαρὴ καὶ ἀγέλαστη ὀμορφιά της.

Πέρασα τοὺς ἀπέραντους κάμπους της μέσα στὸν Αὔγουστο. Ὁ Θεριστὴς ἔβαζε φωτιὰ στὸ χρυσάφι τῶν σπαρτῶν, ποὺ καλλιεργοῦνται μὲ πρωτόγονα μέσα. Οἱ φλόγες τ' οὐρανοῦ τύλιγαν τὸ πεντάφαρδο τοπίο. Παντοῦ εἶταν ἁλώνια καὶ μέσα στ' ἁλώνια οἱ Κυπριώτισσες, σφιχτὰ μαντηλωμένες, ἔτρεχαν θρονιασμένες πάνω στὸ ξυλένιο ἕλκηθρο τοῦ ἁλωνίσματος, χουγιάζοντας καὶ χαμουτσίζοντας τ' ἄλογα ποὺ τὄσερναν πάνω στὰ στάχυα. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα μὲ παρακολουθοῦσε σ' ὅλη τὴ διαδρομή. Μιὰ μορφὴ ἀρχαϊκὰ ὡραία τῆς Κύπρου, τῆς δουλευτάρας, τῆς ἀγρότισσας, ποὺ ἔχει στεφανωμένο τὸ μελαχροινό της μέτωπο μὲ μιὰ χεροβολιὰ χρυσὰ στάχυα. Ἀνέβηκα καὶ στὰ περίφημα βουνὰ τοῦ νησιοῦ. Ἐκεῖ εἶναι ἡ αἰώνια δροσιά, ἐκεῖ τρέχουν νερὰ καὶ τραγουδοῦν ρεματιές, ὅταν κάτου ὁ κάμπος καίγεται καὶ ἱδρώνει. Ἐκεῖ τὰ δάση εἶναι πυκνὰ καὶ τὰ δέντρα ψηλὰ καὶ ἴσια, ψηλὰ ὣς τὸν οὐρανό, καὶ τρίζουν ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ κρυσταλλένιου θόλου ποὺ σηκώνουν στὶς κορφές τους. Ἐκεῖ παραθερίζουν οἱ πλούσιοι τοῦ νησιοῦ καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Λιβάνου, ἐκεῖ περνοῦν τὸ καλοκαίρι τους καὶ οἱ ἐπίσημοι Ἐγγλέζοι τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς Κατοχῆς. Τὰ ξενοδοχεῖα εἶναι πελώρια, πολυτελῆ, οἱ κατασκηνώσεις εἶναι πεντακάθαρες, κάτω ἀπὸ γιγάντια πεῦκα ποὺ σμίγουν τὴν κόμη τους. Ὅλα αὐτὰ εἶταν θαυμαστά, ὅπως θαυμαστὰ εἶναι τὰ γιγάντια μῆλα καὶ τὰ ἀχλάδια ποὺ σᾶς πουλοῦν οἱ χωρικοί. Λοιπὸν καὶ ἐκεῖ πάνω δὲν ὑπῆρχε εἰδύλλιο. Εἶταν τὸ δάσος τὸ σοβαρό, τὸ σκοῦρο, ὁ ἴσκιος ὁ βαθύς, σχεδὸν βαρύς. Ἔτσι εἶναι ὅλη ἡ φυσιογνωμία τῆς Κύπρου. Τὸ στοιχεῖο τῆς ὀμορφιᾶς της εἶναι ἡ βαρύτητα. Ἡ ψυχὴ τῆς Ρόδου εἶναι θηλυκή. Ἡ ψυχὴ τῆς Κύπρου εἶναι ἀρσενική. Ἐπική, ζεῖ ἀκόμα τὸ Ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα στὴ γραμμὴ τῶν βουνῶν, ποὺ ἀπάνω στὴν κόψη τους σοῦ δείχνουν τὰ σημάδια ἀπὸ τὴ χεριὰ ποὺ ἀποτύπωσε κεῖ ψηλὰ σὰν τ' ἄδραξε ὁ μυθικὸς γίγαντας.

Ἀνέβηκα στὸ Κάστρο τοῦ Ἅγιου Ἱλαρίωνα. Εἶναι χτισμένο πάνω στὶς πετρένιες μασέλες ἑνὸς κάθετου βουνοῦ,

πού ὁ ἄγριος βράχος του σηκώνει τὰ δόντια του μεσούρανα σὰν ἕνα μνημεῖο γοτθικό. Ἐκεῖ πάνου εἶναι χτισμένη ἡ ἀητοφωλιὰ τῶν Φράγκων καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἀρχόντων τῆς μεσαιωνικῆς Κύπρου. Εἶναι καταπληχτικὴ ἡ ἐντύπωση πού κάνει αὐτὸ τὸ δαιδαλῶδες κάστρο. Εἶναι ἕνα ἔργο πολέμου φοβερό, πού στέκεται ἐκεῖ ψηλὰ μὲ τὶς ἄπειρες στοὲς καὶ καμάρες καὶ πολεμίστρες του — «τὰ χίλια σπίτια τῆς βασίλισσας» τὸ λέει ὁ λαός. Καὶ εἶναι κεῖ ἕνα τοξωτὸ παράθυρο, «τὸ παράθυρο τῆς βασίλισσας», ἀπὸ ὅπου τὸ θέαμα τοῦ κάμπου καὶ τῆς θάλασσας πού σέρνεται στὰ πόδια τοῦ βουνοῦ εἶναι ἐξαίσιο. Τὰ ἐρείπια εἶναι γεμάτα ἀπὸ τὴ μυστηριώδη παρουσία τῶν αἰώνων πού τὰ γέμισαν. Στὶς τρύπες τῶν στοῶν, στὶς σκιερὲς γαλαρίες, στὶς φαρδειὲς ζεματίστρες, εἶναι, θαρρεῖς, κουρνιασμένες μαζὶ μὲ τσαμπιὰ νυχτερίδες ὅλες οἱ ψυχές, οἱ κραυγές, οἱ πολεμικὲς προσταγές, οἱ ἦχοι ἀπὸ σάλπιγγες ἱπποτῶν, ἀπὸ τὰ κυνηγετικὰ κέρατα τῆς αὐλῆς τῶν Λουζινιάν, ἀπὸ τὸ ἀλαλητὸ τῶν σκυλιῶν καὶ τὸ φρούμασμα τῶν ἀλόγων. Σὰν ἀρχίζει νὰ βραδιάζει, ὅλα αὐτὰ τρίζουν ἐκεῖ στοὺς θόλους. Κάτι σὰν ἔλυτρα, κάτι σὰν θρόϊσμα ἀπὸ φτεροῦγες ἢ μεταξωτά, πολύχρωμα φλάμπουρα μὲ σταυροὺς καὶ λιοντάρια. Τότε περπατεῖς σιγὰ - σιγὰ κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους, γιατὶ φοβᾶσαι μὴν ἀκούσεις τὰ βήματά σου νὰ ξυπνᾶν ἀπὸ τὸν ὕπνο τοῦ θανάτου ὅλα αὐτὰ τὰ φαντάσματα τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας.

Πουθενὰ δὲ βρῆκα τὴν Ἱστορία νὰ πατᾶ τόσο καταθλιπτικὰ τὸ στῆθος ἑνὸς τόπου, ὅσο στὴν Κύπρο.

Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση μοῦ τὴν ἄφησαν οἱ πελώριοι γοτθικοὶ ναοί της, τὰ ἀμέτρητα βυζαντινὰ ἐκκλησάκια καὶ τὰ κάστρα της. Δὲν εἶναι αὐτὰ χαρωπὰ καὶ ἀνθοστόλιστα, ὅπως τὰ κάστρα τῆς Ρόδου. Δὲν εἶναι γύρω στὶς πολιτεῖες τῆς Κύπρου μιὰ σκηνογραφία καλλιγραφημένη, μὲ τὸ φεστόνι τῆς πετρένιας ντantέλας τους φρεσκοσιδερωμένο. Εἶναι πύργοι βαρειοὶ καὶ πένθιμοι, πού κοιτάζουν τὰ κύματα, καὶ τὰ μετρᾶν ἐπὶ αἰῶνες, καὶ περιμένουν νὰ ἀγναντέψουν στὸ φουρτουνιασμένο πέλαγο τὰ μαῦρα καράβια τῶν Φράγκων κουρσάρων, τῶν σουλτάνων καὶ τῶν Ἀράπηδων. Εἶναι ἐκεῖ ὁ πύργος τοῦ Ὀθέλλου, πού τὸ πιὸ μεγάλο πνεῦμα τῆς

Ἀγγλίας τὸν γιόμισε μὲ φαντάσματα, προικισμένα ἀπὸ αἰώνια ζωή, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Ὁμήρου.

Ἡ θάλασσα βογγᾶ στὰ ριζά του καί, κεῖ ψηλά, πάνω στὰ φαρδειὰ μπεντένια του, σέρνει τὰ βήματά του ὁ Ἰάγος πίσω ἀπὸ τὸ βελούδινο φόρεμα τῆς γλυκειᾶς Δυσδαιμόνας, ποὺ τῆς ἔχει σφραγίσει κιόλας ἡ μοίρα τὸ μέτωπο μὲ τὸ σημάδι τοῦ θανάτου, ὅπως σφραγίζουν μὲ κόκκινο σταυρὸ στὸ μέτωπο τὰ ἀθῶα ἀρνιὰ τοῦ Πάσχα. Οἱ γοτθικὲς ἐκκλησίες, ἀφημένες στὴ μοίρα τους ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ Κατοχή, εἶναι πελώρια ἔργα πετρένια, ποὺ ὁ χρόνος καὶ οἱ πόλεμοι τὰ κατελοῦν σιγὰ-σιγά. Μερικὰ ἀπ' αὐτά, ὅπως τὸ Ἀβδαεῖο τοῦ Μπέλαπαϊς, εἶναι θαυμαστῆς τέχνης, ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸ τὸ χάλι ποὺ βρίσκονται. Ἄλλα πάλι — κι αὐτὰ εἶναι κεῖνα ποὺ οἱ Τοῦρκοι κρατοῦν ἀκόμα ὡς τζαμιὰ — διατηροῦνται περίφημα. Ἀνέβηκα πάνω στὴ στέγη καὶ στὶς ἐπάλξεις τῆς Ἁγιὰ-Σοφιᾶς, στὴ Λευκωσία, περνώντας μέσα ἀπὸ τοὺς ὑπερύψηλους μιναρέδες της. Κάτω, στὸ ἀπέραντο δάπεδό της, σκεπασμένο μὲ χαλιά, οἱ μουσουλμάνοι πιστοί, ναρκωμένοι ἀπὸ τὴ νηστεία καὶ τὴν κούραση τοῦ ραμαζανιοῦ, εἴτανε ξαπλωμένοι σὰν ἄρρωστοι. Καὶ κεῖ ψηλά, πάνω στὴ στέγη, μᾶς τριγυρίζαν τὰ πετρένια κοσμήματα καὶ οἱ γρυπόμορφες ρουνιές, καὶ ξαναζούσαμε τὰ παιδιάτικα χρόνια μέσα στὶς γοητευτικὲς σελίδες τῆς «Παναγίας τῶν Παρισίων». Ὥρα μὲ τὴν ὥρα θἄπρεπε νὰ προβάλει πίσω ἀπὸ ἕνα θωράκιο κεῖνος ὁ ἀπαίσιος ἐρωτευμένος καλόγηρος, παραφυλάγοντας σὰν γεράκι τὴ μικρή, φυλακισμένη Τσιγγάνα. Ἀντὶς γιὰ τὸν Κουασιμόδο, βγῆκε κάποτε ἕνας χότζας πάνω στὸν κυκλικὸν ἐξώστη τοῦ μιναρέ, ἔπιασε τὸ κιγκλίδωμα, καὶ ἀπὸ κεῖ ψηλὰ κάλεσε τοὺς πιστοὺς στὴν προσευχὴ τοῦ Ἰσλάμ. Λάϊλ-Ἀλλάχ!

Ἕνας ὁ Θεὸς καὶ ὁ Μωάμεθ ὁ προφήτης Αὐτοῦ.

Ἡ φωνὴ κατεβαίνει ψαλμουδιστή, μελαγχολική, πάνω στὴ μυρμηγκιὰ τῶν ἀνθρώπων ποὺ σαλεύουν μικροσκοπικοί, ἀσήμαντοι, στοὺς πρόποδες τοῦ κολοσσιαίου χριστιανικοῦ ναοῦ, ποὺ ἔχασε τὸ Θεό του καὶ τούρκεψε.

ΠΗΛΙΟ

ΑΠΟ ΤΟ ΘΕΩΡΕΙΟ ΤΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ

ΤΑΝ ΠΑΡΕΙ ἕνας Ἀθηναῖος τὸ ἀεροπλάνο γιὰ τὴν ἐπαρχία, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν αἰσταν θεῖ μιὰ λεπτὴ συγκίνηση νὰ τὸν κατέχει ὅλη τὴν ὥρα ποὺ πετᾶ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ὕπαιθρο. Εἶναι ἕνα αἴσθημα σύνθετο, ποὺ κινητοποιεῖ ἕνα πλῆθος ἀπὸ στοχασμούς, συναισθήματα καὶ ὀνειροπολήσεις.

Περνᾶς πρῶτα πάνω ἀπὸ τὴν ἀγαπημένη Ἀθήνα, ποὺ εἶναι ξανθὴ γῆ, καὶ θάλασσα γεμάτη ἀπὸ ὑγρό, ρευστὸ φῶς, καὶ στέγες κόκκινες ποὺ προβάλλονται πάνω στὸ μαβὶ κρύσταλλο τοῦ Σαρωνικοῦ. Περνᾶς πάνω ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς ἀμέτρητες στέγες, ποὺ διαβαίνουν πανοραματικὰ σὰν ἔγχρωμη ταινία ποὺ ξετυλίγεται συναρπαστικά. Πόσα πάθη, πόση ἀγάπη καὶ πόσος μόχθος κρύβεται κάτω ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς στέγες! Καὶ εἶναι ὅλες σιωπηλὲς καὶ ἐχέμυθες, καὶ δὲν ἀφήνουν κανέναν ἦχο, κανένα παράπονο, κανένα ξεφωνητὸ χαρᾶς, ἡδονῆς καὶ πόνου, νὰ φτάσει ὡς τὰ ἀνάλαφρα μεταξωτὰ σύννεφα, ποὺ κλώθουνται γύρω στὶς ἕλικες τοῦ φανταστικοῦ μηχανικοῦ ἀητοῦ, ποὺ σὲ ἔχει ἁρπάξει καὶ τὲ περιφέρει πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ πάνω ἀπὸ τὴν πολιτεία, σὰν τὸ μυθικὸ ὄρνεο Ρόκ, ποὺ σήκωσε στὰ νύχια του τὸν Σεβὰχ Θαλασσινό.

Ὁ ἀσημένιος ἀητὸς βουΐζει μὲ τὶς ἀτσαλένιες φτεροῦγες του καὶ δὲν ἀφήνει ν᾽ ἀκούσεις ἄλλο ἀπὸ τὴν τρομαχτικὴ δύναμη ποὺ βογγᾶ μὲς ἀπὸ τὰ σπλάχνα του. Καὶ ὅμως εἶ-

ναι ἡ μεγάλη καὶ ἀγαπημένη πολιτεία ποὺ περνᾶ ἀπὸ κάτω, ξαπλωμένη νωχελικὰ πλάϊ στὴν ὁμορφήτερη θάλασσα τοῦ κόσμου. Εἶναι τὸ ζωντανό, τὸ χιλιόψυχο καὶ χιλιόφωνο τέρας μιᾶς σύγχρονης πολιτείας, ποὺ εἶναι τὸ κορμί της ἀπὸ τσιμέντο καὶ σίδερο, ἀπὸ μάρμαρο τῆς Πεντέλης καὶ ἀπὸ λάστιχο καὶ ἀπὸ γυαλιστερὴ πίσσα. Τώρα ἡ τρομερὴ φωνή της δὲν ἀκούεται πιὰ ὡς ἐδῶ πάνω. Οἱ τροχοί της, ποὺ μὲ σιδερένια δόντια τρῶνε τὸ χρόνο καὶ τὴν ἀπόσταση, ἡ κλαγγὴ ποὺ ξεπετιέται ἀπὸ τὰ ἔγκατά της σὰν τραγούδι θριάμβου καὶ κόπου, ὅλα σβηοῦνται χαμηλὰ καὶ δὲ φτάνουν ὡς τὰ κράσπεδα τοῦ οὐρανοῦ ποὺ σ᾽ ἔχουν ἀγκαλιάσει, παρὰ μονάχα τὰ χρώματα καὶ τὰ σχήματά τους.

Καὶ αὐτὰ ἀπὸ μιὰ νέα ὀπτικὴ γωνία, μέσα σὲ μιὰ σύνθεση πρωτότυπη, καταπληχτική, ποὺ κανένας ἀπὸ τοὺς προγόνους μας δὲν εὐτύχησε νὰ ἰδεῖ. Εἶναι ἀπίστευτο λοιπὸν πόσο ἡ μορφὴ καὶ οἱ ἀξίες τῆς ζωῆς ἀλλάζουν ἀνάλογα ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ποὺ βάζει ὁ ἄνθρωπος ἀνάμεσά του κι ἀνάμεσά της. Αὐτὸ τὸ νοιώθει κανεὶς μ᾽ ἕναν τρόπο σχεδὸν ὀδυνηρό, ὅταν τὸ ἀεροπλάνο περνᾶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι τὸ αἰσθητικὸ θαῦμα ποὺ δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος μέσα στὸ κύλισμα ὅλων τῶν αἰώνων ποὺ ἔζησε πάνω στὴ γῆ ; Ἐδῶ εἶναι ὁ Παρθενώνας, καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἐρεχθέως καὶ τὸ κομψοτέχνημα τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ἐδῶ εἶναι τὸ μαρμαρένιο τρόπαιο ποὺ σήκωσε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καταπρόσωπο τῶν Θεῶν. Καὶ οἱ Θεοὶ τὸ βρῆκαν τόσο ὡραῖο, ποὺ κατέβηκαν καὶ κατοίκησαν μέσα στὸ ἔργο τῆς ἁρμονίας καὶ τῆς χαρούμενης μεγαλοφυΐας. Ἐτούτη εἶναι ἡ Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Ξεκινᾶν ἀπὸ τὰ πέρατα τοῦ κόσμου νὰ προσκυνήσουν τὰ πεντάμορφα ἐρείπιά της οἱ ἄνθρωποι ποὺ γυρεύουν νὰ ξεκουράσουν τὸν καϋμὸ τῆς καρδιᾶς τους μέσα στὴ γαλήνη τῶν μαρμαρωμένων ρυθμῶν, καὶ καθίζουν στὸν ἴσκιο τῶν κιόνων, ποὺ χρύσωσε ὁ ἥλιος καὶ ὁ καιρὸς τὶς ραβδώσεις τους, χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ μαράνει οὔτε ἕνα ἀπὸ τὰ μαρμαρένια κρίνα τῆς αἰώνιας ἄνοιξής τους.

Λοιπὸν αὐτὸ τὸ ἀρχιτεχτονικὸ καύχημα τῆς ἀνθρωπότητας περνᾶ κάτω ἀπὸ τὰ ἀσημένια μας φτερὰ ἀσήμαντο, ἀνέκφραστο, μικροσκοπικὸ καί, θὰ πῶ τὴ λέξη καὶ ἂς συ-

χωρέσουν οἱ Δώδεκα Θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, καὶ λιγάκι ἀστεῖο. Τίποτε λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ πνεῦμα ποὺ κατοικεῖ μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἱερὰ μάρμαρα δὲν φτάνει ἕως ἐδῶ πάνω, καὶ εἴμαστε μόλις χίλια μέτρα ψηλὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τόσο λοιπὸν εἶναι τὸ βεληνεκὲς τῆς ἀνθρώπινης μεγαλοφυΐας, ὅταν δοκιμάσει νὰ ἐκτοξευθεῖ πρὸς τὸν Οὐρανό;

Εἶναι κάτι ἰδέες παράξενες ποὺ ἔρχονται στὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου ὅταν ἀρμενίζει ἀνάμεσα στὰ ἀνοιξιάτικα συννεφάκια τοῦ ἀττικοῦ οὐρανοῦ! Παράξενες — ὡστόσο δὲν μπορεῖς νὰ ἀπαγκιστρώσεις ἀπ' αὐτὲς τὴ σκέψη σου. Ἡ ἀεροπορία βρίσκεται στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ξεκινήματός της καὶ ἔχει κιόλας αὐλακώσει τὸν αἰθέρα μὰ ἕνα δίχτυ ἀπὸ λεωφόρους καὶ δρόμους καὶ παρόδους δρόμων καὶ παρακλάδια διαβάσεων. Τὸ μέλλον της εἶναι τόσο μεγαλειῶδες καὶ οἱ προοπτικές της τόσο τολμηρές, ποὺ ἀπὸ τώρα ἄρχισε νὰ κάνει δοκιμαστικὲς ἐξορμήσεις πρὸς τὸ διαπλανητικὸ χάος.

Οἱ πρῶτοι κουρσάροι καὶ ναυτίλοι τοῦ στερεώματος ξεκίνησαν κιόλας γιὰ τὰ μεγάλα, ἐξωγήϊνα ταξίδια τους. Βυθομετροῦν τὸ ἄπειρο κενόν, σχεδιάζουν καὶ ἐξαπολύουν οὐράνιες σημαδοῦρες, ὑπερνέφελα ἀραξοβόλια. Προετοιμάζεται βιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα ὁ στόλος τοῦ ἀέρος, οἱ οὐράνιες καραβέλες τῶν μεγάλων ἐξερευνητῶν, ποὺ θὰ τὶς μεταχειριστεῖ ὁ νέος Κολόμβος γιὰ νὰ ἀράξει τὸ φτερωτό του σκάφος στὸν νέο κόσμο, στὸν ἀληθινὰ νέο κόσμο, ποὺ θὰ εἶναι ἡ νέα Ἀμερικὴ γιὰ τὰ παιδιά μας, καί, ποιὸς τὸ ξαίρει, ἴσως καὶ γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους. Σὲ λίγα χρόνια ὁ κόσμος θὰ κινεῖται, θὰ μεταφέρεται ὄχι μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους, ὄχι μέσα στὶς πολιτεῖες, ὄχι μέσα στὶς θάλασσες, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ τοὺς δρόμους, πάνω ἀπὸ τὶς πολιτεῖες, πάνω ἀπὸ τὶς θάλασσες. Αὐτὸ μοιραίως θὰ φέρει καὶ μιὰ νέα προσαρμογὴ στὴν ἀρχιτεχτονικὴ τῶν πόλεων, ποὺ πρώτη φορὰ ὁ ἄνθρωπος τὶς βλέπει καταπρόσωπο.

Καὶ βέβαια. Ὡς τώρα καὶ τὰ φρούρια καὶ τὰ σπίτια καὶ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μέγαρα τῆς γῆς, τὰ οἰκοδομοῦσε ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ τὰ βλέπει ἀπὸ ὁρισμένη γωνία, ἀμετακίνητα τοποθετημένη πάνω στὸ ἔδαφος. Ὁ ρυθμός των, ὁ διάκοσμος τῶν ἀρχιτεχτονικῶν μελῶν των, ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεσή τους εἶταν προορισμένη νὰ κοιταχτεῖ καὶ νὰ ἱκανοποιήσει αἰσθη-

τικὰ ἀνθρώπους ἀπόλυτα προσγειωμένους. Ποιὰ θὰ εἶναι λοιπὸν ἡ ἀρχιτεχτονικὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πετᾶ, ποὺ βλέπει ἀπὸ τὰ πάνω πρὸς τὰ κάτω τὰ ἔργα αὐτὰ καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ κάτω πρὸς τὰ πάνω; Πῶς θὰ ἔκαμαν καὶ πῶς θὰ στόλιζαν οἱ μεγάλοι καλλιτέχνες τοῦ Περικλέους τὶς στέγες τῶν ναῶν τῆς Ἀκρόπολης, ἂν ἐπρόκειτο νὰ τὶς προσφέρουν ὡς θέαμα σὲ μιὰν ἀνθρωπότητα ποὺ θὰ περνᾶ ἀδιάκοπα πάνω ἀπὸ τοὺς ναούς, καὶ θὰ πηγαινοέρχεται πάνω ἀπὸ τὶς στέγες τους; Καὶ πῶς θὰ εἶναι χτισμένες οἱ πολιτεῖες τοῦ μέλλοντος, ὅταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ τὶς βλέπουν καταπρόσωπο καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ πλάγια, ὅπως τὶς βλέπουμε ἀκόμα σήμερα, ὅσοι δὲν πετοῦμε;

Ἡ αἰσθητικὴ τῆς Ἀκρόπολης κοιταγμένη ἀπὸ ψηλά, καταρρέει μὲ θλιβερὸ τρόπο. Καὶ εἶναι συμβολικὴ αὐτὴ ἡ κατάρρευση, ὅταν παράλληλα ἀντικρύσει κανεὶς τὴν ἀποκάλυψη τῆς νέας ὀμορφιᾶς ποὺ μᾶς χαρίζει τὸ ἀεροπλάνο. Τὴν ἀποκάλυψη τῆς ὀμορφιᾶς τοῦ τοπίου τῆς γῆς, ποὺ πρώτη φορὰ ἐπίσης ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀντικρύζει καταπρόσωπο, γιατὶ πάντοτε ὡς τώρα βλέπαμε τὸ προφὶλ τοῦ τοπίου τῆς γῆς. Ἐδῶ τώρα τὰ πράματα ἀλλάζουν. Γιατὶ ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα καὶ μὲ τὰ αἰσθητικὰ φανερώματα τοῦ Θεοῦ. Μιὰ τρομαχτική, ἀπέραντη συνθετικὴ φαντασία ἀποκαλύπτει τὴ δύναμή της.

Τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀριστουργηματικὰ οἰκοδομημένα ἀπὸ ὅποια ὀπτικὴ γωνία κι ἂν τὰ ἀντιμετωπίσεις. Κανένα δὲν καταρρέει, κανένα δὲ χάνει τὸ νόημα τῆς ἁρμονίας ποὺ τὸ συνδέει μὲ τὸ σύνολο, κανένα δὲν ἔχει τὶς ἀδύναμες πλευρές του. Ἐδῶ γίνεται τὸ ἀντίθετο. Τώρα δοξάζουμε τὸ Θεό, τὸν μεγάλο ἀριστοτέχνη τῆς γραμμῆς, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χρώματος, ποὺ χάρισε στὸν ἄνθρωπο τὴ δύναμη νὰ πετᾶ ἀνάμεσα στὰ σύννεφα γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἰδεῖ τὰ ἔργα του ἀπὸ τὸ θεωρεῖο τῶν οὐρανῶν, ποὺ ὡς τώρα μόνο οἱ ἀητοὶ τὰ χαίρονταν.

Πόσο ἀλλιώτικη θὰ εἶταν ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἂν καταλάβαιναν πὼς μόνο ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Θεοῦ, θἄπρεπε νὰ βλέπουν κάθε καινούργια κατάχτησή τους στὴ μηχανικὴ καὶ στὶς ἐπιστῆμες. Θἄρθει μιὰ μέρα — καὶ ἐγγύς ἐστίν —, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θὰ κατανοήσει αὐτὸ τὸ

ἁπλὸ πράμα: Πῶς ὅλες οἱ θαυμάσιες δυνάμεις τοῦ μυαλοῦ του, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σπίθα ἀπὸ τὴν ἀπέραντη πυρκαγιὰ τοῦ θεϊκοῦ Νοῦ ποὺ κυβερνᾶ τὴ ζωή, δὲν τοῦ δόθηκαν παρὰ γιὰ νὰ πάει πιὸ κοντὰ στὸ Θεό. Σήμερα ἡ ἀνθρωπότητα μεταχειρίζεται αὐτὲς τὶς δυνάμεις, γιὰ νὰ φύγει μακρυά Του, ὅσο γίνεται πιὸ μακρυά Του. Τὸ τέρας ποὺ γέννησε ὁ ἐγκέφαλος θέριεψε καὶ τὴ σέρνει στὸν γκρεμὸ καὶ στὸν πόνο. Γι' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιστημονικῆς σοφίας τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ εἶναι καταστροφικό.

Πότε τάχα θὰ ὑποταχτεῖ αὐτὸ τὸ παντοδύναμο θερίο στὴ δούλεψη τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας, γιὰ νὰ ὑπηρετήσει τὸ αἴτημα τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς λευτεριᾶς;

Εἶχα κάποτε ἕνα φίλο Δεσπότη, ποὺ τοῦ ἄρεζε νὰ ταξιδεύει ἀδιάκοπα μὲ τὸ ἀεροπλάνο. Εἶταν, νὰ ποῦμε, ὁ ἱπτάμενος κληρικός. Κάποιος ἀπὸ τὴ συντροφιά μας τοῦ ἀστειεύτηκε μιὰ μέρα. «Ξαίρετε», τοῦ εἶπε, «ἅγιε Δέσποτά μου, τὸ ποίμνιό σας σκανδαλίζεται νὰ βλέπει ἀδιάκοπα τὸ Μητροπολίτη του νὰ πετᾶ! Εἶναι κάπως σὰν νὰ βλέπει κανεὶς ἕναν ἱερωμένο πάνω σὲ μοτοσυκλέτα!»

Ὁ Δεσπότης γέλασε καλόκαρδα καὶ μέσα στὰ γαλάζια μάτια του ἄστραψε μιὰ πονηρούτσικη εὐθυμία. «Λάθος», εἶπε. «Τὸ ποίμνιό μου ἔπρεπε νἆναι πολὺ εὐχαριστημένο νὰ βλέπει τὸ Δεσπότη του νὰ εἶναι μερικὰ χιλιόμετρα πιὸ κοντὰ στὸ Θεὸ ὅλες τὶς ὧρες ποὺ πετᾶ.» Μέσα σ' αὐτὴ τὴ χαριτωμένη ἀπάντηση θέλω νὰ βάλω τὸ βαθύτερο νόημα ποὺ συμβολίζει.

Ὅλες οἱ καταχτήσεις τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνική, γιὰ ὅσους μποροῦν καὶ βλέπουν τὴ ζωὴ καὶ τὰ φαινόμενά της ἀπὸ τὴ σωστὴ ἀπόσταση, πρέπει νἆχουν αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ αὐτὸ τὸ τέρμα. Νὰ μᾶς πηγαίνουν πιὸ κοντὰ στὸ Θεό. Καὶ ἡ διάσπαση τοῦ ἀτόμου καὶ τὸ ὑπερηχητικὸ ἀεροπλάνο θὰ ἔχουν μόνο καταστροφικὴ ἀξία, ὅσο δὲν τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ πλησιάσει περισσότερο, γιὰ νὰ ἀνακαλύψει στὸ βάθος τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. Πρέπει νὰ δεῖ κανεὶς τὸ ἀπερίγραπτο τοπίο τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ ψηλά, γιὰ νὰ καταλάβει τί ἔχασαν σὲ αἰσθητικὴ χαρὰ ὅλοι οἱ πρόγονοί μας, ποὺ δὲν πρόφτασαν νὰ δοῦν τὸ τοπίο αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀεροπλάνο. Καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ

μακαρίσει κανεὶς τὴ δική μας τὴν τύχη, ποὺ ἔλαχε στὶς μέρες μας νὰ χαροῦμε πρῶτοι ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες ὅλων τῶν αἰώνων αὐτὸ τὸ καταπληχτικὸ θέαμα.

Νὰ δοῦμε τὰ νησιὰ τοῦ Σαρωνικοῦ νὰ ἀρμενίζουν μέσα στὰ γαλαζοπράσινα κύματα, ἀνάλαφρα, ἕτοιμα νὰ σηκωθοῦν ἀνάερα, σὰν πλεούμενα περιβόλια. Νὰ δοῦμε τὴν Κρήτη νὰ ξεδιπλώνει τὶς τρομαχτικὲς ράχες της, τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, σμαραγδιὰ ἀπὸ τὴ χλωρίδα, σὰν πολύτιμα λιθάρια ποὺ τὰ τοποθέτησε ἕνας γίγαντας, νὰ περάσει μὲ μεγάλες δρασκελιὲς στὴν Ἀνατολὴ δίχως νὰ βρέξει τὰ πόδια του. Τὶς Βόρειες Σποράδες νὰ ἐπιπλέουν, ἐξωτικὰ νούφαρα χρυσὰ καὶ ξανθὰ καὶ πράσινα, πάνω σὲ μιὰ θάλασσα μὲ τὸ χρῶμα ποὺ ἔχει ἡ φτερωσιὰ στὰ στήθη τοῦ παγωνιοῦ. Ποὺ μπορέσαμε ν' ἀντικρύσουμε καταπρόσωπο τὴν Πάρνηθα καὶ τὴν Πίνδο μὲ τὰ τεράστια δένδρα, καὶ τὸν Ὄλυμπο καὶ τὸν μουσικὸ Παρνασσό, καὶ ὅλες τὶς ἀκρογιαλιὲς τὶς ἑλληνικὲς νὰ ξετυλίγουν τὴ χρυσὴν οὔγια τοῦ περιγράμματός τους καὶ νὰ σείουν στὰ κράσπεδά των τ' ἀσημένια κρόσσια τῶν κυμάτων τους.

Καὶ δὲν εἶναι μόνο τὰ ἐπίγεια τοπία τῆς Ἑλλάδας. Μιὰ φορὰ ἀπογειώθηκα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ ὁμίχλη καὶ ψιλὴ βροχή. Ὁ οὐρανὸς εἶταν κλειστὸς ἀπὸ παντοῦ, ἡ Ἀθήνα εἶταν ὑγρὴ καὶ λασπωμένη σὰν ξεκολλήσαμε ἀπὸ τὴν ἀκρογιαλιά της. Κρίμα, εἴπαμε. Δὲ θὰ δοῦμε τίποτα ἀπὸ τὸ θέαμα. Καὶ δὲν ξαίραμε πὼς μᾶς περίμενε τὸ πιὸ ἀπίθανο θέαμα. Εἴχαμε ξεχάσει πὼς ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ ἕνα ἄλλο τοπίο. Τὸ τοπίο τοῦ ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ. Τὸ ἀεροπλάνο ὑψώθηκε ἁπλούστατα πάνω ἀπὸ τὴ βροχή, πάνω ἀπὸ τὴ λάσπη, πάνω ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Περάσαμε τὸ στρῶμα τῆς ὁμίχλης καὶ ταξιδεύαμε πιὰ πάνω ἀπὸ τὰ σύννεφα. Εἴτανε πρωὶ καὶ ὁ ἥλιος, ποὺ εἶταν κρυμμένος ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ἔχυνε ἐκεῖ πάνω ὅλη τὴ δόξα του. Ἡ γῆ εἶχε ἐξαφανισθεῖ. «Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ πνεῦμα Κυρίου ἐφέρετο ὑπεράνω τῶν ὑδάτων.»

Εἶταν τὸ πιὸ θαυμαστό, τὸ πιὸ ἀπίθανο θέαμα ποὺ μποροῦσε νὰ προσφέρει τὸ ἀεροπλάνο στὴν ἀνθρώπινη ὅραση. Ἀρμενίζαμε πιὰ πάνω ἀπὸ ἕναν ὠκεανὸ ἀπὸ νεφέλες φωτεινές, φωτεινὲς σὰν ἐκείνη ποὺ σκέπασε τὴν ὄψη τοῦ Χρι-

στοῦ πάνω στὸ λόφο τῆς Μεταμορφώσεως. Εἴτανε τὸ τοπίο τοῦ οὐρανοῦ. Ὄγκοι ἀπὸ ἁπαλή, γαλατένια οὐσία, ἔπαιρναν τὰ πιὸ φανταστικὰ σχήματα, ἐπετοῦσαν βιαστικὰ κοντά μας ἢ ἔμεναν μακρυά, ἀσάλευτα σὰν μιὰν ἄσπρη θάλασσα δίχως ἀκρογιάλι. Ὁ ἥλιος ἔπαιζε πάνω τους ὅλα του τὰ πρωινὰ χρώματα. Εἴταν σωροὶ ἀπὸ μαδημένα τριαντάφυλλα, εἴταν πανέρια ἀπὸ γαρύφαλλα καὶ βιόλες. Καὶ ἄλλα στέκονταν σὰν πελώρια ἀλόγατα πλασμένα ἀπὸ χιόνι ἢ ἀπὸ πορτοκαλὶ μπαμπάκι. Εἴτανε θάλασσα καὶ κάμπος καὶ λόφοι γραφικοί, καὶ βουνὰ πανήψυλα, καὶ διάσελα πορφυρά, καὶ μὼβ καταρράχτες. Καὶ εἴμασταν ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὴ γῆ, καὶ ὁ οὐρανὸς μὲ τὰ σύννεφά του εἴταν κάτω ἀπὸ τὸ ἀεροπλάνο, καὶ ὁ ἥλιος ἔλαμπε πάνω ἀπ᾽ αὐτὸν τὸν οὐρανό. Μιὰ κατάσταση μαγείας καὶ ἔκστασης.

Ὅλα αὐτὰ συγκροτοῦν ἕνα θέαμα τόσο εὐφρόσυνο, καὶ συνάμα τόσο ἀνατριχιαστικό, γιατὶ ὑπάρχει στὸ βάθος τὸ θαῦμα. Καὶ αὐτὸ τὸ θαῦμα κάνει τὴν καρδιὰ νὰ σκιρτᾶ τρομαγμένη καὶ ἔκπληχτη, καὶ τὰ χείλη ἀναζητοῦν νὰ ψιθυρίσουν βασιλικὲς φράσεις τοῦ Δαυΐδ, γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν κατάνυξη τοῦ νοῦ καὶ τὴν ἀγαλλίαση τῆς τρομαγμένης ψυχῆς:

—Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε! Ὡσανὰ ὁ ἐν τοῖς Ὑψίστοις!

ΑΝΟΙΞΗ ΣΤΟ ΠΗΛΙΟ

ΙΑ ΕΝΑΝ ΑΝΘΡΩΠΟ πού ἀντιπαθεῖ ἀπεριόριστα τὸ χειμώνα, καὶ δὲν κάνει τίποτα σ' ὅλη τὴ διάρκειά του παρὰ νὰ περιμένει μὲ ἀγωνία τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι, ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία τὸ νὰ τρέξει νὰ τὴν ὑποδεχτεῖ καὶ νὰ τὴν καλωσορίσει στὸ πρῶτο της ξεκίνημα, ὅταν ἀκόμα ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ ἡ θάλασσα τῆς Ἑλλάδας μόλις ἀρχίζουν νὰ ψιθυρίζουν τὰ πρῶτα θροΐσματα τῶν δειλῶν, τῶν διστακτικῶν της βημάτων. Ὁ ἀέρας, νοτισμένος ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐαρινὴ βροχή, εἶναι γεμάτος ἀπὸ ὑπονοούμενα μηνύματα μιᾶς γιορτῆς ποὺ δὲν ἦρθε ἀκόμη, ὅμως μαντεύεται ἀπὸ μακρινὲς ἰαχὲς θριάμβων ποὺ πλησιάζουν, ἀπὸ πνιγμένους στεναγμοὺς συγκρατημένης χαρᾶς, ἀπὸ μικρὲς ἐκρήξεις πολύχρωμων φώτων, ποὺ ἀνάφτουν καὶ σπιθίζουν πρὶν τὴν ὥρα τους.

Ὅποιος δὲν ἔζησε τὶς πρῶτες - πρῶτες μέρες τῆς ἄνοιξης, ποὺ εἶναι μιὰ ἀφάνταστη κλίμακα ἀποχρώσεων καὶ ἐναλλαγῶν, δὲν γίνεται νὰ καταλάβει κατόπι τὸ χαρμόσυνο περιεχόμενό της σ' ὅλη του τὴν ἔκταση καὶ τὴν πληρότητα. Καὶ τὸ Πήλιο εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς προνομιακὲς μορφὲς τῆς Ἑλλάδας, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπολαύσει τὴ συγκίνηση καὶ τὸ ρίγος αὐτῆς τῆς ἀνήσυχης, τῆς προγεννητικῆς, τῆς προεφηβικῆς περιόδου. Ἀπὸ τὰ ἀμέτρητα φρουτόδεντρα ποὺ στολίζουν τὸ βουνὸ ὣς τὰ παραθαλάσσια κράσπεδά

του, βρῆκα ἀνθισμένα μονάχα τρία. Τὶς μυγδαλιές, τὶς βερικοκιές, καὶ τὶς κορομηλιές. Ρόδινες οἱ πρῶτες. Φορτωμένες κοκκινωπὰ μπουμπούκια οἱ δεύτερες. Κάτασπρες οἱ τελευταῖες. Εἶναι ἡ παρθενικὴ πρωτοπορία τῆς ἄνοιξης, ποὺ σαρώνει τὰ χιόνια μὲ ἀνθισμένες φροκαλιές, νὰ περάσει ἡ Πεντάμορφη.

Ἀργότερα θὰ πάρουν φωτιὰ οἱ ροδακινιὲς καί, πρὶν βγάλουν τὰ φρέσκα φύλλα τους, θὰ φουντώσουν στὰ σκοῦρα κλωνιά τους οἱ ρόδινες φλόγες. Ὕστερα οἱ κερασιές, οἱ βυσσινιές. Ὅμως ὅποιος δὲν εἶδε πάνω στὴν ἄνθισή τους τὶς Πηλιορείτικες μηλιές, δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ πὼς εἶδε καταπρόσωπο τὴν ἄνοιξη, σ' ὅλη της τὴν παρθενικὴ τρυφεράδα. Τὰ Κάτω Λεχώνια, άπλωμένα μέσα στοὺς κήπους των, περιμένουν τὸν Ἀπρίλη γιὰ νὰ στεφανώσουν μὲ ἀμέτρητα ἄγρια τριαντάφυλλα τοὺς φράχτες καὶ τὶς βραγιὲς τῶν χωραφιῶν. Τότες ἕνα πλῆθος ρόδα σκᾶνε, τρέμουν πάνω σὲ λυγερὲς γιρλάντες, κρέμουνται τσαμπιὰ κόκκινα ἀπὸ φυτικὰ τόξα καὶ άψίδες, ἀγκαλιάζουν τὰ βράχια, τὰ ὡραῖα, μαβιὰ καὶ πρασινωπὰ καὶ γκρίζα βράχια τοῦ Πηλίου, ποὺ μοιάζουν μὲ ροδοστεφανωμένα κεφάλια Σειληνῶν καὶ Αἰγιπάνων.

Στὰ ψηλώματα εἶναι τὰ δάση τῆς ὀξυᾶς καὶ τῆς ἀγριοκαστανιᾶς. Λόχμες ἀδιάβατες, καὶ σύδεντρα πυκνά, ὅπου οἱ φυλλωσιὲς ψιθυρίζουν ἐρωτικὰ καλέσματα, καὶ τὰ ἀόρατα νερὰ τραγουδοῦν ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς γλαφυρὲς πέτρες τὴν αἰώνια ραψωδία τους. Ἐδῶ ὁ μύθος ἔρχεται καταπόδι στὰ βήματά σου. Ἐδῶ εἶναι ἡ σπηλιὰ ποὺ κατοικοῦσε ὁ Κένταυρος Χείρωνας, ὁ δάσκαλος τοῦ Ἀχιλλέα. Μέσα σὲ τοῦτα τὰ δάση ὁ Πηλέας κυνήγησε κ' ἔκανε δικιά του τὴ λευκαστράγαλη Θέτιδα, τὴν κόρη τοῦ θαλασσοθεοῦ Νηρέα· τὴν πιὸ ὄμορφη ἀπὸ τὶς πενήντα ἀδερφές της, τὶς Νηρηΐδες, ποὺ ζοῦν ἀκόμα μέσα στοὺς θρύλους τοῦ λαοῦ μας μὲ τὸ ὄνομα Νεράϊδες. Πολὺ τὸν παίδεψε τὸν Πηλέα τούτη ἡ μαργιόλα, ἀφοῦ, γιὰ νὰ τοῦ ξεφύγει, μεταμορφώθηκε σὲ φλόγα, κατόπι σὲ λιοντάρι, κατόπι σὲ φίδι, σὲ νερό, ἀκόμα καὶ σὲ φώκια. Ὅλες αὐτὲς τὶς μεταμορφώσεις τὶς ξαναβρίσκουμε σήμερα μέσα στὰ λαϊκά μας παραμύθια. Καὶ σὰν τὴν καταπόνεσε ὁ Πηλέας, τὴν ἔκαμε δικιά του μέσα σὲ τοῦτες τὶς λόχμες, καὶ κατέβηκαν ὅλοι οἱ θεοὶ καὶ γλεντοκόπησαν

στοὺς γάμους τοῦ θνητοῦ μὲ τὴ νεράϊδα θεά. Ἀπὸ τοῦτον τὸν ἔρωτα γεννήθηκε ὁ πιὸ ὄμορφος παλληκαρὰς τῶν Ἑλλήνων, ὁ Ἀχιλλέας.

Ἀπὸ τοῦτα τὰ δέντρα ἔκοψαν οἱ Ἀργοναῦτες τὰ ξύλα καὶ σκάρωσαν κεῖνο τὸ μαγικὸ κουρσάρικο καράβι, τὴν Ἀργώ.

Οἱ νεράϊδες δὲν ἄφησαν ποτὲς τὸ Πήλιο. Ἐκεῖ στὰ Κάτω Λεχώνια μὲ ὑποδέχτηκαν τρεῖς ἀπὸ τὶς πενήντα κόρες τοῦ Νηρέα. Ξεπρόβαλαν μέσα ἀπὸ ἕνα χτῆμα, ὅλο πορτοκαλιές, καὶ οἱ χρυσοὶ καρποὶ τῶν δέντρων ἔτρεμαν πάνω ἀπὸ τὴν πλούσια κόμη. Ἔτρεμαν στὸν κόρφο τους καὶ ἄλλοι, ἀκόμα πιὸ χυμώδεις. Ἡ κάθε μιὰ εἶταν πιὸ ὄμορφη ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως ἡ μιά τους εἶχε τὸ πιὸ μουσικό, τὸ πιὸ ξωτικὸ ὄνομα. Καὶ τὰ πιὸ φωτεινὰ μάτια. Ἡ Φρούτα! Μόνο στὸ Πήλιο μποροῦσε νὰ μεταπλαστεῖ ἔτσι τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη.

Πήγαμε στὰ Καλὰ Νερά. Ἐκεῖ, σ' ἕνα κάμπο μουσκεμένον ἀπὸ τὴν ἀνοιξιάτικη βροχή, ἄνθιζαν χιλιάδες ἄγριοι νάρκισσοι. Καὶ γιομίσαμε τὶς ἀγκαλιὲς τῶν κοριτσιῶν. Τὸ νεαρὸ τριφύλλι ἅπλωνε τρυφερὸ ταπέτο κάτω ἀπὸ τὰ πόδια μας στὰ Πευκάκια. Τὰ Πευκάκια εἶναι μιὰ εἰδυλλιακὴ ἀκρογιαλιὰ κοντὰ στὶς ἁλυκὲς τοῦ Βόλου. Εἶναι ἕνας ἐξώστης πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀνάμεσα στὰ δροσερὰ χόρτα ἄναβαν τὶς κόκκινες σπίθες τους οἱ ἀνεμῶνες, ἄνοιγαν τὰ ἀσημένια πέταλά τους οἱ μαργαρίτες, ἔσκαζαν τὰ χρυσὰ μπουμπούκια τους τὰ κίτρινα κρινάκια τοῦ ἀγροῦ. Καὶ δὲν εἶναι μονάχα τ' ἀγριολούλουδα ποὺ στόλιζαν τὸν τόπο. Οἱ Βολιῶτες ἀγαπᾶνε τὰ λουλούδια σὰν τοὺς Χανιῶτες τῆς Κρήτης. Ἕνα βράδυ βρῆκα στὸ τραπέζι τοῦ ξενοδοχείου μου νὰ μὲ περιμένουν εἰκοσιπέντε καμέλιες. Ἄναψα ὅλα τὰ ἠλεχτρικὰ κ' ἔβλεπα τὰ ἀριστοκρατικὰ τοῦτα λουλούδια νὰ διαχύνουν τὴν εὐγένειά τους κάτω ἀπὸ τὰ φῶτα μέσα στὴ σιωπὴ καὶ τὴν ἡσυχία τῆς νύχτας. Εἶταν μιὰ ἀπολύτρωση καὶ ἕνας πνευματικὸς ἐξαγνισμὸς ἀπὸ τὸ βάρβαρο νταβατούρι τῶν μεγαφώνων, ποὺ οὔρλιαζαν μέσα στοὺς δρόμους τοῦ Βόλου τὰ προσόντα τῶν ὑποψηφίων γιὰ τὶς ἐκλογές.

Οἱ ἐκλογὲς κείνη τὴ χρονιὰ εἶχαν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα

καὶ τὴ σατιρική τους πλευρά, ποὺ ἔχει κι αὐτὴ τὸ ἐνδιαφέρο της σημεῖο γιὰ ἕναν προσεχτικὸ μελετητὴ τοῦ πνεύματος μὲ τὸ ὁποῖο τὶς ἀντίκρυσε ὁ ἑλληνικὸς λαός.

Νομίζω πὼς εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ λαὸς αὐτὸς τὶς συνόδευσε μὲ χαραχτηριστικὲς παρωδίες. Ἐδῶ στὴν Ἀθήνα ἡ σάτιρα ἐκδηλώθηκε μὲ ἀστεῖες ὑποψηφιότητες ἠλιθίων ἢ γελοίων ὑποψηφίων, τοὺς ὁποίους ὁ κοσμάκης ἔβαζε νὰ ἐκφωνοῦν προεκλογικοὺς λόγους, καὶ διασκέδαζε νὰ τοὺς προγγάει. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὸν ὑποψήφιο βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Ἀγγελόπουλον τὸν Πρῶτον. Στὸ Βόλο ἡ σάτιρα εἶχε πάρει τὴν πιὸ πολιτισμένη ἐκδήλωσή της. Ἐκεῖ ὁ ὑποψήφιος τρελλός, ποὺ τοῦ εἶχαν καταθέσει τὸ παράβολο καὶ τοῦ τύπωσαν χιλιάδες ψηφοδέλτια, εἶταν ἕνας ἀγαθὸς τύπος, ποὺ γύριζε μὲ τὸ βιολί του στὰ κέντρα καὶ ἔπαιζε μὲ φριχτὲς παραφωνίες μιὰ σύνθεσή του, τὴν ὁποία τιτλοφοροῦσε «Ἡ θύελλα». Ὁ ἀνθρωπάκος αὐτὸς ἔμπαινε στὰ καφενεῖα, ἔπαιζε τὴ «Θύελλα» καὶ μάζευε θύελλα χειροκροτημάτων καὶ ὑποσχέσεις ψηφοφόρων. Τὸ ἐκλογικό του σύνθημα εἶταν τὸ ποιητικότερο, τὸ ἀθωότερο, τὸ εἰρηνικότερο ἀπὸ τὰ συνθήματα ὅλων τῶν 130 ἀρχηγῶν κομμάτων. Τὸ ἐκλογικό του σύνθημα εἶταν: «Ἔρωτας καὶ τέχνη»! Συλλογίζομαι μήπως ὁ τρελλὸς αὐτὸς πολιτικὸς ἀρχηγὸς δὲν εἶταν ἕνας παραγνωρισμένος προφήτης μιᾶς μελλοντικῆς εὐτυχισμένης ἐποχῆς ποὺ παρουσιάστηκε πρόωρα, καὶ πέρασε παραγνωρισμένος μέσα στὴν ταραγμένη ἀπὸ τὰ μίση ἐποχή μας. «Ἔρωτας καὶ τέχνη!»

Λίγο παραέξω ἀπὸ τὸ Βόλο εἶναι ἕνας χαριτωμένος λόφος. Ὁ λόφος τῆς Ἐπισκοπῆς. Εἶναι μιὰ μικρογραφία τοῦ Λυκαβηττοῦ, δασωμένη μὲ πεῦκα καὶ κυπαρίσσια. Ἀνεβαίνεις ἐπάνω ἀπὸ ἕνα πολὺ φροντισμένο μονοπάτι, ἀνάμεσα ἀπὸ ἀγριολούλουδα. Στὴν κορφὴ εἶναι ἕνα θαυμάσιο ἐκκλησάκι παλιό, στολισμένο μὲ μισόσβηστες τοιχογραφίες καὶ παλιὰ χριστιανικὰ ἀνάγλυφα.

Τὸ τριγυρίζει ἕνας ἐξώστης μὲ πεζούλια καὶ μιὰ βρύση τραγουδᾶ τὸ δροσερὸ τραγούδι της ἐκεῖ ψηλά. Ἐκεῖ πάνω γίνεται ἕνα πανηγύρι τὸ Δεκαπενταύγουστο. Ὁ λόφος εἶναι ὁλοπράσινος, χνουδισμένος ἀπὸ τὴν ὁλόφρεσκη χλόη τῆς πρώιμης ἄνοιξης, καὶ ἀπὸ ἕνα ἀμέτρητο πλῆθος γαλατσίδες.

Εἶναι ἕνα θαμνολούλουδο μὲ τὸ πιὸ τρυφερό, τὸ πιὸ χλωρὸ πράσινο. Τὸ ὄνομά του τὸ χρωστᾶ στὸ ἄσπρο γάλα ποὺ τρέχει ἀπὸ τὸ βλαστό του, μόλις τὸν τσακίσεις. Θὰ εἶναι φαρμακερὸ αὐτὸ τὸ γάλα, γιατὶ κανένα ζωντανὸ δὲν τὸ πλησιάζει γιὰ βόσκισμα.

Ἀπὸ κεῖ ψηλά, ἀπὸ τοὺς ἐξῶστες τῆς Ἐπισκοπῆς, τὸ θέαμα εἶναι ὀνειρῶδες. Ἀπὸ τὴ μιὰ βλέπεις τὰ χωριὰ τοῦ Πηλίου σκαλωμένα στὶς πλαγιὲς καὶ σκόρπια στὶς χαράδρες τοῦ βουνοῦ, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁλόκληρη τὴν πολιτεία, τὸν ἀνθισμένο κάμπο της καὶ τὸ γραφικό της κόλπο. Ἡ θάλασσα ξεδιπλώνεται ἥμερη καὶ στραφτερή, καὶ ὁ ἥλιος βασιλεύει ἀνάμεσα σὲ πολύχρωμα σύννεφα. Ὁ λόφος τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι ἴσως τὸ ὡραιότερο θεωρεῖο τοῦ Βόλου, μαζί μὲ τὴν πλακόστρωτη πλατεία τῆς Μακρυνίτσας. Ἐκεῖ στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου, ἀνάμεσα στὰ μπουκέτα τῶν ἀνθισμένων δέντρων, εἶδα ἕνα χτῆμα ὅλο μυγδαλιές, ἑκατοντάδες κάτασπρες μυγδαλιές, τριγυρισμένες ἀπὸ παντοῦ μὲ μιὰ πυκνὴ παράταξη σκοῦρα κυπαρίσσια. Εἶταν σὰν μιὰ ἀπέραντη πίστα, ὅπου χόρευαν μέσα στὸ φῶς χίλιες μπαλλαρίνες, κυκλωμένες ἀπὸ μιὰ σειρὰ σοβαροὺς συλλογισμένους θεατές.

Πότε ἄραγε θ' ἀφήσουν ἥσυχο τὸν τόπο μας οἱ ἐσωτερικοὶ καὶ οἱ ἐξωτερικοί του ἐχθροί, νὰ μπορέσει νὰ ἀξιοποιήσει τοὺς τουριστικοὺς θησαυροὺς καὶ τὰ κειμήλια τῆς ὀμορφιᾶς μὲ τὴν ὁποία τόνε προίκισε ὁ Θεός; Ὅταν κάποτε θὰ γίνει αὐτό, ὁ Βόλος, αὐτὴ ἡ ὡραία βιομηχανικὴ πολιτεία τῶν 60 χιλ. κατοίκων ποὺ ὁλοένα μαραζώνει, θὰ ἀνακαλύψει πὼς κατέχει μιὰ πηγὴ πλούτου, ποὺ ἀκόμα δὲν ὑποπτεύεται ἴσως τὴν ἀξία της.

Ἀνάμεσα στὶς εὐχάριστες ἐκπλήξεις ποὺ μὲ περίμεναν αὐτὴ τὴ φορὰ στὸ Βόλο, εἶταν καὶ ἕνα παιδάκι ἕξι ἢ ἑξήμισυ χρονῶ, ποὺ ἀνακάλυψα προικισμένο μὲ τὸ θεῖο δῶρο τοῦ ταλέντου. Ὁ μικρὸς αὐτὸς μὲ τὶς ποδίτσες τῆς πρώτης δημοτικοῦ, καὶ μὲ τὰ γκρίζα γελαστὰ ματάκια του, εἶναι ἀπὸ τώρα ἕνας αὐτοδίδαχτος μικροσκοπικὸς συνθέτης. Μοῦ ἔπαιξε στὸ πιάνο δύο συνθέσεις του ποὺ μὲ κατέπληξαν. Τὴ μιὰ τὴν ἔλεγε «Οἱ καμπάνες» καὶ τὴν ἄλλη «Ὁ χορός». Πρέπει νὰ δεῖ κανεὶς τὰ μικροσκοπικὰ δαχτυλάκια του νὰ ἀγωνίζονται νὰ πιάσουν τὶς θαυμάσιες συγχορδίες ποὺ κα-

νείς δὲν τοῦ δίδαξε, πρέπει ν' ἀκούσει τοὺς χρωματισμοὺς καὶ τὰ χαριτωμένα εὑρήματά του, γιὰ νὰ καταλάβει τὸ νόημα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ποὺ εἶπε: «Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ ὅπου θέλει πνεῖ.» Τὸ πῆρα στὰ γόνατά μου καὶ τὸ ρώτησα: «Γιατί αὐτὸ τὸ κομμάτι τὸ ὀνόμασες «Οἱ καμπάνες», Βάγγο;» Καὶ ὁ Βάγγος τύλιξε στὸ λαιμό μου τὰ χεράκια του, μὲ κοίταξε μὲ ἀπορία καὶ ἀπάντησε χαμογελώντας: «Δὲν ξαίρω. Ἔτσι!» Γιά νὰ δοῦμε, τί ἐπιφυλάσσει ἡ Μοίρα σὲ τοῦτο τὸ Βολιωτάκι.

Ὁ Βόλος ἔχει καὶ τὶς δυὸ ὡραιότερες νεόχτιστες ἐκκλησίες τῆς Ἑλλάδας. Εἶναι δυὸ μεγαλόπρεπα, δυὸ μνημειακὰ ἀρχιτεχτονικὰ ἔργα τοῦ Ζάχου, γιὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νἆναι περήφανος ὁ τόπος. Καὶ τὰ δυὸ βγαλμένα ἀπὸ τὴν πιὸ γνήσια παράδοση τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεχτονικῆς, δείχνουν τὸ δρόμο ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθήσει κάθε ἑλληνικὴ πόλη ποὺ θέλει νὰ οἰκοδομήσει ναό, ποὺ νὰ μὴν εἶναι τερατούργημα ἀπὸ μέσα κι ἀπ' ἔξω, ὅπως εἶναι ὁ δικός μας Ἅγιος Διονύσιος. Οἱ ναοὶ τοῦ Βόλου πρέπει τώρα νἄβρουν καὶ τὴν ἀνάλογη εἰκονογράφησή τους. Εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσω τὴ θεία λειτουργία στὴ Μητρόπολη τοῦ Βόλου. Καὶ εἶχα τὴν εὐκαιρία ν' ἀκούσω μιὰ πρώτης τάξεως ἐκτέλεση τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὅλες τὶς χυδαιότητες τῶν βαρβάρων κανταδορισμῶν ποὺ ἀντηχοῦν στοὺς περισσότερους ναοὺς τῆς Ἀθήνας. Οἱ Βολιῶτες ἂς φυλάξουν μὲ αὐστηρότητα τὶς ἐκκλησίες τους ἀπὸ τὸ μόλυσμα τῆς ἀθηναϊκῆς κοσμικότητας.

ΟΙ ΦΩΝΕΣ ΤΩΝ ΝΕΡΩΝ

ΑΘΕ ΦΟΡΑ πού ἀνεβαίνω στὸ Πήλιο, ἀνοίγ' ἡ καρδιά μου καὶ χαίρομαι τὴ χαρὰ τοῦ νεροῦ. Ἀφήνω τὴν ψυχή μου νὰ γίνει ὅλο ἀκοή. Ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ σταθεῖ ἄλλη αἴσθηση πιὸ εὐγενικὴ ἀπὸ τὴν ἀκοή! Ἀφήνω τὴν ψυχὴ νὰ γίνει ὅλο ἀκοή, καὶ συλλογίζομαι τὴν «Ποιμενικὴ» τοῦ Μπετόβεν. Καὶ συλλογίζομαι αὐτὸν τὸν τραγικὸν αὐτοκράτορα τῶν ἤχων, νὰ στέκεται μέσα σ' ἕνα δάσος γεμάτο ἀπὸ τὶς φωνὲς τοῦ Θεοῦ, μέσα σ' ἕνα δάσος γεμάτο μουρμουρίσματα ἀπὸ τὶς φυλλωσιές, τριγμοὺς ἀπὸ ἔντομα, συναυλίες ἀπὸ ἀμέτρητα πουλιὰ καὶ ἀπὸ φλογέρες ποιμενικές. Ἕνα δάσος στὴ μέση τῆς Γῆς, καὶ ὁ θεϊκὸς κουφὸς νὰ στέκεται ὄρθιος, καὶ πλάϊ του νὰ τρέχει τὸ ποτάμι, νὰ τρέχει χωρὶς ἦχο. Νὰ τὸ κοιτάζει καὶ νὰ μὴν ἀκούει τὶς φωνές του. Αὐτὲς οἱ φωνὲς τοῦ νεροῦ, ποὺ μέσα στὴ νύχτα συνηχοῦν σὰν ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο, χύνουνται μέσα στὴν ἐκστατικὴ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μέσα σὲ ἄβυσσο. Χύνουνται καὶ τὴ γεμίζουν προσευχή.

Μέσα στὴ μνήμη μου κρατῶ τόσες φωνὲς τῶν νερῶν. Εἶχανε κυκλωθεῖ τὰ παιδιάτικα χρόνια μου ἀπὸ τὰ κρυφομιλήματα τοῦ καλοκαιριάτικου Αἰγαίου, καὶ κατόπι, σὰν ἐρχόταν ὁ χειμώνας, καὶ ἡ Ἀνατολὴ κατέβαζε κεῖνες τὶς μεγαλόπρεπες ἀγριοκαιριές, ἄρχιζε νὰ βογγάει τὸ πέλαγο, νὰ βρουχιέται σὰν τὸ λιοντάρι καὶ νὰ χυμάει κατάστηθα

πάνω στοὺς πελώριους ὄρθιους βράχους, νὰ τοὺς τραντάζει συθέμελα. Ἀπὸ τότε οἱ φωνὲς τοῦ Αἰγαίου λικνίζουν ὅλους τοὺς στοχασμούς καὶ ὅλα μου τὰ ὄνειρα. Ὕστερα γνώρισα τὶς φωνὲς τῶν ποταμιῶν. Αὐτοὶ μιλᾶν ἄλλη γλῶσσα. Πιὸ δύσκολη, πιὸ μυστική, σχεδὸν μιὰ ὑπόγεια γλῶσσα. Ὁ Στρυμόνας, ὁ Πηνειός. Ὁ Ἄραχθος. Οἱ ποταμοὶ τῆς Μακεδονίας. Τῆς Βορινῆς Ἠπείρου. Οἱ ποταμοὶ τῆς Μικρασίας. Τὰ νερὰ ποὺ ὁρμοῦν ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας καὶ καλπάζουν ἀλαλάζοντας μέσα ἀπ' ὅλα τὰ σοκάκια τῆς ὀνειρευτῆς Προύσας. Καὶ τοῦ Βόδα τὰ νερά, ποὺ περνοῦν σιωπηλὰ μέσα ἀπὸ τὸ Μοναστήρι, τὸ Μοναστήρι τῆς Σερβίας. Ποὺ μιλοῦσαν ἑλληνικά, τραγουδοῦσαν ἑλληνικὰ καὶ τώρα θρηνοῦν σλαύϊκα. Καὶ στὶς ὄχτες του μιὰ διπλή, ἀτέλειωτη παράταξη ἀπὸ ἀνθισμένες ἀκακίες. Γεμίζουν τὴ νύχτα ἀπὸ τὴν ἄσπρη ἀνταύγειά τους, κάνουν τὸν ἀέρα γλυκὸν στὴν ἄκρη τῆς γλώσσας μὲ τὸ παχύ τους μύρο καί, σὰν πάρει νὰ φυσάει ὁ ἀγέρας ἀπὸ τὶς κορφὲς τοῦ Περιστεριοῦ, τὶς τραντάζει, καὶ τὸ ποτάμι γεμίζει ἀπὸ λουλούδια ποὺ ταξιδεύουν. Ἀκόμα κρατῶ μέσα στὸ ἠχεῖο τῆς μνήμης μου τὶς κραυγὲς ἀπὸ τοὺς καταρράχτες τῆς Ἔδεσας, ὅταν γκρεμίζουνται ἀπὸ ψηλὰ μέσα σ' ἕναν ἀπέραντο κάμπο, πυκνὸν ἀπὸ τὰ δάση τῆς κερασιᾶς. Καὶ τὶς φωνὲς ἀπὸ τὰ κρεμάμενα νερὰ τῆς Νάουσας καὶ τοῦ Ἄγρα. Καὶ τὰ νερὰ τοῦ Κρητικοῦ Ψηλορείτη, καὶ τοῦ Γεροποταμοῦ, ποὺ τρέχει στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου μὲ τὰ μεγαλόπρεπα ἐρείπια τῶν Μινωϊκῶν παλατιῶν. Καὶ ἀντίκρυ μιὰ βουνοκορφὴ σὲ σχῆμα ἐφιππίου, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ σέλλα τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, ποὺ ἔσκυβε νὰ πιεῖ νερὸ ἀπὸ τὸ Γεροποταμό, καὶ μὲ τὰ γένεια του ἔφραζε τὸ φαράγγι καὶ πισωγύριζαν τὰ νερά.

Ὕστερα ἀπόμεινα μιὰ νύχτα ἀκουμπισμένος πάνω στὰ σιδερένια παραπέτα τοῦ μεγάλου γεφυριοῦ ποὺ ζεύγνει τὸ Νεῖλο στὸ Κάϊρο καὶ τὸ φρουροῦν δυὸ πελώρια χάλκινα λιοντάρια. Ἐκεῖ ἡ νύχτα εἶταν γλυκειὰ καὶ χλιαρὴ καὶ ὁ Νεῖλος, πελώριος καὶ παντοδύναμος, γεμάτος ἀπὸ ἄργιλο, κατέβαζε τὸ παχύ του ρέμα καὶ ροχθοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ γεφύρι, τσακίζοντας τὸ σιωπηλὸ ρέμα του πάνω στὰ βάθρα.

Εἶτανε νύχτα Αὐγουστιάτικη, ἕνα πελώριο φεγγάρι ἔλυωνε τὸ ψυχρὸ μέταλλό του μέσα στὰ νερά, καὶ ὁ Νεῖ-

λος κατέβαινε μὲ μιὰ φολιδωτὴν ἐπιδερμίδα ἑρπετοῦ, καὶ σάλευαν τὰ ἀσημένια λέπια του. Θαρρῶ πὼς δὲν ὑπάρχει πιὸ ὑποβλητικὸ ποτάμι ἀπὸ τοῦτο. Μιὰ μέρα εἶδα τὴν ἐπιφάνειά του γεμάτη ἀπὸ πλεούμενα καταστόλιστα σπίτια. Παντοῦ εἶταν ὡραῖες πράσινες σημαῖες, καὶ ἔπαιζαν οἱ φανφάρες καὶ ἄστραφταν στὸν ἥλιο τὰ χάλκινα ὄργανα, καὶ ἕνα πλῆθος Αἰγύπτιοι σκέπαζαν τὶς ὄχθες ποὺ μύριζαν ὥριμη μπανάνα καὶ χρυσοὺς χουρμάδες. Ρώτησα τί εἶταν αὐτὴ ἡ γιορτή, καὶ μοῦπαν πὼς ἡ Αἴγυπτο γιορτάζει τὸ Νεῖλο της, τὸν ἀρχαῖο θεὸ καὶ εὐεργέτη της, καὶ ρίχνει στὰ κύματά του μιὰ καταστολισμένη κούκλα. Τὰ παλιὰ τὰ χρόνια τοῦ πρόσφερναν ζωντανὴ τὴν πιὸ ὄμορφη κοπέλα τοῦ τόπου. Καὶ ὁ Νεῖλος, ὁ θεὸς ἐραστής, τὴν ἔπαιρνε στὰ νερά του τὰ κοκκινωπά, τὴν ἔπνιγε μέσα στὴν ἀγκαλιά του, καὶ τὴν ἔσερνε μαζί του, ἔτσι μαζὶ μὲ τὰ στεφάνια καὶ μὲ τὰ λουλούδια της, τὴν ἔσερνε μαζί του ὡς τὴ θάλασσα, σὰν ἕνα μελαχροινὸ λουλούδι κομμένο ἀπὸ τὸ μίσχο του. Ὕστερα τὰ νερὰ τῆς Ἰταλίας, τὰ ποτάμια καὶ τὶς φοντάνες. Καὶ τὸ Τίβολι, τὴν ὀμορφότερη μουσικὴ συμφωνία τῶν νερῶν ποὺ δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος. Καὶ τὰ βουερὰ νερὰ τῆς Ἑλβετίας...

Εἶχα πολὺν καιρὸ νὰ ἰδῶ ἀπὸ κοντὰ τὸ νερό, ν' ἀκούσω ἀπὸ κοντὰ τὸ νερό. Καὶ τώρα, σκαρφαλώνοντας τὰ γοητευτικὰ σύδεντρα τοῦ Ἄνω Βόλου, τὸ ξανάδα, στὸν Ἄνω Βόλο καὶ στὴν Ἀνακασιά, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὸ τραγούδι, βγαίνει ἡ Πούλια. Εἶταν πάλι τὸ ὁλοζώντανο νερό, τὸ ἀχαλίνωτο, στὴ φυσική του κατάσταση. Τὸ «ἀγλαὸν ὕδωρ», τοῦ ἀρχαίου. Τὸ «ὕδωρ τὸ ζῶν καὶ ἁλλόμενον ἀπὸ πέτρας», τοῦ Χριστοῦ. Στὴν Ἀθήνα ἔχουμε χάσει τὴν αἴσθηση αὐτοῦ τοῦ στοιχείου. Δὲν ξαίρουμε παρὰ τὸ διοχετευμένο νερό, ποὺ μαζεύεται μὲ προσοχὴ — μὴ στάξει καὶ μὴ βρέξει κυριολεχτικὰ — στὴ στέρνα τοῦ Μαραθώνα καί, ὅπως τὸ φωταέριο, διοχετεύεται μὲ σουληνάρια στὴν κουζίνα μας ἀπὸ τὴν Ἑταιρία Ὑδάτων, ποὺ ἔχει τὴ λιανική του πώληση καὶ τὸ δίνει μὲ τὸ ζύγι.

Κάπου - κάπου ἀναπηδοῦν μερικὰ μασούρια καὶ ἀπὸ τὸ ἀκαλαίσθητο ἐκεῖνο μαρμαρένιο συντριβάνι τοῦ Ζαππείου. Μόλις βραδυάζει τὸ καλοκαίρι ἀνοίγουν οἱ κρουνοί του καὶ

τὸ νερὸ γίνεται λαϊκὴ φαντασμαγορία. Τινάζεται κόκκινο, πράσινο, πορτοκαλὶ καὶ γαλάζιο, χάρις σὲ κάτι μικροὺς κρυμμένους προβολεῖς, καὶ στέκουνται πιὰ οἱ ἐπαρχιῶτες μὲ ἀνοιχτὸ στόμα καὶ βλέπουν τοῦτο τὸ θάμα, νὰ πᾶνε νὰ τὸ διηγηθοῦν στὸ χωριό, καὶ οἱ γυναικοῦλες ἀπὸ τοὺς συνοικισμοὺς κατεβάζουν τὰ μωρά τους νὰ τὸ ἀπολαύσουν τὸ σεργιάνι. Εἶναι ἕνα νερὸ μακιγιαρισμένο καὶ μοιάζει μὲ κεῖνα τὰ χρωματιστὰ νερὰ ποὺ ἔχουν στὶς βιτρίνες τους τὰ λαϊκὰ φαρμακεῖα μέσα σὲ γυάλινες σφαῖρες.

Ἔχουμε βέβαια καὶ λίγο νεράκι τρεχούμενο μέσα στὸν Ἐθνικὸν Κῆπο. Ἡ νοσταλγία μας ὁδηγεῖ συχνὰ κατὰ κεῖ τὰ βήματά μας. Νὰ τ' ἀκούσουμε νὰ σιγοτραγουδᾶ τὸ δροσερὸ σκοπό του σὰν σφίξουν οἱ ἀθηναϊκὲς ζέστες. Καὶ πηγαίνουμε καὶ βλέπουμε τὴν ἀσημένια κορδέλα του νὰ ξετυλίγεται στραφτερὴ μέσα στ' αὐλάκια τὰ ποτιστικά. Κι αὐτὰ εἶναι πρωτευουσιάνικα αὐλάκια ἀπὸ τσιμέντο. Αὐτὸ τὸ τσιμέντο, ποὺ τόσο ἀσφυχτικὰ ἄρχισε νὰ περισφίγγει τὴ ζωὴ τῆς πολιτείας. Ἀφοῦ ξετόπισε καὶ ὁλοένα ξετοπίζει στὰ πεζοδρόμια τὸ μάρμαρο τῆς Πεντέλης. Καὶ εἴμασταν ἡ μοναδικὴ πρωτεύουσα τοῦ κόσμου ποὺ εἶχε αὐτὴν τὴν ἀριστοκρατικὴ πολυτέλεια. Κατόπι μπῆκε στὰ δωμάτια, χύθηκε στοὺς λουτῆρες, ἐσκάλωσε στὶς στέγες τῶν σπιτιῶν καί, ὅταν πᾶτε στὴν Ἀκρόπολη, θὰ δεῖτε τὴν ἀπίστευτη βαρβαρότητα τῶν σημερινῶν Ἀθηναίων, τῶν ἀπογόνων τοῦ Πραξιτέλη, ποὺ ἅπλωσαν τσιμεντένια πεζούλια καὶ μπετονένιες ποδιὲς ἕως ἔξω ἀπὸ τὰ μαρμαρένια Προπύλαια. Καὶ δὲν βρέθηκε τουλάχιστο οὔτε ἕνας κουκουὲς τοῦ Κόκκινου Δεκέμβρη νὰ ἀνατινάξει αὐτὴ τὴν ὕβρη, ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἀνετίναξαν τὴ μισὴ Ἀθήνα. Μέσα στὸν ἴδιον Ἐθνικὸ Κῆπο, ἕνας δυστυχισμένος κύκνος, ποὺ τὸν αἰχμαλώτισαν στὰ φαρδειὰ νερὰ τοῦ Στρυμόνα, προσπαθεῖ νὰ ξεγελάσει τὴ νοσταλγία του μὲ τὴν ἰδέα πὼς κολυμπᾶ στὶς μακεδονικὲς λίμνες. Καὶ αὐτὴ ἡ λίμνη εἶναι ἀπὸ τσιμέντο, καὶ εἶναι μιὰ λίμνη σκηνογραφική, ποὺ παριστάνει τὴ λίμνη, καὶ τὸ νερὸ παριστάνει τὸ νερὸ τῆς λίμνης, κ' ἔχει κ' ἕνα γεφυράκι γιὰ τοὺς πλανόδιους φωτογράφους, τοὺς ρομαντικοὺς φοιτητὲς καὶ τὶς ἐρωτευμένες παραμάνες.

Μὰ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι νερό. Εἶναι ἐμπορεύματα τῆς

Οὔλεν. Τὸ νερὸ εἶναι ἕνα στοιχεῖο ἐλεύτερο, γεμάτο σβελτάδα, ὁρμὴ καὶ φωνὲς θριαμβευτικές. Ἐδῶ στὸ Πήλιο θὰ τὸ βρεῖτε νὰ χοχλακίζει, νὰ χορεύει καὶ νὰ ἀλαλάζει. Καθίζεις σ' ἕνα βράχο τυλιγμένον ἀπὸ κισσοὺς καὶ τ' ἀκοῦς ὧρες νὰ μιλᾶ καὶ νὰ διηγιέται εἰδύλλια γοητευτικά. Καὶ σὰν σηκωθεῖς νὰ φύγεις, αἰστάνεσαι τὴν καρδιά σου γιομάτη ἀπὸ τὴ δροσιὰ τοῦ ρόχθου. Ἐδῶ κυλιέται ἀχαλίνωτο μέσα σὲ φυσικὰ αὐλάκια, ἀνθοστόλιστα, χορταριασμένα, ποὺ τὰ ἔσκαψε μόνο του, μὲ τὴ φαντασία τῆς ἰδιοτροπίας του καὶ μὲ τὴ διακοσμητικὴ σοφία τοῦ Θεοῦ, ποὺ τὸ προστάζει νὰ τρέχει καὶ νὰ διασκεδάζει. Κάνει χίλια παιχνίδια μὲ τὰ λιθάρια ποὺ συναντᾶ στὸ δρόμο του, ποτίζει δεξιὰ κι ἀριστερὰ λογῆς χορτάρια καὶ δειλὰ πρωτοανοιξιάτικα ἀγριολούλουδα. Χύνεται μὲ ἅλματα στὴ χούνη τῶν νερόμυλων ποὺ παραμονεύουν τὸ πέρασμά του, καὶ πηδᾶ, σκαλὶ - σκαλί, τὰ ξυλένια φτερὰ τῆς πελώριας ρόδας. Βογγᾶ ὁ μύλος, καὶ λέει τὸ βαρὺ τραγούδι της ἡ μυλόπετρα. Γιὰ νὰ σ' ἀκούσει ὁ μυλωνὰς πρέπει νὰ φωνάζεις σὰν ντελάλης. Κι αὐτὸς φωνάζει. Βάζει τὴν παλάμη στ' ἀφτί, γιατὶ οἱ μυλόπετρες καὶ οἱ φωνὲς τοῦ νεροῦ σκεπάζουν τὴν ἀνθρώπινη μιλιά. Τὸ νερὸ τραγουδᾶ δυνατά, σπάνει σὲ χίλιες ψιχάλες χρωματιστὲς στὸν ἥλιο, στήνει πρόχειρα μικροσκοπικὰ οὐράνια τόξα ποὺ κυματίζουν. Κουνάει μὲ χάρη τὰ ἄσπρα λοφία τῶν ἀφρῶν του, σειέται καὶ κρεμάζει ἀνάερα τὶς μακρυὲς σημαῖες τοῦ ρευστοῦ μεταλλικοῦ του ὑφάσματος, ποὺ λαμποκοποῦν. Χυμάει ἀπ' ἐδῶ ἀπρόοπτα, σκιρτᾶ νὰ ὑπερπηδήσει τὰ βότσαλα, σέρνεται ἡδονικὰ κάτω ἀπὸ τὸ μαλακὸ καὶ ἀνάλαφρο στρῶμα τῶν χρυσῶν πλατανόφυλλων. Καὶ μιὰ χλωρή, λυγερὴ βέργα μὲ πράσινη φούντα, ποὺ μόλις ἄρχισε νὰ φυλλουρίζει ὁλόχλωρη καὶ κρέμασε τὴ γιρλάντα της πάνω ἀπὸ τὸ μικρὸ καταρράχτη, γαργαλιέται ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀδιάκοπο ἄγγιγμα τοῦ τρεχάμενου νεροῦ, σκιρτᾶ καὶ τινάζεται ἀδιάκοπα. Θέλει τάχα νὰ ξεκολλήσει τὴ ρίζα της, νὰ φύγει ἀπ' αὐτὸ τὸ ἡδονικό, τὸ ἐκνευριστικὸ παιχνίδι.

Ἕνας ἄνθρωπος μ' ἕνα γερὸν μπαλτὰ καὶ δυνατὰ μπράτσα, σκαλωμένος πάνω σ' ἕνα αἰωνόβιο πλατάνι, ποὺ οἱ ρίζες του φτάνουν σὰν νεροφίδες καὶ βυθίζουνται στὸ ρέμα,

κλαδεύει τὸ δέντρο καὶ τὸ παστρεύει ἀπὸ τὰ ξεράδια του.

Γκὰπ - γκόπ, ἀντιλαλεῖ μέσα στὴ λαγκαδιὰ κάθε χτύπος του. Καὶ οἱ βράχοι ξαναπαίρνουν τὸν ἦχο καὶ τὸν ξαναλένε εὔθυμα. Ὅλα συμμετέχουν. Ἀπαντᾶ ἡ ρεματιά, καὶ ὁ ρεπιασμένος μύλος, καὶ ἡ ξεχαρβαλωμένη φτερωτή. Καὶ τὰ πουλιὰ ποὺ μυρίστηκαν τὴν ἄνοιξη, τσιρίζουν ἐρωτικὰ καὶ ἀνυπόμονα πρὸς τὸ θηλυκό τους, καὶ τότες ἀρχίζει νὰ κελαϊδᾶ ἡ ρεματιά, καὶ ὁ μύλος καὶ ἡ φτερωτὴ μὲ τὸ φαφούτικο τροχό της. Καὶ γαυριάζουν τὰ χαμίνια ποὺ κλέβουν τὰ ξεράδια ἀπὸ τὸ πάστρεμα τοῦ πλατανιοῦ, καὶ τρέχουν νὰ τὰ πᾶνε σπίτι τους. Κι ὁ ἄνθρωπος σταματᾶ τὸ τσεκούρι του μιὰ στιγμὴ καὶ φωνάζει θυμωμένος ἀπὸ κεῖ ψηλὰ ποὺ βρίσκεται κουρνιασμένος:

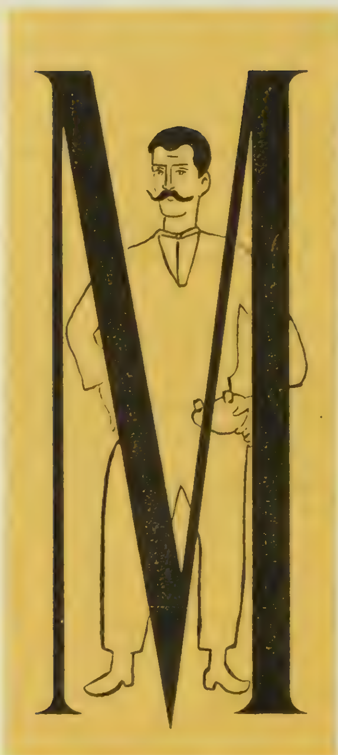
— Βρὲ σὺ Γιουργήη! Ἄσ' τοὺ ξύλου κάτου, βρέεε!

Ἡ λαγκαδιὰ ξαναλέει κοροϊδευτικὰ τὴν τελευταία λέξη: Γιουργήη! Βρέεε!

Καὶ ἡ φωνὴ τῶν νερῶν, ἡ χαρούμενη, ἡ θριαμβευτική, ἡ γιορταστική, ἐπικρατεῖ πάνω σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς κρότους, ἀνακατεύεται μὲ ὅλους τοὺς ἤχους, μεταδίνει τὴν ὑγρότητά της σὲ κάθε ζωντανὸ τόνο.

Τὰ νερὰ τοῦ Πηλίου τραγουδοῦν μέσα στὶς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων τὸ τραγούδι τῆς ζωῆς.

Ο ΑΝΩ ΒΟΛΟΣ

ΠΟΡΕΙ ΝΑ ΓΥΡΙΖΕΙ κανεὶς πολλὲς ὧρες ἀνάμεσα στὰ χλοϊσμένα μονοπάτια καὶ τὶς λαγκαδιὲς τοῦ Ἄνω Βόλου, καὶ νὰ μὴν τὰ χορταίνει, καὶ νὰ ξεχνᾶ τὴν κούρασή του ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀκροβασία. Τόσο ὄμορφος εἶναι ὁ Ἄνω Βόλος σὲ γραφικότητα, ὅσο ἀντίθετα εἶναι χαραγμένο δίχως καμιὰ φαντασία τὸ σχεδὸν γεωμετρικὸ σχέδιο τῆς νέας πολιτείας, ποὺ εἶναι κανονικὸ σὰν σταυρόλεξο. Στὸν Ἄνω Βόλο, ὅπως σὲ ὅλα λίγο-πολὺ τὰ χωριὰ τοῦ Πηλίου, τὰ σπίτια εἶναι φυτρωμένα στὴν τύχη, μὲ τὴ γραφικὴ ἀταξία ποὺ ἔχουν τὰ ἔργα τῆς φύσεως, τὰ δέντρα τοῦ δάσους ἢ τὰ λουλούδια τοῦ κάμπου. Περνᾶς ἀνάμεσα ἀπὸ παλιά, γραφικὰ σπιτάκια, ποὺ τὰ ἀνταμώνεις ξαφνικά, ὁλότελα ἀναπάντεχα. Ἔχουν πετρένιες σκάλες, ἔχουν στενὰ παράθυρα καὶ στολίδια σκεδιασμένα στοὺς τοίχους. Ἔχουν καὶ μιὰ σκεπὴ πού, ἀντὶς γιὰ κεραμίδια, ἔχει πλακίτσες ἀπὸ σχιστόλιθο, γκρίζες, πρασινωπές, γαλαζοκίτρινες. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι σκεπασμένα ὅλα τὰ παλιὰ σπίτια τοῦ Πηλίου.

Ἀνέβηκα στὴν ἔξοχη πλατεία τῆς Μακρυνίτσας, ποὺ εἶναι πλακόστρωτη, ἴσκιώνεται ἀπὸ γιγάντια, αἰωνόβια πλατάνια, μὲ κορμοὺς κούφιους, τόσο φαρδειούς, ὥστε νὰ τοὺς μεταχειρίζουνται γιὰ ἀποθήκη μὲ πόρτα καὶ μὲ κλειδαριά. Ἔχει ἀκόμα δυὸ περίφημα στολίδια αὐτὴ ἡ πλα-

τεία. Μιὰ ἐκκλησίτσα, χάρμα κομψότητας, μὲ μάρμαρα κεντημένα θαρρεῖς ἀπὸ τὰ γλυπτά τους στολίδια, καὶ μιὰ μαρμαρένια πολύκρουνη βρύση, ποὺ τρέχει καὶ σπαταλᾶ μέρα - νύχτα τὰ κρύα νερά της, καὶ γεμίζει τὶς φυλλωσιὲς μὲ τὸ δροσερὸ τραγούδι τους.

Ἡ πλατεία τῆς Μακρυνίτσας εἶναι τὸ ὡραιότερο θεωρεῖο τοῦ Πηλίου. Εἶναι ἕνα φαντασμαγορικὸ μπαλκόνι, στημένο ψηλά, κατάντικρυ στὴ θάλασσα, πάνω ἀπὸ τὰ σπίτια. Στέκεσαι ἐκεῖ καὶ βλέπεις ἀπὸ κάτω τὶς στέγες τους. Καὶ οἱ στέγες αὐτὲς εἶναι σκεπασμένες μὲ πλάκες ποὺ ὁ χρόνος, οἱ βροχὲς καὶ τὰ χιόνια τὶς ἐστίλβωσαν, καὶ τώρα λαμποκοποῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο, βρεγμένες ἀπὸ τὴν ἀνοιξιάτικη βροχούλα, καὶ μοιάζουν σὰν λεπιδωτὸς θώρακας μετάλλινος. Οἱ ἄνεμοι ἀνέβασαν χῶμα στὶς χαραμίδες, ἐκεῖ ποὺ σωφελιάζει ἡ μιὰ ἡ πλάκα μὲ τὴν ἄλλη, κατόπι οἱ ἴδιοι ἄνεμοι κουβάλησαν σπόρους ἀπὸ χλόη, ἀπὸ ἄγριες μαργαρίτες, καὶ τώρα αὐτὲς οἱ παλιὲς οἱ στέγες εἶναι στολισμένες μὲ καστανόχρυσο, βελουδένιο μούσκλι, καὶ μικρὰ ἀνθάκια ποὺ τρέμουν.

Ἔτσι εἶναι καὶ τὰ σπιτάκια στὸν Ἄνω Βόλο. Μὲ τὸν καιρὸ τὰ ἀφομοίωσε αἰσθητικὰ ἡ τριγυρινὴ φύση, τὰ περίλαβε μέσα στὸ διακοσμητικό της σχέδιο, καὶ τώρα εἶναι φυτρωμένα σὰν θεϊκὰ χτίσματα ἀνάμεσα στὰ πλατάνια καὶ τοὺς ὡραίους γαλάζιους βράχους ποὺ στολίζουν τὸ φαράγγι. Πάνω στοὺς τοίχους, ὅπως καὶ πάνω στὶς στέγες, ὁ χρόνος ἔχει απλώσει μὲ ἁπαλὲς πινελιὲς τὴν πατίνα τῆς παλιάδας καὶ τῆς ἱερότητας. Τὴν ἄνοιξη τ' ἀγκαλιάζουν λογῆς ἀναρριχητικά, καὶ τὸ φθινόπωρο σηκώνει σύρριζα στοὺς φθαρμένους τοίχους των κόκκινες καὶ πορτοκαλιὲς φυλλωσιὲς ἀπὸ λιγνόκορμα δέντρα. Στάθηκα μπροστὰ σ' ἕνα τέτοιο σπίτι, ποὺ σήκωνε στὴ στέγη του πολλὰ χρόνια καὶ πολλὴ ἀξιοπρέπεια καὶ ἀρχοντιά. Οἱ πλάκες τῆς σκεπῆς εἴτανε μαλλιασμένες ἀπὸ τὸ μούσκλι, τὰ γεράματα εἴτανε ἁπλωμένα σὰν παλιὸ φόρεμα πάνω σ' ὅλο τὸ σκαρί του. Μολαταῦτα εἶχε ἕνα παράθυρο μὲ λουλακὶ περβάζι, καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ παράθυρο εἴτανε μιὰ γλάστρα ἀλειμμένη μὲ γαλάζιο ἀσβέστωμα, καὶ μέσα στὴ γλάστρα ἄνθιζε ἕνα φλογερὸ κόκκινο λουλούδι. Εἴταν ἕνας λεβεντόγερος αὐτὸ τὸ

σπίτι, αὐτὸ τὸ παλιόσπιτο. Πάσχιζε νὰ στυλώσει ἀκόμα ἀσίκικα τὴ σκεβρωμένη κορμοστασιά του, καὶ φόρεσε στ' ἀφτί, πάνω ἀπὸ τὸ ἄσπρο τσουλούφι, ἕνα μάτσο πορφυρὰ γαρύφαλλα. Ὕστερα βγῆκε ἕνα ὄμορφο κορίτσι στὸ παράθυρο. Καὶ εἶταν αὐτὸ ἀκόμα ἕνα λουλούδι ποὺ φοροῦσε στ' ἀφτί του ὁ λεβεντόγερος.

Πέρασα ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ χειμωνιασμένα πλατάνια τῆς ρεματιᾶς ποὺ κατέβαζε τὰ νερά της ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σπίτια. Τὰ παλιὰ πλατανόφυλλα εἶχαν στρωθεῖ χρυσαφιά, καὶ τώρα πάνω στοὺς ὑπερήφανους κορμοὺς ἔσκαγαν τὰ ἀμέτρητα ματάκια οἱ φρέσκες φυλλωσιές. Οἱ ρίζες τους, ρωμαλέες, στριφογύριζαν ἀνάμεσα στὶς γαλάζιες πέτρες, τρύπωναν στὰ ἔγκατα τῆς γῆς, καὶ ἔπιναν, ἀξεδίψαστα φίδια, τὸ τρεχάμενο νερό. Κάπου ἐδῶ γύρω συνεπῆρε τὸ ρέμα τὸ σανδάλι τοῦ Ἰάσονα. Ἂν ἔψαχνε κανεὶς κάτω ἀπὸ τὰ πλατανόφυλλα ; . . .

Δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ ἀρχοντικὸ ἀπὸ ἕνα χειμωνιασμένον πλατανιώνα Θυμοῦμαι πάντα σὰν ὄνειρο ἕνα τέτοιο ὅραμα στὴ Μακεδονία, ὅταν περνοῦσα, στρατιώτης, τὰ στενὰ τῆς Ρεντίνας. Ὑπάρχει πολὺ χρυσάφι σ' ἕνα τέτοιο τοπίο, χρυσάφι χυμένο παντοῦ, σπάταλα. Παλιό, θαμπὸ μάλαμα, ἁπλωμένο σὲ λεπτὰ φύλλα ποὺ θροοῦν καὶ τρίζουν. Οἱ κορμοί, ἀσημένιοι, πελώριοι, ὁρμοῦν ἐλεύθεροι πρὸς ὅλες τὶς μεριές, ἀγκαλιάζουν αὐτὸ τὸ ὁλόχρυσο τοπίο, καὶ τὰ γυμνὰ κλωνιὰ ζωγραφίζουνται παστρικὰ πάνω στὸ γλυκύτατο γαλάζιο τ' οὐρανοῦ. Ἐδῶ χρειάζονται Βυζαντινοὶ ζωγράφοι νὰ ἱστορίσουν μιὰ τέτοια ζωγραφιά. Νὰ στρώσουν πρῶτα ὁλόκληρο τὸ βάθος τῆς εἰκόνας μὲ θαμπὸ χρυσάφι, κατόπι νὰ σύρουν πάνω σ' αὐτὴ τὴ μαλαματένια σελίδα τὰ « ἄνω σχῶμεν » ποὺ γράφουν στὸν οὐρανὸ τὰ ὑψωμένα μπράτσα τῶν γιγάντιων δέντρων.

Βρήκαμε κάποτε ἐδῶ στὸν Ἄνω Βόλο ἕνα σπιτάκι κοκέτικο, σὰν κουκλόσπιτο. Ἀπὸ τὴ μιὰ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶχε δυὸ πορτοκαλιές, στολισμένες σὰν νύφες μὲ τὰ χρυσὰ φροῦτα τους. Εἶχε κι αὐτὸ μιὰ πετρένια σκάλα, καὶ πάνω στὰ σκαλοπάτια της, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, εἶταν ἀραδιασμένες γλάστρες κόκκινες, μὲ λουλούδια καὶ μυριστικά. Τὰ πεζούλια εἶταν βαμμένα μὲ ἐπιμέλεια, σουβαντισμένα μὲ πρασινωπὸ γαλάκτωμα. Εἶχε κ' ἕνα χαμηλὸ παράθυρο μὲ κα-

θαρὴ ἄσπρη κουρτίνα, καὶ ἕνα γατάκι ποὺ καθότανε, ἔγερνε λοξὰ τὸ κεφαλάκι καὶ μᾶς κοίταζε. Εἴτανε βελουδένιο μαῦρο, μὲ ἄσπρες βοῦλες, καὶ μᾶς κοίταζε μὲ τὰ χρυσοπράσινα ματάκια του. Κάτι παράξενα, μαγνητικὰ μάτια, ποὺ σταθήκαμε καὶ τὸ θαυμάζαμε. Μόνο μερικὲς αἰλουροειδεῖς γυναῖκες ἔχουν ἕνα τέτοιον τρόπο νὰ κοιτάζουν. Οἱ καθαρευουσιάνοι ποιητὲς τοῦ περασμένου αἰώνα, αὐτὸ εἴταν ποὺ ἔλεγαν « τακερὸν βλέμμα ».

Ἀνεβήκαμε ἀκόμη, ὥς ποὺ σταθήκαμε κάτω ἀπὸ πελώριους, ὄρθιους βράχους. Ἀγαπῶ τοὺς ἑλληνικοὺς βράχους. Τοὺς μελέτησα μέσα στὴν ὀμορφιά τους, καὶ τοὺς μελετῶ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Εἶναι γεμάτοι ἔκφραση, καθένας μὲ τὸ χαραχτῆρα του, μὲ τὴν ξεχωριστὴ προσωπικότητά του. Τὰ χρώματά τους εἶναι γοητευτικά. Ἀλλάζουν ἀποχρώσεις κάτω ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἥλιου καὶ τῶν ἴσκιων. Ἀλλάζουν χρώματα ἀδιάκοπα. Ἀπὸ τὴν αὐγὴ ὥσπου νὰ πέσει ὁ ἥλιος. Οἱ περισσότεροι εἶναι στολισμένοι μὲ πολύχρωμες στάμπες ἀπὸ λεπτότατους λειχῆνες πράσινους, πορτοκαλιούς, τριανταφυλλένιους, ποὺ ἁπλώνουνται σὰν μεταξωτὰ μαντηλάκια νὰ στεγνώσουν στὸν ἥλιο. Μερικοὶ εἶναι γέροι, μὲ γένεια χρυσοπράσινα. Ἄλλοι πάλι μορφάζουν, σὰν γιγάντια κεφάλια βάκχων στεφανωμένα μὲ φρέσκους κισσούς. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ γένεια τους στάζουν τὰ νερά. Τέτοιοι εἶναι καὶ οἱ βράχοι στὸν Ἄνω Βόλο.

Ἐκεῖ ψηλά, κολλημένο πάνω στὸν γκρεμό, σκυμμένο πάνω ἀπὸ τὸν ἴλιγγο τῆς ἀνοιχτῆς ἀβύσσου, εἶναι ἕνα ἐκκλησάκι. Εἶναι ἀδειανό, εἶναι ἔρημο, σὰν τὸ ἐκκλησάκι τοῦ παιδιάτικού μας σχολικοῦ τραγουδιοῦ, κι ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ θαμπωμένα του τζάμια δὲν ἔφεγγε κανένα καντήλι. Ποιὸς νὰ τὄχτισε ἐκεῖ ψηλά ; Κάποιος καλόγερος τὸ σήκωσε, γιὰ νὰ ἐκφράσει σ' ἕνα ταπεινὸ μνημεῖο τὴ θρησκευτικὴ συγκίνηση ποὺ συνεπῆρε τὴν ψυχή του μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἔντονο τοπίο. Τὰ νερὰ προσεύχουνται ἐδῶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ξέχασαν τὸ Θεό, τὴν ὀμορφιὰ τοῦ Θεοῦ, τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴ Σοφία του. Τὰ νερὰ φωνάζουν καὶ τραγουδοῦν ἐδῶ, παντοῦ. Ἀφρίζουν καὶ χυμοῦν, ξεχύνουνται μέσα σὲ χοάνες μύλων ποὺ ρήμαξαν, ποὺ σταμάτησαν ἀπὸ πολλὰ

χρόνια οἱ φαφούτικες πέτρες τους, καὶ ἔφαγε τὰ σιδερένια γρανάζια τους τὸ σιγανὸ δόντι τῆς σκουριᾶς.

Ἀνεβήκαμε μέσα σ' ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς παλιόμυλους. Ἕνας νέος Βολιώτης λαογράφος καὶ φανατικὸς ἐραστὴς τῶν γραφικοτήτων τοῦ Πηλίου, ὁ Κίτσος Μακρῆς, μοῦ ἑτοίμαζε ἐκεῖ μιὰν ἔκπληξη. Ἀνεβήκαμε μὲ κόπο τὶς σάπιες σκάλες ποὺ ἔτριζαν. Ἡ ὑγρασία φύτρωνε μανιτάρια στοὺς τοίχους. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶταν σκεπασμένοι μὲ αἰσχρογραφήματα τῶν νέων χωρικῶν, ποὺ ἀνακοινώνουν ἔτσι γραφικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ τὸν φοβερὸ καϋμὸ τοῦ ἀνικανοποίητου ἐρωτισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας ποὺ τοὺς κατακαίει. Ὑπάρχουν ὅμως ἐκεῖ καὶ τοιχογραφίες τοῦ Θεόφιλου τοῦ Τσολιᾶ, τοῦ θρυλικοῦ ἐκείνου συμπατριώτη μου ζωγράφου, ποὺ ἔκαμε χρόνια ἐδῶ τσομπάνος, καὶ στόλισε μὲ τὴ λαϊκή του εἰκονογράφηση πολλὰ ντουβάρια τοῦ Βόλου. Ἐδῶ εἶναι ζωγραφισμένος ὁ καπετὰν Γαρέφης καὶ ἄλλοι ἥρωες τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα. Ἐδῶ εἶναι καὶ ὁ «Σμολέσχης», ὅπως τὸν γράφει ὁ Θεόφιλος, ὁ «Σμολέσχης ὁ ἥρως τοῦ πολέμου τοῦ 97». Ἔρμος ὁ ἥρωας καὶ ἔρμος ὁ ζωγράφος του.

Καὶ παρακαλῶ ταπεινὰ νὰ μὲ συχωρέσουν οἱ μεγάλοι αἰσθητικοὶ τοῦ θεοφιλικοῦ προσκυνήματος, ποὺ μοιάζει πάρα πολὺ μὲ καλλιτεχνικὴ φάρσα. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἄθλιες καὶ ἄτεχνες καὶ παιδαριώδεις, ξεσηκωμένες μὲ ἀφέλεια ἀπὸ γνωστὲς κάρτες. Καὶ ξαίρω πὼς σήμερα πολλοὶ τετραπέρατοι καὶ σπουδαγμένοι ζωγράφοι, σκοτώνονται νὰ παραστήσουν τὸν ἑαυτό τους καὶ τὴ ζωγραφική τους παιδαριώδη, ἀνόητη καὶ ἀφελῆ, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Θεόφιλου τοῦ Τσολιᾶ. Καὶ κανένας τους δὲ φαντάστηκε πὼς ἡ προσποίηση τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωγραφικῆς, καὶ ἡ προσποίηση τῆς παιδαριώδικης ζωγραφικῆς, εἶναι ἐξ ἴσου σχολαστικὰ καὶ ἀνόητα καμώματα, ποὺ ξεσκεπάζουν τὴν ἔλλειψη πρωτότυπου, προσωπικοῦ ταλέντου.

Μοῦπανε τότες πὼς κάποιος ἢ κάποια θεοφιλόφιλος, ἐπρόκειτο κάποτε νὰ ἀγοράσει ἀκριβὰ αὐτὸν τὸν παλιόμυλο, γιὰ νὰ διατηρήσει σὰν μουσειακὰ τὰ ζωγραφισμένα ντουβάρια του. Ὁ σνομπισμὸς καὶ ὁ πανικὸς τοῦ μοντέρνου ποὺ δέρνει μερικοὺς ἀστούς, μπορεῖ νὰ φτάσει σὲ τέτοιες κωμικότητες. Ἂς μὲ συμπαθήσει ἡ πεινασμένη ψυχὴ τοῦ

ἔνδοξου συμπατριώτη μου, ποὺ μὲ δικαιολογημένη κατάπληξη θὰ παρακολούθησε ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ 'Αβραὰμ τὴ μεγάλη φασαρία ποὺ δημιούργησαν στὸ Παρίσι καὶ στὴν 'Αθήνα οἱ ἔξυπνοι ἔμποροι τῶν ἀπλοϊκῶν ζωγραφημάτων του.

Μοῦ διηγήθηκαν, ἐδῶ στὸ Βόλο, πώς, μιὰ μέρα, τόνε ρώτησαν τὸ Θεόφιλο, ἐκεῖ ποὺ δούλευε πασαλείβοντας ἕναν τοῖχο :

— Ποιὸν ζωγραφίζεις ἐκεῖ, Θεόφιλε ;

Καὶ ὁ Θεόφιλος, ποὺ εἶταν ἕνας ἀγαθός, ἕνας ἅγιος ἄνθρωπος, τὸν κοίταξε μὲ ἀπορία, συλλογίστηκε λιγάκι, κατόπι ἀπάντησε μὲ χριστιανικὴ εἰλικρίνεια :

— Νὰ δοῦμι τί θὰ βγεῖ ! Μπουρεῖ νὰ βγεῖ 'Οδυσσέας 'Αντροῦτσος, μπουρεῖ νὰ βγεῖ κὶ Κατσαντώνης !

Ἡ ἱστορία δὲν ἀναφέρει ἂν βγῆκε Μέγας 'Αλέξαντρος.

ΛΕΣΒΟΣ

ΕΠΙ ΤΩΝ ΚΥΜΑΤΩΝ

ΤΣΙ ΞΑΦΝΙΚΑ σὲ πιάνει καμιὰ φορὰ ἡ λαχτάρα τῆς φυγῆς. Εἶναι μιὰ αἴσθηση ὁρμητική, σὰν βιολογικὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ πανάρχαιες συνθῆκες ζωῆς, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἔνοιωθαν τὴν ἀνάγκη νὰ μετακινηθοῦν πάνω στὸν πλανήτη, σπρωγμένοι ἀπὸ θρησκευτικὲς προλήψεις, ἀπὸ θεομηνίες, ἢ πολεμικὲς συφορές. Κάτι παρόμοιο θὰ εἶναι καὶ τὸ ἔνστιχτο ποὺ κάνει τὰ πουλιὰ νὰ ξεκινοῦν γιὰ μεγάλα ταξίδια πολὺ πρὶν ξεσπάσουν οἱ χειμωνιάτικες θύελλες.

Γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, ποὺ τὸν πιάνει τὸ αἴσθημα τῆς φυγῆς ἔτσι στὰ καλὰ καθούμενα, νομίζει κανένας πὼς προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀλλάξει γιὰ λίγο τὸ περιβάλλο του, ἀκόμα καὶ τὸ πιὸ ἀγαπημένο του περιβάλλο, ὅπως μετακινούμαστε ἀπὸ ἕνα κλειστὸ δωμάτιο, ὅπου ὁ ἀέρας μᾶς φαίνεται πολὺ μεταχειρισμένος.

Ἀκόμα συμβαίνει καὶ τοῦτο. Νὰ θέλουμε νὰ δραπετεύσουμε ἀπὸ τὸν τόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἴμαστε αἰσθηματικὰ συνδεμένοι, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ δοκιμάσουμε αὐτὴ τὴ γλυκειὰ θλίψη τῆς νοσταλγίας, ποὺ μᾶς δίνει κατόπι τὴν εὐφρόσυνη χαρὰ τοῦ γυρισμοῦ.

Ἔτσι, χωρὶς καλὰ-καλὰ νὰ προφτάσεις νὰ τὸ καταλάβεις πῶς ἔγινε, βρίσκεσαι ἕνα πρωὶ μακρυὰ ἀπὸ τὴν πολιτεία. Δὲν εἶναι πιὰ τώρα κοντά σου τὸ εὐγενικὸ τοπίο τοῦ Ζαππείου, οὔτε ἡ θριαμβευτικὴ προτομὴ τῆς Ἀκροπόλεως

σκεδιασμένη πάνω στὸ πιὸ τρυφερὸ γαλάζιο τοῦ οὐρανοῦ, οὔτε ὁ Λυκαβηττὸς μὲ τὴν πράσινη πελερίνα του. Βρίσκεσαι μέσα σ' ἕνα καράβι ποὺ διασχίζει τὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴ μιὰν ἄκρη ὣς τὴν ἄλλη, καὶ πάνουθέ σου εἶναι ὁ οὐρανός, δίχως νὰ τὸν κόβουν σὲ φέτες οἱ ἀκαλαίσθητες πολυκατοικίες, καὶ γύρω σου εἶναι ἡ θάλασσα, ὁλοζώντανη, ἀεικίνητη, ἀκούραστη καὶ ἀξεκούραστη, ποὺ τραγουδᾶ καὶ χορεύει, καὶ τινάζει τοὺς μεγάλους πλισσέδες τῆς γαλάζιας φούστας της. Ἡ θάλασσα ἡ μεγάλη καὶ εὐρύχωρος. Ἐκεῖ πλοῖα διαπορεύονται, ζῶα μικρὰ μετὰ μεγάλων. Καὶ ἀνάμεσά τους τὰ πιὸ χαριτωμένα εἶναι τοῦτα τὰ δελφίνια, ποὺ σὲ συνοδεύουν σὰν νὰ εἶσουνα ὁ Ἀρίων. Ὅσο φέγγει ἡ μέρα, τὰ κύματα κινοῦνται χορτάτα ἀπὸ τὸν ἥλιο. Τὰ νερὰ ποὺ σὲ κυκλώνουν εἶναι λουλακιά. Λὲς πὼς θὰ κάνεις ἔτσι δά, νὰ πιάσεις μιὰ φούχτα ἀπὸ τοῦτο τὸ πελαγίσιο νερὸ ποὺ στραφταλίζει στὸ φῶς, καὶ θὰ δεῖς νὰ βάψουν τὰ δάχτυλά σου γαλάζια.

Τὸ καράβι ποὺ διασχίζει τὸ Αἰγαῖο, ἀρμενίζει ἀδιάκοπα ἀνάμεσα στὰ νησιά. Ἔρχουνται κοντά σου μιὰ ἁπλωτὴ τόπο, κατόπι ἀποτραβιοῦνται καὶ φεύγουν πίσω γιὰ νὰ τρέξουν ἀπὸ τὴν πλώρη νὰ σὲ προϋπαντήσουν ἄλλα νησιά. Οἱ στεριὲς εἶναι στεγνές, κατάγυμνες καὶ σπανές, χρυσωμένες ἀπὸ τὸ φθινόπωρο, ἢ γλαυκὲς ἀπὸ τὴν ἐλιὰ ἢ τρυφερὰ πράσινες ἀπὸ τὸ πεῦκο.

Ὁ μεγάλος ἥλιος λυώνει τὸ χρῶμα τ' οὐρανοῦ ὣς τὸ πιὸ ἀχνὸ γαλάνισμα. Ὅλα ἀστράφτουν καὶ πεντοβολοῦν ἀπὸ φρεσκάδα. Μιὰ νιότη ἀναπηδᾶ ἀπὸ τὰ νερά, ἀπὸ τοὺς λαμπεροὺς βράχους, ἀπὸ τοὺς δασωμένους λόφους, σὰν νἆναι ἡ πρώτη μέρα τῆς Δημιουργίας, καὶ μόλις τούτη τὴ στιγμὴ βγῆκαν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ.

Ἡ πλώρη σκίζει δυὸ στὴ μέση τὰ νερὰ ποὺ ἀσπρίζουν καὶ τρέχουν. Καὶ ὁ ἕλικας σπαράζει τὰ ἔγκατα τοῦ πελάγου. Κάθεσαι ἀνάμεσα οὐρανὸ καὶ γῆ καὶ ἀκοῦς σὰν μαγεμένος τὸ μονότονο χτυποκάρδι τῆς ρωμαλέας μηχανῆς, καὶ θαρρεῖς πιὰ πὼς τούτη ἡ σιδερένια καρδιὰ εἶναι ὁ παλμὸς ὁλάκερης τῆς ὡραίας πλάσης, καὶ σὲ πιάνει λαχτάρα μὴν τύχει, ὃ μὴ γένοιτο, καὶ σταματήσει τοῦτος ὁ ρυθμὸς ποὺ δίνει τὸ τέμπο στὴν ἁρμονία τοῦ Σύμπαντος. Ὅλα μέσα σου

ἀρχίζουν σιγὰ - σιγὰ νὰ παρασύρονται ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τῆς μηχανῆς Οἱ στοχασμοί σου, τὰ αἰσθήματά σου, ἡ χαρά σου ἢ ἡ συγκίνηση ποὺ σὲ πλημμυρίζει. Ὅλα πιὰ τὰ κυβερνᾶ τοῦτος ὁ ἦχος τῶν τριῶν τετάρτων. Τὰ κυβερνᾶ καὶ τὰ ὁμοιοκαταληχτεῖ.

Ὕστερα γυρίζεις στὸ κατάστρωμα, ἀνεβαίνεις τὶς γέφυρες, ἐπισκέπτεσαι τὸ σαλόνι, τὰ διαμερίσματα τῶν τριῶν θέσεων, καὶ κεῖ βλέπεις πῶς τὸ καράβι εἶναι μιὰ μικρογραφία ὀργανωμένης κοινωνίας, ποὺ ἀρμενίζει πάνω στὰ κύματα. Εἶναι ἀποσπασμένη ἀπὸ τὴ μεγάλη πολιτεία μὲ τοὺς ἀμέτρητους ἀνθρώπους, δίχως ὡστόσο νὰ χάσει κανένα ἀπὸ τὰ γνωρίσματά της: πρώτη, δεύτερη, τρίτη θέση. Στὴ στεριά, λέγουνται «τάξεις». Ὁ λαουτζίκος, ἡ μεσαρία καὶ ἡ ἀριστοκρατία. Στὴν πρύμη εἶναι τὸ κατάστρωμα τῆς πρώτης θέσης. Στὴ σκαλίτσα μία πινακίδα: «Ἀπαγορεύεται διὰ τοὺς ἐπιβάτας τῆς τρίτης θέσεως.» Ἅμα δηλαδὴ τὰ καταφέρεις ν' ἀνεβεῖς ὥς τὴ δεύτερη, ἔ, κάτι γίνεται πιὰ καὶ γιὰ τὶς ξαπλωτῆρες τῆς πρώτης. Ὅπως στὴ ζωή, ἔτσι καὶ στὸ ταξίδι, σπάνια θ' ἀνακαλύψεις ἐνδιαφέροντες τύπους στὴν πρώτη θέση. Συνήθως ἐκεῖ ἀντικρύζεις κυρίους μὲ καλοσκεδιασμένο τὸ τόξο τῆς κοιλιᾶς ποὺ καπνίζουν ἀνάσκελοι, μιλοῦν ἀναμεταξύ τους γιὰ ὑποθέσεις χρηματικὲς καὶ στὰ διαλείμματα σκαλίζουν τὰ δόντια μὲ ὀδοντογλυφίδες ποὺ ἀνέβασαν ἀπὸ τὴν τραπεζαρία.

Ἐκεῖ πάνω ὡστόσο ἀνακάλυψα δύο κυρίες ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Αὐτὲς εἶναι νέες, καλοκαμωμένες, ἀρκετὰ καλοβαλμένες. Λείπανε χρόνια στὴν ξενιτιά, παντρεύτηκαν ἐκεῖ καὶ γυρίζουν νὰ δοῦνε τὴν πατρίδα. Εἶναι μελαχροινές, γνήσιες νησιώτικες μορφές, τὰ μαλλιά τους ὡστόσο εἶναι ἐπίχρυσα ἀπὸ τὸ ὀξυζενέ. Ἀπὸ τὸ γέρο ποὺ τὶς συνοδεύει ἀκούγω τ' ὄνομα τῆς μικρῆς των πατρίδας, ἕνα χωριὸ τῆς Μυτιλήνης, καὶ συλλογιοῦμαι μὲ κάποια χαιρεκακία πῶς ἐκεῖ δὲ θὰ ὑπάρχει τρόπος νὰ ἀνανεώσουν τὴν ἐπιχρύσωση τῆς κόμης. Θὰ ἔπρεπε ἐγκαίρως νὰ κάνουν ἕνα νέο ταξίδι στὴν Ἀθήνα, ἢ νὰ φύγουν ἀπὸ τὸ νησὶ πρὶν ἀρχίσει ἡ φοβερὴ διχρωμία τῆς κόμης. Τὸ κάθισμά μου εἶναι ἀρκετὰ κοντά τους. Ἔχω τὸ βιβλίο ἀνοιχτὸ γιὰ νὰ μὴ μ' ἐνοχλοῦν οἱ

φλύαροι. Ἔτσι μπορῶ καὶ ἀπολαμβάνω τὴ μικρὴ ἱλαροτραγωδία ποὺ παίζουν αὐτὰ τὰ τρία πρόσωπα.

Ὁ γέρος εἶναι ὁ πατέρας τους. Ξεσηκώθηκε ἀπὸ τὸ νησὶ καὶ ἦρθε στὸν Πειραιᾶ νὰ τὶς προπάρει καὶ νὰ τὶς συνοδέψει. Συγκινητικὴ καὶ ἀποτυχεμένη ἔμπνευση. Ὁ γέρος ἀκόμα δὲν πῆρε εἴδηση πόσο εἶναι ἀποτυχεμένη. Ἔχει πολλὰ χρόνια νὰ τὶς δεῖ, ἀπὸ μικρὰ τὶς πῆρε μαζί της μιὰ πλούσια θεία τους, τὶς μεγάλωσε καὶ τὶς πάντρεψε στὸ Κάϊρο. Τώρα ὁ γέρος τὶς ξαναβλέπει μεγάλες κοπέλες, καὶ δὲ χορταίνει νὰ τὶς βλέπει. Τὶς κοιτάζει μέσα στὰ μάτια, νὰ μαντέψει τὸ τί τραβᾶ ἡ καρδιά τους. Χίλια κομμάτια νὰ γίνει, νὰ τρέξει νὰ τὶς ὑπηρετήσει.

Ξεδιπλώνει τὶς ξαπλωτῆρες τους, ρωτᾶ μήπως θέλουν λίγο πιὸ χαμηλά, λίγο πιὸ ψηλά, τυλίγει μὲ ὡραῖες κουβέρτες τὰ μεταξωτὰ πόδια τους. Γίνεται ἐνοχλητικὸς μὲ τὰ μικρὰ προσκέφαλα ποὺ ἐπιμένει νὰ τοποθετήσει κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλι τους, νὰ ραχατέψουν καλύτερα. Κι ὅλο τὶς ρωτάει ἀκόμα τί θέλουν. Κανένα καφὲ μήπως, καμιὰ λεμονάδα, νὰ τρέξει κάτω νὰ τὴν παραγγείλει στὸν καμαρότο. Ἢ μήπως κεῖνο τὸ ἀμερικάνικο περιοδικὸ μὲ τὶς μόδες;

Αὐτὲς τοῦ ἀπαντοῦν ὅλο καὶ πιὸ νευριασμένα, κοιτοῦν μὲ ἀνησυχία μήπως ὁ κύριος ποὺ διαβάζει τὸ βιβλίο του ἐκεῖ πλάϊ τὸν ἀκούει. Εὐτυχῶς ὁ κύριος εἶναι βυθισμένος στὴν ἀνάγνωσή του. Φαίνεται νἆναι κανένας σχολαστικὸς καθηγητής, ἢ κάτι τέτοιο.

Καμιὰ φορὰ ἀφήνουν τὸ γέρο χωρὶς ἀπάντηση καὶ μιλοῦν ἀναμεταξύ τους ἐγγλέζικα ἢ ἀράπικα. Ὁ γέρος τὶς βλέπει τότε, παύει νὰ μιλᾶ καὶ χαμογελᾶ στεναχωρεμένα. Πότε γυρίζει ἀλλοῦ τὰ μάτια του, σαστισμένος, καὶ πότε πολεμᾶ νὰ τοὺς ἀρχίσει ἕνα θέμα ποὺ θὰ τὶς ἐνδιαφέρει, ποὺ θὰ τὶς φέρει πιὸ κοντά του, πιὸ κοντὰ στὴν καρδιά του. Εἶναι ὁ γονιός, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ νησὶ ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ξανακαταχτήσει τὰ χαμένα παιδιά του.

— Ξαίρετε δά, κεῖνος ὁ μόλος μας, ποὺ τὸν πηδούσατε σὰν κατσίκια ἀπὸ πέτρα σὲ πέτρα γιὰ νὰ βγάλετε πεταλίδες, οὗ, τώρα ἔγινε ἀγνώριστος. Προκυμαία ποὺ λές, ὅλο χυτὸ τσιμέντο. Ὁ κόσμος κάνει περίπατο κεῖ πάν'.

—"Α, ναί; λέει συγκαταβατικὰ ἡ μία, καὶ συνεχίζει τὴν ἐγγλέζικη κουβέντα της.

— Βέβαια! λέει ὁ γέρος, ἐνθουσιασμένος ξαφνικά. Καὶ ἔχουμε τώρα καὶ μιὰ μπυραρία. Ὁ Παντελῆς ὁ Μπαρούμας... Ἀμ' ποῦ νὰ τὸν θυμᾶστε πιὰ τώρα ἐσεῖς τὸν Παντελῆ τὸν Μπαρούμα! Κάθε βράδυ παίζει ραδιόφωνο... Τί Λόντρες, τί Ἀθήνα, τί Παρίσια, τί Ἀμέρικα...

Οἱ ξενιτεμένες σηκώνουν τὰ φρύδια.

— Γιὰ φαντάσου! λένε ἡ μιὰ στὴν ἄλλη, καὶ χαμογελᾶνε μὲ τὰ μάτια. Ἀκόμα καὶ ραδιόφωνο!

Ὁ γέρος βλέπει αὐτὸ τὸ χαμόγελο καὶ καταλαβαίνει πὼς πάλι δὲν ἔκανε τίποτα. Πάει λοιπὸν νὰ τοὺς πεῖ γιὰ τὴν ἀδελφή του, τὴ θεία τους, «τὴ θειὰ τοὺ Μαριὸ» ὅπως τὴ λέγανε τότες ποὺ εἶταν μικροῦλες, καὶ κείνη τὶς λάτρευε καὶ τὶς κανάκευε. Καὶ μιὰ μέρα τὶς ἔβαλε μέσα σὲ δυὸ μεγάλα καλάθια ἀπὸ λυγαριά, καὶ τὶς πῆρε ἔτσι κρεμαστὰ στὰ μπράτσα της, τὴ μιὰ ἀπὸ δῶ, τὴν ἄλλη ἀπὸ κεῖ, καὶ τὶς πῆγε σηκωτὰ ὡς τ' ἀμπέλι, νὰ δοῦνε τὸν τρύγο. «Ἡ θειὰ τοὺ Μαριὸ» εἶταν χεροδύναμη γυναίκα. Τί θαρρεῖς. Καὶ τώρα ἀκόμα, μὲ ὅλα τὰ γεράματά της, τὸ λέει ἡ περδικούλα της. Μόνο ποὺ δὲ θὰ μπορέσει πιὰ νὰ τὶς καλαθιάσει ὅπως τότες... χὲ - χέ, ποῦ νὰ χωρέσουν!

Οἱ δυὸ κοπέλες τὸν ἄφησαν νὰ μιλᾶ γιὰ «τὴ θειὰ τοὺ Μαριὸ» καὶ εἶχανε πιάσει ἀνάμεσά τους ἄλλη κουβέντα, ἄσχετη.

Τότες ὁ γέρος σταμάτησε στὴ μέση τὴ φράση, ἔσκυψε καὶ ἔσιαξε τὴ μαλακιὰ κουβέρτα κάτω ἀπὸ τὶς γάμπες τῆς μιᾶς, κατόπι ἀπόμεινε νὰ βλέπει τὸν καπνό, ποὺ ἔβγαινε σγουρὸς - σγουρὸς ἀπὸ τὰ δυὸ φουγάρα τοῦ καραβιοῦ. Ἔβλεπε τὸν καπνὸ καὶ χάϊδευε τὰ μουστάκια του.

Εἶταν ἕνας κοντούλης γέρος. Εἶχε γαλανὰ μάτια, καὶ δυὸ μεγάλα, κίτρινα μουστάκια ποὺ κρέμονταν ὡς τὸ σαγόνι του. Τὸ ἴδιο κίτρινα εἶταν καὶ τὰ ροῦχα του, φτηνὰ καὶ ὁλοκαίνουργια.

Εἶταν φανερὸ πὼς τὰ ἀγόρασε στὸν Πειραιᾶ, χτὲς ἢ προχτὲς μόλις, ἀπὸ τὰ ἑτοιματζίδικα, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ συνοδέψει τὶς κόρες του ἔτσι καλοντυμένος ὡς τὸ νησί. Καὶ λοιπὸν καθότανε τώρα καὶ ἔβλεπε πολλὴν ὥρα τὸν καπνὸ

τοῦ βαποριοῦ, δίχως νὰ μιλᾶ. Τραβοῦσε τὰ μουστάκια του λαφριά, κουνοῦσε πρὸς τὰ μπρὸς τὸ σαγόνι κάπου - κάπου, καὶ κοίταζε σὰν νὰ πάσχιζε νὰ ἀνακαλύψει τὸ μυστικὸ αὐτουνοῦ τοῦ καπνοῦ, ποὺ ὁρμοῦσε πηχτός, σγουρὸς - σγουρός, ἀπὸ τὶς καμινάδες, καὶ ὕστερα τὸν ἔπαιρνε ὁ ἀγέρας καὶ τὸν κουρέλιαζε. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἔψαχνε κεῖ ψηλά, ἀνάμεσα θάλασσα καὶ οὐρανό, νὰ διαβάσει τὸ μυστήριο ποὺ τὸν χώρισε ἀπὸ τὶς κόρες του. Τίποτα, κανένα γαλάζιο μονοπάτι, ποὺ θὰ τόνε βγάλει πάλι σὲ κείνη τὴν παλιά, τὴν παιδιάτικη καρδούλα τους, τὴν ἀπονήρευτη, τὴν πρόσχαρη. Ὅπως τότες, πρὶν φύγουν στὸ Μισίρι, τότες ποὺ «ἡ θειὰ τοὺ Μαριὸ» τὶς σήκωνε μέσα στὰ λυγαρένια καλάθια τοῦ τρύγου, καὶ τὶς πήγαινε νὰ ἰδοῦν τὶς μεγάλες κοπέλες νὰ πατοῦν τὸ σταφύλι μέσα στὸ πατητήρι, καὶ τὰ γυμνὰ παστρικά τους πόδια νὰ γίνουνται κόκκινα, σὰν τῆς πέρδικας.

Πολεμοῦσε, πολεμοῦσε, καὶ δὲν τὸ κατάφερνε νὰ καταλάβει τίποτα ὁ γέρος.

Ὅπως ὅλοι μας, ὁ γέρος ἔψαχνε νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια του πολὺ ψηλά, πολὺ μακρυά, ἐνῶ τὴν ἐκρατοῦσε καὶ τὴν χάϊδευε καὶ τὴν παίδευε μέσα στὰ δάχτυλά του. Εἶταν δὰ κεῖνα τὰ μεγάλα, τὰ κίτρινα μουστάκια του, ποὺ κρεμόντανε σὰν τὰ γένεια τοῦ καλαμποκιοῦ ἀπὸ τὸ σαγόνι καὶ ὁλοένα τὰ τραβοῦσε πρὸς τὰ κάτω.

Βέβαια, δὲν εἶταν παρακάτω καὶ ἡ φορεσιά του, κείνη ἡ καινούργια φορεσιά του, ποὺ εἶχε τὸ χρῶμα τῆς φάβας, καὶ ἡ γραβάτα τῶν 15 χιλιάδων («Τριάντα οἱ δύο, κόσμε, καὶ ὁλομέταξες!»), μὲ τὰ πράσινα τετράγωνα, καὶ ἀκόμα «ἡ θειὰ τοὺ Μαριὸ» μὲ τὰ ἀθλητικὰ μπράτσα, καὶ ἡ μπυραρία τοῦ Παντελῆ τοῦ Μπαρούμα, ποὺ ἤξαιρε καὶ ἔπαιζε τὸ ραδιόφωνό του, καὶ ἄκουγες Ἀμέρικα καὶ Ἀγγλιτέρα. Ὅμως κυρίως εἶταν, νομίζω, κεῖνα τὰ ἀχυρένια μουστάκια του, ποὺ βαστοῦσαν ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχή, ποὺ οἱ ἄντρες λέγανε: «Τὰ βλέπεις ἐτοῦτα; Νὰ τὰ ξουρίσω γώ, ἂν δὲ σὲ κάνω νὰ πάρεις τὸ λόγο σου πίσω!» — καὶ αὐτὸ σήμαινε ὅρκο φριχτό. Μὲ τέτοια λοιπὸν περίεργα ἐξαρτήματα κρεμασμένα ἀπὸ τὸ σαγόνι, σηκώθηκε καὶ ἦρθε ὣς τὸν Πειραιᾶ ὁ γέρος, καὶ τώρα μέσα στὸ βαπόρι, στὴν πρώτη θέση, μπροστὰ σὲ τόσον καλὸ κόσμο, ἐννοοῦσε νὰ παρασταίνει τὸν πατέρα σὲ δυὸ κο-

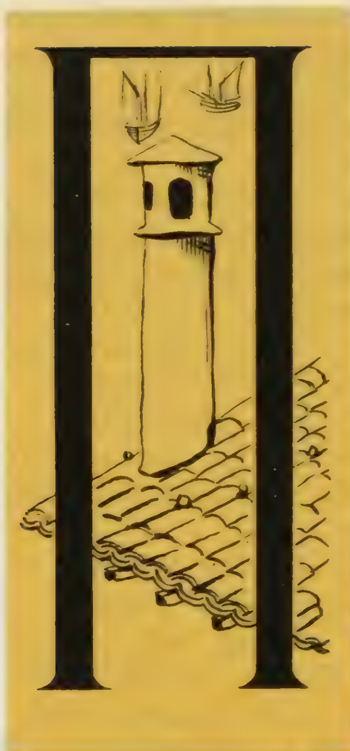
πέλες πού μιλοῦσαν ἐγγλέζικα, ἔπιναν κόκα - κόλα καὶ κάπνιζαν σὰν Ἀραπάδες.

Σηκώθηκαν καὶ οἱ δυό, παραμέρισαν μὲ τὰ πόδια τὶς κουβέρτες, καὶ κίνησαν νὰ κατέβουν στὸ σαλόνι. Καὶ στὰ μακιγιαρισμένα προσωπάκια τους εἶταν ὁ θλιβερὸς μορφασμὸς τοῦ ἐκνευρισμοῦ.

Ὁ γέρος ξεκόλλησε τὴ ματιὰ ἀπὸ τὸ ἄπειρο, ἄφησε ἥσυχα τὰ μουστάκια του καὶ ἔκανε μιὰ κίνηση νὰ τὶς συνοδέψει. Ὅμως τὶς εἶδε πὼς προχώρεσαν βιαστικές, κατάλαβε, καὶ πάλι ξανακάθησε στὴ θέση του. Ἀναστέναξε καὶ ἔπιασε τὰ μακρυὰ μουστάκια του. Καὶ μοῦ φάνηκε πὼς κρεμάστηκε ἀπὸ τὰ μουστάκια του.

Καὶ τὸ βαπόρι ὁλοένα ταξίδευε, καὶ ἔφευγαν πίσω τὰ μικρὰ νησιά, καὶ ὅλο ἔτρεχαν νὰ μᾶς προφτάσουν ἄλλα ἀπὸ τὴν πλώρη, καὶ ὅλο κοντεύαμε τὸ νησί, τὸ λυρικὸ νησὶ τῆς Σαπφῶς.

Ν Ο Σ Τ Ι Μ Ο Ν   Η Μ Α Ρ

ΕΡΝΟΥΝ τὰ χρόνια, κουράζουν τὴν καρδιὰ οἱ γοητευτικὲς περιπλανήσεις καὶ οἱ πολύχρωμες νίκες. Καὶ μιὰ μέρα ἔρχεται, καὶ ὁ ἄνθρωπος νοσταλγεῖ τὴν Ἰθάκη του. Νὰ ξαναΐδεῖ τὸν καπνὸ ν' ἀναθρώσκει ἀπὸ τὸ παλαιϊκὸ σπίτι, νὰ λιβανίζεται ἀπὸ τὸ γνώριμο παραγώνι, ποὺ μέσα στὴ ζεστὴ χόβολή του χώνεψαν τόσες παιδιάτικες θύμησες καὶ τόσα παραμύθια. Νὰ κοιμηθεῖ ἀκόμα μιὰ φορὰ κάτω ἀπὸ τὰ κόκκινα κεραμίδια, τὰ ντόπια, τὰ πλασμένα ἀπὸ τὸν ἴδιον πηλὸ ποὺ ζυμώθηκε ἡ σάρκα του καὶ τὸ κορμὶ τῶν γονιῶν καὶ τῶν προγόνων ποὺ ἀναπαύουνται κάτω ἀπὸ τὰ δασὰ πρινάρια τοῦ ἀγροτικοῦ νεκροταφείου, ἀντίκρυ στὴ θάλασσα. Ξαναβρίσκει πάνω στοὺς παραστάτες τῆς μεγάλης πόρτας, πάνω στὰ δοκάρια τοῦ κελλαριοῦ, στὰ ξύλα τῶν παλιῶν καναπέδων, χαραγμένα μὲ τὸν παιδιάτικο σουγιὰ χίλια συνθήματα, ἡμερομηνίες καὶ λογῆς ἀναμνηστικά. Χρονολογίες, γράμματα ἀρχικὰ ποὺ δὲν ξαίρεις πιὰ τὸ νόημά τους, τσέτουλες ποὺ σημάδεψαν μιὰ φορὰ κ' ἕναν καιρὸ τὸ ἀνάστημα ἑνὸς παιδιοῦ μὲ πολλὰ ὄνειρα καὶ πολλὰ μαλλιὰ στὸ σγουρὸ κεφάλι. Τὰ ὄνειρα δὲ λιγόστεψαν ἀπὸ τότες. Ὅμως τὰ μαλλιά... Αὐτὰ ἀπόμειναν ἀνάμεσα στὰ δάχτυλα τοῦ πανδαμάτορος χρόνου, ποὺ ἐπασπάλισε τὴν ἀσημόσκονή του πάνω στὸ ξανθὸ χρυσάφι τῶν ἀραιῶν βοστρύχων ποὺ μᾶς ἄφησε. Ἡ μέρα τοῦ γυρισμοῦ εἶναι γεμάτη

ἀπὸ μιὰ μελαγχολικὴ συγκίνηση, ἀπὸ τὴν ὁποία ὡστόσο δὲ λείπει ἡ χαρά. Εἶναι ἡ ποθητὴ συνάντηση μὲ τὸ ἀγαπημένο τοπίο.

Τὸ καΐκι ἄραξε στὸ παλιὸ λιμανάκι τοῦ χωριοῦ. Τόσο μικρὸ καὶ τόσο γραφικό, ποὺ μποροῦσε νἆναι ἕνα σκηνικὸ γιὰ ἕνα θαλασσινὸ εἰδύλλιο. Οἱ βάρκες, τὰ τρεχαντήρια, τὰ χαριτωμένα περάματα, οἱ πένες μὲ τὸ ἴσιο κατάρτι καὶ τὰ διπλὰ τριγωνικὰ πανιὰ καὶ μαζὶ ὅλες οἱ ψαροποῦλες κουνᾶνε χαιρετιστικὰ τὴν πλώρη, δεμένες ἀράδα στὸ μόλο. Πρὶν ἀμολάρει ἀκόμα τὸ πανί, ἕνα πλῆθος χαρούμενα ξυπόλυτα ψαραδόπουλα ἁρπᾶνε στὸν ἀέρα τὸν κάβο ποὺ πετάει ὁ καπετάνιος, γιὰ νὰ θελιάσουνε στὴν πετρένια δέστρα. Οἱ ψαράδες μὲ τὰ χαλκωματένια πρόσωπα καλωσορίζουν ὁλόκαρδα, ἁπλώνουν τὰ μεγάλα χέρια ποὺ εἶναι ἀργασμένα ἀπὸ τὴν ἅρμη καὶ τὸν ἥλιο. Τὰ ροῦχα τους εἶναι χοντρά, τὰ κορμιά τους μυρίζουν ρετσίνι, καμμένη πίσσα καὶ πευκόφλουδο κοπανισμένο στὴν πέτρα. Τὸ παλιὸ ἀραξοβόλι τῶν παιδιάτικων χρόνων ἀνοίγει γύρω σου τὴν ἀγκαλιά του στολισμένη μὲ χλωρά, πράσινα φύκια. Τὰ καβούρια βγαίνουν πάλι ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς χορταριασμένες πέτρες τοῦ γιαλοῦ καὶ κοιτάζουν. Τὰ κεφαλόπουλα κοπάδια - κοπάδια, τριγυρίζουν στὰ παστρικὰ νερά, βοσκᾶνε στὰ χλωρὰ λαχανικὰ τοῦ βυθοῦ ἢ μαλώνουν ὅλα μαζὶ γύρω σ' ἕνα ξεροκόμματο ποὺ καραβίζει πεταμένο στὴν ἐπιφάνεια. Λοξεύουν ὅλα μαζὶ καὶ κάνουν τὶς ἀσημένες κοιλιές τους ν' ἀστράφτουν στὸν ἥλιο, ἀργυρὲς λεπίδες.

Οἱ λόφοι ὑψώνουν κατάγιαλα τ' ἀνθισμένα τόξα τους, γιρλάντες. Τὰ πλατάνια καὶ οἱ ἐλιὲς σκύβουν πάνω ἀπὸ τὸ κύμα, ἀγκαλιασμένες μὲ σκοίνους καὶ δάφνες. Τὰ σταφύλια κρέμουνται ἀγνάντια στὰ κύματα. Ὅλα καλωσορίζουν τὸ νοσταλγὸ προσκυνητὴ καὶ οἱ κουφόβραχοι ποὖναι θεμελιωμένοι στὴν ἀκρογιαλιὰ τὸ κάνουν μὲ γάργαρα γέλια καὶ σοῦ τινάζουν καταπρόσωπο μπουκιὲς δροσερὸ νερὸ μέσ' ἀπὸ τὶς φαφούτικες γοῦβες τους. Τὰ φύκια ἀνεμίζουν ἑορταστικὰ τὶς καστανὲς σερπαντίνες τους, τὶς μεταξωτές. Καὶ ἀπὸ τὶς γαλάζιες πέτρες τῆς ρηχοπατιᾶς ἡ θάλασσα τῶν παιδικῶν χρόνων στέλνει τὰ χαιρετίσματά της, ἀνεμίζοντας τ' ἀνοιχτοπράσινα μαντηλάκια τοῦ βυθοῦ.

Ἐδῶ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τοῦ μόλου ποὺ ἀγαντάρει τὸ βοριά, εἶν' ἕνας θεόρατος βράχος μέσα στὴ θάλασσα. «Τῆς Παναγιᾶς τὰ ράχτα» τόνε κράζουν. Εἶναι κοκκινωπός. Κρατᾶ ψηλά, μέσα στὶς βαθειὲς σκισμές του τρεῖς ρίζες ἀγριοσυκιά, ὅπως ἕνας λεβέντης βάζει στ' ἀφτὶ ἕνα κλωνάρι βασιλικό. Στὴν κορφὴ τοῦ βράχου εἶναι τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγιᾶς. Τούτη εἶναι ἡ Παναγιὰ τῶν ψαράδων. Μιὰ θεὰ ψαροπούλα. Μιὰ φτωχούλα χωρικὴ θεά.

Ἀπ' ἔξω οἱ τοῖχοι της εἶναι ντυμένοι μὲ τὰ δίχτυα ποὺ στεγνώνουν ἁπλωμένα. Μέσα στὶς βαθειὲς γοῦβες τοῦ βράχου οἱ ψαράδες κοπανίζουν μὲ χοντροὺς κόπανους ἀπὸ πουρναρόξυλο τὸ κόκκινο πευκόφλουδο, νὰ βάψουν τὰ μεταξωτὰ δίχτυα τους, νὰ σφίξουν. Ὅλο τὸ καλοκαίρι, μικρά, γαλάζια κύματα χορεύουν χεροπιαστὰ γύρω ἀπὸ «Τὰ ράχτα τῆς Παναγιᾶς». Τὸ χειμώνα ἡ θάλασσα μελανιάζει ἀπὸ τὸ κακό. Γίνεται κρασουλιὰ σὰν ξεμπουκάρει ὁ βοριὰς ἀπὸ τὸν Κάβο-Μπαμπᾶ ξεκαπίστρωτος. Ἀναταράζει τὸ κανάλι ὡς τὸν πάτο, καὶ ἡ φουρτούνα καβαλικεύει τὰ μαβιά της ἀλόγατα μὲ τὶς ἄσπρες χῆτες καὶ τρέχει ξεφρενιασμένη πάνω στὰ μολυβένια νερά. Σφυρίζει τὸ καμουτσί της μὲ τ' ἀμέτρητα λουριά, χλιμιντρᾶνε τ' ἀνεμοπόδαρά της τ' ἄτια.

Οἱ τιτανικοὶ βράχοι τῆς Παναγιᾶς βογγᾶνε πονεμένοι. Οἱ ψαράδες εἶναι τρυπωμένοι μέσα στοὺς χαμηλοὺς καφενέδες μὲ τὰ θαμπὰ τζάμια ποὺ τρίζουν. Κάθουνται γύρω στὶς λαμαρινένιες σόμπες, πίνουν καυτὸ τσάϊ τοῦ βουνοῦ βρασμένο μὲ κανέλα καὶ μοσκοκάρφι, μαζὶ μ' ἕνα ποτηράκι δυνατὸ κονιάκ. Ρουφᾶνε δυνατά, καπνίζουν καὶ μιλᾶνε γιὰ τὴ θάλασσα. Οἱ βάρκες, ὅσες δὲν εἶναι τραβηγμένες στὴ στεριά, στριμώχνουνται δεμένες στὰ σίδερα μὲ διπλὴ πρυμάτσα πρύμη-πλώρη. Ὅταν ἡ ὀργὴ τῶν ἀνέμων δυναμώσει τὴ νύχτα, ἡ καμπανούλα τῆς Παναγιᾶς ἀρχίζει νὰ χτυπᾶ μέσα στὸ σκοτάδι ἀπὸ μοναχή της. Τότες οἱ γυναῖκες τῶν ψαράδων, ποὺ ποτὲς δὲν ἀνέβηκαν ν' ἀνάψουν καντήλι, σηκώνουνται ἀπὸ τὸ στρῶμα καὶ σταυροκοπιοῦνται τρομαγμένες. Εἶναι γιὰ τοὺς ἄγνωστους θαλασσινοὺς ποὺ μπορεῖ νὰ βρῆκε τοῦτο τὸ κακὸ μεσοπέλαγα. Νὰ ρίξει ἡ Παναγιὰ τῶν ψαράδων τὴν ἱλαρὴ ματιά της μέσα στὴ σκοτεινὴ θάλασσα, νὰ

μερώσουν τὰ νερά, νὰ σωθοῦν οἱ ψυχὲς τῶν χριστιανῶν ποὺ θαλασσομαχοῦν τούτη τὴν ὥρα.

Μὰ τώρα εἶν' ἀκόμα τὸ καλοκαίρι τὸ Λεσβιακό. Τὸ νησιώτικο, τὸ αἰγαιοπελαγίτικο καλοκαίρι, ποὺ ὅλα εἶναι γαλάζια, χορευτικὰ καὶ πρόσχαρα.

Ἀνεβαίνεις λοιπὸν στὰ «ράχτα» ἀπὸ τὴν πετρένια λαξευτὴ σκάλα, ἀνεβαίνεις στὴν Παναγιὰ τὴν Ψαραδούλα καὶ τῆς ἀνάβεις ἕνα λιανό, κίτρινο κεράκι. Σὲ κοιτάζει καλόκαρδα μὲ κεῖνα τὰ μεγάλα της μάτια, ποὺ κλείνουν ὅλη τὴ γλυκειὰ μελαγχολία τοῦ Βυζαντίου καὶ σὲ καλωσορίζει.

— Καλωσόρισες, κακὸ παιδί, ποὺ γέρασες γιὰ νὰ μοῦ ξανάρθεις!

Ἕνας γραμματιζούμενος τῆς κακῆς ὥρας σὲ παρακολουθεῖ καὶ χαμογελᾶ.

— Πιστεύεις στὴν Παναγιά; ρωτᾶ ἀνόητα.

Καὶ σὺ ἀπαντᾶς πολὺ σοβαρά:

— Σὰν εἶμουν παιδὶ τὴν πίστευα. Τώρα νοιώθω κάτι περισσότερο. Τὴν ἀγαπῶ!

Κάνεις τὸ σταυρό σου καὶ τὴν ἀνεσπάζεσαι στὸ μελαχροινὸ μέτωπο. Νοιώθεις τὴν καρδιὰ βουρκωμένη. Ἕνα λευκὸ περιστέρι φτερουγίζει μέσα στὴν ψυχή σου. Βγαίνεις ἔξω στὸ ξάγναντο, πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐκεῖ βλέπεις πὼς δὲν εἶταν περιστέρι, μόνο εἶταν ἕνας γλάρος ποὺ καλλιγράφει ἄσπρες, λυγερὲς καμπύλες πάνω ἀπὸ τὸ γαλάζιο νερό. Εἰρήνη.

Μακαρία τὴν εἶπαν κάποτες οἱ Ἕλληνες τὴ Λέσβο.

Κάποτες ἀγναντεύαμε τὴν ὀμορφιὰ αὐτοῦ τοῦ τοπίου ἀντάμα μὲ τὸν Πρωτοπάτση, τὸν θαυμάσιο ἐκεῖνον καὶ τόσο πρόωρα χαμένον καλλιτέχνη. Πέρασε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ μᾶς ἄφησε αὐτὰ τὰ ἄφθαστα σὲ ἔκφραση καὶ ψυχολογικὴ ἀλήθεια σκίτσα ὅλων τῶν πνευματικῶν προσωπικοτήτων τῆς πρωτεύουσας, ποὺ ὥς τὰ σήμερα ἐξακολουθοῦν νὰ δημοσιεύονται καὶ νὰ ξαναδημοσιεύονται στὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικά.

Τοὔλεγα λοιπόν:

— Ὀνειρεύουμαι ἕνα πλούσιο λεύκωμα τοῦ νησιοῦ, ποὺ θὰ ζωγράφιζες ἐσὺ τὶς εἰκόνες του, κ' ἐγὼ θὰ περίγραφα τὰ ἱστορισμένα τοπία. Νὰ τὸ στέλναμε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα,

σ' ὅλο τὸν κόσμο, νὰ πάρουν μιὰ ἰδέα γιὰ τοῦτο τὸ ἄγνωστο θαῦμα τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

Ὁ Πρωτοπάτσης στὴν ἀρχὴ σὰν νὰ τοῦ καλάρεσε ἡ ἰδέα. Μὲ κοίταξε στοχαστικὰ μ' ἐκεῖνες τὶς πελώριες μάτες του. Κατόπι γέλασε καὶ μοὖπε :

— Αὐτὸ ποτὲς δὲν πρέπει νὰ τὸ κάνουμε. Μόλις μάθουμε τὸ νησὶ στοὺς ξένους, θὰ τὸ χάσουμε ἐμεῖς μέσ' ἀπὸ τὰ χέρια μας. Θὰ καταντήσει στὸ τέλος ἕνα τουριστικὸ κέντρο γιὰ τοὺς παραλῆδες, μὲ ντάνσιγκ καὶ τζὰζ στὶς ἀμμουδιές του, ἀκόμα καὶ μὲ «δωμάτια δι' οἰκογενείας» μέσα στὶς φυλλωσιές του. Καὶ ὅταν θὰ κινᾶμε γιὰ κολύμπι, ἐκεῖ ποὺ κόβουμε σήμερα κρίνα τῆς ἀμμουδιᾶς, θὰ βρίσκουμε ἀδειανὰ κουτιὰ ἀπὸ κονσέρβες καὶ ἀκόμα χειρότερα δείγματα τουριστικῶν ἐρώτων. Καὶ τότες ἐμεῖς ποῦ θὰ καταφύγουμε ; Ἂς φυλάξουμε λοιπὸν μυστικὴ τὴ γωνιά μας.

Τὸ ὀνόμασα τότες αὐτὸ στὸν ἀξέχαστον Λέσβιο καλλιτέχνη «πολιτικὴ τῶν φρόνιμων συζύγων, ποὺ ἔχουν ὡραία γυναίκα».

Ὡστόσο τώρα τελευταῖα ἄρχισαν νὰ παίρνουν εἴδηση ἀπὸ τούτη τὴν ὀμορφιὰ κάμποσοι μερακλῆδες. Καὶ κάθε χρόνο περισσότεροι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ ν' ἀνακαλύψουν μέσα στὴν Ἑλλάδα τὴν ὡραιότερη λίμνη τοῦ κόσμου, ποὺ εἶναι «ὁ Κόρφος τῆς Γέρας», νὰ ψαρέψουν τὴν πιὸ γλυκειὰ σαρδέλα στὸν «Κόρφο τῆς Καλλονῆς», νὰ κυλιστοῦν στὶς θεῖες ἀμμουδιὲς πάνω στὶς ὁποῖες ἕρπουν οἱ κληματίδες καὶ ἀνθίζουν τὰ κρίνα τῆς ἀκρογιαλιᾶς, νὰ περιπλανηθοῦν μέσα στὰ δάση τῆς ἐλιᾶς, τοῦ πεύκου, τῆς καρυδιᾶς καὶ τῆς καστανιᾶς, νὰ χαροῦν τὸ ἄφθονο κυνήγι τῆς πέρδικας, τὰ φτηνὰ θαλασσινὰ καὶ τὰ ἀφράτα φροῦτα.

Ὁ ναύαρχος Λοπρέστης, ποὺ εἶναι Κερκυραῖος, μοὔλεγε μιὰ μέρα στὸ σπίτι τοῦ ἀξέχαστου Παπαναστασίου :

— Μόνο τὸ νησὶ τῆς Λέσβος βρῆκα πιὸ ὄμορφο ἀπὸ τὴ δική μας τὴν Κέρκυρα.

Καὶ ὁ Χατζημιχάλης, ὁ σύζυγος τῆς μεγάλης λαογράφου μας Ἀγγελικῆς, μοῦ ξεμολογήθη κάποτε :

— Ἔμεινα κάμποσο στὸ ἰταλικὸ Κάπρι. Ὅταν εἶδα τὴν ἑλληνικὴ Λέσβο, κατάλαβα πὼς τὸ Κάπρι μπροστά της εἶναι μιὰ κοινοτοπία. Τὸ λέγω ἀνεπιφύλαχτα. . .

Εἶδα κ' ἐγὼ τὴν πεντάμορφη Κέρκυρα. Πῆγα καὶ στὸ γοητευτικὸ Κάπρι. Εἶναι καὶ τὰ δυὸ κομμάτια παραδείσου ποὺ πλέουν στὰ κύματα καὶ ζοῦν τὴ μαγικὴ ζωή τους στὴ φαντασία μου. Ὅσο γιὰ τὴ Λέσβο, αἰσθάνομαι σήμερα πὼς δὲν εἶμαι ἀπὸ τοὺς φρόνιμους συζύγους ποὺ φροντίζουν νὰ μὴ μιλᾶνε γιὰ τὶς μυστικὲς χάρες τῆς ὡραίας γυναίκας των. Ἔτσι παίρνω τὴν ἀπόκοτη ἀπόφαση νὰ μιλήσω γιὰ τὸ νησί μου, ὅσο κι ἂν αὐτή μου ἡ γλυκειὰ ἀστοχασιὰ μοῦ θυμίζει τὸ πάθημα τοῦ Κανδαύλη, ἐκείνου τοῦ βασιλιᾶ τῆς ἀρχαίας Λυδίας, πού, ὅπως μᾶς διηγεῖται ὁ παραμυθὰς Ἡρόδοτος, εἶχε τὴν ἀπρονοησία νὰ κρύψει τὸν φίλο του Γύγη στὸν κοιτώνα του, γιὰ νὰ δεῖ στὰ κρυφά, μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια, γυμνὴ τὴν ἀπερίγραπτη ὀμορφιὰ τῆς γυναίκας του. Ὁ Γύγης τὴν εἶδε νὰ γδύνεται, τὴν ἐρωτεύτηκε, τοῦ τὴν πῆρε, ὅπως πῆρε καὶ τὸ ἀνόητο κεφάλι τοῦ Κανδαύλη μαζὶ μὲ τὴ γυναίκα καὶ τὸ θρόνο του.

Πολλὲς ἀνοησίες διαπράττουν οἱ ἐρωτευμένοι.

Καὶ γὼ εἶμαι ἕνας ἐρωτευμένος.

Περπατῶ στὰ γλυμμένα βότσαλα ποὺ τρίζουν δροσερὰ κάτ' ἀπὸ τὰ πόδια μου. Πάνω στὴν ἁπλωτὴ ἀκρογιαλιὰ γυρεύω κάποια βήματα χαμένα. Ἀπὸ ποῦ πέρασε κεῖνο τὸ παράξενο παιδὶ μὲ τὸ μικρὸ καλάμι τῆς πετονιᾶς στὸν ὦμο, μὲ τὰ μεγάλα - μεγάλα ὄνειρα ποὺ δὲ χωροῦσαν στὸ παιδιάτικο κεφάλι ; Κάπου ἐδῶ θἄπρεπε τὰ γαλάζια βότσαλα νὰ φυλάξουν τ' ἀχνάρια ἀπὸ τὶς ἀνάλαφρες πατημασιές του. Ἐδῶ εἶναι ἀκόμα ἡ ἄγρια τζιτζιφιὰ ποὺ γδυνόταν στὸν ἴσκιο της. Λυγάω ἕνα κλωνί της, χερομαδῶ στὴ φούχτα τοὺς μικροὺς καρπούς της. Εἶναι χρυσωμένοι, καὶ τὸ φλούδι τους εἶναι πασπαλισμένο ἀσημόσχονη. Στὴ γεύση τους εἶναι ποὺ γίνεται τὸ θάμα. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ θύμηση ποὺ κρατάει ὁ οὐρανίσκος ἐδῶ καὶ πενήντα χρόνια. Πενήντα χρόνια εἶναι μισὸς αἰώνας. Μισὸς αἰώνας, πυκνὰ γεμάτος ἀπὸ θυμητικά. Νίκες καὶ περιπέτειες, χαρές, ἀγῶνες καὶ γεγονότα.

Προσπαθῶ νὰ τὰ περπατήσω πρὸς τὰ πίσω αὐτὰ τὰ χρόνια, καθισμένος στὸν ἴσκιο τῆς ἄγριας τζιτζιφιᾶς. Ἕνα ταξίδι πρὸς τὶς πηγὲς τοῦ ποταμοῦ ; Γιατί ὄχι ;

Στὰ πόδια μου ψιθυρίζει τὸ κύμα τὶς λεπτομέρειες ποὺ μοῦ ξεφεύγουν. Ἄχ, ναί, αὐτὸ δὲν ξέχασε τίποτα, τίποτα. Καὶ ἡ φωνὴ τοῦ νεροῦ εἶναι τόσο γνωστή, τόσο γεμάτη ἀπὸ παιδιάτικους ἀντίλαλους...

Σουρουπώνει. Ἡ σελήνη, «ἀ Σελάνα», προβάλλει χρυσοπρόσωπη πίσω ἀπὸ τὶς ἐλιές. Τὸ δάσος σωπαίνει, κρατᾶ τὴν ἀνάσα του.

Ἡ θάλασσα τῆς Λέσβου ἀρχίζει τὸ μυστικὸ παράπονο τῆς Σαπφῶς.

ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΣΑΠΦΩΣ

ΙΝΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ μεγαλόνησος πού ἀντικρύζει ἀπὸ κοντὰ τὶς μικρασιατικὲς ἀκρογιαλιὲς στὸ βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο. Ἡ ἔκτασή της 1698 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα. Οἱ κάτοικοί της 150.000. Λέσβος τὸ ὄνομά της, ἢ Μυτιλήνη, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσάς της. Ὅλοι τὴν ξαίρουμε ἀπὸ τὴν παλιὰ καὶ τὴ νέα ἱστορία τῆς ζωῆς της καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της. Ἑνὸς πολιτισμοῦ καθαρά, ἀπόλυτα καὶ αὐστηρὰ ἑλληνικοῦ. Ὁ Φαλμεράγιερ ἀκόμα, ποὺ ἀγωνίστηκε ν' ἀποδείξει πὼς τὸ σημερινὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ἐλάχιστους δεσμοὺς αἵματος ἔχει μὲ τοὺς ἀρχαίους κατοίκους τῆς Ἑλλάδας, στηρίζοντας τὰ μισελληνικὰ ἐπιχειρήματά του σὲ γνωστὲς ἱστορικὲς διαστροφές, δὲν μπόρεσε νὰ μὴ βεβαιώσει πὼς πάνω σὲ τοῦτο τὸ νησὶ ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἀπὸ τὰ παλαιότατα χρόνια ὣς σήμερα ἀπόμεινε ἀπολύτως ἀνόθευτη καὶ ἀμόλυντη ἀπὸ βαρβαρικὲς διασταυρώσεις αἵματος.

Τὰ ἐνενήντα χωριά της, τὰ βουνά της, οἱ κάμποι, τὰ ἀκρωτήρια, ὅλα διατηροῦν ἀμετάβλητα μέσα στοὺς αἰῶνες τὰ ἑλληνικά τους ὀνόματα, ποὺ εἶναι συνδεμένα μὲ τὶς παραδόσεις τῆς ἀρχαίας πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Ἔθνους. Ἡ Μυτιλήνη, ἡ Μήθυμνα, ἡ Ἄντισσα, ἡ Ἐρεσσός, διασταυρώνονται μὲ τὰ ὡραιότατα νεώτερα τοπωνύμια, Καλλονή, Μεσαγρός, Ὑψηλομέτωπο, Ἄργενος, Μεσότοπος, Ἁγιάσσος,

Ἀκρίτα, Γέρα. Τὰ βουνά της εἶναι πάντοτε ὁ Ὄλυμπος, ὁ Ὄρδυμνος, ὁ Λεπέτυμνος. Πάνω σὲ τοῦτο τὸ νησὶ γεννήθηκε ὁ ἑλληνικὸς λυρισμός. Ὅλοι τὰ ξαίρουμε αὐτά, κι ἄλλα περισσότερα, γιὰ τὴ Λέσβο, ὅμως ἐλάχιστοι πήγαμε νὰ χαροῦμε τὴν ἀπερίγραπτη ὀμορφιὰ αὐτοῦ τοῦ παραδείσου. Καὶ ὅσοι μπόρεσαν νὰ τὴ χαροῦν δένονται πιὰ τελειωτικὰ μαζί του μὲ τὰ δεσμὰ τῆς νοσταλγίας.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ μεγάλη ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ νησὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὸ θαλασσινὸ ταξίδι μὲ καράβια ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ προσφέρουν τὶς ἀνέσεις ποὺ ἀποζητᾶ ὁ σημερινὸς τουρίστας καὶ ἡ ἔλλειψη ἀρκετῶν εὐπρεπῶν ξενοδοχείων ἔκαμαν ὡς τώρα προβληματικὴ τὴ μετακίνηση τοῦ Ἀθηναίου πρὸς τὸ βορινὸ νησὶ τοῦ Αἰγαίου. Ὅμως σήμερα τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Γιὰ τοὺς βιαστικοὺς ὑπάρχει ἡ ἀεροπορικὴ συγκοινωνία. Μέσα σὲ μιὰ ὥρα καὶ δέκα λεπτά, τὰ φτερὰ τῆς ΤΑΕ σὲ παίρνουν ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ καὶ μὲ ἕνα ἅλμα πάνω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο σὲ ἀποθέτουν στὸ ἀεροδρόμιο τῆς Μυτιλήνης πρὶν προφτάσεις νὰ ρίξεις μιὰ ματιὰ στὴν ἐφημερίδα σου. Γιὰ κείνους ὅμως ποὺ ξαίρουν νὰ χαροῦν αἰσθητικὰ τὸ ταξίδι στὴ θάλασσα ὑπάρχουν σήμερα δυὸ θαυμάσια, ὁλοκαίνουργια καράβια τῆς Θηραϊκῆς, ὁ «Κανάρης» καὶ ὁ «Καραϊσκάκης», ποὺ μεταβάλλουν τὸ ταξίδι σὲ ἀληθινὴ ἀπόλαυση. Καλοτάξιδα, ἄσπρα σὰν γλάροι, μοσκοβολοῦνε πάστρα καὶ ἀρχοντιά. Δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὁμολογήσει κανένας πὼς μέρα μὲ τὴ μέρα ἡ ἑλληνικὴ ἀκτοπλοΐα ἐκπολιτίζεται. Εἶναι σπουδαῖο αὐτό, γιατὶ ἡ μισὴ Ἑλλάδα, καὶ εἶναι ἡ γραφικότερη καὶ ἡ πιὸ πολιτισμένη, κολυμπᾶ στὸ Αἰγαῖο καὶ στὸ Ἰόνιο. Καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴ γνωρίσουμε αὐτὴ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ζήσουμε ἀπὸ κοντὰ τὴν ὀμορφιά της καὶ νὰ τὴν ἀγαπήσουμε ὅσο τῆς ἀξίζει. Ἔτσι ποτὲς δὲ θὰ τὴν προδώσουμε.

Πολλὰ χρόνια εἶχα νὰ ἐπισκεφτῶ τὸ νησὶ καί, σὰν βρέθηκα πάλι τὸ καλοκαίρι ποὺ μᾶς πέρασε στὶς ἀκρογιαλιὲς καὶ στὰ δάση του, εἶχα τὴν ἐντύπωση πὼς πρώτη φορὰ τὸ ἀνακάλυπτα. Ὁμολογῶ πὼς μέσα μου εἶχα κάποια δειλία γιὰ τοῦτο τὸ νέο συναπάντημα. Ὅταν κανένας ζήσει πολλὰ χρόνια μὲ τὴ νοσταλγία ἑνὸς τόπου, ὁ τόπος αὐτὸς ἀρχίζει νὰ ὡραιοποιεῖται ἀπὸ τὴ φαντασία σὲ βαθμὸ ἐπικίνδυνο.

Καταντᾶ στὸ τέλος νὰ ζεῖ μέσα του τὸ ὀνειρεμένο τοπίο σὰν μιὰ μορφὴ ἰδανική, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, μόνο τὴν ἐπεξεργάστηκε ὁ ἐρωτάς του μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὸν πόθο. Καί, σὰν βρέθηκα ἐκεῖ, εἶδα πὼς ὅση Λέσβο ἔδωσα μέσα στὰ βιβλία μου, ποὺ ὅλα δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἐρωτικὲς ἐκμυστηρεύσεις πρὸς τὸ νησί, εἶδα πὼς ὅλα ἀποτελοῦσαν μιὰ χλωμή, ξεθωριασμένη εἰκόνα τῆς ἐκθαμβωτικῆς πραγματικότητας.

Εἶναι μερικὰ νησιά μας πού, ὅταν ἀποβιβασθεῖ κανένας, βρίσκεται μπροστὰ σὲ συρροὴ ἐντυπώσεων ποὖναι μᾶλλον ἀπογοητευτικές. Στεγνὸ τοπίο, ἐπαρχιακὴ μιζέρια, κατήφεια τῶν ἀνθρώπων καὶ ἕνα αἴσθημα ἐρημιᾶς. Πρέπει νὰ κινήσεις νὰ ἀνακαλύψεις τὴν ὀμορφιὰ τοῦ τόπου. Στὴ Λέσβο δὲν ὑπάρχει τέτοιος κίνδυνος. Ἀμέσως τὸ τοπίο τῆς πρωτεύουσας σὲ γοητεύει μὲ τὴν ποικιλία τῆς γραφικότητάς του, μὲ τὴ δροσιὰ τῆς πρασινάδας του, μὲ τὴ ζωντάνια τοῦ πληθυσμοῦ της. Ἕνας λαὸς ποὺ μπορεῖ καὶ κρατᾶ τὴν εὐθυμία του μέσα στὶς πιὸ δύσκολες περιστάσεις τῆς πολυκύμαντης ζωῆς του, σὲ ὑποδέχεται μὲ ὅλο τὸ αἰγαιοπελαγίτικο κέφι. Ἕνας λαὸς ὁλοζώντανος, ἔξυπνος, εἴρων, ἐργατικὸς καὶ φιλόμουσος, κινεῖται γύρω σου, πλούσιος ἀπὸ ὅλα τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τῆς φυλῆς, ἀνήσυχος καὶ προοδευτικός. Τὸ πνεῦμα του, ἀεικίνητο σὰν τὴ θάλασσα ποὺ περιβάλλει τὸ τοπίο, τὸ λούζει μὲ δροσερὰ κύματα, μπαινοβγαίνει στὴ στεριά, σχηματίζει τοὺς δυὸ ὡραιότερους κόλπους ποὺ μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανεὶς μέσα σὲ κατάφυτες ἀγκαλιές, παίζει μὲ τοὺς πελώριους θαλασσόβραχους καὶ ἁπλώνεται, χαϊδεύεται καὶ σέρνεται ἐρωτικὰ σὲ χρυσὲς ἀμμουδιὲς ποὺ ἔχουν φάρδος ἑκατὸ μέτρα καὶ μάκρος πέντε καὶ δέκα χιλιόμετρα.

Ὁ ταξιδιώτης εἶναι κιόλας καταχτημένος ἀπὸ τὸ τοπίο, μόλις βγεῖ στὴν προκυμαία, μόλις πατήσει τὸ ἀεροδρόμιο. Ἕνα αὐτοκίνητο ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἐκτελοῦν τὴν συγκοινωνία μὲ τὰ ἐνενήντα χωριὰ σὲ παίρνει καὶ σὲ τρέχει σαλπίζοντας χαρμόσυνα ἀνάμεσα σὲ δάση ἀπὸ πεῦκα, ἀπὸ ἐλιές, ἀπ' ὅλα τὰ φρουτόδεντρα ποὺ ἀκμάζουν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ μπανάνες. Ἡ θάλασσα σὲ παρακολουθεῖ στὶς ἐκδρομές. Μιὰ ἁπλώνει τὸ κύμα της ὡς τὶς ρόδες

τοῦ αὐτοκινήτου καὶ μιὰ σὲ κοιτάζει ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς κορμοὺς καὶ τὶς ἀσημένιες φυλλωσιές. Σὲ κοιτάζει μὲ τὰ ἥμερα, γαλάζια της μάτια. Δὲν εἶναι νησὶ τοῦτο. Ἕνας πλεούμενος κῆπος εἶναι, ἕνα μαγικὸ περιβόλι γεμάτο χρώματα χαρούμενα καὶ χυμώδη φροῦτα, ποὺ ἀρμενίζει μέσα στὴν πιὸ γαλάζια θάλασσα τοῦ κόσμου. Εἶναι ἕνα πελώριο καράβι πράσινο, πορφυρὸ καὶ χρυσό, καὶ μιὰ αἰώνια ἄνοιξη ἰσάρει τὶς μεταξωτὲς σημαῖες της πάνω σὲ ἀμέτρητα χλωρὰ κατάρτια.

Θαρρεῖς καὶ ξαναβλέπεις τὸ θαῦμα ποὺ ἔκαμε ὁ Πὰν μέσα στὸ Μηθυμνιώτικο κουρσάρικο καράβι, ποὺ χώρισε τὸν Δάφνη ἀπὸ τὴ Χλόη, ὅπως μᾶς τὸ διηγεῖται μέσα στὸ γοητευτικό του μυθιστόρημα ὁ ἀρχαῖος λογοτέχνης Λόγγος. Ὁ κισσὸς σκάλωσε πυκνός, πράσινος πάνω στὰ κατάρτια τοῦ ληστρικοῦ καραβιοῦ, τύλιξε τὶς ἀντένες, ἔδεσε τὰ κουπιὰ πάνω στοὺς σκαρμοὺς μὲ χλωρὰ σκοινιά. Ἀπὸ τὰ ξάρτια κρεμάστηκαν κληματίδες ἀνθισμένες καὶ χρυσὰ σταφύλια. Κι ἀπὸ παντοῦ — στεριᾶς καὶ θάλασσας — ἀντηχοῦσε τὸ μαγικὸ σουραύλι τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ἀπόμεινε ἡ Λέσβος ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Λόγγου. Τὸ ἀνθισμένο καράβι ἀρμενίζει ἀκόμα ἀνάμεσα Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολή. Ἄσπρος ἀφρὸς στεφανώνει τὰ βρεχάμενά του καὶ κοπάδια δελφίνια, ἀπὸ κεῖνα ποὺ πήρανε στὴ ράχη τους τὸν Ἀρίονα, κυνηγιοῦνται ἐρωτικὰ γυροτρόγυρα. Κολυμπᾶς στὴν ἀκρογιαλιὰ τῆς Θερμῆς καὶ ὁλόγυρά σου οἱ γραμμὲς τῶν βουνῶν κινοῦνται χορευτικά, κολπώνονται καὶ ἀναδύονται ρυθμικά, μὲ τὴν ἀνάλαφρη χάρη τὴν ἑλληνική.

Ἡ Λέσβος εἶναι τὸ μεταίχμιο Ἑλλάδας καὶ Ἀνατολῆς. Ἔχει ὅλη τὴ χλιδὴ τῆς ἀντικρυνῆς Λυδικῆς, ἰσορροπημένη ἀπὸ τὸ μέτρο, τὸ ρυθμὸ καὶ τὸ ἰσόρροπο πνεῦμα τῆς Ἑλλάδας. Κράτησε τὴν πλούσια καρδιὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ἔκαμε αἴσθημα καὶ ἁρμονία. Τὸ δάσος τῆς ἐλιᾶς εἶναι ἀπέραντο. Μιὰ θάλασσα γλαυκὴ καὶ ἀσημένια, ποὺ κυματίζεται ἀνάλαφρα καὶ κρατᾶ ἀδιάκοπα στὰ φυλλώματα ἕνα ἀπόφεγγο φεγγαριοῦ. Ἀνεβαίνει αὐτὸ τὸ ἀργυρὸ δάσος ὡς τὶς κορφὲς τῶν βουνῶν, σκαλὶ - σκαλί, σκαρφαλώνει στοὺς βράχους τοῦ Ὀλύμπου, καβαλικεύει τὸν Λεπέτυμνο. Σηκώνεις τὰ μάτια πρὸς τὸν οὐρανὸ καὶ ἀντικρύζεις τὰ ἀσημένια κύματα

ν' ἀνεβαίνουν. Εἶναι ἑκατομμύρια δέντρα, ποὺ γενεὲς ἀγροτῶν φύτεψαν ὣς πάνω στὰ κατσάβραχα, κουβαλώντας ἀπὸ τὸν κάμπο μέσα σὲ κοφίνια τὸ χῶμα γιὰ νὰ τὰ θρέψουν. Περπατᾶς μὲ σεβασμὸ μέσα στὸν ἱερὸ ἐλιώνα. Τὸ φῶς περνᾶ σμαραγδί, σκορπιέται διακριτικά. Ὅλα εἶναι κατανυχτικὰ καὶ ἥσυχα, ὅπως μέσα σὲ μιὰν ἐκκλησιὰ ὅταν ἔρχεται τὸ σούρουπο. Οἱ κοπέλες παίρνουν τὸ «ἐλιόδακρυ», τὴν γκόμμα ποὺ στάζει ἀπὸ τοὺς κορμοὺς τοῦ δέντρου, βάζουν ἀναμμένα καρβουνάκια ἀπὸ κληματίδα στὸ πήλινο θεμιατὸ καὶ θεμιάζουν μ' αὐτὸ τὰ ἔρημα ξωκκλήσια. Μοσχοβολᾶ ὁ τόπος. Οἱ κορμοὶ τῶν δέντρων εἶναι βασανισμένοι ἀπὸ μιὰ ἀγωνιώδη προσπάθεια. Συστρέφονται, γονατίζουν νὰ προσευχηθοῦν, ὑψώνουν σκληρὰ μπράτσα, μέλη τυραγνισμένα ἀπὸ τὴν κίνηση, ὅλο ἀγκῶνες καὶ γόνατα. Οἱ στριφτὲς ρίζες βυζαίνουν ἀπὸ τὴν καρδιὰ τῆς γῆς τὸ χρυσὸ λάδι, γιὰ τὸ καντήλι τῶν Ἁγίων καὶ γιὰ τὴ σαλάτα τοῦ φτωχοῦ.

Στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ εἶναι ἕνα ἄλλο μεγάλο δάσος. Ὁ πευκώνας. Χιλιόμετρα περνᾶς μὲ τὸ αὐτοκίνητο καὶ δὲν τελειώνει. Καὶ στὰ βορινὰ τὸ δάσος ἀπὸ τὰ δρυά. Σκληρά, περήφανα, αἰωνόβια δέντρα. Οἱ ἀγριοβαλανιδιές. Αὐτὲς θὰ εἶχε στὸ νοῦ της ἡ Σαπφώ, ὅταν τραγουδοῦσε τὴ δύναμη τοῦ ἔρωτα ποὺ τὴ συντάραξε:

Ἔρος δ' ἐτίναξέ μοι
φρένας, ὡς ἄνεμος κατ' ὄρος δρύσιν ἐμπέτων.

Μοῦ συντάραξε τὰ φρένα ὁ ἔρωτας, σὰν ἄνεμος ποὺ πέφτει μέσα στὰ δρυὰ τοῦ δασωμένου βουνοῦ!

Τὸ χῶμα ἐδῶ εἶναι ζεστό, σὰν νὰ πνέει ἀπὸ κάτου ἡ φλογερὴ ἀνάσα τῆς μεγάλης Σαπφῶς, τῆς πιὸ μεγάλης ποιήτριας ποὺ ἔδωσε ὁ κόσμος. Τὸ ἀγγίζεις μὲ τὴν παλάμη καὶ καταλαβαίνεις πῶς σιγοκαίει ἀκόμα ἀποκάτου ἡ σαπφικὴ χόβολη. Πρέπει νἄρθεις ἐδῶ, στὸν τόπο ποὺ ἔζησε καὶ ἐρωτεύτηκε ἡ Σαπφώ, νὰ περπατήσεις πάνω στὶς ἀμμουδιὲς καὶ στὰ βότσαλα ποὺ σφράγισε μὲ τὸ κομψό της πέδιλο, νὰ ἀπαγγείλεις δυνατὰ μέσα στὰ δάση τοῦ νησιοῦ της τὰ λίγα τραγούδια ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ χρόνος, γιὰ νὰ καταλάβεις τὴ φλόγα ποὺ ἀναρριπίζεται μέσα στοὺς στίχους της. Σήμερα ἀκόμα, τὸ τραγούδι της ἔρχεται ὣς ἐμᾶς ἀνά-

μεσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες καὶ τὰ παγερὰ κοιτάσματα τοῦ χρόνου, ἔτσι ζεστό, ὅπως τὴ μέρα ποὺ πρωτοτραγουδήθηκε. Κανένας ἐραστὴς δὲν θὰ μπορέσει νὰ μᾶς δώσει μιὰ τόσο τρυφερὴ κραυγὴ στὸν ἐρχομὸ τῆς ἀγαπημένης του σὰν κι αὐτή:

Ἤλθες· κάλ' ἐπόησας, ἔγω δὲ σ' ἐμαιόμαν,
ὂν δ' ἔψυξας ἔμαν φρένα καιομέναν πόθῳ.

Ἦρθες· Καλὰ ποὔκαμες! Κ' ἐγὼ σὲ λαχταροῦσα! Καὶ δρόσισες τὴν ψυχή μου, ποὺ καίγονταν ἀπ' τὸν πόθο!

Περνᾶ κανεὶς σήμερα μέσα ἀπὸ τὶς κατάφυτες λαγκαδιὲς τῆς Ἁγιάσσος, κάτω ἀπὸ τὸ δάσος τῆς καρυδιᾶς ποὺ τσακίζεις στὰ δάχτυλα τὰ φύλλα της καὶ μοσχοβολᾶ ὁ ἀέρας, διαβαίνεις πάνω ἀπὸ τὰ τρεχούμενα νερά, φουχτιάζεις τοὺς φουσκωμένους καρποὺς τῆς μηλιᾶς, καὶ δὲν μπορεῖς παρὰ νὰ ψιθυρίσεις μὲ συγκίνηση τοὺς στίχους ποὺ θαρρεῖς ποὺ γράφτηκαν σήμερα:

Ἀμφὶ δ' ὔδωρ
ψῦχρον κελάδει δι' ὔσδων
μαλίνων, αἰθυσσομένων δὲ φύλλων
κῶμα κατάρρει.

Ὁλόγυρα ἀπὸ ψηλὰ κελαϊδεῖ κρούσταλλο νερὸ ἀνάμεσ' ἀπὸ τὰ κλωνιὰ τῆς μηλιᾶς. Κ' ἔτσι ὅπως σιγοσειοῦνται καὶ ψιθυρίζουν τὰ φύλλα, μιὰ γλυκειὰ κομμάρα κυλάει...

Μέσα στὰ ἤρεμα νερὰ τοῦ μαγευτικοῦ κόλπου τῆς Γέρας, ποὺ εἶναι κλειστὸς σὰν λίμνη (ὁ Βενιζέλος εἶπε πὼς εἶναι ὡραιότερος ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Γενεύης), εἶδα μιὰ νύχτα τὸ γεμάτο φεγγάρι νὰ σαλεύει μέσα στὴ θάλασσα χρυσὲς πλατειὲς κορδέλες. Τὸ φέγγος τῆς σελήνης εἶχε σβήσει ὅλα τ' ἄστρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀποσπερίτη, καὶ αὐτὴ βασίλευε πάνω σ' ὅλη τὴ χτίση, μοναχικὴ καὶ μυστηριώδης. Ἔτσι θὰ τὴν εἶδε ἡ Σαπφὼ κάποια νύχτα ἀϋπνίας ἐρωτικῆς:

Ἀστέρες μὲν ἀμφὶ κάλαν σελάναν
ἄψ ἀπυκρύπτοισι φάεννον εἶδος,
ὄπποτα πλήθοισα μάλιστα λάμπῃ
γᾶν ἐπὶ μέλαιναν.

Γύρω ἀπὸ τὴν πεντάμορφη σελήνη, τ' ἀστέρια γρήγορα

κρύβουνε τὴ φεγγερή τους μορφή, ὅταν ὁλόγιομη πλημμυράει μὲ λάμψη τὴ μαύρη γῆ!

Εἶταν ὁ ἕκτος αἰώνας π.Χ. Στὴν Ἀθήνα ἡ γυναίκα ἔπαιζε ρόλο οἰκόσιτου ὄντος, ποὺ κλεισμένο σὲ χαρέμι δὲν εἶχε κανένα ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸ νὰ γεννήσει. Καὶ τὴν ἴδιαν ἐποχὴ σὲ τοῦτο τὸ νησὶ ὁ πολιτισμὸς εἶχε φτάσει στὸ κατακόρυφό του. Ἡ Μυτιλήνη εἶταν τὸ Παρίσι τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ὁλόκληρης τῆς Ἀνατολῆς. Ἐδῶ ἔστελναν τὶς κοπέλες τους τὰ ἀριστοκρατικὰ σπίτια ἀπ' ὅλο τὸν κόσμο, νὰ μάθουν νὰ ντύνουνται, νὰ περπατοῦν μὲ χάρη, νὰ τραγουδοῦν καὶ νὰ χορεύουν. Καὶ ἡ Σαπφώ, ποὺ εἶταν ὄχι μόνο μιὰ μεγάλη μουσικὸς καὶ ποιήτρια, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ κεφαλῆς πολιτικοῦ κινήματος, γιὰ νὰ ταπεινώσει μιὰν ἀντίζηλό της, τοξεύει ἐναντίον της στίχους, μὲ τοὺς ὁποίους τὴν κατηγορεῖ ὄχι γιὰ τίποτ' ἄλλο, παρὰ πὼς δὲν ξαίρει νὰ ντυθεῖ, οὔτε νὰ ἀνασηκώσει μὲ χάρη τὸν ποδόγυρό της:

Τίς δ' ἀγροῖωτις θέλγει νόον
ἀγροῖωτιν ἐπεμμένα σπόλαν
οὐκ ἐπισταμένα τὰ βράκε' ἕλκην ἐπὶ τῶν σφύρων;

Καὶ ποιὰ χωριάτα μπορεῖ νὰ μαγέψει τὸ νοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου, ἔτσι χωριάτικα ντυμένη, ἀφοῦ δὲν ξαίρει πῶς ν' ἀνασηκώσει πάνω ἀπὸ τὸν ποδοστράγαλο τὴ φούστα της;

Οἱ ἀρχαῖοι τραγουδοῦσαν τὰ τραγούδια της σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία τῆς ἔστηναν χάλκινα ἀγάλματα ἐνῶ ἀκόμα ζοῦσε. Οἱ Λέσβιοι ἔκοβαν νομίσματα μὲ τὴν εἰκόνα τῆς μορφῆς της. Ποιὸς λογοτέχνης χάρηκε ποτὲ ὡς σήμερα τέτοια δόξα;

Οἱ σύγχρονοί της συγγραφεῖς, μιλώντας γιὰ τοὺς στίχους της, γράφουν μὲ κατάπληξη:

— Τὰ λόγια τῆς Σαπφῶς βγαίνουν ἀνακατεμένα μὲ φωτιά!

Εἶταν πιὰ πολὺ γέρος ὁ Σόλων, ὁ μεγάλος καὶ σοφὸς νομοθέτης, ὅταν ἄκουσε μιὰ συντροφιὰ νὰ τραγουδάει τοὺς στίχους της. Καὶ παρακάλεσε, λέει, νὰ τοῦ τοὺς γράψουν, νὰ μὴν πεθάνει πρὶν μάθει νὰ τοὺς τραγουδᾶ. Λοιπὸν μόνο μέσα σὲ τοῦτο τὸ ἐρωτικὸ τοπίο τῆς Λέσβου μπορεῖ κανένας νὰ νοιώσει τὴ φλόγα ποὺ καίει ἄσβηστη ἐπὶ τόσους

αἰῶνες μέσα στὰ τραγούδια τῆς Σαπφῶς. Τὸ παράπονο τῆς ἐρωτευμένης ποὺ ξενυχτᾶ ἄγρυπνη στὸ κρεββάτι της ἀντηχεῖ ἀκόμα ὣς τὶς μέρες μας γεμάτο πίκρα καὶ ἐγκατάλειψη :

Δέδυκε μὲν ἁ σελάνα καὶ πληΐαδες,
μέσαι δὲ νύκτες, πάρα δ᾽ ἔρχεται ὥρα,
ἐγὼ δὲ μόνα καθεύδω.

Πάνω στὴ Λέσβο, πίστευαν οἱ ἀρχαῖοι, τ᾽ ἀηδόνια τραγουδοῦν πιὸ γλυκὰ ἀπὸ τ᾽ ἀηδόνια ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Πρέπει νὰ τ᾽ ἀκούσει κανεὶς τὶς ἀνοιξιάτικες νύχτες στὶς λόχμες τῆς Ἁγιάσσος, στὰ φαράγγια τῆς Συκαμνιᾶς, στὰ περιβόλια τοῦ Ἀκλειδιοῦ, γιὰ νὰ καταλάβει τοῦτον τὸ λόγο. Καὶ νὰ ξαίρει καὶ τὴν ὡραία παράδοση μὲ τὴν ὁποία τὸν δικαιολογοῦσαν :

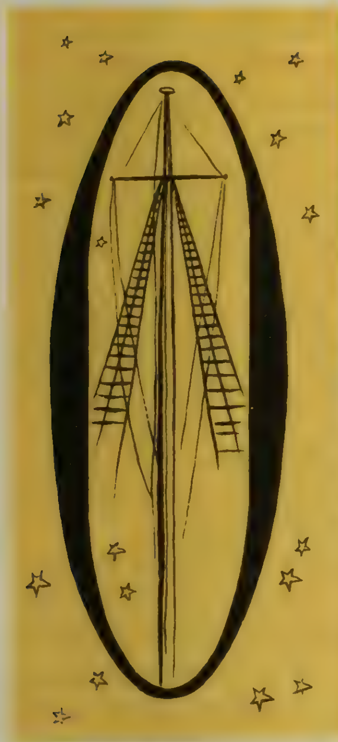
Ὅταν, λέει, οἱ μαινάδες σπάραξαν στὴ Θράκη τὰ μέλη τοῦ Ὀρφέα καὶ τὰ σκόρπισαν στὴ θάλασσα, τὸ κύμα τοῦ Αἰγαίου πῆρε τὸ κεφάλι καὶ τὴ λύρα τοῦ μάγου μουσικοῦ καὶ τὰ ἔφερε στὴν ἀντικρυνὴ Λέσβο. Ἐκεῖ τ᾽ ἀπόθεσε μαλακὰ πάνω στὴν ἀμμουδιά. Ἡ ἀμμουδιὰ σκέπασε τὸ θεῖο κεφάλι, ὅμως ἡ λύρα ἀπόμεινε ὄρθια πλάϊ στὴ θάλασσα. Καὶ σὰν φυσοῦσε ὁ μπάτης ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς χορδές, ἡ λύρα ἄρχιζε νὰ τραγουδᾶ γλυκὰ καὶ λυπητερά. Τ᾽ ἄκουσαν τ᾽ ἀηδόνια κ᾽ ἔμαθαν νὰ τὸ λένε μὲ τὸ ἴδιο πάθος. Τ᾽ ἄκουσαν καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ δίδαξαν τὴ λυρικὴ ποίηση καὶ τὴ μουσικὴ σ᾽ ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

Μὲ ρώτησε κάποτε ἕνας λογοτέχνης φίλος μου τί εἶταν τὸ πιὸ αἰσθητικὸ θέαμα ποὺ ἀντίκρυσα στὴ ζωή. Δίχως νὰ διστάσω τοῦ ἀπάντησα :

— Νὰ βλέπεις τὸ γαλάζιο Αἰγαῖο ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ λεπτὰ κλωνιὰ μιᾶς ἀνθισμένης καὶ σύγχρονα καρπισμένης ροδιᾶς !

Εἶναι κάτι ποὺ τὸ χαίρουμαι κάθε φορὰ ποὺ πηγαίνω στὴ Λέσβο καὶ στὸ Πήλιο.

ΤΟ ΧΑΜΟΓΕΛΟ ΤΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΣ ποιητὴς εἶδε τὴ χαρούμενη θάλασσα τοῦ Αἰγαίου, καλοκαιριάτικη, γεμάτη ἀπὸ ἄπειρα, μικρά, εὔθυμα κύματα, γεμάτη ἀπὸ γοητευτικὰ νερένια λακκάκια, σὰν ἐκεῖνα ποὺ ἀνθοῦν στὰ μάγουλα μερικῶν κοριτσιῶν ὅταν κάνουν νὰ χαμογελάσουν. Καὶ βρῆκε τὴν πιὸ χαριτωμένη ἔκφραση ποὺ θὰ μποροῦσε ν' ἀποδώσει τὴν ἐντύπωση ποὺ τοὔδωσε αὐτὸ τὸ θέαμα: Τὸ εἶπε: «τὸ ἀμέτρητο χαμόγελο τοῦ πελάγου». Ἀπὸ τότες μὲ τὰ μάτια του τὸ εἴδαμε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καὶ θὰ τὸ βλέπουμε ἔτσι ὣς τὴν τελευταία στιγμὴ ποὺ δὲν θὰ ὑπάρχουν πιὰ ἀνθρώπινα μάτια νὰ τὸ ἀντικρύσουν, ἢ θὰ σβήσει γιὰ πάντα αὐτὴ ἡ γοητευτικὴ κίνηση τοῦ Αἰγαίου, τῆς πιὸ γαλάζιας, τῆς πιὸ καθάριας καὶ τῆς πιὸ στολισμένης θάλασσας τοῦ κόσμου.

Τὸ «ἀνάριθμον γέλασμα» ὑποβάλλει βέβαια τὸ ἀγνάντεμα τῆς θάλασσας κάτω ἀπὸ τὴ χαρὰ τοῦ ἥλιου, ὅταν προσπαίζει μὲ τὸ φῶς καὶ μὲ τὰ ἐναλλασσόμενα χρώματα τῆς μέρας, διαυγὴς ὣς τὸ βυθό, κυανοπράσινο ρευστὸ ζαφεῖρι.

Ἀλλὰ τὴ νύχτα;

Τί εἶναι αὐτὸ τὸ θαῦμα τοῦ Αἰγαίου τὴ νύχτα, ὅταν ἕνα δροσερὸ ἀεράκι μόλις ἀνατριχιάζει τὰ νερὰ καὶ ὁ οὐρανὸς ἁπλώνει ἀπὸ πάνω τὸ τρομερὸ ἐκκλησιαστικό του ἄμφιο, βαθὺ μενεξελί, πυκνὰ ἱστορισμένο ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ

τῶν ἀστερισμῶν; Εἶναι γεγονὸς πὼς ἡ πιὸ ἀνάλαφρη, ἡ πιὸ μουσικὴ νύχτα τοῦ καλοκαιριοῦ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ μᾶς δώσει τὸ «ἀνάριθμον γέλασμα τοῦ πόντου». Αὐτὸ ποὺ μᾶς δίνει εἶναι κάτι σοβαρότερο, βαθύτερο. Εἶναι μιὰ συγκίνηση καθαρὰ θρησκευτική. Ἄλλωστε ἡ οὐσία τῆς νύχτας εἶναι πάντοτε θρησκευτική. Μὴ βλέπετε σὰν εἴμαστε στὶς πολιτεῖες. Ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει ἡ νύχτα τοῦ Θεοῦ. Ἀνάμεσα στὶς πολυκατοικίες, πίσω ἀπὸ τὰ ἠλεκτροφόρα σύρματα δὲν ὑπάρχει οὐρανός. Πάνω ἀπὸ τοὺς ἠλεχτρικοὺς γλόμπους δὲν ὑπάρχουν ἄστρα. Τὸν οὐρανό, τὴ νύχτα καὶ τὰ ἄστρα θὰ τὰ ξαναβρεῖτε μόνο στὴ θάλασσα καὶ στὴν ἐξοχή. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ δέντρα, πάνω ἀπὸ τὰ δέντρα, ὑπάρχει τὸ θαῦμα τοῦ νυχτωμένου οὐρανοῦ. Εἶναι ἕνας καταρράχτης ἀπὸ φῶτα καὶ μακρινὲς οὐράνιες φλόγες, ποὺ διατρέχουν μὲ ὁρμὴ τὸ στερέωμα, τὸ διασχίζουν ἀπὸ τὴ μιὰν ἄκρη ὣς τὴν ἄλλη, κατεβαίνουν ὣς τὶς ἁπαλὲς καμπύλες τῶν λόφων. Τὰ ἄστρα σὲ κοιτάζουν ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ φυλλώματα τῆς ἐλιᾶς, σὲ κοιτάζουν καὶ μέσ' ἀπὸ τὴ θάλασσα, προσπαίζουν μὲ τοὺς μυστηριώδεις φωσφορισμούς της. Ὑπάρχει καὶ πάνω ἀπὸ τὸ κατάρτι τοῦ καραβιοῦ τὸ θαῦμα τοῦ νυχτωμένου οὐρανοῦ. Ἔτσι τὸ χάρηκα στὸ ταξίδι μου πρὸς τὴ Λέσβο ὁλάκερη μιὰ νύχτα, ὣς τὶς πρωινὲς ὧρες.

Καὶ πῶς νὰ κλείσει κανένας τὰ μάτια του, ὅταν ὁ Θεὸς σὲ κοιτάζει καταπρόσωπο ἀπὸ τόσο κοντά; Πρώτη φορὰ στὴ ζωή μου εἶχα ἀντικρύσει τὸ πλωριὸ κατάρτι νὰ βυθίζεται μέσα στὸ μελίσσι τῶν ἄστρων. Ἕνα κατάρτι στυλωμένο στὴ μέση τοῦ οὐρανοῦ. Ἀκίνητο, ἀσάλευτο, φυτρωμένο ἴσια ἀπὸ τὸ βυθὸ τοῦ πελάγου, νὰ σηκώνεται πρὸς τὰ μεσούρανα, καὶ γύρω του νὰ βουΐζει τὸ σμάρι τῶν ἄστρων. Τότε ὁλάκερη ἡ θαλασσινὴ νύχτα γίνεται μιὰ ἀπέραντη μενεξελιὰ σημαία κεντημένη μὲ πολύχρωμα πετράδια, ποὺ κάποιος ὑπεράνθρωπος φαντασιοκόπος τὴν ἴσάρησε στὸ πλωριὸ ἄλμπουρο καὶ ἀεροπετᾶ καὶ ἀνεμίζεται μέσα στὸ δροσερό, τὸ ἁρμυρὸ ἀγέρι. Ἀπὸ ὅλο αὐτὸ τὸ θέαμα, ποὺ ἑνώνει τὸν οὐρανὸ μὲ τὴ γῆ καὶ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ Θεό, βγαίνει μιὰ θαυμάσια μουσική. Προσπαθεῖς νὰ τὴ συλλάβεις ἀκουστικὰ καὶ δὲν σὲ βοηθοῦν οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς σου. Ἂν μποροῦσε ν' ἀκουστεῖ, θἄτανε Μπάχ.

Δὲν χωροῦν τραγούδια χαρωπὰ καὶ ἐλαφρὰ μέσα σὲ τοῦτον τὸ ναό, ποὺ εἶναι γεμάτος ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ. Ἐδῶ μόνο ἕνας ὕμνος βυζαντινὸς θὰ ταίριαζε, ἀπὸ μιὰ μεγάλη χορωδία μὲ σιγανὲς φωνές. Ἕνα θριαμβευτικὸ «Ἀλληλούϊα», ἕνα «Κύριε ἐκέκραξα», ἕνα ἡρωϊκὸ Κρητικὸ τραγούδι τοῦ Διγενῆ ἢ μιὰ σονάτα πάνω στοὺς χερουβικοὺς αὐλοὺς τοῦ Μπάχ. Ὅμως τὴν ἴδιαν αἴσθηση φαίνεται ν' ἄγγιξε ἡ καρδιὰ ἑνὸς παλληκαριοῦ, ποὖναι ξαπλωμένο ἄκρη-ἄκρη στὸ κατάστρωμα πάνω σὲ μιὰ κουλούρα παλαμάρι, μὲ τὸ πρόσωπο γυρισμένο καταπρόσωπα τ' οὐρανοῦ. Καὶ μὲς ἀπὸ τὴν καρδιά του ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει καὶ νὰ ξετυλίγεται μέσα στὸν «ἁβρὸν αἰθέρα» ἕνα τραγούδι Γιαννιώτικο, γεμάτο τραγικὸ δέος. Εἶναι τὸ τραγούδι τοῦ Μανούση, τοῦ Μανούσαγα. Ποὺ πάνω στὸ μεθύσι καὶ στὸ κορύφωμα τοῦ πάθους του πῆγε κ' ἔσφαξε ἀπὸ ἀγάπη τὴν πεντάμορφη γυναίκα του.

Τὴν ἔσφαξε γιατὶ ἕνας συμποσιαστής του τὴν εἶδε στὴ βρύση κι ἀπόμεινε σαστισμένος ἀπὸ τὴν ὀμορφιά της, ζαλισμένος ἀπὸ τὸν πόθο του.

Ὄμορφη γυναίκα ποὖχεις,
βρὲ Μανούσαγα...
Ὄμορφη γυναίκα ποὖχεις
καὶ δὲν τὴ γλεντᾶς!

Σηκώθηκε μεθυσμένος ὁ Μανούσης καὶ τὴν ἔσφαξε, καὶ τὸ πρωί, ξεμέθυστος, εἶδε τὸ τί ἔκαμε. Συντριμμένος κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς Μοίρας του, μεθυσμένος ἀπὸ θλίψη τώρα, καθίζει καὶ τὴν τραγουδᾶ:

Σήκω, πάπια μ', σήκω, κόρη μ',
σήκω λυγερή!
Σήκω λούσου καὶ χτενίσου
κ' ἔμπα στὸ χορό!
Νὰ σὲ ἰδοῦν τὰ παλληκάρια
νὰ μαραίνουνται!
Νὰ σὲ δῶ κ' ἐγὼ ὁ καϊμένος
νὰ σὲ χαίρουμαι...

Τὸ τραγούδι ἀνεβαίνει σοβαρό, βαρὺ ἀπὸ τὸ τραγικὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, πυκνὸ σὰν χορικὸ ἑλληνικῆς τραγωδίας. Καὶ ἡ νύχτα τὸ ἀκούει μὲ ὅλα τὰ ἄστρα της, καὶ ὁ ρυθμὸς τῆς μηχανῆς ποὺ βροντᾶ στὰ σπλάχνα τοῦ καραβιοῦ τὸ συνοδεύει μὲ τὴν ἐπισημότητα τῶν ἤχων του καὶ τὸ κύμα φλιφλίζει μπροστὰ στὴν κοφτερὴ καρίνα τῆς πλώρης καὶ κάνει τὰ ἄσπρα περιστέρια τοῦ ἀφροῦ νὰ ὁρμοῦν δεξιὰ κι ἀριστερά της. Καὶ τὸ κατάρτι ἀνεβαίνει ἴσιο, ἀκίνητο μέσα στὴ γαλήνη, φυτρωμένο στὴν καρδιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἀνεβαίνει πρὸς τὰ μεσούρανα, τ' ἀστέρια βουΐζουν χορευτικὰ γύρω του, ἀσημένια μελίσσια τ' οὐρανοῦ. Γυρίζουν τὸ μυστικὸ χορὸ τῆς Ἀγάπης ποὺ σφάζει ἐκεῖνο ποὺ λατρεύει. Ἕνας γλυκὸς ἴλιγγος γεμίζει τὰ μάτια μου. Τὰ μάτια μου γεμίζουν ἄστρα. Ἕνας καταρράχτης ἀπὸ ἄστρα, ἕνας ἀσημένιος γαλαξίας χύνεται μέσα μου, καταρράχτης δροσερὸ φῶς.

— Τὸ θαῦμα! Εἶναι τὸ θαῦμα ποὺ περιμένω! συλλογίζουμαι.

Καὶ δέχομαι μὲ εὐγνωμοσύνη τὸ ποτάμι τῶν ἄστρων νὰ γεμίζει τὸ στῆθος μου μὲ προσευχή. Μιὰ προσευχὴ τονισμένη πάνω στὸ σοβαρὸ σκοπὸ τοῦ Ἠπειρώτικου τραγουδιοῦ.

Ἡ μέρα ἀνθίζει, ἡ μέρα ἀνοίγει τ' ἀσημένια πέταλά της πάνω στὸ Αἰγαῖο.

Εἶναι ἕνας πελώριος, ὑπερούσιος κρίνος ἀπὸ φῶς, ποὺ φυτρώνει, ἀνοίγει σιγὰ - σιγὰ τὸν κάλυκά του, ξεδιπλώνει τὰ ἀσημένια πέταλά του πάνω στὸ Αἰγαῖο. Εἶναι πιὰ ἡ Λέσβος. Τὰ μπουκέτα τῶν κήπων της χαιρετίζουν ἀπὸ μακρυά, περιβάλλουν ἀπὸ κοντὰ τὸ καράβι. Εἶναι μιὰ εἴσοδος θριάμβου. Ὅλα εἶναι λαμπρά, χαρούμενα, ἑορταστικά. Ἐδῶ δὲν εἶναι πιὰ Ἀττική. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀκόμα Ἀνατολή. Ἐδῶ εἶναι ἡ Αἰολικὴ πατρίδα, ὅπου ὅλα κινοῦνται παθητικά, ἔντονα καὶ ἐρωτικά, σὰν τὸ στίχο τῆς Σαπφῶς. Ἐδῶ τίποτε δὲν ἀκινητεῖ, τίποτε δὲν ἠρεμεῖ. Οἱ ἄνθρωποι καὶ τὸ τοπίο. Τὰ βουνὰ χορεύουν, κινοῦνται, περιπατοῦν, ἀναρριχῶνται, κατηφορίζουν. Καὶ τὰ δέντρα. Καὶ τὰ χωριὰ ποὺ σκαλώνουν στοὺς λόφους ἀνάμεσα σὲ ἐλιές, σὲ μηλιές, σὲ μυγδαλιές, σὲ κοκκινοφόρες ροδιές. Ἐδῶ ἕρπει ἡ κληματίδα, καὶ τὰ χλωρὰ σκοινιὰ τῆς καρπουζιᾶς ξετυλίγονται

ὣς τὸ κύμα. Ἐδῶ φυτρώνουν ἄσπροι μυρωδάτοι κρίνοι μέσ' ἀπὸ τὴν ἀμμουδιά. Οἱ ἐλιές, ἑκατομμύρια ἱερὰ δέντρα, ἀνεβαίνουν μὲ κόπο τὶς σκάλες ἀπὸ ξερολιθιά, ἀνεβαίνουν ὣς τὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ. Μὲ κόπο ἀνεβαίνουν, μὲ τὰ χέρια καὶ μὲ τὰ γόνατα ἀνεβαίνουν, σὰν τὶς γυναῖκες ποὺ πηγαίνουν τὸ τάμα τους στὴν Παναγιὰ τὴν Ἁγιασσωτούλα, στὰ μυριόφυτα κράσπεδα τοῦ Λεσβιακοῦ Ὀλύμπου.

Ἐδῶ κανένας λόφος, κανένα βουνὸ δὲν παριστάνει τὸ ἀνάγλυφο. Ὅλα εἶναι τολμηρά, εἰδυλλιακά, εὐκίνητα, χορευτικά, χαρωπὰ ἢ ἄγρια, πάντα μέσα στὸ ἀνθρώπινο μέτρο. Ἡ ὀμορφιά τους εἶναι ὑποχείριά σου. Δὲν περιμένει νὰ καταστρώσεις αἰσθητικοὺς συνδυασμοὺς γιὰ νὰ τὴν πλησιάσεις. Ἐκείνη σὲ πλησιάζει πρώτη. Τρέχει καταπάνω σου, σὲ καταχτᾶ, σὲ ἀναρπάζει. Ἐδῶ εἶναι τὸ ἀκραῖο θαλασσινὸ σύνορο ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἀνατολή. Καὶ ἀπ' ἐδῶ, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ὁ Αἰολικὸς Ἑλληνισμός, γεμάτος φαντασία καὶ ὁρμητικὸ σφρίγος, ὅρμησε σὲ μιὰν εἰρηνικὴ κατάχτηση τῆς ἀντικρυνῆς ὄχτης τοῦ Αἰγαίου καὶ δημιούργησε τὴ νέαν Αἰολίδα τῆς Ἀνατολῆς.

Πάρτε τὸ γεωγραφικὸ χάρτη ποὺ σημαδεύει μὲ χρώματα τὴ διαδρομὴ τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν. Ἀντικαταστήσετε τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα μὲ τὰ νέα. Θὰ τὰ βρεῖτε ὅλα μέσα στὴν ἴδια χρωματικὴ περιφέρεια. Ὅλη ἡ ἀντικρυνὴ Μικρασία, ὅλος ὁ κόλπος τοῦ Ἀδραμυτιοῦ, ἡ περιφέρεια τῆς Περγάμου, τοῦ Δικελῆ, τὸ παλληκαρίσιο καὶ πλούσιο Ἀϊβαλί, ὅλα Λεσβιακὲς ἀποικίες. Αἰολίς. Λεσβιακὴ ἡ μιλιά, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τὸ ντύσιμο, τὰ τραγούδι. Ὅλα. Ὅσο κρατιούνταν καὶ ἄνθιζαν αὐτὲς οἱ πολιτεῖες τῶν Λεσβίων ἀποικιστῶν, ἕνας συνεχὴς καὶ ἀδιάκοπος δεσμὸς τὶς ἕνωνε μὲ τὴν παλιά, τὴν ξεχασμένη Μητρόπολη. Ἀπὸ τὰ Μοσχονήσια, ἀπὸ τὸ Ἀϊβαλί, ξεκινοῦσαν μὲ τὰ καΐκια τους οἱ κάτοικοι κ' ἔρχονταν νὰ προκυνήσουν τὸν Ταξιάρχη τοῦ Μανταμάδου. Ἔτσι ἀκριβῶς κάμαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἄποικοι, ὅταν πήγαιναν στὴ Μητρόπολή τους νὰ προσκυνήσουν τὰ ἱερὰ τοῦ πολιούχου Θεοῦ των. Ἕως τὸ 1912 ποὺ ἔγινε ἡ ἕνωση τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν ἐλεύτερη Ἑλλάδα, οἱ Λέσβιοι εἶχαν τὰ πιὸ πλούσια χτήματά τους στὴν ἀντικρυνὴ Μικρασία. Ἡ νομισματικὴ μονάδα τους εἶταν ἡ χρυσὴ τούρκικη

λίρα. Τὸ χωριό μου εἶχε ἑκατὸ πενήντα ἕως διακόσιες οἰκογένειες. Καὶ χρόνο παραχρόνο εἰσέρρεαν σ' αὐτὴ τὴ μικρὴ κοινότητα περὶ τὶς ἑφτὰ χιλιάδες χρυσὲς τούρκικες λίρες. Αὐτὰ ὅλα τὰ θυσίασαν οἱ Λέσβιοι μὲ χαρά, γιὰ νὰ τ' ἀνταλλάξουν μὲ τὴν ἐθνική τους ἀπελευθέρωση. Καὶ ἀπὸ κείνη τὴ μέρα ποὺ τῆς πῆγε ὁ «Ἀβέρωφ» τὴν ἐλευθερία, οἱ 150.000 Λέσβιοι ἐξακολουθοῦν νὰ πληρώνουν τὸ ἀκριβὸ τίμημά της μὲ ποταμοὺς αἱμάτων καὶ οἰκονομικῆς εἰσφορᾶς στὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα. Καὶ τὸ Κράτος, «αὐτὸ τὸ πιὸ ψυχρὸ τέρας», ὅπως τὄπε ὁ Νίτσε ; Τὸ Κράτος δὲν πῆρε εἴδηση γιὰ τὴν πίκρα ποὺ ἔσταζε ὅλα αὐτὰ τὰ 40 χρόνια στὴν καρδιὰ τοῦ φανατικὰ ἑλληνικοῦ αὐτοῦ φρουρίου του. Σήμερα οἱ δρόμοι ποὺ ἑνώνουν μὲ τὴν πρωτεύουσα καὶ ἀναμεταξύ τους τὰ 90 χωριὰ τῆς Λέσβου βρίσκονται στὴν κατάσταση ποὺ τοὺς ἄφησε ἡ Τουρκία, χωρὶς νὰ γίνει καμιὰ σοβαρὴ ἐπιδιόρθωση. Ἔτρεξε χαρούμενος νὰ ἐπωφεληθεῖ ὁ Σλαῦος κατηχητής. Καὶ ὡς προχτὲς ὀνόμαζε τὴν καταπράσινη Λέσβο «τὸ κόκκινο νησί».

Ὅμως σήμερα δὲν ταιριάζουν τὰ παράπονα στὴν Ἑλλάδα. Μιὰ νέα αὐγὴ χαράζει πάνω στὸν τόπο καὶ ὅλοι περιμένουμε τὸ ξημέρωμα.

Εἶναι βράδυ, κάθουμαι στὴν ἀμμουδιά. Βλέπω τοὺς ψαράδες νὰ κουτσοπίνουνε τὸ «τσίπουρό» τους συνοδευμένο μὲ τὸ μελίχλωρο χταποδάκι ψημένο στὴ χόβολη. Εἶναι ὁ ἀπαραίτητος μεζὲς τοῦ νησιοῦ. Οἱ φωνές τους ἔρχουνται χαρούμενες ὕστερα ἀπὸ τὸν ὁλημερινὸν κόπο. Κατόπι ἀρχίζει τὸ σαντουράκι, τὸ βιολί, τὸ λαοῦτο. Καὶ στὴ στιγμὴ ἀνάβει τὸ κέφι καὶ φτερώνει τὸ πόδι ὁ χορός. Μέσα στὰ γαληνεμένα νερὰ παίζουν τὰ φῶτα, παίζουν οἱ ἴσκιοι τῶν χορευτάδων. Σὰν ἔρθει τὸ βράδυ χορεύουν σ' ὅλα τὰ χωριὰ τοῦ νησιοῦ. Δουλεύουν ὅλη μέρα καὶ τὸ βράδυ χορεύουν. Ὑπάρχει πολλὴ ψυχὴ μέσα σὲ τοῦτον τὸν νησιώτικο λαό. Πολλὴ ψυχή, πολλὴ ἀνήσυχη ψυχή. Ποιὸς θὰ σκύψει μὲ στοργὴ ν' ἀκούσει τ' ἀναφτέριασμά της ; Ὁμολογῶ πὼς αὐτὸς ὁ βραδινὸς χορὸς ποὺ ἀντίκρυσα σ' ὅλα τὰ χωριά, καὶ στὰ πιὸ φτωχά, στὰ πιὸ κουρασμένα, μὲ ἀνησυχεῖ λιγάκι. Ὡστόσο τὸ μούχρωμα θαμπώνει τὰ σχήματα καὶ κάνει πιὸ καθάριο τὸ ψιθύρισμα τοῦ νεροῦ πάνω στὴν ἄμμο. Ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ παραλιακοῦ δρό-

μου ἔρχουνται χωρικοὶ ἀγρότες μὲ τὰ ζωντανά τους. Ἀντίκρυ μου βγῆκε ὁ Ἕσπερος, ὁ Ἀποσπερίτης, ὅπως τὸν λένε ἐδῶ, τὸ πιὸ λαμπρὸ ἀστέρι.

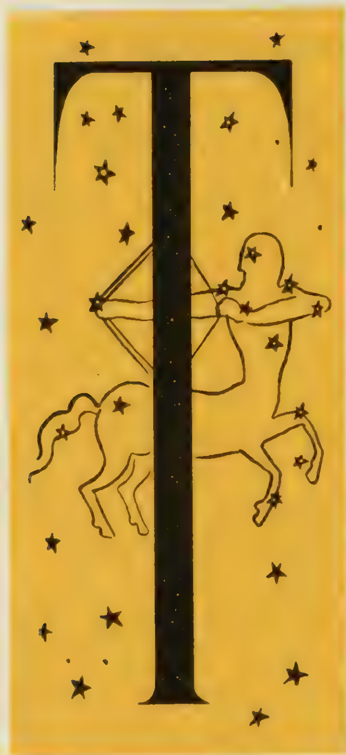
Ἀκούω σιμά μου, πολὺ σιμά μου, τὴ μεγάλη μου πρόγονο, νὰ μοῦ ψιθυρίζει τοὺς στίχους ποὺ τραγούδησε κοιτώντας τὸ ἴδιο τοῦτο ἄστρο, ἀπὸ τὴν ἴδια τούτη ἀκρογιαλιά:

> Ἕσπερε, πάντα φέρων ὅσα φαίνολις ἐσκέδασ' Ἕως!
> Φέρεις ὄϊν, φέρεις αἶγα, φέρεις δ' ἄπυ μάτερι παῖδα!

Ἕσπερε, ἐσὺ ποὺ μᾶς φέρνεις πίσω ὅσα μᾶς σκόρπισε ἡ φεγγερὴ Αὐγή! Μᾶς φέρνεις τὰ πρόβατα, μᾶς φέρνεις τὰ κατσικάκια, φέρνεις καὶ τὸ παιδὶ κοντὰ στὴ μανούλα του!

Μαζὶ μὲ τὰ κουδουνάκια, ἀπομακρύνεται καὶ ἡ σιγανή, φλογερὴ φωνὴ τῆς Σαπφῶς.

ΣΕ ΤΡΑΓΟΥΔΩ, ΝΥΧΤΑ ΘΑΛΑΣΣΙΝΗ!

Ο ΠΡΩΤΟ ΚΟΚΟΡΙ. Ἡ κραξιά του ὑψώνεται θριαμβευτικὴ μέσα στὴ νύχτα ποὺ πάει νὰ ξεψυχήσει. Ἕνα ἄλλο τοῦ ἀπαντᾶ ἀπὸ μακρυά, καὶ τὸ σύνθημα προχωρεῖ ἀπὸ μάντρα σὲ μάντρα.

Ἡ κραξιά τους σηκώνει τὸ τόξο τοῦ ἦχου καταπρόσωπο τ' οὐρανοῦ. Σημαδεύει ἐκεῖ, πέρα ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ νερά, πρὸς τὰ μεγάλα βουνὰ τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ κορυφές τους ἀνεβαίνουν πρὸς τὰ ἄστρα. Τὰ σύννεφα στεφανώνουν τὶς λόγχες τους. Ἐκεῖ ψηλά, πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν ὄγκων, μιὰ γλυκειὰ λουρίδα ἀπὸ μυστικὸ φῶς γαλανίζει.

Εἶναι τὸ βλέφαρο τῆς αὐγῆς ποὺ τρεμουλιάζει νὰ ξυπνήσει πάνω στὰ κοιμισμένα νερά, πάνω στὰ δέντρα ποὺ συχάζουν ὑπνωμένα. Κατακεῖ σημαδεύει τὸ τόξο τοῦ ἦχου τὸ ἐγερτήριό του, τινάζει τὴ σαΐτα τῆς κραξιᾶς του τὸ πρῶτο κοκόρι. Πάει νὰ χαράξει ἡ αὐγή, Θεέ, πάει νὰ χαράξει πάνω στὸ Αἰγαῖο!

Εὐτυχισμένο χωριό, ποὺ δὲν πληροφορήθηκες ἀκόμα πῶς στὶς πολιτεῖες ὁ ἄνθρωπος πῆρε τὴν τρελλὴ ἀπόφαση νὰ καταργήσει τὴ νύχτα τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ κατόρθωσε. Κρατᾶς ἀκόμα ἀμόλευτη τὴ νύχτα σου, ποὺ σκεπάζει σὰν κεντημένο μενεξεδένιο ἄμφιο τὸν εἰρηνικό σου ὕπνο. Σ' ἐμᾶς, οἱ ἄνθρωποι ἔσβησαν τὸν ἥλιο. Ἔσβησαν καὶ τὴ νύχτα, καὶ τὸν ὕπνο της, καὶ τ' ἄστρα της, καὶ τὴν ἱερὴ σιωπή της,

ὑψώνοντας παγωμένους ἠλεχτρικοὺς ἥλιους μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ μεσονυχτιοῦ. Ἐδῶ οἱ ἀστερισμοὶ ξεδιπλώνουν ἀκόμα μὲ ἄνεση πάνω ἀπὸ τὶς κόκκινες στέγες τὶς σημαῖες τους μὲ τὰ ἀρχαῖα σύμβολα. Οἱ ἀρκοῦδες, οἱ δράκοντες, ὁ τοξευτής, ἡ Κασσιόπη, ἡ κόμη τῆς Βερενίκης, ἡ πούλια, τὸ ἀσημένιο ποτάμι τοῦ Γαλαξία... Ὅλα τ' ἄστρα πορεύουνται πάνω ἀπὸ τὶς στέγες τοῦ χωριοῦ μὲ τάξη, σὰν τάγματα ἀρχαγγέλων ποὺ πᾶνε παράτα. Μόνο τ' ἀστέρι τῆς τραμουντάνας στέκετ' ἐκεῖ ἀντίκρυ στὴν Ἀνατολή, πάνω ἀπὸ τὴν ἱερὴ πόλη τοῦ Πριάμου, ἀσάλευτο, σὰν ἀσημένιο καρφὶ χτυπημένο στὸ στερέωμα. Σὰν Ἀθηναῖος ξενύχτης περνῶ μέσ' ἀπὸ τὸ χωριὸ ποὺ κοιμᾶται ἀκόμα, καὶ νοιώθω σὰν ἱεροσυλία τὸ ἀστόχαστο πέρασμά μου, καὶ τὸν κρότο τῶν βημάτων μου στὸ λιθόστρωτο.

Ὁ ἀέρας εἶναι γλυκός, ἀμεταχείριστος. Μυρίζει ἀπὸ κρυμμένες τοῦφες δέντρων καὶ μυριστικῶν. Μιὰ γάτα στάθηκε πάνω σὲ μιὰ πεζούλα, ἐρωτικὴ ξενύχτισσα, καὶ τὰ μάτια της ἄναψαν, χρυσοπράσινες φλόγες. Τῆς ἔγνεψα φιλικά, ὅμως αὐτὴ πήδηξε τρομαγμένη, καὶ ἔσεισε τὴν πηχτὴ σγουράδα τοῦ βασιλικοῦ. Μοσκοβόλησε μὲ μιᾶς μεθυστικὰ τὸ σοκάκι. Στάθηκα ν' ἀναπνεύσω μὲ ὅλο μου τὸ στῆθος. Πεντέξι φανάρια μὲ λάμπες τοῦ πετρελαίου νυστάζουν στὶς γωνιὲς τῶν δρόμων.

«Ὄχι, πές μας», μὲ ρωτοῦν, «γιατί τάχα μᾶς ἔχουν κι ἀγρυπνοῦμε ἀνώφελα;» Γιατί; ρωτῶ κ' ἐγὼ καὶ σηκώνω τοὺς ὤμους.

Ὅμως ἡ πιὸ μεγάλη μου χαρὰ ἐδῶ, εἶναι ν' ἀκούγω τὰ νερὰ μέσα στὴ νύχτα. Ἀπ' ὅλες τὶς βρύσες τρέχουν ἀδιάκοπα καὶ τραγουδοῦν μέσα στὶς πετρένιες λαξευτὲς γοῦρνες. Ὅλες τὶς μέρες, ὅλες τὶς νύχτες τοῦ χρόνου. Αἰῶνες ἔτσι. Τὶς ἄκουσαν ὅπως ἐγὼ ὅλοι μου οἱ πρόγονοι, ὡστόσο ἔχουν ἀκόμα ἀμέτρητα τραγούδια νὰ ποῦν.

Τὰ σπίτια στέκουνται μέσα στὴ σκιά, στέκουνται κ' οἱ κληματαριὲς καὶ τὰ δέντρα, κι ἀκοῦνε τὶς βρύσες. Πηγαίνω καὶ βάζω τὰ χέρια μου κάτω ἀπὸ τὸν κρουνό, καὶ τὸ ψυχρὸ νεράκι τραγουδᾶ στὴ ζεστὴ φούχτα μου. Αὐτὴ τὴν ὑψηλὴ πολυτέλεια τοῦ τρεχάμενου νεροῦ, ποὺ κανένας δὲν τὸ φυλακίζει, κανένας δὲν τὸ κάνει νὰ σωπάσει, κανένας

δὲν τὸ περνᾶ ἀπὸ τοὺς μετρητὲς καὶ κανένας δὲν τὸ πουλᾶ μὲ τὸ κυβικό, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὴ φανταστοῦνε στὴν πολιτεία. Ξάφνου σταματῶ. Ἕνα παραθυράκι φωτισμένο, στὸ ὕψος τοῦ προσώπου μου. Μιὰ λαμπίτσα πετρελαίου ἔχει ἀνάψει ἐκεῖ πίσω. Μιὰ πλατειὰ χρυσὴ λουρίδα στὸ τζάμι, ἀφημένη ἀπὸ τὸ ἀπρόσεχτο κουρτινάκι. Καὶ ἀπ' ἔξω περνᾶ ἕνας περίεργος χασομέρης, διψασμένος ἀπὸ τὸ δραμα τῆς ζωῆς. Σταματᾶ καὶ βλέπει μέσα ὁ χασομέρης.

Εἶναι μιὰ νεαρὴ γυναίκα μὲ χοντρὲς πλεξοῦδες καστανές, δεμένες στεφάνι γύρω στὸ μέτωπο. Εἶναι μιὰ νέα μητέρα, ἀναγερτὴ στὸ κρεβάτι, μιὰ μικρούλα μητέρα, δοσμένη ὁλόψυχα σὲ κάποια μυστηριώδη ἀπασχόληση. Ὁ χασομέρης ἀνασηκώνεται στὶς μύτες τῶν ποδιῶν, τυλιγμένος στὸ μενεξελὶ σκοτάδι. Ἡ μικρούλα μητέρα ἔχει μισοανοίξει τὸ ροῦχο καὶ δίνει τὸν ἐφηβικὸ κόρφο της σ' ἕνα πεινασμένο στοματάκι, ποὺ τοῦρθε ἡ ὄρεξη πάρωρα.

Ὁ χασομέρης νυχτοπάτης τὴ χαιρετᾶ νοερά:

— Καληνύχτα σου, μικρούλα μητέρα. Ὁ Θεὸς νὰ σοῦ φυλάει γερὸν αὐτὸν τὸν λαίμαργο, καὶ ποτὲς νὰ μὴν τοῦ στερέψει τὴν ἀξιολάτρευτη πηγὴ τῆς ζωῆς, ποὺ ἀναβρύζει κι αὐτὴ πλούσια μέσα στὴν καρδιὰ τῆς νύχτας, ἀνάμεσα στὰ προσεχτικὰ δάχτυλά σου.

Γυρίζω στὸ δωμάτιό μου. Κοντεύει νὰ προβάλει ἡ αὐγή, Θέ μου, ἄρχισε κιόλας νὰ γαλανίζει ὁ ὁρίζοντας.

Κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρά μου πάει κ' ἔρχεται τὸ τραγούδι τῆς θάλασσας. Τὸ μουσικὸ παραμιλητὸ τῆς θάλασσας. Τ' ἄκουγα ὅλη τὴ νύχτα νὰ ρυθμίζει τὸ βῆμα τῶν ὀνείρων μου. Εἶναι τόσα τὰ ὄνειρά μου ποὺ ἄφησα ἐδῶ, ξανάρθαν νὰ μὲ συναντήσουν τὰ παλιά μου ὄνειρα, ποὺ μάγεψαν τὶς παιδιάτικες νύχτες σὲ τοῦτον τὸν τόπο. Ἀπὸ πάνω ὁ οὐρανὸς γυρίζει μὲ τάξη λειτουργική. Τὰ ἄστρα πορεύουνται ἀργὰ πάνω στοὺς παλιοὺς δρόμους τοῦ στερεώματος. Τὰ γνωρίζω τοῦτα τ' ἀστέρια ἕνα - ἕνα, ὅπως μὲ κοιτάζουν ἀπὸ τ' ἀρχαῖα τους κατατόπια. Πολλὲς νύχτες βάδισα μαζί τους ὥσπου νὰ γείρουν ἕνα - ἕνα στὰ μακρινὰ νερά. Μὲ κοιτάζουν ἀπὸ τὰ ράχτα τῆς Παναγιᾶς, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ἐλιόκλαδα τῆς Βίγλας, πίσω ἀπὸ τὰ ὄρθια βράχια τοῦ Κούφιου βουνοῦ. Ἔρχουνται πάλι κοπαδιαστὰ πρὸς ἐμένα,

τρεμουλιάζει τὸ φῶς τους. Ν' ἁπλώσω ἀπὸ τὸ παράθυρο τὰ χέρια, θὰ γιομίσω τὴ φούχτα ἀπὸ τοῦτες τὶς φλόγινες πεταλοῦδες.

Μιὰ μυστικὴ ταραχὴ ἀναρριγεῖ σ' ὅλη τὴν πλάση. Ἡ εὐτυχία φτεροκοπᾶ στὴν καρδιά μου, μιὰ εὐτυχία ἀπὸ γλυκειὰ ἀγωνία. Ἀκούγω τὸ αἷμα μου νὰ σκιρτᾶ στὶς ἀρτηρίες μὲ ρυθμὸ ἀνοιξιάτικου ἐμβατηρίου. Ἕνα παιδὶ ξεκινᾶ ἀπὸ τὰ μακρινὰ χρόνια. Ἔρχεται πρὸς ἐμένα μὲ βῆμα χορευτικό. Τὰ σγουρὰ ξανθά του εἶναι γεμάτα φῶς καὶ ἀγέρα θαλασσινό. Ἕνα χελιδόνι νοσταλγικὸ μιλᾶ μέσα μου μὲ ἀνθρώπινη λαλίτσα.

Τόσες ὧρες κάθουμαι στὸ παράθυρο, πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀκούω καὶ βλέπω. Δὲν ἔχω, ψυχή μου, παρὰ μάτια κι ἀφτιά. Ἀκούγω καὶ βλέπω ξύπνιος καὶ ὑπνωμένος. Οἱ αἰσθήσεις μου ἀφουκράζουνται ἀχόρταστες, τεντωμένες ὧς τὸν πόνο. Θέλω ν' ἀπαντήσω σ' ὅλες τὶς φωνὲς μ' ἕνα ὄνομα πρωινό, ἕνα μικρό, δροσερὸ ὄνομα ποὺ ἀναβρύζει ἀπὸ τὴν ψυχή μου ὁρμητικά.

Ἡ θάλασσα σαλεύει μὲ τὴ μεγάλη ἀνάσα της ὧς πέρα στὴν Ἀνατολή. Εἶναι τόσο ἀναπαμένη, εἶναι τόσο φωσφορική, ποὺ τὰ βουνὰ καραβίζουν ἐπάνω της ἀνάλαφρα. Τὰ νησάκια ἄραξαν μεσοπέλαγα, ξεκουράζουνται πάνω στὰ νερά, σὰν μεγάλα πουλιὰ ἀποσταμένα ἀπὸ τὸ ταξίδι.

Οἱ στεριὲς καθρεφτίζουν ἀτσάκιστες τὶς γραμμὲς τῶν ἴσκιων τους μέσα στὴ νεροφεγγιά, καὶ αὐτὸ τὸ φῶς, ποὺ δὲν ἔχει φανερὴ πηγή, ἀνεβαίνει ἀπὸ τοὺς βυθοὺς τοῦ Αἰγαίου καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἡ διάχυτη ἀχτιδοβολὴ τῶν ἄστρων.

Ὁ Ἀποσπερίτης καμώνεται τὸ μικρὸ φεγγάρι τώρα ποὺ σιμώνει τὸ πρόσωπο τῆς θάλασσας καὶ πάει νὰ βασιλέψει σὰν Αὐγερινός. Οἱ ἐλιὲς τῶν βουνῶν, οἱ λιγνὲς λεῦκες καὶ τὰ παλιὰ πρινάρια, σήκωσαν τὰ βαΐα τους στὶς γραμμένες κορυφογραμμές. Τὸ κάθε κλωνάρι τους εἶναι στολισμένο μ' ἕνα τσαμπὶ ἄστρα.

Ἡ θάλασσα εἶναι γαληνεμένη σὰν νὰ περπάτησε ὁ Χριστὸς στὸ στῆθος της, ὅμως τὴν ἄκουγα ποὺ τραγουδοῦσε ὅλη τὴ νύχτα στὶς κουφοβραχιὲς καὶ στὶς τρύπες τοῦ ψαρολίμα-

νου. Ποτὲς δὲ λέει νὰ καταλαγιάσει ὁ ρόχθος τοῦ καϊμοῦ της.

Πῶς τὄπε ὁ ποιητής;

Τὰ σπλάχνα μου κ' ἡ θάλασσα ποτὲς δὲν ἡσυχάζουν.

Ὅλα τ' ἄστρα τὴν ἀκοῦν, ὅλα τὰ δέντρα σκύβουν καὶ τὴν ἀκοῦν. Τὴν ἀκοῦνε μέσα στὸν ὕπνο τους καὶ τὰ πουλιὰ τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὀνειρεύουνται μὲ τὸ κεφάλι κάτω ἀπὸ τὴ φτερούγα. Τὴν ἀφουκράζουνται καὶ ὅλοι τοῦτοι οἱ γέροι θαλασσόβραχοι, ποὺ στέκουνται, σιωπηλὴ παράταξη, στὴν ἀκρογιαλιά, κουκουλωμένοι στοὺς ἀκίνητους γαλάζιους ἴσκιους. Τὴν ἀκούγει καὶ ἡ καρδιά μου, καὶ γίνεται μαζὶ μὲ τ' ἄλλα ἕνα μαβὶ βότσαλο, ἕνα πορφυρὸ βότσαλο, βυθισμένο μακάρια στὰ νυχτωμένα νερά.

Ἔσβησα ὅλα τὰ φῶτα, ἔκλεισα ὅλα τὰ βιβλία καὶ ἄνοιξα ὅλα τὰ παράθυρα καὶ τὴν ψυχή μου. Νὰ χυθεῖ παντοῦ, νὰ χυθεῖ ἀπὸ παντοῦ ἡ νύχτα ἡ θαλασσινή, ἡ νύχτα ἡ ἁγνή, νὰ μὲ τυλίξει κατάσαρκα, ὅπως ὅταν εἴμουνα παιδί, νὰ μὲ γεμίσει μὲ τὴν ἱερή της κατάνυξη. Ρέει μέσα μου δροσερή, δίχως μολέματα καὶ φαρμακερὲς ἀναθυμιάσεις. Ἔρχεται ὁλόϊσα ἀπὸ τὴν ψυχρὴ καὶ ἅγια πηγὴ τοῦ Θεοῦ, ἡ καλή, ἡ ἀστεροματα Νύχτα.

Αὐτὴ στάθηκε πρὶν ἀπὸ τοὺς Θεούς. Ἀπὸ τὰ μελαχροινὰ βυζιά της ἤπιαν τὸ νέκταρ ὅλες οἱ γενεὲς τῶν Ἡρώων καὶ τῶν Θεῶν. Ἀπὸ τὴ σκοτεινὴ μήτρα της γεννήθηκε ὁ ὁ κρίνος τῆς ἡμέρας. Αὐτὴ εἶναι ἡ προαιώνια μητέρα τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ἡ νύχτα τοῦ Αἰγαίου ταξιδεύει πάνω στὰ νερὰ σὰ μιὰ χαρμόσυνη γιορτὴ μὲ πολύχρωμα φῶτα. Εἶναι μενεξελιά, γεμάτη στραφτερὲς ματιὲς καὶ σιγανὰ τραγούδια. Εἶναι γεμάτη καστανὲς βελουδένιες πεταλοῦδες. Ἔρχουνται καὶ μὲ ἀγγίζουν μὲ τὸ χνούδι τους, μοῦ φέρνουν στὴν καρδιὰ μηνύματα καλοκαιρινά. Κατεβαίνει ἀπὸ τὶς δασωμένες χαράδρες καὶ περπατᾶ μὲ γυμνὰ πέλματα στὴ βρεγμένη ἀμμουδιὰ ποὺ γυαλίζει ἀσημένια. Ἡ νύχτα τοῦ Αἰγαίου περπατᾶ ἀργὰ πάνω στὴν ἀκίνητη θάλασσα, ποὺ τὴν κοιτάζει μὲ χιλιάδες φωσφορικὰ μάτια τοῦ βυθοῦ.

Σὰν κινοῦν ἀχάραγα οἱ ψαρέβαρκες ἀπὸ τὸ μικρὸ ἀραξοβόλι, βλέπω πλάϊ στὰ κουπιά, πίσω ἀπὸ τὴν πρύμη, τὶς πατημασιές της νὰ φυλλοπλένε σὰ νούφαρα ἀπὸ ἴσκιο.

Εἶναι ἡ πρώτη μου καλοκαιριάτικη νύχτα σὲ τοῦτον τὸν τόπο ποὺ κρατάει στὸ χῶμα του σφραγισμένα τὰ πρῶτα μου βήματα, ποὺ θὰ κρατήσει τὰ στερνά μου βήματα. Πάνω σὲ τούτους τοὺς βράχους ἕνα παιδὶ εἶχε γράψει κάποτε μὲ κόκκινα μοῦρα τ' ὄνομά μου. Πάνου στὴ μαλακιὰ φλούδα τῆς καρυδιᾶς, ἕνα παιδὶ εἶχε χαράξει κάποτε μὲ τὸ μαχαίρι τ' ὄνομά μου. Τὰ κύματα ἔγλυψαν τοὺς βράχους. Ἡ καρυδιὰ κατάπιε τὰ γράμματα. Ὅμως ξαίρω ἀκόμα νὰ φωνάζω τοὺς βράχους καὶ τὰ δέντρα μὲ τ' ὄνομά τους.

Σκύβω πάνω ἀπὸ τὸ μεγάλο στῆθος τῆς μητέρας θάλασσας, μυρίζω μὲ ὅλη μου τὴν ἀνάσα τὴν πρώτη νύχτα μου, τὴν παλιὰ νύχτα μου, τὴ στερνή μου νύχτα. Ἀκουμπῶ τὸ πρόσωπο μέσα στὸ μενεξελὶ ρόδο της, τὴν ἀναπνέω μὲ ὅλο τὸ ἄρωμά της τὸ θαλασσινό. Εἶμαι ἕνα κοχύλι γεμάτο ἀπὸ τοὺς ἤχους της.

Ἀκουμπῶ τὸ μάγουλο στὸ πρόσωπο τῆς θάλασσας, ν' ἀκούσω τὴν ἀναπνοὴ τῆς νύχτας. Ἀφήνω τὴν ψυχή μου νὰ τὴ συνεπάρει ἡ ἀναρροή της, νὰ τὴν πάρει πέρα, νὰ γίνει ἕνα μὲ τὸ τραγούδι τῶν νερῶν. Καὶ αὐτὸ τὸ τραγούδι ν' ἁπλώσει, νὰ γεμίσει τὴν αἰωνιότητα, ὅπως ὁ ψαλμὸς κατακλύζει τὶς βουερὲς καμάρες τοῦ ναοῦ.

Σηκώνω τὸ κεφάλι, τὰ μαλλιὰ στάζουν ἁρμυρὴ δροσιά. Ἡ θάλασσα μοῦ ἔδεσε στὸ μέτωπο μιὰ ταινία ἀπὸ χλωμὸ φύκι. Κοιτάζω κατάματα τὴ θαλασσινὴ νύχτα. Κι αὐτὴ μὲ κοιτάζει μὲ τὰ χίλια της μάτια ποὺ σπιθίζουν. Τὰ ἄνθη καὶ τὰ χρώματά της εἶναι σκοτεινὰ καὶ βαθειά, τ' ἀρώματά της εἶναι σκοτεινὰ καὶ βαθειά, ὁ ἦχος τοῦ ρόχθου της εἶναι βαθύς. Σπαράζει, σπαρταρᾶ ἡ καρδιά. Νοιώθω γεμάτος τόλμη καὶ τρέλλα, γεμάτος ἔρωτα καὶ χτυποκάρδι.

Τῆς χαμογελῶ εὐτυχισμένος ὣς τὰ δάκρυα. Θέλω νὰ τὴ φωνάξω μ' ἕνα δροσερὸ ὄνομα, μὲ τὸ πρωινό της ὄνομα. Ὅταν τὸ εὕρω, θὰ τὸ τραγουδῶ ὥσπου νὰ πεθάνω. Ξαίρω ὅλα τὰ ἄνθη τοῦ βυθοῦ της καὶ ὅλα τὰ πουλιὰ τῶν κυμάτων της. Εἶμαι κ' ἐγὼ ἕνα πουλὶ τῆς θαλασσινῆς νύχτας, ἕνα μενεξελὶ πουλὶ ποὺ ὁρμᾶ πάνω ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ κύματα μὲ

τὶς φτεροῦγες κατάστικτες ἀπὸ χρυσά, πράσινα καὶ τριανταφυλλιὰ ἄστρα.

Ἕνα πουλὶ τοῦ Αἰγαίου εἶμαι, ποὺ θέλει νὰ πεῖ τὸ τραγούδι του στ' ἀφτιὰ τῶν κούφιων βράχων, ποὺ βιάζεται νὰ πεῖ τὸ τραγούδι του, ποὺ δὲ θὰ προκάνει νὰ πεῖ τὸ τραγούδι του.

Ὅμως εἶμαι εὐτυχισμένος, γιατὶ ξαίρω πὼς ὅλα τὰ τραγούδια ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὰ δάση κι ἀπὸ τοὺς βράχους, ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὶς καρδιὲς κι ἀπὸ τὰ κύματα, γίνουνται φλογερὰ πουλιὰ καὶ ὁρμοῦν πρὸς τὸ Θεὸ χωρὶς γυρισμό, γίνουνται ἀσημένια περιστέρια κι ἀνεβαίνουν ὡς τὰ πόδια τοῦ Θεοῦ, γαλάζια περιστέρια καὶ κουρνιάζουν καλόδεχτα στὰ ἅγια πόδια τοῦ Θεοῦ.

Ἐκεῖ μᾶς περιμένουν. Θὰ τὰ ξανάβρουμε κάποτε ἐκεῖ νὰ μᾶς περιμένουν.

ΤΟ ΠΙΟ ΕΙΔΥΛΛΙΑΚΟ ΧΩΡΙΟ

ΑΓΙΑΣΣΟΣ εἶναι ἕνα μεγάλο χωριό, μιὰ μικρὴ ἀγροτικὴ πολιτεία στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ. Ἕνας κόσμος ἔξυπνος, ὁλοζώντανος καὶ ἐργατικὸς κινεῖται ἐδῶ στὰ κράσπεδα τοῦ Λεσβιακοῦ Ὀλύμπου. Ὅπως σ' ὅλα τὰ ψηλὰ βουνὰ τῆς Ἑλλάδας, ὁ Ἄη Λιᾶς ἔχει τὸ ἐκκλησάκι του καὶ σὲ τούτη τὴν οὐρανογείτονα κορφή. Εἶναι ὁ διάδοχος τοῦ Φοίβου-Ἥλιου, ποὺ μέσα στὸ ὄνομά του ὁ ἑλληνικὸς λαὸς χώνεψε τὸ χριστιανικὸ ὄνομα τοῦ προφήτου Ἠλιού. Δὲν εἶναι μόνο τ' ὄνομα ποὺ ἔχουν κοινὸ ὁ Φοῖβος μὲ τὸν Ἅγιο. Ὁ Προφήτης Ἠλιοὺ εἶναι καὶ διφρηλάτης, ὅπως ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας θεός. Δὲν πέθανε ὁ προφήτης. Σὰν ἦρθε ἡ ὥρα του νὰ τὸν καλέσει ὁ Κύριος, ἕνα ἅρμα πύρινο κατέβηκε στὴ γῆ καὶ τὸν πῆρε στὰ οὐράνια. Καὶ ὁ Ἠλιοὺ ἔρριξε τὴ μηλωτή του στοὺς πιστοὺς ποὺ παρευρέθηκαν στὴ θαυμαστὴ ἀνάληψή του. Ἡ λαϊκὴ μυθολογία δημιούργησε καὶ μιὰν ἄλλη γραφικὴ ἱστορία, γιὰ νὰ ξηγήσει αὐτὴν τὴν προτίμηση τοῦ Ἁγίου, νἄχει τὶς ἐκκλησίτσες του στὶς βουνοκορφές. Εἶταν θαλασσινὸς ὁ Ἅγιος Ἠλίας. Καὶ τόσες πίκρες τὸν πότισε ἡ βασανισμένη ζωὴ τοῦ θαλασσομάχου, ποὺ μιὰ μέρα βαργέστισε, ἄφησε τὴ βάρκα του σ' ἕνα ἐρημικὸ ἀραξοβόλι καὶ πῆρε τὰ μάτια του νὰ πᾶ νὰ βρεῖ ἕναν τόπο, ὅπου οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴ ξαίρουν μήτε τ' ὄνομα, μήτε τὰ βάσανα τῆς θαλασσινῆς ζωῆς. Τὰ χτύπησε κάτω καὶ κίνησε κατὰ τὸν

ἀνήφορο, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ, παίρνοντας μαζί του μονάχα ἕνα κουπί. Προχωροῦσε λοιπὸν καὶ ρωτοῦσε τοὺς διαβάτες ποὺ συντύχαινε στὸ δρόμο του. Τοὺς ἔδειχνε τὸ κουπὶ καὶ ρωτοῦσε :

— Τ' εἶναι τοῦτο, κουμπάρε ;

— Κουπὶ εἶναι. Τ' ἤθελες νἆναι ; ἀπαντοῦσαν οἱ χωρικοί.

Καὶ ὁ Ἅγιος προχωροῦσε καὶ ὅλο ρωτοῦσε. Καὶ κάθε φορὰ ποὺ οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀντάμωνε γνώριζαν τὸ σύνεργο ποὺ κρατοῦσε, αὐτὸς προχωροῦσε ἀκόμα πιὸ μέσα στὸ νησί, ἀκόμα πιὸ ψηλά. Ἔτσι ρωτώντας καὶ πηγαίνοντας, ἔφτασε κάποια μέρα καὶ στὴν Ἁγιάσσο.

— Τ' εἶναι τοῦτο, χριστιανοί ;

Οἱ Ἁγιασσῶτες κοίταξαν τὸ κουπὶ μὲ ἀπορία.

— Τί νἆναι ; εἶπαν. Ραβδὶ γιὰ τὶς ἐλιὲς νὰ πῶ, δὲν εἶναι. Τιμόνι γιὰ κάρο, πάλι δὲν εἶναι. Μήπως εἶναι. . . φουρναρόφκυαρο ;

— Δόξα σοι ὁ Θεός ! ἔκανε μὲ ἀνακούφιση ὁ Ἅγιος.

Ἀπόθεσε χάμω τὸ κουπί, ἀνέβηκε στὴν κορφὴ τοῦ Ἁγιασσώτικου Ὀλύμπου κ' ἔκαμε τὸ ξωκκλήσι του. Μακρυὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, μακρυὰ ἀπὸ τὰ σύνεργά της, μακρυὰ ἀπὸ τὶς πίκρες της.

Μέσα στὴ γραφικὴ παράδοση, ποὺ δὲν τῆς λείπει καὶ τὸ παιχνιδιάρικο χιούμορ, ἐξυπακούεται τὸ παράπονο τοῦ νησιώτικου λαοῦ μας, ποὺ λατρεύει τὴ θάλασσα καὶ μαζὶ τὴν καταριέται γιὰ τὴν τυράγνια καὶ τὰ πένθη ποὺ δίνει στοὺς ἐργάτες της. Εἶναι ἡ « θάλασσα πικροθάλασσα καὶ πικροκυματούσα », εἶναι ἡ « θάλασσα λεβεντοπνίχτρα, θάλασσα φαρμακερὴ » τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν. Καὶ ὑπάρχει ἕνα ὡραιότατο ἀρχαῖο ἐπίγραμμα, στὸν τάφο ἑνὸς κακοθανατισμένου φτωχοῦ ψαρᾶ ποὺ λέει :

Τῷ γρυπεῖ Πελάγονι, κῦρτον καὶ κώπαν θῆκαν
μνᾶμα κακοζωΐης.

Πάνω στὸ μνῆμα τοῦ τρατάρη Πελάγονος, ἀφιέρωσαν ἕναν κύρτο καὶ ἕνα κουπί, γιὰ θύμηση τῆς βασανισμένης του ζωῆς.

Θάλασσα, πού τὸν ἔπνιξες τῆς ὀρφανῆς τὸν ἄντρα,
κ' εἶταν ἡ νύφη μας μικρὴ καὶ δὲν τῆς πᾶν τὰ μαῦρα.

Εἶναι ὁ αἰώνιος μελαγχολικὸς διάλογος τοῦ Ἕλληνα θαλασσινοῦ μὲ τὸ γοητευτικὸ καὶ ἐπικίνδυνο στοιχεῖο ποὺ κυκλώνει ἀπὸ παντοῦ τὶς στεριές του. Ἔτσι, ὅπως σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἅη Λιᾶς ἀνέβηκε κ' ἐδῶ στὴν Ἁγιάσσο νὰ ἀπομονωθεῖ στὴν πιὸ ψηλὴ κορφὴ τοῦ Λεσβιακοῦ Ὀλύμπου. Ὅταν γιορτάζει τὸ κλησάκι του, ἐκεῖ κοντὰ στὰ σύννεφα, ὅσοι ἔχουν γερὰ κότσια ἀνεβαίνουν νὰ τὸν λειτουργήσουν καὶ ν' ἀγναντέψουν ἀπὸ κεῖ ψηλὰ τὸ ἀπερίγραπτο θέαμα τοῦ ἥλιου ποὺ ἀνατέλλει πάνω στὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὰ ἀντικρυνὰ ρόδινα βουνὰ τῆς Μικρασίας. Ἀπὸ κεῖ ἡ ματιὰ ἁπλώνεται ἀχόρταγη σ' ὁλόκληρο τὸν ἀνάγλυφο χάρτη τῆς Λέσβου ὣς τ' ἄλλα Αἰγαιοπελαγίτικα νησιὰ καὶ ὣς τ' Ἅγιον Ὄρος, «τὸ περιβόλι τῆς Παναγίας».

Ὡστόσο ἡ Ἁγιάσσο δὲν ἔχει τὸν Ἅη Λιᾶ γιὰ προστάτη της. Ἡ πολιοῦχος τῆς γραφικῆς αὐτῆς κηπούπολης εἶναι ἡ Θεομήτωρ. Ἡ Παναγιὰ ἡ Ἁγιασσωτούλα. Αὐτὴ ἔχει ἐκεῖ τὸ μεγαλόπρεπο ναό της, ἔχει καὶ τὸ παλαιότατο εἰκόνισμα, ἱστόρισμα τοῦ ἱερωτάτου Λουκᾶ. Εἶναι μιὰ ἐκκλησία μεγάλη, μὲ πολλὰ κελλιὰ καὶ σπουδαία περιουσία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ ἡ ἐργατικὴ αὐτὴ πολιτεία γιὰ τὰ ἔργα της τὰ καλλωπιστικά, τὰ φιλανθρωπικὰ καὶ τὰ ἐκπολιτιστικά. Μεγάλη εἶναι ἡ λαοσύναξη τῶν χριστιανῶν στὴ χάρη της, ὅταν ἡ Παναγιὰ τῆς Ἁγιάσσος γιορτάζει τὸν Δεκαπενταύγουστο. Ἡ ἔκταση τοῦ προσκυνήματός της εἶναι κάτι ἀνάλογο καὶ ὄχι κατώτερο ἀπὸ τὴ γιορτὴ τῆς Παναγίας τῆς Τήνου. Οἱ προσκυνητὲς ἔρχονται κατὰ χιλιάδες. Ἔρχονταν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὶς Λεσβιακὲς παροικίες τῆς Ἀνατολῆς ὁλόκληρες θεωρίες ἀπὸ καΐκια γεμάτα γυναικόπαιδα καὶ παλληκάρια, νὰ προσκυνήσουν καὶ νὰ κάνουν τὰ τάματά τους καὶ νὰ δεχτοῦν τὸ θάμα τῆς γιατρειᾶς τῶν ἀρρώστων τους ἀπὸ τὴ χάρη της.

Τὸ πανηγύρι κρατάει μέρες καὶ νύχτες. Τὰ μεγάλα κελλιὰ τοῦ ξενώνα τῆς ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὸ ξενοδοχεῖο τῆς Ἁγιάσσος δὲν τοὺς παίρνουν. Πολλοὶ βρίσκουν φιλοξενία στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ. Καὶ σὰν τελειώσει τὸ πανηγύρι οἱ

προσκυνητὲς ἀπομένουν ἀκόμα μερικὲς μέρες γιὰ νὰ χαροῦν τὰ θαυμαστὰ τοπία τοῦ χωριοῦ, ποὺ εἶναι ἀχόρταστη ἡ ὀμορφιά τους. Νερὰ κρύα κελαρίζουν ἀπὸ παντοῦ, οἱ λαγκαδιές της ἀντιλαλοῦν ἀπὸ τ' ἀηδόνια, τὰ δάση της εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πυκνὰ ποὺ μπορεῖ νὰ χαρεῖ κανεὶς στὴν Ἑλλάδα. Δάση ἀπὸ μηλιές, δάση ἀπὸ ἐλιές, δάση ἀπὸ καρυδιές, δάση ἀπὸ καστανιές. Κάθε ἐποχὴ δίνει τὸν καρπό της, δίνει καὶ τὰ φροῦτα της. Οἱ Ἁγιασσωτοῦλες εἶναι οἱ πιὸ ὄμορφες κοπέλες τοῦ νησιοῦ, οἱ πιὸ ἀνοιχτόκαρδες, οἱ πιὸ χαρούμενες. Οἱ κούνιες τους μὲ τὰ τραγούδια καὶ τὰ τσακίσματά τους ἀποτελοῦν μιὰ λαϊκὴ γιορτή. Ὅταν φοροῦν τὸ ντόπιο τους φόρεμα, κορσὰζ βελουδένιο μὲ κεντήματα χρυσὰ καὶ σαλβάρι μεταξωτὸ μὲ πολλὲς πτυχὲς καὶ ξανοιχτὰ χρώματα, εἶναι νὰ τὶς πιεῖς στὸ ποτήρι. Στὰ πανηγύρια ποὺ γίνονται τὴν ἄνοιξη, οἱ πολύχρωμες φορεσιές τους εἶναι μὲ θαυμαστὸν τρόπο συνταιριασμένες μὲ τὸ πλῆθος τ' ἀγριολούλουδα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα παιζογελοῦν, χορεύουν καὶ χωρατεύουν.

Στὴν Ἁγιάσσο ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ χρόνια ποὺ πάτησε τὸ νησὶ ὁ καταχτητὴς δὲν κατοίκησαν Τοῦρκοι. Ἔτσι οἱ γυναῖκες τοῦ χωριοῦ, μὴ ἔχοντας λόγους νὰ φυλαχτοῦν καὶ νὰ κρυφτοῦν ἀπὸ τὰ μάτια καὶ τὶς ὀρέξεις τῶν ἀλλοφύλων, μεγάλωναν μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ἐλευθερίας καὶ ἐλευθεροστομίας, ποὺ σὲ κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ ἐνενήντα χωριὰ τοῦ νησιοῦ δὲν συναντᾶ κανένας. Ἀγαποῦν τὰ λουλούδια καὶ τὴν ἐξοχή, γιατὶ ζοῦν μὲ ξενοιασιὰ τὴ ζωὴ τῆς ἀγρότισσας. Ἐκεῖ δὰ πλέκουνται καὶ τὰ εἰδύλλιά τους μὲ τὰ παλληκάρια. Μὲ τοὺς ραβδιστάδες τῆς καστανιᾶς, μὲ τοὺς μηλοτρυγητάδες.

Στὰ καστανομαζώματα
μοῦ ἔκανες καμώματα,

τραγουδοῦν οἱ μερακλῆδες.

Τὶς Κυριακάδες κάθουνται στολισμένες μεγάλες παρέες ἀπὸ κοπέλες ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τους, ἀπὸ τὴ μιὰ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ δρόμου.

Βάζουν γαρύφαλλα, παπαροῦνες στὰ μαλλιά τους, ἀλλάζουν χωρατὰ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς τοῦ δρόμου καὶ τὰ γρα-

φικὰ σοκάκια ποὺ ἰσκιώνουνται ἀπὸ κληματαριὲς ἀντηχοῦν ἀπὸ τὰ γέλια τους. Τὰ παλληκάρια ποὺ περνοῦν καὶ τὶς φλερτάρουν, δέχονται τὰ πειράγματά τους. Καὶ ὁ λαὸς τῆς Ἁγιάσσος εἶναι ὁ πιὸ εἴρων τοῦ νησιοῦ. Ἕνας ξένος ποὺ δὲν ξαίρει τὰ ἔθιμά τους μπορεῖ νὰ παρεξηγήσει αὐτὴν τὴν ἐλευθερία τῶν κοριτσιῶν καὶ νὰ τὴν πάθει.

Θυμοῦμαι στὴν ἐπιστράτευση τοῦ 17 ποὺ εἴμουνα ἐκεῖ στρατιώτης ἕνα ἐπεισόδιο ποὺ ποτὲ δὲ θὰ τὸ ξεχάσω. Εἶχαν ἔρθει στὴ Μυτιλήνη Γάλλοι στρατιῶτες καὶ μιὰ συντροφιά τους ἀνέβηκε στὴν Ἁγιάσσο. Οἱ κοπέλες ἄρχισαν νὰ τοὺς ἀποτείνουν τὰ πειράγματά τους καὶ νὰ γελοῦν μὲ τὸ σουλούπι τῶν ξένων. Αὐτοὶ πάλι νόμισαν πὼς ὅλα αὐτὰ εἴταν ἐρωτικὴ πρόκληση. Χύθηκαν λοιπὸν νὰ φιλήσουν τὰ κορίτσια. Καὶ τότε ἔγινε ἕνας πρωτοφανὴς συναγερμός. Οἱ κοπέλες ἔβγαλαν τὰ ξυλένια τσόκαρα ἀπὸ τὰ πόδια καὶ παρέλαβαν τοὺς Γάλλους, οἱ ὁποῖοι ἔφυγαν κακὴν-κακῶς, δαρμένοι καὶ σαστισμένοι ἀπὸ τὴν ἀναπάντεχη τροπὴ ποὺ πῆρε ἡ αἰσθηματική τους ἐπιχείρηση.

Τὸ ἁγιασσώτικο κέφι ἐκδηλώνεται μ' ἕνα σωρὸ σατιρικὰ τραγούδια, ποὺ στὴ βωμολοχία φτάνουν τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ κωμωδία. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ τὰ ἀπολαύσει κανεὶς τὶς μέρες τῆς Ἀποκριᾶς, ὅπου ὁμάδες ἀπὸ ἐξυπνότατους μασκαράδες γυρίζουν στοὺς δρόμους καὶ σατιρίζουν τοὺς πάντες καὶ τὰ πάντα. Κάτι παρόμοιο γίνεται σ' ἕνα ἄλλο γεωργικὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ, ἐπίσης μεσογειακό, τὴν Ἁγία Παρασκευή, ποὺ διατηρεῖ καὶ ἕνα παλαιότατο πανηγύρι, ποὺ λέγεται «τοῦ ταύρου». Αὐτὸ κλείνει μὲ τοπικὲς λαϊκὲς ἱπποδρομίες, πού, ὅταν τελειώσουν, οἱ νικητὲς περιφέρουν τὰ βραβεῖα, συνήθως μεταξωτὰ μαντήλια, ποὺ τὰ κρεμάζουν στὰ φάλαρα τῶν στολισμένων ἀλόγων τους καὶ γυρίζουν ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι, τραγουδώντας ἄσεμνα τραγούδια. Αὐτά, κατ' ἐξαίρεσιν ἐκείνη τὴ μέρα, τ' ἀκοῦν οἱ κοπέλες καὶ οἱ συγγενεῖς τους δίχως νὰ προσβάλλουνται. Μάλιστα κατεβαίνουν μὲ τὸ δίσκο καὶ κερνᾶνε τοὺς βωμολόχους καβαλάρηδες. Πρόκειται γιὰ ἔθιμο ποὺ θἄπρεπε ἡ λαογραφικὴ ἐπιστήμη νὰ ψάξει σὲ πολὺ ἀρχαῖες ἐποχὲς γιὰ ν' ἀνακαλύψει τὶς ρίζες του.

Στὴν Ἁγιάσσο ἀκμάζει καὶ μιὰ ἀγγειοπλαστικὴ πολὺ

παλιὰ καὶ πολὺ σημαντική. Τὰ ἁγιασσώτικα σταμνιά, τὰ ζωγραφιστὰ κανάτια, ποὺ λέγονται ἐκεῖ «κουμάρια». Εἶναι περίφημα, γιὰ τὴ χάρη τῆς φόρμας καὶ τῆς διακόσμησής τους. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀληθινὰ ἀριστουργήματα. Πηγαίνοντας ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα στὴν Ἁγιάσσο, σταματᾶνε τ' αὐτοκίνητα στὸ χάνι τῆς Καρύνης. Ἐκεῖ, κάτω ἀπὸ αἰωνόβια, θεόρατα πλατάνια, ἀναβρύζουν ἄφθονα κρύα νερὰ ἀπὸ τὸ βυθὸ μιᾶς μεγάλης στέρνας, ποὺ ἀδιάκοπα χουχλακίζει. Αὐτὴ τὴ στέρνα τὴν ἐπήδηξε μ' ἕνα σάλτο ὁ ἀελλόπους Ἁγιασσώτης παλληκαράς, ὁ πολὺς Νταῆ Παναγιώτης, κρατώντας ἕναν ἀναμμένον ναργιλέ, δίχως νὰ πέσει στὸ νερὸ ἕνα καρβουνάκι ἀπὸ τὸ λουλά του. Αὐτὸν τὸν Νταῆ Παναγιώτη, ποὺ ὁ θρύλος του εἶναι ζωντανὸς ἀκόμα ἀνάμεσα στὸ Λεσβιακὸ λαό, καυχήθηκε κάποτε πὼς θὰ τὸν συγυρίσει ἕνας Τοῦρκος Διοικητὴς τοῦ νησιοῦ ποὺ εἶχε νεοδιορισθεῖ ἀπὸ τὸν Σουλτάνο. Ἔστειλε λοιπὸν ἕνα ἀπόσπασμα καβαλάρηδες, μὲ ἕναν ἴλαρχο ἐπὶ κεφαλῆς, ὁ ὁποῖος καυχήστηκε πὼς θὰ φέρει δεμένο στὸ ἄλογό του τὸν Ἁγιασσώτη ἥρωα. Πῆγε στὴν Ἁγιάσσο τὸ ἀπόσπασμα καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶταν νὰ ἐπιστρέψει στὸν Βαλὴ μὲ τοὺς καβαλάρηδές του ἀφοπλισμένους καὶ μαύρους στὸ ξύλο, οἱ ὁποῖοι ἔφερναν τὸν ἡρωϊκό τους ἴλαρχο δεμένον ἀπὸ τὸν Νταῆ Παναγιώτη πάνω στὸ ἄλογό του σὲ κακὴ κατάσταση.

Ὑπάρχει, μοῦ εἶπανε, ἀκόμα στὴν Πόλη ἕνας δρόμος ποὺ λέγεται «τὸ πήδημα τοῦ Νταῆ Παναγιώτη». Καὶ ἔχει κι αὐτὸς τ' ὄνομά του ἀπὸ ἕνα περιστατικὸ σχετικὸ μὲ τὸν καταπληχτικὸν αὐτὸν παλληκαρά, ποὺ φαίνεται νἆταν καὶ σπουδαῖος Ντὸν Ζουάν. Εἶχε πάει στὴν Πόλη κάποτε καὶ κεῖ ξεπλάνεψε τὴν πεντάμορφη γυναίκα ἑνὸς μεγάλου παλατιανοῦ. Ἡ ἀστυνομία τοῦ Σουλτάνου τόνε κυνήγησε καὶ ὁ Νταῆ Παναγιώτης ἔφυγε πετώντας ἀπὸ στέγη σὲ στέγη. Καὶ ὅταν τέλειωσαν τὰ συνεχόμενα σπίτια, βρέθηκε μπροστὰ σ' ἕναν πλατὺ δρόμο ποὺ χώριζε τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα. Ὁ Νταῆ Παναγιώτης πήδηξε τότες ἀπὸ τὸ ἕνα τετράγωνο στὸ ἄλλο πάνω ἀπὸ τὸ δρόμο καὶ σώθηκε.

Μὰ ἡ ὀμορφιὰ τῆς Ἁγιάσσος, ὁ λαογραφικὸς πλοῦτος, ἡ γραφικότητα τοῦ χωριοῦ καὶ ἡ κοροϊδευτικὴ χάρη τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ της εἶναι ἀνεξάντλητα. Πρέπει νὰ ζήσει κα-

νένας σὲ κεῖνο τὸ περιβάλλο, γιὰ νὰ τ' ἀπολαύσει ἀπὸ πρῶτο χέρι.

Μέσα στὸ φυσικό, τὸ ἀφκιασίδωτο τοπίο, νοιώθει κανεὶς ἐντοπισμένος στοργικὰ μέσα στὴν τεράστια σύνθεση τῆς κοσμογονίας, ξεκούραστα τοποθετημένος μέσα στὸν ρυθμὸ τῆς θεϊκῆς δημιουργίας, ἁρμονικὰ ἐντεταγμένος στὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ, ποὺ κάθε στιγμὴ συναντᾶ τὰ ἀμέτρητα πρόσωπά του. Εἶναι μέρες τώρα ποὺ κινοῦμαι μέσα στὸ μαγικὸ τοπίο τοῦ νησιοῦ. Μέρες καὶ νύχτες. Τὶς μέρες βλέπω τὸν ἅγιο μόχθο τῶν ἀνθρώπων, ποὺ συνεχίζουν αἰῶνες τὴν ἐρωτικὴ μάχη μὲ τὴ γῆ. Ἀνασταίνουν δέντρα ὡς τὶς κορυφὲς τῶν βουνῶν, καὶ τὰ κλαριά τους σειοῦν ἀνάλαφρα τὴν πυκνὴ ἀσημοπράσινη φυλλωσιὰ πάνω στὸ φόντο τ' οὐρανοῦ, σημαῖες εἰρήνης καὶ τρόπαια χαρούμενης ἐργασίας. Οἱ ἀγωγιάτες σφυρίζουν, νὰ πιοῦν τὰ ζωντανά τους στὶς πετρένιες λαξευτὲς γοῦρνες, ὅπου κουρνελίζει ἀδέσμευτο τὸ νερό. Ἀκούγω τὰ ξυλένια σφυριὰ τῶν μαραγκῶν ν' ἀντηχοῦν στὰ νέα σκαριὰ τῶν καραβιῶν, τὸν ἦχο ἀπὸ τὸ σφυροκόπημα τῶν βαρελιῶν, ποὺ σφίγγουν τὰ σιδερένια στεφάνια τους γιὰ τὸ νέο κρασί, τὴ μυρουδιὰ ἀπὸ τὸ ἀναμμένο θειάφι ποὺ ἀπολυμαίνει τὸ ἐσωτερικό τους. Τὶς νύχτες βλέπω τὰ παλληκάρια νὰ χορεύουν βακχικοὺς χοροὺς μὲ σοβαρότητα σχεδὸν θρησκευτική. Περνῶ ἀπ' τὰ φτωχὰ ξωκκλήσια καὶ βρίσκω τὶς παλιές, καπνισμένες Παναγίες στολισμένες μὲ στεφάνια ἀπὸ βασιλικούς, βιόλες καὶ κόκκινες παπαροῦνες. Μοσκοβολᾶ τὸ καμμένο μελισσοκέρι, οἱ μεταξωτὲς ποδιὲς στὰ μεγάλα εἰκονίσματα τοῦ τέμπλου ἔχουν συγκινητικὲς ἀνορθόγραφες ἀφιερώσεις κοριτσιῶν. «Ἀφηέρομα Ἀρχοντούλας.» Πολλὰ παιδιὰ βαφτίζονται ἀκόμα ἐδῶ μὲ ὀνόματα τῆς παλιᾶς βυζαντινῆς ἀρχοντιᾶς. Κατακουζηνός, Ὑπερμάχω, Κομνηνός, Ρήγαινα, Μανουήλ. Τὰ τραγούδια τοῦ γάμου ἔχουν τὴ μουσικὴ μεγαλοπρέπεια θρησκευτικῶν ὕμνων. Οἱ στίχοι μυρίζουν θάλασσα νησιώτικη :

Γαμπρός μας εἶναι ἄξιος καράβι ν' ἀρματώσει — γαμπρέ μου
καὶ τὰ καραβοσάνιδα νὰ τὰ μαλαματώσει — γαμπρέ μου.

Καὶ πάλι ἀπὸ πολὺ μακρυὰ ἀπαντοῦν, στὸν ἴδιον τόνο, τὰ ἐπιθαλάμια τῆς Σαπφῶς :

Ἴψοι δὴ τὸ μέλαθρον ἀέρρετε, τέκτονες ἄνδρες,
ὐμήναον!
Γάμβρος γὰρ θαλάμας εἰσέρχεται ἴσος Ἄρευ,
ὐμήναον!
πέρροχος ὠς ὄτ' ἄοιδος ὀ λέσβοιος ἀλλοδάποισιν.

Δηλαδή:

Ψηλὰ σηκῶστε τὴ σκεπή, μαστόροι παλληκάρια,
ὑμέναιε!
Στὴ σάλα μπαίνει ἕνας γαμπρὸς λεβέντης σὰν τὸν Ἄρη,
ὑμέναιε!
Πιὸ τρανὸς κι ἀπὸ τὸν πιὸ μεγάλον ἄντρα,
ὑμέναιε,
ποὺ ξεπερνᾶ στὴ λεβεντιὰ ὅλα τὰ παλληκάρια,
ὅπως ὁ Λέσβιος μουσικός, περνάει ὅλους τοὺς ξένους!

Καὶ οἱ σημερινὲς Λέσβιες κοπέλες τραγουδοῦν σὰν ἀντίλαλος:

Γαμπρός μας εἶναι ἥλιος κ' ἡ νύφη μας σελήνη
καὶ ὁ κουμπάρος ξακουστὸς σ' ὅλη τὴ Μυτιλήνη!

Σὰν δυὸ χρυσὰ γαρύφαλλα σὲ διαμαντένιο τάσι,
τ' ἀντρόγυνο ποὺ στήσαμε νὰ ζήσει, νὰ γεράσει.

Κάτω ἀπὸ ὅλα αὐτά, καὶ μέσα σ' ὅλα αὐτὰ βρίσκεται ἡ αἰώνια Ἑλλάδα. Ἑνιαία μέσα στὶς περιπέτειές της, συνεχὴς μέσα στοὺς κύκλους τῶν ἐξελίξεών της. Πρέπει νἆναι κανεὶς ὁλότελα κοντόφωτος γιὰ νὰ σταματᾶ σὲ μιὰ στιγμὴ τῆς ἱστορίας της καὶ νὰ τὴν βλέπει ἀποσπασματικά, κολλημένος στὰ χρονολογικὰ ἀπολιθώματα σὰν ὄστρακο.

Ὄντας σὲ βλέπω κ' ἔρχεσαι, σὰν καλαμιὰ φουντώνω,
βάζω τ' ἀηδόνια καὶ λαλοῦν κ' ἐγὼ σὲ καμαρώνω.

Καὶ ἡ Σαπφὼ ἀπαντᾶ:

Ἦλθες; κάλ' ἐπόησας, ἔγω δὲ σ' ἐμαιόμαν,
ὂν δ' ἔψυξας ἔμαν φρένα καιομέναν πόθῳ.

Ἦρθες; Καλὰ ποὖχαμες! Κ' ἐγὼ σὲ λαχταροῦσα! Δρόσισες τὴν καρδούλα μου, ποὺ τὴ φλογίζει ὁ πόθος!

Όταν σὲ βλέπω κ' ἔρχεσαι μὲ τ' ἄλλα παλληκάρια,
ἐσὺ 'σαι ὁ βασιλικὸς καὶ τ' ἄλλα τὰ κλωνάρια,

τραγουδᾶ ἡ σημερινὴ κοπέλα τῆς Λέσβου. Καὶ ἡ Σαπφώ:

Τίῳ σ', ὦ φίλε γάμβρε, κάλως εἰκάσδω;
Ὄρπακι βραδίνῳ σε μάλιστ' εἰκάσδω.

Μὲ τί νὰ σὲ παραμοιάσω, καλέ μου γαμπρέ; Μὲ ἀνθισμένο κλωνάρι πολὺ σὲ παραμοιάζω!

Ὑπῆρχε στοὺς ἀρχαίους Λεσβίους μιὰ παράδοση γιὰ μιὰ κοπέλα ποὺ πέθανε νέα, καὶ ποὺ ὅσο ζοῦσε ἀγαποῦσε πολὺ τὰ παιδιά. Γελλὼ εἶταν τ' ὄνομά της. Σὰν πέθανε αὐτὴ ἡ νέα, βρυκολάκιασε, ἔγινε δηλαδὴ μιὰ λάμια, καὶ τὶς νύχτες ἔβγαινε κι ὅπου ἔβλεπε μικρὸ παιδὶ τὸ ἀγκάλιαζε τόσο σφιχτά, ποὺ τὸ πρωὶ τὄβρισκαν πνιγμένο πλάϊ στὴ μητέρα του. Ἡ Σαπφὼ εἶχε στὸ νοῦ της αὐτὸν τὸ μύθο, ὅταν, γιὰ νὰ ὑβρίσει μιὰ ἐχθρά της πὼς κυνηγᾶ τ' ἀνήλικα, τὴ λέει: «Γέλλως παιδοφιλωτέρα».

Φαντάζεται λοιπὸν κανεὶς τὴν ἔκπληξη, μαζὶ καὶ τὴ συγκίνησή μου, ὅταν μιὰ μέρα, γυρίζοντας σὲ μιὰ λαϊκὴ γειτονιὰ τῆς Μυτιλήνης, ἄκουσα μιὰ γυναίκα νὰ καταριέται νευριασμένη τὸ παιδί της μὲ τὴν κραυγή:

—Ἄ, ποὺ νὰ σὲ πάρ' ἡ Γ'λλού!

Θυμήθηκα τὸ στίχο τῆς Σαπφῶς, μπῆκα στὴν αὐλὴ τοῦ φτωχικοῦ σπιτιοῦ καὶ παρακάλεσα τὴν ἀγράμματη γυναικούλα νὰ μοῦ πεῖ τί εἶν' αὐτὴ ἡ Γ'λλού! Καὶ κείνη μοῦ ξήγησε πὼς ἡ Γ'λλοὺ εἶναι ἕνα ξωτικὸ ποὺ βγαίνει τὴ νύχτα καὶ πνίγει τὰ νεογέννητα βρέφη!

Δὲν εἶναι συγκινητικὸ νὰ ξανακούει κανεὶς τὴν κραυγὴ τῆς Σαπφῶς ἀπὸ τὰ 600 π. Χ. στὸ στόμα μιᾶς συμπατριώτισσάς της 1954 χρόνια μετὰ Χριστόν; Πιστεύω πὼς σὲ κανένα μέρος τῆς ὑδρογείου, ἀνάμεσα σὲ κανένα λαό, δὲν γίνεται νἄβρει κανένας τέτοια καταπληχτικὰ σημάδια φυλετικῆς συνέχειας τόσο παλαιϊκὰ καὶ τόσο φανερά.

ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΓΙΑΛΙΑ

Ε ΤΟΥΤΟ τὸ ψαραδοχώρι εἶναι δεμένη ἡ νοσταλγία μου. Χρόνια τὸ ποθοῦσα, χρόνια τ' ἀνιστοροῦσα μέσα στὰ βιβλία μου, καὶ τώρα περπατῶ πάλι στὴν ἀγαπημένη ἀκρογιαλιά. Οἱ ψαράδες μὲ χαιρετοῦν πρόσχαρα καὶ ὁ χαιρετισμός τους εἶναι καλοδεχούμενος σὰν δῶρο. Ἀκόμα φυλάγω τὴ συλλογὴ ἀπὸ τὰ μεγάμα κοχύλια ποὺ μοῦφερναν τὸ καλοκαίρι. Σαλιάγκοι μεγάλοι σὰν νεροκολόκυθα, ἀπ' αὐτοὺς ποὺ μεταχειρίζουνται γιὰ ν' ἀδειάζουν ἀπὸ τὰ νερὰ τὴ βάρκα, καὶ ἄλλοι μικρότεροι μὲ σπειρωτὸ καύκαλο, ποὺ τοὺς τρυποῦν στὴ μυτερὴν ἄκρη καὶ τοὺς μεταχειρίζονται ὅπως οἱ μυθικοὶ Τρίτωνες γιὰ ναυτικὲς σάλπιγγες, νὰ μεταδίδουν τὰ συνθηματικὰ σαλπίσματα τὴ νύχτα στὸ ψάρεμα μὲ τὰ γριγριά, σὰν πέσουν σὲ πέρασμα ψαριῶν. Αὐτὰ τὰ λένε κοχύλες. Ἔχω καὶ κάμποσες φοῦχτες ἀπὸ τ' ἄλλα, τὰ μικροσκοπικὰ χοχλιδάκια ποὺ βρίσκει κανεὶς ἀνακατεμένα μὲ τὸν ἄμμο. Αὐτὰ εἶναι μικρὰ ἴσαμε τὸ μάτι τῆς μύγας καὶ ἔχουν ὅλα τὰ χρώματα τῶν λουλουδιῶν, τῶν καρπῶν καὶ τ' οὐρανοῦ. Πράσινα, γλαυκά, τριανταφυλλιά, πορτοκαλένια, ρουδιά, πορφυρά, κίτρινα καὶ στολισμένα μὲ χίλια πλουμιά. Μ' ἕνα μεγεθυντικὸ φακὸ τὰ περιεργάζεσαι καὶ θαμάζεις τὴ διακοσμητικὴ ποικιλία καὶ τὰ πλούτη τῆς φαντασίας τοῦ Δημιουργοῦ. Ἐχτὸς ἀπ' αὐτὰ ὅμως ἔχω καὶ μιὰ συλλογὴ ἀπὸ πολύχρωμα βοτσαλάκια τοῦ γιαλοῦ.

Λιτρίδια τὰ λένε στὴ Λέσβο καὶ στὴ Χίο λαλάδια. Μ' ἀρέσει νὰ τὰ λέω καὶ γὼ λιτρίδια, ὅπως τ' ἄκουγα ἀπὸ παιδί. Ἡ λέξη ἔχει μέσα τὸν δροσερὸν ἦχο ποὺ κάνουν ὅταν τὰ μετατοπίζει τὸ κύμα, κι ὅταν τὰ πατάει κανεὶς μὲ γυμνὰ πόδια ὕστερ' ἀπὸ τὸ κολύμπι. Αὐτά, γιὰ ν' ἀπολάψεις τὴ χάρη τοῦ χρωματισμοῦ τους, πρέπει νὰ τἄχεις μέσα σ' ἕνα γυάλινο πιάτο σὲ νερό. Ἔξω ἀπὸ τὸ νερό, χάνουν τὴ λάμψη τους, μαραίνουνται σὰν τ' ἀπότιστα λουλούδια. Πόσους αἰῶνες χρειάστηκε ἡ θάλασσα νὰ δουλέψει μὲ τόση ἁπαλότητα τὰ σχήματά τους, νὰ στιλβώσει τὰ χρώματά τους, νὰ στρογγυλέψει τὶς αἰχμές τους.

Τ' ἀκούγω νὰ τριζοβολοῦν κάτω ἀπὸ τὰ βήματά μου, νὰ ἠχοῦν σὰν γάργαρο παιδικὸ γέλιο ἔτσι ποὺ τὰ συνεπαίρνει τὸ μικρὸ κύμα καὶ πάλι τὰ σαρώνει πρὸς τὰ ἔξω. Καὶ συλλογίζομαι πὼς ἐτοῦτα τὰ ἴδια λιτριδάκια τὰ περπάτησε ἡ Σαπφώ, ἡ πιὸ μεγάλη ἐρωτευμένη τῶν αἰώνων, καὶ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ἔτριζαν κάτω ἀπὸ τὰ πέδιλά της, ὅταν τριγύριζε στὶς ἀκρογιαλιὲς τοῦ νησιοῦ, ἄϋπνη ἀπὸ τοὺς ἐρωτικοὺς καϋμούς της.

Ὁ ἥλιος τοῦ μεσημεριοῦ λογχίζει κατακόρυφα τὴ θάλασσα. Καὶ σὰν σκύψεις ἀπὸ τὴν κουπαστὴ πάνω ἀπὸ τὰ πεντακάθαρα νερά, βλέπεις μεγάλες πρασινωπὲς χοῦνες νὰ σχηματίζουνται ἀπὸ τὴ συγκεντρωτικὴ διάθλαση ποὺ κάνουν οἱ ἀχτῖνες μέσα στὸ ἀκύμαντο κρύσταλλο. Ὅλα εἶναι καθαρά, φρέσκα καὶ ὁλοζώντανα ἐκεῖ κάτω. Πάνω στὸ γαλάζιον ἄμμο τοῦ βυθοῦ οἱ νεροφεγγιὲς τῆς ἐπιφάνειας ἀνεμίζουν τὰ ἄϋλα δίχτυα τοῦ ἥλιου. Εἶναι ἀπὸ χρυσαφὶ φῶς, σαλεύουνται ἀδιάκοπα, ἀκούραστα, ρυθμικά, μὲ μιὰν ἀνεξάντλητη διάθεση παιχνιδιοῦ καὶ ἐλαφράδας. Γιὰ ποιὸ μαγικὸ φάρεμα, ποιᾶς ὀμορφιᾶς ἀσύλληπτης καὶ ποιᾶς ἰδέας ρυθμικῆς ἁπλώθηκαν αὐτὰ τὰ χρυσὰ δίχτυα τοῦ Φοίβου; Τὰ κοιτάζω πολλὴν ὥρα νὰ σαλεύουν, ὥσπου μὲ ζαλίζει ὁ ρυθμός τους. Κλείνω δυνατὰ τὰ μάτια, καὶ πάλι τὰ βλέπω νὰ κινιοῦνται πάνω σὲ μαῦρο φόντο, αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ τὸ χρῶμα τῆς φωτιᾶς, τοῦ γαρύφαλλου καὶ τοῦ χλωροῦ φιστικιοῦ, σὲ μιὰν ἀδιάκοπη ἐναλλαγὴ χρωματισμῶν. Πάλι ἀνοίγω τὰ μάτια στὸ ὑποβρύχιο θέαμα, νὰ ἰδῶ τοὺς κωβιοὺς

ποὺ περνοδιαβαίνουν ἐλεύθερα ἀνάμεσα ἀπ' τὸ ἀεικίνητο φωτοπλεμάτι.

Σκαλίζουν τὸν λεπτότατον ἄμμο τῆς ρηχοπατιᾶς, σηκώνουν σκόνη ποὺ κατακαθίζει γρήγορα, καὶ ἀνοιγοκλείνουν τὸ στόμα τους ρυθμικά. Κάτω ἀπὸ τὸ λαιμό τους ἔχουν προγούλια σὰν τὶς κυρίες τῶν φιλανθρωπικῶν σωματείων. Τὰ μάτια τους εἶναι ἔκπληχτα καὶ μυωπικά.

Ἐκεῖνα ὅμως ποὺ ἁλωνίζουν κυριαρχικὰ τὴν ἀκρογιαλιά μου εἶναι τὰ κεφαλόπουλα. Περνᾶνε καὶ ξαναπερνᾶνε κοπαδιαστά, κάθε κοπάδι χωριστά, καὶ βοσκίζουν ἀνάμεσα στὶς πολύχρωμες πέτρες, ποὺ εἶναι στολισμένες μὲ ὁλοπράσινα μούσκλια καὶ νερολούλουδα τῆς θάλασσας, καὶ σαλεύουν μιὰ ἐδῶ, μιὰ ἐκεῖ, μὲ τὸ ρυθμὸ τοῦ νεροῦ. Τὰ κεφαλόπουλα περνοῦν καὶ ψάχνουν, τσιμπολογᾶνε ἐδῶ κ' ἐκεῖ, πάντα μέσα στὴν οἰκογενειακὴ ὁμάδα τους. Εἶναι πολὺ ἔξυπνα, σερπετὰ καὶ λιμάρικα. Γέρνουν ὅλα μαζὶ λοξά, καὶ ἀστράφτει στὸν ἥλιο ἡ ἀσημένια κοιλιά τους. Τοὺς πετοῦν ξεροκόμματα καὶ στήνουν μεγάλο πανηγύρι γύρω στὸ ψωμί. Τὸ δαγκάνουν ὅλα μαζὶ ἀπ' ὅλες τὶς μεριές, ταράζουν τὸ νερὸ καὶ κάνουν στὴν ἀστραφτερὴν ἐπιφάνεια βελουδένια μαβιὰ μαντηλάκια. Εἶναι καὶ τὰ μικρὰ πετρόψαρα, ποὺ ἀγκιστρώνουν τὰ ψαραδόπαιδα στὸ μόλο. Οἱ πέρκες μὲ τὰ ὡραῖα ζωνάρια, οἱ σαλιάρες, μαῦρες καὶ ἄσκημες, μὲ λυγερὴ οὐρά, ποὺ σέρνουνται πασπατευτὰ στὶς πέτρες. Εἶναι καὶ οἱ χαριτωμένοι γῦλοι. Ὁ γῦλος εἶναι ὁ ντιντὴς τῆς ἀκρογιαλιᾶς. Γυρίζει ὁλοένα μὲ πολυτελεῖς ριγωτὲς πιτζάμες, σὰν νἆναι στὴν γκαρσονιέρα του. Λαμπρὲς ρίγες ἀπὸ πάνω ὣς κάτω. Κόκκινες, πράσινες, πορτοκαλιές, καφετιές. Εἶδα στὴν Κρήτη καὶ ἕνα εἶδος ποὺ εἶταν τὸ χρῶμα του ὅλο γαλάζιο, καθαρὸ οὐρανὶ γαλάζιο, ἀπὸ τὰ πιὸ ὄμορφα ψάρια ποὺ ἔχω ἰδεῖ. Εἶναι πονηρὸς καὶ γαλίφης ὁ γῦλος. Δὲν εἶναι χάχας σὰν τὸ χάνο ποὺ λέει :

Χάνος εἶμαι, χάνουμαι,
καὶ στ' ἀγκίστρι πιάνουμαι.

Ὁ γῦλος προειδοποιεῖ :

Γῦλος εἶμαι, σὲ γελῶ,
καὶ τ' ἀγκίστρι σοῦ χαλῶ.

Ἀλλὰ ὁρίστε ποὺ ἔρχεται μιὰ ὁρδὴ γυμνιστές, μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ ταράξουν τὴν εἰρήνη τῶν ψαριῶν καὶ τὴ γαλήνη τῶν νερῶν. Εἶναι ἕνα κοπάδι ἀγοράκια, ἡλιοψημένα τόσο τέλεια, ποὺ ἀντὶς γιὰ δέρμα ἔχουν ἕνα γυαλιστερὸ σοκολατὶ βελοῦδο. Κρατοῦν κάτω ἀπὸ τὴ μασκάλη τὰ δυὸ ρουχαλάκια τους καὶ συζητοῦν ὁλόγυμνα μέσα στὸ φῶς. Βλέπω τὴν τέλεια γύμνια τους τόσο καλοδαλμένη μέσα στὸ θαλασσινὸ τοπίο, ποὺ καταλαβαίνω πὼς ἐξακολουθοῦν νὰ φοροῦν τὰ κουρελάκια τους ὅλο τὸ καλοκαίρι, ἔτσι ἀπὸ τὴν κεκτημένη ταχύτητα· τοῦ χειμώνα, καὶ ἀπὸ μιὰ κακὴ συνήθεια. Διαλέγουν τὸ καθένα μιὰ θέση στὸ μόλο, ἀκουμπᾶνε μιὰ πέτρα πάνω στὰ ρουχαλάκια τους νὰ μὴ τὰ πάρει ὁ ἀέρας. Κατόπι μ' ἕναν ὁμαδικὸ ἀλαλαγμὸ πηδοῦν ὅλα μαζί. Τὰ σωματάκια τους, ἀτσάλινα, ἀστράφτουν μιὰ στιγμὴ ἀνάερα, κατόπι χάνονται κάτω ἀπὸ τὸ νερό. Μὲ βλέπουν ποὺ τὰ παρακολουθῶ ἀπὸ ψηλὰ καὶ κάνουν ὅ,τι μποροῦν, νὰ μοῦ δείξουν τὴν ἀξοσύνη τους στὸ κολύμπι. Βγαίνουν καὶ ξαναπέφτουν. Ἄλλο μὲ τὸ κεφάλι. Ἄλλο μὲ τὴ ράχη. Ἄλλο ὄρθιο κρατώντας μὲ τὰ δάχτυλα κλειστὰ τὰ ρουθουνάκια του. Ἄλλο πηδᾶ διπλοπόδι. Καὶ ἕνα κάνει μιὰ τούμπα στὸν ἀέρα. Δυὸ παίρνουνε φόρα καβαλικευτά, τὸ ἕνα στὸ σβέρκο τοῦ ἄλλου, καὶ ἔτσι καβαλικευτὰ πηγαίνουν στὸ νερό. Τὰ θαυμάζω καὶ τὰ χαίρουμαι. Τὸ ξαίρουν οἱ μάγκες καὶ μοῦ κάνουν τὸ μεγάλο κόλπο. Τὴ σφουγγαράδικη βουτιά. Παίρνουν λοιπὸν πάνω στὸ στῆθος μιὰ μεγάλη πέτρα καὶ βουτᾶνε. Φτάνουν ὄρθιοι στὸν ἀμμουδερὸν πάτο καὶ ἀρχίζουν νὰ περπατᾶνε κάτω ἀπὸ τὸ νερό, κρατώντας πάντα ἀγκαλιασμένη τὴν πέτρα. Τὸ θέαμα, ἀπὸ ψηλὰ ποὺ τὸ βλέπω, εἶναι παράξενο καὶ ἀστεῖο. Ἕνας μικρὸς περίπατος ἀπὸ τὴ μιὰν ἄκρη τοῦ πόρτου ὣς τὴν ἄλλη. Εἶναι θαῦμα πόσην ὥρα μποροῦν καὶ κρατᾶνε τὴν ἀναπνοή τους αὐτὰ τὰ ψαραδάκια. Τὰ περασμένα χρόνια, ὅταν ἀκόμα κυκλοφοροῦσαν μετάλλινα κέρματα, τοὺς ἔρριχνα δραχμὲς στὴ θάλασσα. Βουτοῦσαν καὶ τὶς ἔπιαναν στὸ βυθό. Τότες ὁ πιὸ θαυμάσιος ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς μικροὺς ἀμφίβιους διαβολάκους εἶταν ἕνα ἀγόρι μαῦρο καὶ λιγνό, ποὺ ἀδιάκοπα εἶχα τὴν ἐντύπωση πὼς θὰ τὸν δῶ καμιὰ μέρα νὰ βγάλει λέπια στὸ πετσί του. Θανάση τὸ λέγανε, Θανάση τοῦ Ζουρζουβίλη. Ὁ πατέρας του

ψαράς. Τί ἄλλο; Κάποτε τὸν ἔπιασαν νὰ κάνει λαθρεμπόριο. Τί νὰ τοῦ πάρουν; Ἄλλο δὲν εἶχε ἀπὸ ἕνα βρακὶ τρύπιο. Τὸν ἄφησαν λοιπόν. Ἀλλὰ ὁ νόμος εἶναι νόμος. Τὸν ἀπόλυσαν, ἀφοῦ τὸν ἔβαλαν νὰ ὑπογράψει χρέος πρὸς τὸ Δημόσιο γιὰ 1.980.000 δραχμὲς κείνης τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ζουρζουβίλης πῆρε τὴν πέννα καὶ τοὺς λέει:

— Δὲ γίνεται νὰ μοῦ δώσετε στὸ χέρι κεῖνες τὶς 20.000 δραχμές, νὰ ὑπογράψω γιὰ δυὸ σωστὰ ἑκατομμύρια, νὰ στρογγυλέψει τὸ χρέος;

Ὁ μικρὸς Ζουρζουβίλης λοιπὸν μοῦ ἔκανε τὸ μεγάλο κόλπο του στὸ κολύμπι. Τὄλεγε «ὁ πνιμένος». «Θὰ κάνω τὸν πνιμένον!» Βουτοῦσε μὲ τὴν πέτρα καὶ ξάπλωνε τὸ κορμάκι του στὸ βυθὸ ἀκίνητος. Κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ τὸ σῶμα του ἔπαιρνε ἕνα πρασινωπὸ χρῶμα, ὅπως τοῦ πτώματος. Ἔμενε ἐκεῖ ἀσάλευτος πολλὴν ὥρα, καὶ τὰ ψαράκια περνοῦσαν καὶ ξαναπερνοῦσαν ἀπὸ πάνω του. Εἶταν κάτι ἀνατριχιαστικό. Τώρα εἶναι πιὰ μεγάλο παλληκάρι.

Ὅμως συμβαίνει κάτι μὲ τὰ ψαραδάκια αὐτά, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται παράξενο. Μόλις πάψουν νἆναι παιδιὰ καὶ ἀρχίσουν νὰ δουλεύουν ἐπαγγελματικὰ τὴ θάλασσα, παύουν νὰ κολυμπᾶνε. Δὲν εἶδα ἕως τώρα κανέναν ψαρὰ νὰ χαίρεται σὰν παιχνίδι τὴ θάλασσα. Γιατὶ ἡ θάλασσα πιὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν μόχθο τῆς δουλειᾶς. Καὶ ὅπως κανένας γεωργὸς δὲν κάνει περίπατο στὸ τοπίο ποὺ καλλιεργεῖ, γιατὶ ἡ γῆ γίνεται πιὰ ὁ καθημερινὸς ἀντίμαχός του στὸν ἀγώνα τῆς ζωῆς, ἔτσι καὶ ὁ θαλασσινός, ποὺ παλεύει ὁλημερὶς μὲ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ παίξει μαζί του. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μικρὰ ψαραδάκια ποὺ εἶχα γνωρίσει σ' ἄλλο μου ταξίδι νὰ χαίρουνται τὴ θάλασσα σὰν τὰ κεφαλόπουλα, τώρα ποὺ ξαναπῆγα στὸ νησὶ ἔμαθα πώς, παλληκάρια πιά, βρῆκαν τὸ θάνατό τους στὰ κύματα. Ἔτσι μοῦ εἶπαν σὰν ρώτησα τί ἔγιναν κεῖνα τὰ παιδιά. Καὶ θυμήθηκα πάλι τὸ ἀρχαῖο ἐπίγραμμα στὸν τάφο τοῦ πνιγμένου ψαρᾶ:

Τῷ γρυπεῖ Πελάγονι κῦρτον καὶ κώπαν
θῆκαν, μνᾶμα κακοζωΐης.

Κάθησα μιὰ μέρα σ' ἕνα βράχο τῆς ἀκρογιαλιᾶς, καὶ

δοκίμασα νὰ γράψω στὸ καρνέ μου τὶς ἐντυπώσεις ποὺ μὲ πλημμύριζαν. Γρήγορα παράτησα τὴν προσπάθεια τούτη. Πρέπει νὰ βγεῖ πρῶτα κανεὶς ἀπὸ τὸ βίωμα, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὸ μεταδώσει. Θἄπρεπε νὰ βρεθεῖ ἡ λέξη ποὺ νὰ μοσκοβολᾶ θαλασσάρμη, καὶ νἆναι φρέσκη καὶ δλόδροση σὰν ἕνα ἄνθος τοῦ βυθοῦ, ποὺ μόλις τὸ ἔδρεψε, μὲ τὸ καμάκι. Καὶ πῶς νὰ κάνεις τὶς ἀράδες νὰ κολπώνουνται πάνω στὸ κατεβατὸ μὲ τὴ χάρη τῶν γαλάζιων κυμάτων, ποὺ ἔρχουνται νὰ σβήσουν στὴν ἀμμουδιὰ στολισμένα μὲ τραχηλίτσες ἀπὸ γιασεμιά; Τὰ νερὰ τραγουδοῦν, δονοῦνται καὶ φριχιοῦν ὡς τὸ τελευταῖο τους μόριο, ποτισμένα ἀπὸ φῶς, κινημένα ἀπὸ μυστικές, ὑποβρύχιες δυνάμεις, ποὺ δὲν μπορεῖς νὰ συλλάβεις τὸ νόημά τους. Καὶ ὁ ἥλιος τοῦ Αἰγαίου, ποὺ γέρνει νὰ βασιλέψει μακρυά, κατὰ τὴ μεριὰ τοῦ Ἁγιονόρους, τὰ κάνει νὰ σπιθίζουν ἠλεχτρισμένα.

Μιὰ γιορτὴ χαρμόσυνη ἄναψε ἐκεῖ κάτω τὰ πελώρια βεγγαλικά της καὶ ἔβαλε φωτιά, χρυσάφι καὶ πορφύρα στὰ νερά. Ἄγγελος κατῆλθεν ἐξ οὐρανοῦ, ἐτάραξε τὸ ὕδωρ καὶ τὸ ἔκαμε νὰ ζωντανέψει ἀπὸ πνεῦμα Κυρίου. Ἕνα ἀμέτρητο κοπάδι πεταλοῦδες τριανταφυλλιὲς πεταρίζουν στὴν ἐπιφάνεια. Κάποιος τρελλὸς μαχαραγιὰς τινάζει φοῦχτες τὰ νεόκοπα φλουριά του στὸ πέλαγο. Χιλιάδες μικρὲς φλόγες, γαλάζιες καὶ μενεξελιές, ἀνάβουν καὶ σβήνουν στὰ βαθειά. Νερολούλουδα ἐξωτικὰ μὲ πέταλα ἀπὸ σιντέφι ἀναδύονται, στράφτουν, καὶ μονοστιγμὶς βουλιάζουν καὶ χάνουνται. Πνεῦμα Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων!

Τὸ λιμανάκι εἶναι ἤρεμο, τεμπελιάζουν οἱ ψαράδες καὶ ξεκουράζουνται. Τὰ τσερνίκια μὲ τὶς φαρδειὲς κοιλιὲς καὶ τὰ κόκκινα βρεχάμενα, τὰ καλλιγραφημένα περάματα μοσχοβολοῦν ἀπὸ τ' ἀχλάδια ποὺ φόρτωσαν σήμερα. Ἡ εὐωδιὰ τῶν φρεσκοτρυγημένων φρούτων, ὥριμη καὶ βαρειά, ἀνεβαίνει καὶ γεμίζει γλυκειὰ γεύση τὸν ἀέρα.

Ἡ ψυχὴ τοῦ φθινοπώρου κυματίζει μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα, κι ἂς μὴν ἔκοψαν ἀκόμα οἱ χωριανοὶ τὰ σύκα, τὰ κυδώνια καὶ τὰ ρόδια τους. Μὰ ἡ ψυχὴ τοῦ φθινοπώρου, ράθυμη, ἡδονικὰ κουρασμένη, δὲν παύει ν' ἀναδεύεται μέσα στὶς εὐωδιὲς τῶν σωριασμένων φρούτων. Ὑπάρχει τόση ἡμεροσύνη ἐδῶ γύρω. Ἕνα περιστέρι κατέβηκε σ' ἕνα πε-

ζούλι. Κάνει μικρὰ βήματα καὶ κοιτάει τὸ ἡλιοβασίλεμα. Τέτοιο θὰ εἶταν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὅταν κατέβηκεν ἐν εἴδει περιστερᾶς. Ὁ μόλος ἁπλώνει τὴν ἀγκαλιά του γύρω στὸ μικρὸ λιμάνι. Ἕνα λιμανάκι σὰν μιὰ πελώρια πήλινη γαβάθα, γεμάτη ἀπὸ ἀκράτο, ἁγιασμένο νερό. Τόσο ἥμερο. Ὁ ἥλιος ὁλοένα βασιλεύει μέσα στὴ δόξα του. Σύννεφα πορφυρὰ μὲ χρυσὲς οὔγιες ἁπλώνουν τὶς πύρινες ταινίες τους πάνω ἀπὸ τὸν Κάβο Μπαμπᾶ.

Ὁ λόφος τῆς Βίγλας γίνεται ἕνας σωρὸς ἀπὸ μενεξέδες. Τῆς Παναγιᾶς ὁ βράχος γανώνεται ἀπὸ κόκκινον χαλκό. Ὁ ἥλιος βασιλεύει. Ὁ ἥλιος ἔγνω τὴν δύσιν αὐτοῦ. Ἀπὸ τὸ πόρτο βγαίνει ἀργὰ - ἀργὰ μιὰ ψαρόβαρκα μέσα στὴν ἁπλωμένη ἡσυχία. Πηγαίνει ἀκόμα μόνο μὲ τὸ κοντάρι. Ἕνα κοριτσάκι στέκει ὄρθιο στὴν πρύμη, καρφωτὰ ὄρθιο, μὲ τὰ χεράκια στὴ μέση. Ὁ ἥλιος, πρὶν βουλιάξει, τοῦ δένει χρυσὸ φακιόλι στὰ σγουρὰ μαλλιά. Εἶναι τὸ Βασ'λικέλλι, ποὺ μᾶς φέρνει κάθε πρωὶ δροσερὸ νερὸ ἀπὸ τὴν πηγή! Ἔχει μαῦρα μάτια, μαῦρα μαλλιὰ καὶ στραφτερὰ δόντια. Ἡ βάρκα τραμπαλίζεται ὅσο πηγαίνει πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ Βασ'λικέλλι μένει καρφωμένο στὴ θέση του. Τὸ σχῆμα της ἀνεβοκατεβαίνει ρυθμικὰ πάνω στὴ θάλασσα. Σωπαίνει ὁ πατέρας της, σωπαίνει κι αὐτή.

Εἶναι τὰ μάγια τοῦ ἡλιοβασιλέματος, ποὺ κλείνουν τὸ στόμα καὶ ἀνοίγουν τὴν ψυχή.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΡΗΤΗ

Σελίς

Τὸ σύμβολο τῆς Κρήτης 11
Τὸ νόημα τῆς Κρήτης 18
Ἡ γοργόνα τοῦ Αἰγαίου 26
Τὸ πρόσωπο τῆς Κρήτης 33
Τὸ Μεγάλο Κάστρο 39
Οἱ Σφακιανοὶ ἀετοὶ — I 48
Οἱ Σφακιανοὶ ἀετοὶ — II 56
Ἡ ψυχὴ τῆς Κρήτης 65
Ἕνας θηλυκὸς πολιτισμὸς 74
Ἡλιοβασίλεμα ἑνὸς πολιτισμοῦ 80

ΜΟΡΙΑΣ

Ὁ Ταΰγετος, τὸ ἀρσενικὸ βουνὸ 89
Τὰ καπούλια τοῦ λιονταριοῦ 96
Ὁ θρῆνος τοῦ Μοριᾶ 103
Ὁ φοβερὸς νόμος τῆς Μάνης 113

ΡΟΔΟΣ

Ταξίδι 123
Πρὸς τὴ Ρόδο 130
Ἡ Ρόδος 137
Ἡ αὐτοκρατορία τοῦ καπλαμᾶ 144
Χτίρια καὶ ἄνθη 151
Ὁ ἀποχαιρετισμὸς τῆς Ρόδου 159

ΚΥΠΡΟΣ

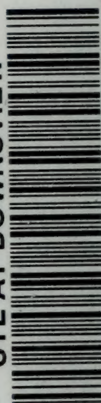

Ἀρμενίζουμε πρὸς τὴν Κύπρο 169
Πρὸς τὴν Κύπρο 176
Τὸ νησὶ τῆς Ἀφροδίτης 182
Ἡ καρδιὰ τῆς Κύπρου 190
Εἶναι ὄμορφη ἡ Κύπρος; 195

ΠΗΛΙΟ

Σελίς
Ἀπὸ τὸ θεωρεῖο τοῦ οὐρανοῦ 203
Ἄνοιξη στὸ Πήλιο 210
Οἱ φωνὲς τῶν νερῶν 216
Ὁ Ἄνω Βόλος 222

ΛΕΣΒΟΣ

Ἐπὶ τῶν κυμάτων 231
Νόστιμον ἦμαρ 238
Τὸ νησὶ τῆς Σαπφῶς 245
Τὸ χαμόγελο τοῦ πελάγου 253
Σὲ τραγουδῶ, νύχτα θαλασσινή 260
Τὸ πιὸ εἰδυλλιακὸ χωριὸ 267
Στὴν ἀκρογιαλιὰ 276

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 30 17 09 016 3